

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SANAYİLEŞME
ÇERÇEVESİNDE İSTANBUL'DAKİ FABRİKALARIN
OLUŞUM VE GELİŞİMİ**

(DOKTORA TEZİ)

TANJU SARI

Danışmanı: Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU

İSTANBUL, 2006

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı Doktora öğrencisi TANJU
SARI nın tez çalışması ,Enstitümüz Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı
kararı ile oluşturulan jüri tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 18.10.2006

1) Tez Danışmanı : PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU

2) Jüri Üyesi : PROF. DR. TİĞİNÇE OKTAR

3) Jüri Üyesi : PROF. DR. MEHMET EMİN ARAT

4) Jüri Üyesi : PROF.DR.TEVFİK GÜRAN

5) Jüri Üyesi : PROF.DR.AHMET KAL'A

H

TİĞİNÇE OKTAR

MEHMET EMİN ARAT

TEVFİK GÜRAN

AHMET KAL'A

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ	7

KISALTMALAR.....	9

1.GİRİŞ.....	11

2.OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA SANAYİLEŞMENİN ÖNCÜLLERİ....	14

2.1 Avrupa'daki Gelişmenin Baskısı.....	14

2.1.1 Batıda tarımdan sanayiye geçiş	14

2.1.2 Oluşum Sürecinde Fabrika ve Tanımı Üzerine.....	17

2.1.3 Dokuma Tekniklerinin Gelişimi.....	18

3.OSMANLIDAKİ DÖNÜŞÜM SORUNU:KLASİK VE MODERN DÜŞÜNCELER.....	22

3.1 Sanayileşme Üzerine Klasik Dönem Osmanlı Düşünürleri.....	22

3.2 Osmanlıdaki Sanayileşme ve Geri kalmışlık sorunu üzerine Modern Araştırmacıların Görüşleri.....	25

3.3 Nüfus ,Pazar ve Sanayileşme Sorunu.....	36

3.4 Ulema ve Batılılaşma Yanlıları.....	37

3.5 Altyapıyla ilgili Sorunlar.....	41

4.OSMANLILARDA İLK SANAYİ KURUMLARININ DOĞUŞU.....	42

4.1 İç Dinamiklerin Gelişimi.....	47

4.1.2 19.Yüzyıl Başındaki Osmanlı Sanayinin durum ve Vergiler	49

4.1.3 19.Yüzyılda Maliye'de Islahat.....	53

4.1.4 Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayi Fikriyatının Anahatları....	58

4.1.5 Osmanlı İmparatorluğunda İşçi Hareketleri.....	60
4.1.6 Sanayileşme Yolunda Açılan Okullar.....	61
4.2 Hazine-i Hassa ve Fabrikalarla olan İlişkisi.....	63
4.2.1 Hazine-i Hassa ve Darphane İlişkisi.....	64
4.2.2 Devlet Fabrikaları ve Darphane-i Amire.....	65
4.2.3 Fabrika-i Hümayunlar	66
4.2.4 Fabrika-i Hümayun Nezareti ve çalışanların Maaşları	67
5.İSTANBUL'DA İLK FABRİKALARIN TEMELLERİ VE ŞEHRİN SANAYİ AÇISINDAN ÖNEMİ	70
5.1 İstanbul'un coğrafi konumu ve imparatorluk sanayine kazandırdığı avantajlar.....	70
5.2 Sanayinin öncülleri olarak 19.Yüzyıl İstanbul'unun bir gelişim panoraması.....	77
5.2.1 19.yüzyıl İstanbul'u ve Nüfus.....	77
5.2.2 Yerleşim ve Alt yapı.....	83
6.HALIÇ BÖLGESİNİN SANAYİ AÇISINDAN AVANTAJ VE DEZAVANTAJLARI.....	87
6.1 Haliç Bölgesi ve Osmanlı Sanayileşmesinde Oynadığı Rol.....	87
6.1.1 Haliç ve Coğrafi Mekan Olarak Kırılma Noktaları	89
6.1.2 Haliç Kıyılarındaki Sanayileşme.....	91
6.1.3 Haliç Fabrikaları.....	94
6.1.4Haliç Bölgesinin Sanayileşme açısından Avantajları ve Kirlilik.....	96

6.1.5 Haliç'teki Kirliliğe Karşı ilk Önlemler.....	98
6.1.6 19.yüzyılda Haliç, Fabrikalar ve Kömür Depoları.....	99
6.1.7 Haliç ve Ticaret Hanları	101
7.DEVLET FABRİKALARI VE BÖLGESEL DAĞILIMLARI.....	103
7.1 Osmanlı dokuma ve tekstil sanayi ürünleri.....	104
7.1.1 Fes üretiminin nedenleri ve bir sanayiye dönüşmesi.....	106
7.1.2 II.Mahmud'un portrelerinde Yeni oluşan Kıyafet Endüstrisi.....	108
7.1.3 Fes'in zaman içindeki değişimi.....	110
7.1.4 Bursa'da İmal Edilen Fesler.....	113
7.2 Feshane Fabrikasına giden yolda ilk girişimler.....	114
7.2.1 Fes Üretimi için Tunus'tan Getirilen Ustalar.....	116
7.2.2 Fesin Tanıtımı için Verilen Reklamlar.....	118
7.2.3 Feshane Fesleri ve Piyasada Rekabet.....	118
7.2.3.1 Balta Limanı Anlaşmasıyla İç Pazarın Açılması.....	118
7.3 Feshane Fabrikasının ilk yıllardaki yapısı.....	120
7.3.1 Feshane fabrikası için uygun bir alanın seçilmesi.....	121
7.3.2 Feshane'nin Beykoz Kağıt Fabrikası'ndaki Aletlerden yararlanması.....	123
7.4 Ağnam Çiftlikleri ve Feshane'ye Sağlanan Yünün Kalitesi.....	124
7.4.1 Ağnamlarda çalışanların nitelikleri ve maaşlar.....	129
7.4.2 Feshane'de Ağnamlardan Gelen Yapağının İşlenmesi	130
7.4.3 Feshane'de Üretim Aşamasında Kullanılan Boyalar ve diğer katkı maddeleri.....	132
7.5 Feshane-i Amire'nin kurulum yıllarındaki teçhizatı.....	135

7.6 Feshane-i Amire'nin gelişim yıllarındaki teçhizatı.....	137
7.6.1 Feshane'de Teknoloji Transferinin fiyatlara yansması.....	138
7.7 Feshane Ambarına genel bir bakış	139
7.8 Feshane'nin İzmit'teki dinkhanesi.....	141
7.9 Feshane'de Üretim , Piyasa ve Pazarlama Stratejileri.....	142
7.10 Feshane Bünyesinde Açılan Çuka Fabrikası.....	145
7.11 Feshane Fabrikası Halıları ve Üretim.....	147
7.12 Feshane'de Çalışan muallim usta ve işçilereödenen maaşlar.....	149
7.12.1 Feshane'nin gelişim dönemindeki işçi ve usta maaşları ve işçilerin menşei.....	150
7.12.2 Feshane'de Fes Üretimi eğitimi ve Muallimler.....	155
7.12.3 Feshane'de İşçi İşveren İlişkileri ve Fabrikanın İstihdam anlayışı.....	160
7.13 Feshane Müdürleri ve Nazırları.....	161
7.14 Feshane Hakkında Fransızların Raporu.....	163
8.BEYKOZ KAĞIT FABRİKASI.....	170
8.1 Kağıt İmalatının Tarihçesi.....	170
8.1.2 Osmanlı İmparatorluğu'nda Kağıt.....	173
8.1.3 Matbaa ve Kağıt Endüstrisi.....	175
8.1.4 Yalova Kağıthane'sinin Kurulması.....	179
8.2 Beykoz Kağıthanesi'nin Kurulması.....	180
8.3 Beykoz ve İstanbul Coğrafyasındaki Önemi.....	180
8.3.1 Beykoz Kağıt Fabrikası İçin İlk Girişimler.....	182
8.3.2 Beykoz Kağıt Fabrikasının ardındaki Yeni Zihniyet.....	183

8.3.3 Beykoz Kağıt Fabrikasının Darphane'ye Devri.....	186
8.3.4 Beykoz Kağıt Fabrikası'nın genişletilmesi ve Çuka ihtiyacı.....	187
8.3.5 Beykoz Kağıt fabrikası inşasında görev alanlar.....	187
8.3.7 Zımmi ustaların cizyeden muafiyet istekleri.....	188
8.4 Beykoz Kağıt Fabrikasında Çalışan İşçilerin Durumu.....	189
8.5 Beykoz Kağıthanesi'nde Üretilip Piyasaya Verilen Kağıt, cins ve miktarı	191
8.5.1 Kağıt üretiminin Safhaları.....	191
8.5.2 Beykoz Kağıt Fabrikasından Ordu-yı Hümayûna Verilen Kağıtlar ve Kırtasiye cetvelleri.....	193
8.5.3 Kağıt miktarını belirlemede Top ve Deste Sorunu.....	195
8.5.4Kağıt üretimini öğrenmek üzere yurtdışına eleman gönderilmesi.....	195
8.6 Beykoz Kağıt Fabrikasının Atıl Hale Geçişi.....	196
8.6.1 Fabrikanın Temel Sorunları.....	196
8.6.1.1 Beykoz Kağıt Fabrikasına Karşı Tüketicinin Güven Sorunu.....	196
8.6.1.2 Fabrika imalatının Esnafa Dağıtılması Sorunu.....	198
8.6.2 Beykoz Kağıt Fabrikasını Yeniden Canlandırma Girişimi.....	201
8.7 Mukavvadan Hastaneler ve Beykoz Kağıt Fabrikası.....	204
9.PAŞABAHÇE İSPERMEÇET FABRİKASI.....	205
9.1 İspirmeçet Fabrikasını Yenileme Çalışmaları ve bir Kontrat.....	206
9.2 İspirmeçet Fabrikası Üretim Kalemleri ve Miktarları	207

9.3 Fabrika'daki Yangın ve Yeni Makinelerin Getirilmesi.....	211
9.4 İşpermeçet Fabrikası Tamirâtı için Yapılan Planlama.....	213
9.5 İşpermeçet Fabrikası'nın Masraflarının Feshane ile olan ilişkisi.....	216
9.6 İşpermeçet Fabrikasının İmparatorluk Sanayindeki Yeri.....	217
10.VELİEFENDİ BASMA FABRİKASI	219
10.1Bakırköy Bölgesinin Sanayileşmesi.....	219
10.1.1 Bakırköy'ün Sanayici Profilleri ve Ermeniler.....	220
10.1.2 Ohannes Dadyan.....	221
10.2 Veliefendi Basma Fabrikasının Kurulması.....	222
10.3 Veliefendi Basma Fabrikası'nın Üretim ve Teknik Olanakları.....	223
11.ZEYTİNBURNU DEMİR FABRİKASI.....	228
11.1 Fabrikanın Kurulması.....	230
11.1.1 Fabrikayla İlgili bir Gözlem.....	231
11.2 Zeytinburnu Fabrikası'nın Ulaşım Olanakları.....	232
11.3 Zeytinurnu Demir Fabrika-i Hümayunu'ndaki İşçi ve Memur Maaşları ve Hammadde Miktarları	232
SONUÇ.....	235
EKLER.....	242
KAYNAKÇA.....	289

TABLO LİSTESİ

Sayfa No

Tablo 1. Fabrika-iHümayunlar Çalışanlarına ait bir maaş tablosu.....	68
Tablo 2. Feshane Fabrikası Yenileme ve İnşa Masrafı Cetveli.....	124
Tablo 3. Hayrabolu'daki Ağnam-ı Şahane'nin Koyun Cins ve Sayısı.....	126
Tablo 4. Ağnam Çiftliklerinde üretilen Yapağı ve diğer mamulat.....	128
Tablo 5. Kiralık bir ağnamın kışlak ve yaylak masrafı.....	128
Tablo 6. Feshane Fabrikası için çalışan bir ağnamın memur ve çalışanlarına ait maaş dökümü.....	129
Tablo 7. Feshane'de yıkanmış ve yıkanmakta olan yapağı miktarları.....	132
Tablo 8. Feshane'de kullanılan boya çeşitleri ve masrafları.....	133
Tablo 9. Feshane-i Amire için getirilen buhar kazanlarının bedelleri.....	137
Tablo 10. Feshane ambarındaki yapağı miktarları ve cinsleri.....	141
Tablo 11. Feshane Fabrikası genel satış tablosu.....	144
Tablo 12. Feshane Fabrikası sermaye hesabı.....	144
Tablo 13. Çuka fabrikasının makine ve inşa masrafları.....	146
Tablo 14. Feshane Fabrikası işçi maaşlarına ve işçilerin kökenine ilişkin bir tablo....	145
Tablo 15. Feshane fabrikasında çalışna muallimlerin ve işçilerin maaşları.....	156
Tablo 16. Tutkalcı muallimi ve tutkal işinde çalışanların maaşları.....	157
Tablo 17. Çuka dokuyucusu muallim ve mahiyesi maaşları.....	157
Tablo 18. Çuka boyahanesi muallim ve amelesi maaşları.....	158
Tablo 19. Çuka perdaht muallim ve amelesi maaşları.....	158

Tablo 20. Beykoz Kağıt Fabrikasında üretilen kağıt cinsleri ve fiyatları listesi.....	191
Tablo 21. Esnafa satış için verilen kağıtların cinsi.....	192
Tablo 22. Beykoz Kağıt Fabrikası'nın 1808 yılındaki üretimi.....	192
Tablo 23. Beykoz Kağıt Fabrikası'ndan orduya verilen kağıt cinsi,miktarı ve kırtasiye.....	193
Tablo 24. Beykoz Kağıt Fabrikası'nın 1825 yılına ait ürün dökümü.....	198
Tablo 25. Satılmak üzere esnafa verilen kağıtların cinsi,miktarları ve fiyatları.....	199
Tablo 26. İspermeçet Fabrikası'nda üretilen zeytinyağı ve sabun miktarları.....	208
Tablo 27. İspermeçet Fabrikası'nın bakım masrafları.....	211
Tablo 28. İspermeçet Fabrikası'nın yeniden inşa masrafları.....	213
Tablo 29. 1848 yılında Veliefendi Basma Fabrikasına alınan eşya ve hammaddeye ait cetvel.....	223
Tablo 30. Veliefendi Basma Fabrikası'na alınan hammadde ve malzemeler.....	224
Tablo 31. Basma fabrikasındaki baskı tezgahları ,diğer aletlerin adedi ve değerleri...	224
Tablo 32. Zeytinurnu demir fabrika-i hümayunu'nun 1845 yılına ait işçi ücretleri....	233

KISALTMALAR

a.g.e. : adı gecen eser

a.g.l. : adı gecen layiha

a.g.md. adı gecenmadde

a.g.m. : adı gecen makale

bkz. : bakınız

B.O.A. : Başakanhk Osmanlı Arşivi

çev :çeviren

der : derleyen

FSH .Feshane

H.H.D. Hazine-i Hassa Defterieri

H.H.N. : Hazine-i Hassa Nezareti

ISOD İstanbul Sanayi Odasi Dergisi

İD. İrade Dahiliye

İH.İrade Hariciye

MVL. Meclis-i Vala

T.T.K. : Türk Tarih Kurumu

yay. haz. : Yayına Haziriayan

Y.Y. : Yüzyıl

Ağırlık ve Para Birimi Açıklamaları

Ağırlıklar:

1 Kiyye: 1 Okka= 1,283 gr., 400 dirhem.

Para Birimleri.

1 Lira: 100 kuruş, 1 kuruş= 40 para, 1 kese=500 kuruş 1 yük= 100.000 kuruş

1.GİRİŞ

Osmanlı Devletinin 19.yüzyıl başında, devlet kurumları düzeyinde ve genel olarak sosyolojik düzen açısından büyük değişimler yaşadığını biliyoruz. Batıda yaşanan teknolojik atılım ve sanayi devriminin Avrupa’da üretim artışına neden olması, refah seviyesini yükseltmesi doğu-batı arasındaki dengelerin fark edilir şekilde açılmasına neden olmuştur. Batının şehinsel yapısı hızla değişerek metropollere doğru evrimleşirken hammaddenin bulunması ve işlenmesi fabrika sistemine geçişi hızlandırarak yepyeni sınıfların doğmasına neden oldu. Osmanlı düşüncesi 18.yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu değişimi farkındaydı ve nelerin yapılması gerektiği üzerinde gerek birinci elden gözlemlere dayanarak gerekse iç dinamikleri yeniden analiz ederek çözüm üretmek gerekliliğini açıkça görmekteydi.

Sanayileşmenin Batıyla olan derin gelişmişlik farkını kapatacağı ve dışarıya bağımlılığı azaltacağı fikri sonuç olarak Osmanlı devletinin en başındaki kişiden kurumlardaki idari işlere bakan bürokratlara değin herkesin zihninde yer etmiş bir anlayış olarak belirir. Esas olarak küçük manüfaktür üretimin sınırları belliydi ve Avrupanın bu üretim tarzını fabrika anlayışı içersinde büyük miktarlardaki üretime dönüştürebildiği fark edilmişti. Ürünler artık ev ya da atölyenin dışında belirli bir plan dahilinde çok daha sistemli bir üretici kitle tarafından imal ediliyor ve uluslar arası niteliklere kavuşarak pazarlanma stratejileriyle çok uzak yerlerde alıcı bulabiliyordu. Daha ötesi bu gidişat Osmanlı ekonomisine de sirayet ederek olumsuz etkiler yaratmaya başlamış ve rekabet şansları olan bir takım üretim alanlarını bile kötü etkilemiştir.

II. Mahmut’un yeniçeri ocağını ortadan kaldırmasıyla başlayan yeni düzen eski sistemin tüm kalıplarını bir kenara bırakmaya niyetliydi. Ordu kurumunun yenilenmesi Nizam-ı Cedid ile başlayan süreç sanayi atılımının da yolda olduğunun işareti olarak algılanabilir. Bu bir anlamda yeniçeri esnaf ikileminden kurtularak çok daha batılı koşullar içerisinde militer disiplini ön plana çıkaran fabrika tarzı bir ileri adım olacaktı. II. Mahmut dönemi vergide adaletli dağıtımdan eğitim sisteminde yenileşmeye kadar bir çok alanda devletin himayesinin ve organize edici gücünün ağır bastığı bir dönem oldu. Tüketim açısından yerli malların kullanımı özendirilmeye çalışıldı ve endüstri için

önemli olan maddelerin dışarı çıkarılması yasaklandı. İçeri giren bazı ithal malların kullanımına çeşitli sınırlamalar getirildi.

İmparatorluğun başkentini temel alan bu çalışma devlet fabrikalarının İstanbul'daki bölgesel dağılımını ve kurulum aşamalarını 19.yüzyılın başlangıcından itibaren 1870'li yılların sonuna dek incelemektedir. Tezin sanayi bölgeleri üzerinde üç yönlü bir çalışması olmuştur;**Haliç havzası,Beykoz ve Bakırköy** bölgeleri.Osmanlı 19.yüzyıl sanayi tesislerinin ilk örnekleri bu üç ana eksen etrafında gelişerek şehrin ekonomik hayatına katkı sağlamışlardır.Bölgelerin Osmanlı idaresi ve bürokratları tarafından seçilme kriterlerinde su kaynaklarına olan yakınlıklarının, deniz ulaşımının kolaylığı ve çevresel pazarlara olan ulaşım olanaklarının göz önüne alındığı anlaşılmakta.Seçilen bölgelerde yapılan bir fabrikanın ardından diğerleri benzer süreçlerden geçerek kurulmaktaydılar.Örneğin Haliç aslında Feshane öncesinden başlayan bir tesis yoğunlaşması yaşamıştı ancak Feshane'nin kurulmasıyla birlikte tersane dışında da sanayi kuruluşları Haliç kıyılarında belirmiştir.Yine aynı şekilde Beykoz içinde bu seyir değişmemiştir.Beykoz Kağıt Fabrikası yüzyılın başında inşa edildikten sonra bu bölgenin kaynakları göz önüne alınarak ispermeçet mumundan deri fabrikalarına dek çeşitli alanlarda tesis kurma çabaları bölgede yaygınlaşmıştır.Beykoz Kağıt Fabrikası yüzyılın başında kurulan ilk fabrika olarak kabul edilebilir.Çok başarılı bir girişim olmasa da Osmanlı idarecileri için ders çıkarabilecekleri bir deneyim olmuştu ve özellikle dönemine göre seri üretim yapabilen bu tesis dış mallarla ilgili ilk rekabetin yaşandığı kurum olmuştur.

Haliç bölgesindeki tesislerin en önemlisi ve Osmanlı Devleti'nin sanayi açısından amiral gemisi olarak görülebilecek Feshane daha önce belirtildiği gibi ordu ihtiyacının karşılanması doğrultusunda planlanmıştı. Yeni giyim endüstrisinin ve ordunun yeni başlığının tek üretim yeri olacaktı. İlginç olan fes ile birlikte yeni batılı kıyafet tarzının başta orduda ardından da devlet dairelerinde zorunluluk haline gelmesidir. Bu o kadar önem verilen bir şey halini almıştı ki kıyafet endüstrisini oluşturabilecek bir fabrikalaşma evresine geçişi sağladı.

Feshane işlediği yapağılar ve yün sayesinde seçkin bir tesis olarak ekonomide yer etti. Batıdaki buharlı kazan teknolojisini yakından izledi ve katırlarla idare edilen

enerji gücünü buhardan sağlamaya başladı. Feshane Fabrikası için Haliç bölgesinin doğal olanakları bir 19.yüzyıl fabrikası için ideal görünmekte. Su kaynaklarını yeterli oranda olması ve buna eklenen deniz ulaşımının kolaylığı fabrikanın gelişimini olumlu etkileyen nedenlerdir. Feshane yapağı sağlamada Tuna Nehrinden’de yararlanmaktaydı ve diğer İstanbul fabrikaları içersinde nehir ulaşımını denizle birleştirerek kullanan belkide tek fabrikaydı.

İstanbul’un incelenen bir bölgesi de Bakırköy’dür. Bu yöreyi diğerlerinden ayıran özelliklerin başında coğrafi farklılıklar gelebilir. Zira Zeytinburnu Demir Fabrikası çoğunlukla adalar’dan elde ettiği hammadde üzerinde çalışıyordu. Kıyı açısından ise kara engebeli bir arazi üzerinde değildi ve tepeler bu bölgedeki ulaşımı örneğin Beykoz’da olduğu gibi zorlaştırmıyordu. Bu bölgedeki Veliefendi Basma Fabrikası dokumacılık alanında Feshane geleneğinin bir başka uygulaması olarak düşünülebilir. İç giyim tarzına ağırlık veren ve kendine has baskı tekniklerine sahip fabrika varlığını Cumhuriyete kadar sürdürmüş ve standart bir çizgi tutturabilmişti.

Bu çalışmanın metodolojisi üzerine de bir açıklama yapmak gerekmektedir. Arşiv kaynaklarından yararlanılırken çok çeşitli kaynakların bolluğu karşısında tasnif yoluna gidilmiş ve dönemi en iyi yansıtabilecek belgeler üzerinde yoğunlaşmıştır.Bu durum belgeleri aşırı bir şekilde sıralamak ve dağınık bir görüntü çizmekten uzaklaşmak için seçilmiştir.Konunun genişliği düşünülürse *dönem belirleyici* belgelerin ön plana çıkması daha mantıklıdır.Genel olarak on yıllık periyotlardaki gelişimi yansıtacak vesikaların seçilmesi,örneğin yaklaşık yüz yıllık bir sanayi kurumunun genel profilini vermek açısından daha uygun görünmektedir.

2.OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA SANAYİLEŞMENİN ÖNCÜLLERİ

Osmanlı İmparatorluğunun endüstriyel çağa ayak uydurmaya çalışmasını incelemeyden önce Batıdaki koşulların 19.yüzyıla kadar geçen süreçte nasıl bir değişim gösterdiğine bakmamız yararlı olacaktır. Böylece farklı yönetim ve devlet sistemlerine sahip iki ayrı dünyanın teknoloji, kapitalizm ve sanayileşme bağlamında nasıl bir araya gelebildiklerini ve hangi yönlerden ayrıştıklarını daha iyi anlayabiliriz.

2.1 AVRUPA ‘DAKİ GELİŞMENİN BASKISI

2.1.1.Batıda tarımdan sanayiye geçiş

Fizyokratik düşüncenin tarımı matematiksel bağlamda açıklamasının temelinde fizik yasalarının pozitif doğruluğuna duyulan güven yatar. Avrupa ‘da 17.yüzyılın ilk çeyreğine kadar süregelen tarımcı düşünce bir anlamda endüstri devrimine giden yolda ilk hesap ve kategorileştirme çağını da açmıştır. Fizyokratlar kırsal kesimi dayanak almakla beraber özel mülkiyetin gerekliliğini ve devletin müdahalesinin sınırlandırılmasını talep ederek ideolojik anlamda sanayi devrimine katkıda bulundular.

Bu durum bir anlamda makineleşmeden ve Marks’ın çözümlerlerinden çok önce bile bir devrimin gerçekleştirildiğini söylememize dayanak sağlar. Özellikle Fransız devrimi fizyokrat düşüncenin sönmeye başladığı bir noktada alevlenir ancak aslında bu düşüncenin bir devamı gibidir. İngiliz ve Fransız devrimleri kesin bir monarşiyle noktalanmıştır ve feodal kalıntıların ve kilisenin üzerinde yükselirler. Nüfus tarıma dayalı bir yaşam sürmektedir ancak tüm sosyal yaşam aynı zamanda dikkat çekici şekilde artan ticaretle birikim sağlamaktadır¹

Bu bağlamda sosyalist düşüncedeki makineleşmenin öncülü olmayan bir sıçrama olduğu düşüncesi eleştiriye açıktır. Fizyokratların toprak mülkiyetini savunmalarında feodal bir neden bulunmakla beraber servetin çok daha karmaşık bir yapıya ulaşmasına ve yeni üretim araçlarının oluşturulmasına aracılık ettikleri

¹ George Dalton, *Economic Systems & Society*, Tennessee, Penguin, 1978, s.92

ortadadır. Aynı zamanda bu düşünürler ekonomik hayata kapitalist gözlüklerle bakmaktaydılar. Onlar için toprak sahipleri, işçilere istihdam sağlayarak çoktan kapitalistleşmişlerdi².

Françoise Quesnay'e göre ticaret ve tarım ayrılmaz bir bütün oluştururlar ve oluşan ürünün fazlasının ihrac edilmesi gerekmektedir ancak bunu destekleyecek tek şart krallık vergilerinin indiriminden geçer³. Görüldüğü üzere batıdaki tarım yanlısı düşüncede bile yeni oluşan makineleşmiş toplum için gerekli özgürleştirici ve birikimi engelleyici her türlü devlet rolünü eleştiren bir tavır vardır. Avrupa'daki sanayi devrimine giden aşamalarda tarım ve toprak işletmeciliği bilinçli yada bilinçsiz liberal bir düşünce geliştirerek endüstriyel devrimin geçiş halkasını oluşturabildi.

Bu noktada Kapitalde, Marks'ın ilginç bir tesbitle tarım-makine geçişini anlattığı bölümü vermek yararlı olacaktır *'Makinanın gelişmesinin tüm tarihi, tahıl değirmenlerinin tarihi ile belirlenebilir. İngiltere' de fabrika, hala 'mill' dir (Değirmen). Almanya'da bu yüzyılın ilk on yılındaki teknolojik yapılarda yer alan 'Mühle' terimi, yalnızca doğa kuvvetleriyle döndürülen bütün makineler için değil, aynı zamanda ,aygıt yapısı itibarıyla makinenin uygulandığı bütün manüfaktürlerde bugün de kullanılmaktadır*⁴

Dolayısıyla bu anlatılanlar ışığında manifaktür yapıya geçişin kökeninde tarımsal toplum yapısının bulunması batı için bir sorun oluşturmamıştır. Şüphesiz kapitalist dünya anlayışının bu toplumlar da çok daha önceleri yer ettiği ve tarımsal yapıdan makineleşmiş yapıya geçişi kolaylaştırdığı söylenebilir. Özellikle Emmanuel Wallerstein daha 16.yüzyıl'da kapitalist bir oluşumun devletler bağlamında ortaya çıktığından bahseder. Wallerstein' a göre siyasal ve kültürel çeşitlilik gelişmiş kapitalizme ve dünya ekonomisi tek ve benzer bir ticaret anlayışına yönelmekteydi. Çeşitli bölgelerin tarımsal kökenli mallarla uluslar arası piyasalara açılarak bir çeşit kapitalist anlayış geliştirdikleri açıktır⁵.

² Eric Roll, **A History of Economic Thought**, New York, Prentice-Hall, 1950, s.141

³ Françoise Quesnay, **Tableau Economique Des Physiocrates**, Paris, Calmann-Levy, 1969, s.217

⁴ Karl Marx, **Kapital**, Birinci Cilt, Ankara, Sol Yayınları, 2000, s.338

⁵ Colim Mooers, **Burjuva Avrupa'nın kuruluşu**, Ankara, Dost yayınları, 1997, s.19

Batı teknolojik alt yapı dönüşümünü 15.yüzyıldan itibaren tarımdan ağır metal sanayiye doğru geliştirdi.Toplum yapısı olarak hem zirai temellere dayanırken hem de el manüfaktürü tarzında işletmeler çoğalmaya başladı.Bu atölyelerde zanaatkarlık daha karmaşık aletlerin yapılmasına yöneldi.Batılı silah üreticileri özellikle gemicilikte kullanılan top yapımındaki tecrübelerini büyük kilise çanlarını imal ederken kazanmışlardı.Batı metalurjisi, ilerlemesini 16.yüzyılda da sürdürerek 17 ve 18.yüzyıllardaki tekstil üretimine sıçrama yapabildi ve yeni oluşmakta olan sanayileşme çabalarına örnek teşkil etti.Ancak eski üretim araçlarına sıkı sıkıya bağlanmış olan toplumlar da mevcuttu.Örneğin Çinliler üretim araçlarındaki yenilenmeyi imparatorlardan gelecek direkt bir komut olmadan değiştirmeye yanaşmadılar.Kendi antikitelerinin bütün formlarını yeni ve modern olana tercih ettiler, oysa Batı eski haricinde yeni olarak görünen herşeye karşı ilgi duyuyordu⁶.

Son olarak söylenebilecek bir şey de üretim yapılarının haricinde Batı sanayileşmesi ve teknik üstünlüğünün altında ulus devlet yapılarının o dönemin diğer Doğulu İmparatorluklara göre daha belirgin olması yatar. Gerçekte 19.yüzyıl boyunca endüstrileşmiş Avrupa kendi içersindeki devletlerarasında Doğu'da olmayan bir ağ kurmuştur. Bu devletler birbirleriyle olumlu ilişkiler içersinde oldukları kadar rekabeti hem politik hem militer hem de endüstriyel anlamda üst düzeyde tutarak ekonomilerini zinde bir seviyeye ulaştırdılar. Devletin bütüncül bir yapıya kavuşması tek anlamıyla sanayiinin gelişmesi için kuşkusuz yeterli değildir ancak Batıda güçlü bir merkantil sürecin yaşanması devlet yapısına otoriterliğinin yanısıra bazı esneklikler de kazandırdı. Örneğin merkantalist devletler sadece monopolileri kabul etmekle kalmıyor onları oluşturup satabiliyorlardı da.Devlet mekanizmasının monopoliler üzerinde düzenleyici etkisi sanıldığı gibi yeni oluşan kapitalist sınıfa boyun eğme şeklide değil çoğu zaman onları şekillendirme ve yönetme şeklinde gelişmiştir.18 ve 19.Yüzyıllarda bu tür ilişkiler devletin ticari ve sanayi müesseseleriyle olan ilişkilerinin büyük bir deneyim birikimine dayanmasını sağladı.Monopolilerin satışlarından ve özel girişimcilerden alınan vergilerle devlet gelir sağlama üzerine kolay ve sağlam bir kazanç şebekesi

⁶ Peter N.Stearns,**The Industrial Revolution in World History**, Colorado,Westview Press,1998,s.17-18

oluşturdu⁷. Osmanlı İmparatorluğu bağlamında da III.Selim ve II.Mahmud’la başlayan modernleşme hareketleri yönetim erkinin inisiyatifiyle yürürlüğe konabilmişti.Ancak yukarda belirtilen aşamanın farklı yaşanması devletin itici güç olarak tek başına kalmasına neden olmuştur.

2.1.2.Oluşum Sürecinde Fabrika ve Tanımı Üzerine:

17. yüzyıl sonunda Locke felsefesi devletlerin gerçek anlamda geçici siyasi güçlerden çok ekonomik gelişmişliğiyle tanımlanması gerektiğini göstermiştir. 17.yüzyıl doğal olarak sınırsız bireysel girişimciliğin modern sanayileşmeyle sonuçlanmasının başlangıç tarihidir. Locke felsefesinin de katkıda bulunduğu bu rasyonalist bakış açısı eskiye ait kötümserliğin bir yana bırakılmasını da öneriyordu. İyimserlik kar etmenin önündeki en büyük engel olan hareketsizliği önleyecekti⁸. İngiltere’ deki bu yeni yaklaşım İngilizlerin doğaları gereği soğukkanlı çekimserliğini aşabilecek bir reçeteydi ve en önemlisi Püritenlerin bir lokma bir hırka felsefesine de karşı çıkmaktaydı⁹. Egoist bir hazcılık ekonomik varolma güdüsüyle birleşerek yepyeni bir teknolojik üretim konseptini ticari kafalara yerleştirdi. Bu yaklaşım fabrika kurulumu, organizasyonu, çalıştırılan işçilerle ilişkiler bağlamında çok belirgin etkiler bırakmıştır. Bununla birlikte tam anlamıyla liberal felsefenin oluşması ve bunun en etkin üretim plantasyonlarıyla buluşması 19 yüzyılı bulacaktır.

16.yüzyıldan 17.yüzyıla geçişte dokumacılıkla ün yapan iki Hollandalı usta Fransız hükümeti tarafından Paris’de üretim yapmaları için işe alındı. Şehrin varoşlarında rahatça çalışabilmeleri için ilkel bir fabrika ortamı yaratıldı ve 1550–1650 yılları arasında belki de ilk fabrika tarzı üretimin temelleri atıldı. Ancak bir Avrupalı ülkenin refahının geçtiği yol hala tarım politikalarının başarıyla yürütülmesinde yatıyordu. Liberal düşüncenin öncüsü Adam Smith bile tarımı en başa yerleştirmişti.Oma göre “Hiçbir birikim(kapital) bir çiftliğinki kadar üretici iş gücünü harekete geçirecek güce sahip değildir”. Şüphesiz Smith tarımcı politikaları desteklemenin çok daha ötesinde ticari olanakları sezebilecek yeteneklere sahipti.

⁷ P.H.H Vries, “ Governing Growth:A Comparative Analysis of the Role of the State in the Rise of the West”, **Journal of World History**., Spring 2002,Vol 13,No.I,s.69-70-71-72

⁸ Roll,s.91

⁹ Paul Hazard,**Batı Düşüncesinde Büyük Değişme**,İstanbul,Tur Yayınları,1981,s.309

Tarımdan sonra el üretimini ve ihracatı sıralayan Smith aslında bu anlamda fizyokratlardan bile daha eski merkantil politikaların evrensel niteliklerine hala sıkı sıkıya bağlıydı¹⁰.

Liverpool gibi ticari şehirlerde biriken sermaye İngiliz fabrikalaşma hareketine büyük ölçüde ivme kazandırdı. Fabrika endüstrisine yön veren ve onun genişlemesinde öncülüğü alan iş ve düşünce gücü aslında eski usta zanaatçılar yeoman çiftçiler ve mütevazı girişimcilerden geliyordu. Küçük sermayelerini zengin tüccarlarla birleştirerek büyük üretim kapasitesine sahip fabrika denebilecek atölyelerle ticaret yapmaya başladılar. Bu insanlar kaba kuvvet ve küçük köy burjuvazisinin sınırsız ihtirasını da birlikte getirdiler. Üretim aşamalarının ve yeni teknolojilerden daha haberdardılar zira zamanlarını muhasebe işleriyle ve yazıhanelerde bitip tükenmek bilmeyen yazışmalarla harcamıyorlardı. Fabrikalaşma aşamasında daha önce belirtilen girişimci insan tipine daha sonraları usta saat yapımcıları, şapkacılar, kundura yapımcıları, dokumacılar, eski çiftçiler ve esnaf da katıldı¹¹.

2.1.3 Dokuma Tekniklerinin Gelişimi

Demiryollarının gelişimiyle birlikte artan talep kalitede üretim artışına paralel giden bir çok yeniliği teşvik etti. Tekstil sanayinde yenilikler dokumadan başladı. 1730'lı yıllarda John Kay tarafından bulunan ve 1760 dolaylarında yaygınlaşan ve üretim hacmini büyük ölçüde arttıran volanlı mekik tarzı daha sonraları *spinnig-jenny* denilen iplik eğirme makinelerine¹² ve 1767-68'de geliştirilen *water-frame*, özellikle de 1779'da kullanılmaya başlanan Samule Crompton'ın *mule-jenny*'¹³si (çıkırık makinesi) çıkırıktan çok daha verimli bir şekilde hem ince hem de dirençli pamuk ipliklerinin elde

¹⁰ Alexander Gray, **The Development of Economic Doctrine**, Londra, Longman, Green and Co., 1935, s. 141

¹¹ Maurice Dobb, **Kapitalizmin Gelişimi**, İstanbul, Belge Yay., 1992, s. 251, Bu insanlar Batılı araştırmacılar tarafından 'yaratıcı ve çalışkan insanlar' olarak nitelendiriliyorlardı. Gerçekte de ticaret güdüsünün şevke getirici yönünü bir kenara koyarsak Hargreaves, Compton, Murray gibi kişilikler eksantrik yaşamlarında bilimle meraklı arayışlarını birleştirebilen girişimcilerdi. Bunlara ünlü Amerikalı yazar ve düşünür Benjamin Franklin'i de ekleyebiliriz.

¹² Spinning-jenny çoklu iği (makara) olan bir eğirme makinesiydi. 1764 yılında James Hargreaves tarafından Kuzey batı İngiltere'de icat edildi. Alet pamuk ipliğini eğirme işini son derece kolay bir hale getirdi ve bir işçi 8 yada 9 iğle çalışabiliyordu.

¹³ Katır gücüyle çalışan iplik eğirme düzenekleri yaklaşık bir yüzyıl boyunca tekstil sanayiinin üretim olanakları arasında yer aldı. Feshane fabrikasında 1830'lu yıllar boyunca katır gücünden dinkleme işleminde yararlanmıştır.

edilmesini olanaklı hale getirdi¹⁴.Dokuma endüstrisinde yeni makinelerin ve buhar gücünün kullanıma girmesiyle birlikte pamuklu üretim olumlu yönde değiştirmiştir. 19.yüzyılın başında çok hızlı bir dönüşüm söz konusudur. Adam Smith bile *Ulusların Zenginliği*'nde bu konudan çok az bahsederken gelişimin hızını tam olarak kavrayabilmiş gözüküyordu¹⁵.

İngiliz tarihçi Toynbee'ye göre Batı'daki dokuma sanayi atılımını ağır sanayi izlemiştir. James Watt 'ın buhar makinesinin ardından demir endüstrisini etkileyen bir buluş olarak 18.yüzyıl başlarında demirin kömür kullanılarak eritilmesini ve 1788'de buhar makinasının yüksek fırınlara uygulanmasını ekler

Endüstriyel devrimin bir gecede olmadığını biliyoruz ve tarih boyunca gelişiminde üç şekme noktası bulunmaktadır: 1776 Amerika' da yeni bir devletin kuruluşu, 1789 Fransız devrimi ve 1917'de ki Komünist Sovyet devrimi. Nisbeten yavaş yavaş ama kararlı bir şekilde ilerleyen Sanayi inkılabı üreticileri ve üretim yöntemlerini bu üç tarihte değişik açılardan etkilemiştir. İlki siyasal anlamda denizaşırı kapitalist yeni bir devlet anlayışını, ikincisi halkın aristokrat sınıfı tasfiyesini ve dolayısıyla fabrika işçiliğine giden yolda büyük çıkışı, üçüncüsü ise fabrika içindeki büyük devrimi ve işçi sınıfı kökenli sanayi atılımını temsil eder.

İşçiler kullandıkları makinelerle birlikte yepyeni bir düzen yarattılar. Buharın makinelerde kullanımıyla birlikte seri bir üretim ortamı oluşturulmuş, fabrikaların ilk olmazsa olmaz şartları kendini göstermeye başlamıştı; Hızlılık, düzenlilik, dakiklik ve yorgunluk bilmezcesine süreklilik¹⁶. Fabrikaların kurulmasıyla birlikte hammaddeler çok daha çeşitli süreçlerden geçirilmeye başlandı. Son teknolojilere ilk ev sahipliğini, yeni enerji kaynakları sağlamak amacıyla fabrikalar yapıyordu. Bu durum günümüze kadar değişmemiştir. ABD'de 1850 yılında çalışma ortamında insan ve hayvan gücünün katkısı %65 dolaylarındayken, geri kalan %28'lik bir kısmı rüzgar ,su ve odun enerjisiyle sağlanıyordu. Fabrika

¹⁴ Dobb,a.g.e,s.236.Toynbee'ye göre bu icatlar sanayi devrimine giden yolda atılan en büyük adımlardır.Ancak bu bir dizi buluşu tamamlayan ve onlara yepyeni bir yaklaşım getiren tek ve büyük icat ise James Watt'ın 1769'da buhar makinasının patentini almasıydı.

¹⁵ Brian Inglis,**Poverty and the Industrial Revolution**,Manchester,Panther Books, 1971,s.106

¹⁶Paul Kennedy,**The Rise and Fall of the Great Powers**,Glasgow,Fontana Pres,1988,s.186

teknolojilerinin kullanıma olanaklı hale getirdiği teknikler ancak %7 lik bir kısmı teşkil ediyordu. Yüz yıl sonra durum dramatik bir şekilde değişmiştir. Bütün geleneksel iş gücü-insan, hayvan, rüzgar ve odun- genel toplam içerisinde sadece %1.6'lık bir yere sahipti. Bu rakam tamamen sanayileşmiş otomat bir toplumun gerçekleştirildiğini ispatlar¹⁷.

1790'lı yıllardan başlamak üzere İngilizler pamuk stoğunu ABD'nin güney eyaletlerinden karşılamaktaydılar ve bu bağlantı 1860'lara kadar sürmüştür. Üreticiler pamuğun bol olduğu ve sürüm gerçekleştirilmesi gereken kriz anlarında ucuz ve etkin işgücü sıkıntısı çekmekteydiler. Bu durum İngiliz üreticiyi makineleşmeye itmiştir. Diğer taraftan Avrupa'nın Normandiya yada Saksonya bölgelerinde Britanya adasında olduğu gibi fabrikalar inşa etmek için çok büyük bir neden yoktu zira dokuma işi dışarıya sipariş hazırlama türünden imalathanelerde ve köylülerin ölü sezonda uğraştıkları bir iş olarak görülüyordu¹⁸.

İngiliz dokuma sanayi İngiliz sanayi devriminin motoruydu. 1830'ların sonuna dek pamuklu sanayi İngiliz endüstrisinin fabrika üretimi anlayışı içerisinde geliştirdiği önemli sektördü. Fabrikalar yeni *Fabrika Yasası* 'yla birlikte 1860'lara dek büyük oranda tekstil işiyle ilgilenen bir anlamda pamuklu bez fabrikalarıydılar. Fabrikalardaki üretimin tekstil ağırlıklı olması 1840'lara kadar değişmemiştir ve fabrikalarda büyük ölçüde yararlanılan buharlı makineler bile asıl kullanım yeri olarak düşünülen madenler haricinde başka bir yerde uygulama alanı bulması için bir miktar zamanın geçmesi gerekmiştir¹⁹.

Batılı anlamda fabrika kavramı toplumsal sonuçları trajik şekilde yaşanmış bir olgudur. Marks'ın, *Kapital*'in birinci cildinde alıntılıdığı bir olay bu duruma iyi bir örnek teşkil ediyor. Küçük çocukların anneleriyle beraber çalıştıkları bir fabrikada anne çocuğuyla ilgili şunları söylüyor: "*Şu benim oğlumu...daha yedi yaşındayken,karda kışta gidip gelirken sırtımda taşırdım,günde onaltı saat çalışırdı...*

¹⁷ Gerhard E.Lenski,**Power and Privilege-A Theory of Social Stratification**,New York, McGraw-Hill,1966,s.298

¹⁸ E.J Hobsbawm,**The Age Of Revolution**,London,Abacus,1978,s.53

¹⁹ Hobsbawm,a.g.e,s.52

Makinenin önünde ayakta doyurmak için çoğu zaman diz çökerdim, çünkü ne makinenin başından ayrılabilirdi, ne de onu durdurabilirdi”²⁰

Avrupa’da fabrikalaşmayla başlayan endüstriyel seyir her yönüyle olmasa da batılılaşmayı amaç edinen tüm doğu coğrafyasındaki ülkelerde benzer manzaraların kısmen yaşanmasına, geç de olsa işçi –patron, çevre -kirlilik sorunlarına neden olmuştur.

²⁰ Marks,a.g.e,s.243

3.OSMANLIDAKİ DÖNÜŞÜM SORUNU: KLASİK VE MODERN DÜŞÜNCELER

18.yüzyılın son çeyreğinden başlamak üzere devlet kontrolü altındaki tarımsal ürün ağırlıklı Osmanlı ekonomik sisteminin Batının gelişimine nasıl ayak uydurması gerektiği sorunu Osmanlı aydınlarını ve üst düzey bürokratları meşgul etmeye başlamıştır.Bu bölümde dönemin gelişmeleriyle paralel giden düşünce yapılarına ve 20.yüzyıldaki Türk ve yabancı tarihçi sosyologların sanayileşme ve ilerleme üzerine yaptıkları çözümlemeleri inceleyeceğiz.

3.1. Sanayileşme Üzerine Klasik Dönem Osmanlı Düşünürleri

Osmanlı sanayileşme çabalarının imparatorluk sistemindeki taşları yerinden oynatması kurulu düzen içersindeki eleştirilerin bu harekete karşı olumlu yada olumsuz tavır almalarıyla sonuçlandı. Tarım kökenli bir toplum iken sanayi dalları için gerekli hammadde köylerden kentlere getirilmekte ancak bu defa da hammaddenin dış pazarlara kayması engellenememekteydi²¹.Bu karmaşanın getirdiği kültürel ve töresel ayrışma 19.yüzyıl Osmanlı aydınları içersinde farklı tepkilere yol açtı.

III.Selim döneminde başlayan, *sefaretnameler* adı altında padişaha sunulan raporlar ,Batıdaki gelişme ve sanayileşmeyi anlamaya odaklanarak bir an önce tedbir alınması gerektiği ve fen ve kimyanın hakkıyla öğrenilerek ülke şartlarına uyarlanması ihtiyacını dile getirir.Avusturya ile yapılan barış antlaşmasının ardından 1791 yılında **Ratib Efendi** Viyana'ya sefarete gönderilir ve siyasi görevinin yanı sıra “*Avusturya'daki bütün müesseseleri görüp tetkik etmesi ve tetkikatından padişahı haberdar etmesi*” istenir.Ratib Efendi hazırladığı raporda gerçek anlamda bir serbestinin bu ülkelerde dikkat çekici boyutta olduğunu vurgular.Raporlarında Batıdaki durumu aktarırken kendine has yorumlarını ve hükümdara nasihat olabilecek düşüncelerini kaleme döker.Örneğin özellikle iç ticaretin ve yerli sanatların gelişmesine temas eden bölümde milli servetin yabancı ülkelere gelişi güzel akışına mani olmak için padişahın

²¹ Orhan Türkdoğan,**Türkiye'nin Sanayileşmesi-Dün-Bugün-Yarın**,Ankara,,Töre Yay.1981s.118

gücünü kullanmasını ister ve özellikle memlekette dokunan kumaşların halk tarafından tercih edilmesinin önemi üzerinde durur.İçerdeki üretimin bu yolla korunması gerekliliğinden dem vurur²².

Osmanlı sanayi atımının başlarında Batıdan alınan izlenimlerin çoğu olumluydu. Ancak zamanla ithal olan bu modellere karşı olumlu hava değişmiştir. Sanayi tesislerinin kurulmaya başlanması üretim ve pazarlamanın daha karmaşık yöntemlerle pazara girmesinin ardından geleneksel yapıyı zedeleyici unsurların göze batmasıyla özellikle 19.yüzyılın ortalarında Osmanlı aydınının kafasında soru işaretlerini oluşmasına neden olmuştur. Sanayileşmenin batılılaşma ve milli unsurların erozyona uğraması şeklinde algılanması çok gecikmedi.Vatan kasidesi ile ünlü ve keskin milliyetçi duyguları *Vatan yahut Silistre* oyunuyla ilk defa Osmanlı zihniyetine aşılamaaya çalışan **Namık Kemal**, ekonomik yazılarında da ulusçuluğu ön plana çıkarıyordu.Örneğin *İbret* gazetesinin 57.sayısında çıkan ‘Sanayi ve Ticaretimiz’ başlıklı yazısında yabancı sermayeyi ve onların kurmuş olduğu tesisleri bir sömürü kaynağı olarak görürken aşağıdaki nedenleri sıralamaktadır:

1.Reşit Paşa’nın öncülük ettiği yabancılara iç ticaret izni ülkeyi yıkıma götürmektedir.

2.Sanayi ve ticaretin geliştirilmesi için okullar göstermelik olarak açılıyor ve etkin bir şekilde çalıştırılmayıp eğitimde süreklilik kazandırılmıyor.

3.Dahili gümrükler malların sanayi gelişimini engelleyecek düzeyde kısıtlı alanda kalmasına neden olmaktadır.

4.Yabancılara verilen imtiyazların sınırı yok gibidir.

5.Hazine ve işlem görmekten ve tahvil alıp satmaktan ibaret işlerle uğraşan bir bankacılık sistemi oluşmuştur ve bu bankalar sanayi ve ticarete yatırım yapmaktan uzaktır.

²² Ahmed GünerSayar,**Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**,İstanbul,Ötüken Yay.,2000,s.173-174

6.Alt yapı sorunları ve bunların en başında ulaşım sorunu had safhadadır. Yolların azlığı nedeniyle ülkedeki sanayi ve ticaret gelişmemekte ve halk yoksulluğa mahkûm olmaktadır. Daha yollarını bile kuramamış bir ülkede yabancı sermaye yatırımda vur kaç taktiğiyle kalıcı yatırımdan çok kısa dönem karı amaçlayacaktır²³.

Namık Kemal'in görüşleri ekonomik dünyaya bakışını yansıttığı bir dizi makale ve kısa denemeler şeklinde yayınlanmıştır. Gene *İbret* gazetesinde yayınlanan bir yazısındaki şu satırlar yazarın kendi görüşlerini özetler niteliktedir: *Ticaretimiz yabancıların elinde, sanayimiz hiç hükmünde, cenab-ı hak ihsan eder de topraklarımızdan biraz ürün alabiliyorsak onunla geçinip gidiyoruz*²⁴. 'Yeni Osmanlılar' olarak tanımlanan bu yazarların Tanzimatın getirdikleri hakkındaki görüşlerinin karamsarlığı çoğunlukla ekonomik ve politik kaygılardan kaynaklanıyordu. Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın karşı görüşleri Tanzimat uygulamalarını başta siyasal açıdan ve daha sonrada ekonomik temel üzerinden eleştiriye tabi tutar. Onlara göre Avrupa'nın bilimsel yanını almak, fabrikalar, bankalar kurmak ancak siyasal ve kültürel anlamda tekrar Osmanlıya ait o en kökteki orijinal düşünceyi harekete geçirmekle mümkün olacaktı²⁵.

Makineleşmenin ve dolayısıyla fabrikalaşmanın batılı ilerlemecilikte olmazsa olmaz bir değer olarak konması bir bakıma Osmanlının 19.yüzyıldaki iktisat ilmine yaklaşımıyla da ilgilidir. Örneğin Berkes' in deyiimiyle mülkiyede "iktisad" deyimini kesinleştiren **Cavit Bey**'in *İlm-i İktisad* adlı önemli kitabında makineleşme ve imalat başlıkları altında 30 sayfayı bulan geniş bir bölüm bulunmaktadır²⁶.Cavit Bey makineleşmeyi kitabında artı eksi yönleriyle okuyucuya sunmakla beraber alternatif bir toplu üretimle ilgili ipuçları vermez. Daha sonra yeni kurulan

²³ Tevfik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**, İstanbul, İmge Kitabevi, 1992, s.49-50

²⁴ İbret Gazetesi'nden alıntılan Çavdar, a.g.e, s.50

²⁵ Niyazi ,Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, Cilt 2. 1976, s.335-336

²⁶ Mehmet Cavit Bey, **İlm-i İktisad**, İstanbul, Karabet matbaası, 1310, Cilt I, s. 163-189

cumhuriyetin ilk iktisat kitaplarında da, örneğin İbrahim Fazıl'ın İktisat kitabında, fabrikalarla gelişen sanayinin entegre bir endüstriye dönüşmesi okuyucular tanıtılır²⁷.

Bu kitapların ortak yönleri Fransız ekonomi ve ekonomi politik kitaplarından yoğun bir şekilde etkilenmeleridir. Örneğin **İbrahim Fazıl**' kitabında Osmanlıda çok popüler olan Gide'in Ekonomi politiği ve yine Perreau'nun aynı konu üzerine olan kitaplarından geniş ölçüde yararlanır. Sonuç olarak öznel durumlara sahip Osmanlı ekonomisinde imalat sürecini belirleyen bakış açıları üretimin fabrika tarzı olması yönünde batılı eserlerin etkisi altında şekillenmiştir²⁸.

3.2. Osmanlıdaki Sanayileşme ve Geri kalmışlık sorunu üzerine Modern Araştırmacıların Görüşleri

Osmanlı imparatorluğunun bir takım nüfussal iniş çıkışları ve siyasal çalkantılarını bir kenara bırakırsak Batının sanayi devrimine geçiş aşamasında Batıyla benzer araç ve üretimine yani tarımsal alt yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Şüphesiz üretime ve bunun değerlendirilmesine yönelik kültürel ve yönetsel farklılıklar çok derindi. Daha önce belirtildiği gibi batıda gelişen tarımcı olmasına rağmen kapitalist girişime fikirler katabilen fizyokrat bir düşünür kitlesi yoktu. Ancak sanayi ve manüfaktür bağlamında batıyla aradaki kopuşun yaşandığı 17.yüzyılın sonu ve 18.yüzyılın ilk çeyreği göz önüne alındığında Osmanlı imparatorluğunu daha düzenli ve seri bir üretim aşamasına neden geçemediğini araştırmak gerekir.

Max Weber'in "Protestan Ahlakı Ve Kapitalizmin Ruhu" adlı eserinde öne sürülen püriten şekliyle protestanlığın kapitalizmin ilk aşamasıyla uyum içersinde ilerlediği ve bütünleşmeye gittiği gerçeği tarihçi **Sabri Ülgener**'in batıyla ilgili analizlerinin temelinde yer alır. Ekonomik faaliyetlerin temelinde ahlaksal ve düşünel

²⁷İbrahim Fazıl, **İktisat**, İstanbul, Akşam Matbaası, 1927, Cilt I, s.224-225

²⁸Bu konuda başvuru niteliğindeki diğer bir eser de yine aynı yazarların, Charles Gide'in Charles Rist'le birlikte yazdığı, **Histoire des Doctrines Economiques** adlı eserdir. Bu kitap 1929 yılına dek 5 baskı yapmış ve Osmanlı aydınları arasında iktisadi düşüncenin evrimi konusunda önemli etkisi olmuştur.

unsurları aramak, sistemi tümüyle anlamak için gereklidir²⁹.Ülgener Braudel'in belirttiği gibi büyük Doğu imparatorluklarını incelerken göz önüne alınması gereken çok önemli bir gerçeği farkındaydı:Araştırmacı Avrupa dışında bir büyük imparatorluğu analiz ederken bir çok insan bilimini bir araya getirmek zorundadır³⁰.Bu yaklaşımda başarı, olguların dışına çıkarak belli bir mesafeden dengeyi kaçırmadan bakabilmekle mümkündür.Rothacker'in dediği gibi dogmatik tarzda düşünen araştırmacı kendi üretken yaratıcılığının ifadesi olan şeye inanırken,tarihçi aynı şeyi yalnızca dıştan gözleyerek anlatır.Ancak dışardan da olsa tarihçi de bir eserin veya bir çağın stilinin iç mantığını izler.Genel eğilimlerin ve bu eğilimlerin yarattığı insan manzaralarının tarih ve sosyolojiyle olan bağına okuyucusuna sunar.O bir çağın “genel görünümü”nü,o çağın yaşama bakış tarzını ve bu tarza bağlı edimleri akla yatkın bir bağlam içinde sergilemek durumundadır³¹.

Sabri Ülgener'e göre Batı dünyasında kapitalizm, önüne dikilen feodal zihniyeti gittikçe küçülterek bir takım zorluklara rağmen hareketli bir burjuva-kapitalist mentalitesi yaratabilmiştir.17.yüzyıl İngilteresi deniz aşırı karların palazlandığı bir üst burjuvazi oluşturmaya başlarken “ *Osmanlı toplumu hala ağalık ve efendilik şuurunun izlerini üzerinden atamamıştır.Konak hayatı ve onun etrafında-sahibini siyasi veya manevi nüfuzu ile mütenasip bir yaşama veya mürit halkasıyla kemikleşip kalmıştır* ”³². Bu tenkit 20.yüzyılın başına hatta belkide günümüze kadar doğruluğunu korusa da 19.yüzyıl başında Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının bir takım yeni sınıflar tarafından kontrol altına alındığı gerçeğini yadsıyamayız.

Zihniyet açısından bakıldığında Osmanlı imparatorluğunun bir katılmış ortaçağ yaşadığını ve bundan sıyrılmanın yolunu bulamadığını

²⁹ Orhan Türkdoğan,**Sanayi Sosyolojisi,Türkiye'nin Sanayileşmesi,Dün-Bugün-Yarın**,Ankara,Töre Devlet Yayınevi,1981,s.126

³⁰ Fernand Braudel,**Tarih Üzerine Yazılar**,İstanbul,İmge Yay.,1992,s.102.Ülgener bir imparatorluk tebaası profili yaratırken dogmatizme düşmeden genel ruhiyatın şemasını verir.Bu yöntem Braudel'in şu tespitiyle uyumaktadır “*Tarihin artık şu veya bu egemen faktörle açıklanmasına inanmıyoruz.Tek yanlış tarih yoktur.Tarihe yalnızca ne çarpışmalar veya anlaşmalar, insanların tüm geçmişini belirleyen ırklar mücadelesi;ne ilerleme veya çöküntü unsuru olan güçlü ekonomik ritimler;ne sürekli toplumsal gerilimler;ne Ranke'nin bireyi ve geniş genel tarihi yüceltiğini söylediği şu yaygın ruhanilik;ne tekniğin egemenliği;ne de toplulukların hayatları üzerindeki gecikmeli sonuçlarıyla şu bitkisel ilerleme olan nüfus artışı egemen olmaktadır.İnsan bir başka türlü karmaşıktır*”.a.g.e.,s.31

³¹ Erich Rothacker,**Tarihselelik Sorunu**,İstanbul,Ara Yay.,1990,s.41

³² Sabri Ülgener,**İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**,İstanbul,Der yayınları,1991,s.100-101

söylenebiliriz. Sabri ülgener'e göre ortaçağ anlayışı batıda 13 ve 14.yüzyıllarda silinmeye yüz tutarken şark toplumlarında ve özellikle Osmanlıda devam etmiştir. Diğer taraftan ilginç bir şekilde Ülgener Sermayeciliğin Osmanlıdaki belirtilerinin Batı Avrupadaki ülkelerle hemen hemen aynı zamanda geliştiğini belirtir. Ancak şöyle bir farkla ki ;Osmanlı'daki kapitalist gelişimin teknik ve hukuki anlamda alt yapısı olmadığından sermayeci sınıf kendine has bir tarz oluşturmaya yönelmiştir. En belirgin iki özelliğinden biri değişim ve yenilenme yapamadığı için istismar yoluna sapsmış olması diğeri ise sert lonca kayıtlarının ve merkantil bir yapıya kavuşamayan genel sistemin içersinde cılız kalmasıdır³³.

İmparatorlukta 17.yüzyıl boyunca artan giderlerin karşılanması yönündeki çabalara baktığımızda ülkenin savaş giderleri için aktif önlemler almada çaresiz kalmasının yanı sıra bu olumsuzluğun üstesinden gelmek amacıyla üretim ilişkilerini yenileyerek yeni gelir kaynakları yaratma çabalarına da tanık olmamaktayız. İdris Küçükömer'in de belirttiğin gibi üretim mekanizması olması gereken nitel özelliklerini kaybetmekteydi. Sonraki dönemlerde de Osmanlı ticaret ve imalat kesimi, batıda burjuvazinin sanayi kapitalizmine giden yolda otonom şehirlerin seri üretim gücünden de yararlanarak kurduğu ekonomik hukuki yapıya geçişi sağlayamamıştır³⁴.

Sarayın yarattığı bürokrat tipinin neden sanayi yatırımları türünden bir girişime katılmadığı da araştırmacıların teorik anlamda tartışmaya katıldıkları bir hususdur.Bu kesimin karmaşık ilişkiler içersinde var olabilmesi ve yönetim kademelerindeki rekabetin ticari yatırım ve üretim araçlarına duyulan ilgiyi gölgelemesi bu konuda ileri sürülebilecek noktalar olabilir.

Gelir –gider dengesindeki bozulma saray ve çevresindeki belli başlı servetlere el konulmasına dönüşürken bu durumun Osmanlı sanayinde bir sıçramanın yaşanmasına engel olduğu görüşü **İdris Küçükömer** tarafından ileri sürülmektedir. Özetlemek gerekirse;

³³ a.g.e.,s.151

³⁴ İdris Küçükömer,**Düzenin Yabancılaşması**,Ankara,Bağlam Yayınları,1994,s.44

1) Kapanların sonucunda (Servetlere el koyma) , Ticaret ve tefeci sermayesi imalat sanayine (manüfaktüre) yeterli bir derecede akamayacaktır. Dolayısıyla burjuva sınıfının sermayesiyle birlikte ortaya çıkması da engellenmiş oluyordu.

2) Emek gücünü satarak geçinen işçi sınıfı hiçbir şekilde ortaya çıkamayacak dolayısıyla kapital ve işçi kavramlarının olmadığı bir ortamda lonca sistemi kemikleşecek ve loncaların bünyesinde çalışanlar işçi tanımlamasına uymayacaklardır.

3) Karmaşık üst bürokrat ilişkilerden rant elde eden kesim ki bunlar tefeci sermayeye ve bir çeşit ticarete sahiptiler, bankacılığa ve kapitalist anlamda devlete borç vermeye yani bankacılığa ve sermaye piyasası kuruluşları oluşturmaya yönelmemişlerdir³⁵.

Kaldı ki bu dönemlere rast gelen imparatorlukta çiftlik uygulamaları da yeni türden bir sınıfa ve sermaye birikimine neden olamamıştı .50’li yılların ortasından itibaren başlayan çalışmalar daha sonra bu olgunun imparatorlukta sanıldığı gibi ekonomik bir gelişmeden ziyade politik amacı ağır basan ve bir güç sürekliliği için kullanıldığı yönündedir. Özellikle Bulgaristan’ ın Karadeniz kıyılarındaki çiftliklerin Bruce McGowan tarafından yapılan ayrıntılı analizleri bu çiftliklerin 18. yüzyılda İstanbul’ un buğday ihtiyacını karşılamada ki belirginliğinin ötesinde dünya pazarıyla ilişkili etkin bir rolleri bulunmadığı görüşünü kuvvetlendirmiştir³⁶

Osmanlı sanayileşme çabalarını kapsamlı bir şekilde anlamak için bu doğrultuda yapılan Batılı çalışmalara ve genel düşüncelere bakmamız gerekir. Bir tarım toplumu düzeneği içerisinde tımar sistemi vakıflar ve lonca teşkilatı sistematığı içerisinde gelişen ekonominin 17.yüzyıl sonunda bozulmaya uğramasında Avrupa’daki gelişmeleri-fiyat devrimi ,coğrafi keşifler- görmezden gelemeyiz. Osmanlı kurumlarının kusursuz işlediği ancak sanayi devriminin ve kapitalist girişimciliğin başladığı bir iki yüzyıllık dönemde nüfus hareketlerinin de olumsuz etkisiyle birlikte bu sistemin

³⁵ Küçükömer,s.45

³⁶ Suraiya Faruqi,**Approaching Otoman History**, Cambridge, Cambridge University Press 1999,s.195

çözündüğüne dair yaklaşımlar ,gösterilen kaynaklara ve belgelere rağmen genel resmin ancak bir kısmını teşkil etmektedir. Bu konuda **Roger Owen** ‘State,Power and Politics in the making of the Modern Middle East’ adlı kitabında imparatorlukların sonu şeklinde bir bölüm başlığı kullanmıştır.Kitapta seçilen ilk konu da Osmanlı İmparatorluğunun dağılması üzerinedir.

Gerçekten de Owen’a göre Doğu’daki imparatorluklar 18.yüzyıl sonunda ortaya çıkan iki büyük batılı kavramla baş etmek zorunda kalmışlardır:Sanayileşme bir diğer yönüyle modernleşme, ve 1789’daki Fransız devrimiyle birlikte başlayan politik yenilenme.Batılı devletlerin Afrika’ya ve Batı Asya’ya uzanan hammadde sağlamak amacıyla kolonileştirme stratejisini önlemek askeri planlamayı gerektirirken ,1789 devrimiyle açılan yolda Osmanlılar siyasi açıdan güçlü olmak için de ıslahatlara gereksinim duymuşlardır.Bu çabalar hukuki bir alt yapı üzerinde ordu ve iç yönetimin yenilenmesi şeklinde düşünülüyordu.Ancak bütün bu uğraşlar 19.yüzyıl boyunca Batılı devletlerin ekonomik ve siyasal nüfuzlarını kabul etmekle mümkün oldu ve imparatorluk boyunca çok çeşitli halkların milliyetçi isteklerini bastırmak imparatorluğun demokratik görüntüsünü zedeledi.Dolayısıyla Osmanlı’daki gerilemenin Batıdaki gelişmeler sonucunda İngiltere ve Fransa’ya karşı tavizler vererek başladığı ve bir parçalanmayla sonuçlandığı yönündeki tezlerin en belirgin savunucularından biri Owen olmuştur³⁷.

Son 30 yıla yayılan araştırmalar daha çok model kurma üzerine gelişmiştir. Bir neo-marksist olan Amerikalı sosyolog **Immanuel Wallerstein**’ın ‘*Dünya Sistemleri Teorisi*’ Owen’la mukayese edildiğinde siyasal ve ideolojik olandan çok bütünü, ekonomik faktörleri de işini içine katarak görmek üzerine kuruludur. Wallerstein dünya ekonomisinin belirli bir karaktere sahip bölgeler halinde geliştiğini öne sürer³⁸.Bu

³⁷ Roger Owen,**State, Power and Politics in Making of the Modern Middle East**, Cornwall,Routledge, 2004,s.5-6. Araştırmacı bu bölümün geri kalanında Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Dünya Savaşındaki parçalanışıyla ilgilenir.Owen analizlerini siyasal bir düzlemde kurmaya meyilli görünmektedir.

³⁸ Immanuel Wallerstein, **The Modern World-System II : Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750 (Studies in Social Discontinuity)** ,San Diego, Academic Press 1980,s.17-18 Bölgeler daha çok kıtalar olarak algılanmalıdır.Frederic Mauro’nun sınıflamasında ticaretin çekim noktaları olarak Avrupa,Afrika Kuzey ve Tropikal Amerika ,Asya kıtaları verilmektedir. Wallerstein kabaca 1600-1750 yılları baz alınarak yapılan bu kategorizasyonda Afrika ve Asya’yı dışarda

bölgeler üzerindeki ulus devletlerin ekonomik yapısı bu devletlerin birbirleriyle giriştikleri varolma mücadelelerinden daha önemlidir³⁹. Dahası bir imparatorluğun çevresel güçlerle giriştiği çatışmalara ve nasıl dönüşüme uğradığından çok önemli olan o sistemin aygıtlarının nasıl işlediğidir. Wallerstein'a göre dünya ekonomisi üretim ve sınıf farklılaşması üzerine kuruludur. Çevresel üretim artığı merkezde birikir. Bu merkez-çevre teorisinde ilginç olan nokta herbiri ayrı üretim tarzlarını kullanmasına rağmen feodalizm ve kapitalizmin ortak bir yaşam alanı bulabilmesidir. Feodal senyörün pozisyonunu andıran ve serf türü üretim ilişkileri Wallerstein için kapitalist bir ekonomi içersinde var olabilmekteydiler.

Wallerstein'in Osmanlı İmparatorluğuyla ilgili düşünceleri de merkez-çevre teorisinden izler taşır. Post kolonyal Afrika çalışmalarından ve gelişmekte olan uluslar üzerine yaptığı araştırmalardan edindiği bilgi birikimiyle Wallerstein, Osmanlı İmparatorluğunu yorumlarken onu dünya tarihi içinde kendine has rolünü oynamış bir ülke olarak düşünmektedir. Bu yaklaşım imparatorluk tarihini egzotik bir çalışma alanı olarak gören uzun dönem hüküm sürmüş romantik tarihçiliğin de bir sonu demektir ve Braudel'le başlayan rasyonel yorumlama geleneğinden derin bir şekilde etkilenmiş görünmektedir⁴⁰.

Braudel'in Avrupanın ekonomik gücünün Osmanlı topraklarındaki hegemonyasının 18.yüzyılın sonu hatta 19.yüzyılın başına dek hissedilmediği yönündeki düşünceleri bir çok Osmanlı araştırmacısı tarafından kabul edilmiş görünmekte. Çizakça gibi araştırmacılar da bu fikre katılmaktadırlar. Öte yandan Wallerstein, Decdeli ve Kasaba gibi diğer tarihçiler bu tartışmadan uzak kalmayı tercih ediyorlar. Onlara göre bir sistem tarafından tamamen *kapsanmak*⁴¹ karmaşık bir süreçtir

Amerika'yı da çevresel olarak görmektedir. Ona göre modern dünyanın ekonomik sistemi 16.yüzyıl Kuzeybatı Avrupa kaynaklıdır.

³⁹ Richard Grassby, **The Idea of Capitalism Before the Industrial Revolution**, Maryland, Rowman & Littlefield Publishers, 1999, s.4. Bu teori Wallerstein'i kendi içersinde de çelişkiye düşürebiliyor. İktisat tarihi açısından bölgelere verilen önem bazen şehirlerin gelişimini ihmal etmeye neden olmakta. Örneğin Wallerstein'a göre kapitalist dünya ekonomisi 1450-1640 yılları arasında gelişirken bu dönemde Venedik kapitalizm öncesi bir şehir olarak gösterilmektedir.

⁴⁰ **Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography**, (ed.) Fikret Adanır & Suraiya Faroqhi, Netherland, Koninklijke Brill, 2000, s.22

⁴¹ Teorik metinlerde geçen *incorporation* kelimesi entegre olmak anlamına da gelmekte. Çeviri bağlamında hem kapsanmak hemde karşılıklı ilişkiye geçerek onun bir parçası olmak şeklinde algılanmalı.

ve bir bölgeden diğerine değişir.Eldeki verilerle bu konuda hızlı ve güvenilir sonuçlara ulaşmak ve imparatorluğun ne şekilde dünya sisteminin bir parçası olduğunu belirlemek şimdilik zor bir araştırma konusudur⁴².

İslamoğlu ve Keyder'in Wallerstein'dan yola çıkarak yaptıkları, 1970'lerin popüler Marksist analizlerinden birisini de Asya Tipi Üretim tarzı oluşturur. İmparatorluğu, sosyal sistemi yatay eksenle kurgulayan bir yapılanma olarak algılayan bu kurama göre Osmanlı İmparatorluğundaki değişimler devlet gücünün azalmasıyla doğru orantılıdır zira değişimi belirleyen devlet gücü azaldıkça başka unsurlar devreye girerek başka açılımlara neden olurlar.Bu analiz imparatorluğu hem uzamsal hemde anlık değişimleriyle incelerken, dünya sistemiyle olan entegrasyonunu açıklığa kavuşturmaya çalışır ve Wallerstein'ın teorisini geliştirme olanakları sunar.Temelde ileri sürülen Osmanlı İmparatorluğunun farklı bölgelerinin dünya sistemine farklı zamanlarda entegre olduğudur.Balkanlar 18.yüzyıl da bu entegrasyonu sağlarken Mısır ve Levant bölgeleri 19.yüzyılda sisteme katılır olmuşlardır.Anadolu'nun Avrupa hegemonyasının kapsama alanına girmesi ise 1830'lardan sonraya rastlar.Çevresel bölgeler farklı yapılarıyla da ilgi çekerler.Balkanlardaki ticari çiftliklerden Mısır'daki pamuk üretim alanlarına, Batı Anadolu'daki küçük esnaf üretimine kadar çok renkli bir sosyo ekonomik yapı İmparatorluğu çevreler⁴³.Asya Tipi üretim tarzının dikkatle incelenmesi gereken diğer bir savı da Osmanlı toplumundaki kent ve köylü ayrımı üzerinedir.Örneğin Divitçioğlu'na göre Osmanlı ekonomisinde ticaretin gelişmesi toplumda şehir ve kır (köy) ekonomilerinin birbirinden ayrılmasına sebep olmuştur. Köy ekonomilerinin kapalı yapısı hemen yanıbaşlarındaki fazla gelişmemiş bir ilişkiye sahip oldukları şehir ekonomileriyle birlikte sürüyordu."Köy ve şehir arasındaki işbölümünün Osmanlı toplumundaki bu garip tecellisi,ekonominin 'ikili ekonomi' olarak kalmasına yetmiştir".Divitçioğlu sınıfsal olarak da reaya ve devlet ricalinin ekonomik açıdan da kır ve şehir olarak birbiriyle ilişkisinin koptuğunu ileri sürer.Bu durum imparatorluktaki alt yapı eksikliklerini açıklamak yönünde bir katkıda bulunabilir, zira şehir ekonomisi için tek taraflı işleyen bir işbölümü (toprak rantından

⁴² Adanır&Suraiya,a.g.e,s.23

⁴³ Fatma M Gocek, **Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change**, Oxford University Press, 1996,s.16

yararlanma),köyün ve dolayısıyla taşranın gözle görülür bir şekilde ikinci plana atılmasına ve ihmal edilmesine kaynaklık etmiş olabilir⁴⁴.

Asya tipi Üretim Tarzı analizlerinin açımlayıcı yapısına rağmen karşı eleştiriler de dikkate değerdir. Örneğin Barkan'a göre Osmanlı toplum düzeni feodal bir sisteme uygun olmadığı gibi tersine onun tasfiyesi yönünde bir evrim geçirmişti⁴⁵: "İmparatorlukta birçok pazarda, panayırdada para ile yapılan alışverişleri biliyoruz. Onun için Osmanlı ekonomisi, paranın bulunmadığı bir Asya Tarzı olarak telakki edilemez. Sonra o devirde Osmanlı İmparatorluğundan, mülkiyet telakkisi çok kuvvetli bir toprak mülkiyeti yoktu demek doğru olmaz. Toprak mülkiyeti vardı; fakat devlet, hususi maksatla köylünün elindeki toprağın mülkiyetini sınırlayan bir takım kayıtlar koymuştur. Bugün bile en uygar memleketlerde, medeni hukukta toprağın mirası satışı bir takım kayıtlara bağlanmazsa, köylerde bir çiftçi sınıfını yaşatmanın imkanı yoktur"⁴⁶.

Sonuç olarak kurulum ve gelişim aşamalarında imparatorluğun dünya ekonomisine yön veren konumu ,Batı'daki kapitalist gelişim sonucunda, iki kutup arasındaki ilişkiyi Osmanlı'dan yana olumsuz bir noktaya taşımaya başladı. Osmanlının yarı çevre (semi-peripheral) ve daha sonrada çevre ülke olmaya doğru gidişatını açıklarken Wallerstein Avrupa merkezi haricinde imparatorluğun herhangi bir ticari bağının olmadığı izlenimi uyandırır. 1750-1839 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu

⁴⁴ Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, Kırklareli, Sermet Matbaası, 1981, s. 100

⁴⁵ Gerçekde Asya Tipi Üretim Tarzı doğrultusunda düşünenlerin Osmanlı'nın feodal bir süreç yaşadığıyla ilgili düşünceleri çok kesin değildir, hatta tam tersi doğrultudadır. Divitçioğlu bu konuda en net araştırmacılarından birisi olarak görünüyor "Osmanlı İmparatorluğu'nda gayet yaygın olan tımar kurumuna bakıp, bilimsel yöntem ile araştırılmadan, Osmanlı sipahi tımarlarını Avrupa Orta-Çağ senyörlerine benzetip, bundan esinlenerek Osmanlı İktisadi sistemi, ne klasik feodalite damgasını vurmak hatalıdır. Yalınkat görüşlere sahip olan bazı Avrupalı yazarların aksine, bu gerçeği sezen hemen hemen bütün çağdaş Türk tarihçileri Türk toplumu için feodal üretim tarzını hiçbir zaman bir hipotez olarak kabul etmemişlerdir". a.g.e.s. 54. Burada Orta çağ senyörlerini sipahilere benzetme yanlısına düşen tarihçiler olarak H. Gibb-H. Bowen ve 'Islamic Society and the West' adlı eser gösteriliyor.

⁴⁶ Türkdoğan, a.g.e., s. 82. Barkan'dan bu alıntıyı kullanan Türkdoğan bir diğer Barkan makalesinden daha yararlanarak eleştirisin derinleştirir : «Asya Tipi Üretim Tarzı» nazariyecilerinin, Osmanlı İmparatorluğunu iktisadiye içtimaî bünye bakımından henüz esirlik ve derebeylik çağlarını idrak ve şahıslar için mülkiyet fikri teşekkül etmemiş sabit bir varlık olarak yasaya bildiğini iddia etmeleri de milletlerarası dünya ticaret yellerini me-rakabe eden büyük liman ve şehirlere; inkişaf etmiş bir para iktisadiyatına, iç ve dış pazar münasebetlerine sahip bulunan ve bu suretle dünya piyasalarına hakim fiyat hareketlerinin ve mali r. uhranların tesirlerine tamamiyle açık bulunan bir imparatorluğun iktisadi bün yesine ait hakikâtları inkâr etmek anlamına gelmektedir» a.g.e.s. 82

sadece Batı temelli izole edilmiş bir ticaret hayatı mı yaşıyordu ve İran Çin ticareti nasıldı gibi sorulara Wallerstein'in sessiz kalması teorisine yönelik eleştirileri arttırmıştır⁴⁷.

Avrupadaki merkezle ilgili bağlantısında İmparatorluk, İngiltere ve Fransa kaynaklı, Balkanlar yoluyla ,kapitalizm adına maddi ve manevi düşünce akımına maruz kalmaktaydı.Bu aşamada Christopher Chase-Dunn and Thomas D. Hall'ün Wallerstein' a yönelttikleri eleştiriler kadar⁴⁸ kendi oluşturdıkları Avrupa merkezle Osmanlı İmparatorluğu arasında akışı saylayan dört ana unsurdan bahsetmek gerekir.

1.Bilgi ve iletişim ağı,sanayi açısından bir takım know-how teknolojileri akışı.

2.Prestijli malların akış ağı.Lüks tüketime yönelik ürünlerin imparatorluk piyasasına sunulması.

3.Siyasal ve militer akış ağı.Yeni politik düşünceler ve özgürlükçü hareketlere alt yapı sağlayan kültürel bir akış söz konusudur ve imparatorluk için yaptırımlarla sonuçlanır.

4.Toptan malların akış ağı.

Bu sınıflamalar Osmanlı İmparatorluğunda kentsel sanayileşme denildiğinde başkentin maruz kaldığı bir akıştır da aynı zamanda. Devlet destekli kentsel endüstriyel gelişim, özellikle İstanbul örneğinde ,yukarıdaki Batı kaynaklı ağın toplandığı bir yerdir.

Batılı araştırmacılarda Osmanlıyı İslami ve toprağa aşırı bağlı bir imparatorluk olarak tanımlama eğilimi vardır.İngiliz araştırmacı Perry Anderson'a göre en temelde

⁴⁷ <http://history.binghamton.edu/resources/bjoh/article2c.htm> New York Eyalet Üniversitesi Tarih Bölümü Sayfası

⁴⁸ Christopher Chase-Thomas Dunn,**Rise and Demise:Comparing World Systems-New Perspectives in Sociology**,Colorado, Westview Press,1997.s.16-17.Kitapta Wallerstein'in Osmanlıyla ilgili Marksist bakış açısı açıkça eleştirilmekte.Özellikle kapitalizmi tek bir üretim formundan algılayan Wallerstein Osmanlı ekonomisinin kapitalist ağırlıklı olmadığını sonuç olarak da bu anlamda bir üretim tarzına sahip olmadığı fikri yüzünden eleştirilmektedir.Cahes-Dunn'a göre Wallerstein üretim teknolojisiyle sınıf çatışmasını baz alarak dünya üretim sistemini tek çeşit üretim tarzına sahip olduğunu ileri sürmektedir.Eğer böyle olsaydı farklı sistemler arasındaki farklı üretim tarzlarının çatışmasını anlamak imkansız hale gelirdi.

eski İslami prensiplerle işleyen Osmanlı imparatorluğu kaçınılmaz olarak toprağa bağlılığını uzun yüzyıllar boyu sürdürmek zorunda kalmıştır. İmparatorluğun kurulum aşamasından 16.yüzyıla kadar ve bu yüzyıl boyunca Asya'nın bu bölgesinde gelişen tarımsal ürün yoğunluğuna ziraat teknolojileri eşlik etmeyince ve kaçınılmaz olarak yeni fethedilen toprak azalınca kriz kendiliğinden baş gösterdi. İmparatorluğun ticaret hacminin üretici güçlere hatta yerel tüccarlara yansması batıyla karşılaştırılamayacak derecede yavaştı⁴⁹. Dolayısıyla sanayiye geçişte üretimin yoğunlaşabileceği şehirlerde batı tarzı bir birikim görülmemektedir. Anderson, siyasal İslamın şehir özgürlüğüyle ilgili bir kavrama sahip olmadığını belirtir. Şehirler aralarında birlik oluşturup kendi meclislerini kuramazlar. Benzer şekilde Bernard Lewis de birazda abartılı anlatımıyla,devletin Osmanlı şehirlerinde pek görünür olmadığından bahsederken bu şehirleri şöyle tanımlar; *“Sanki hiç devlet yokmuş gibi, sadece bir yönetici ve adamları vardı, mahkeme yoktur sadece bir kadı ve yardımcıları bulunur, böylece başlarında bir lider yada şefin bulunduğu ailelerin bir araya gelmesiyle, kışlaların ve loncaların bulunduğu bir oluşumdur şehirler”*⁵⁰

Tüm bu tanımlama çerçevesinde karakteristik bir Türk şehri eninde sonunda donuk ve ikincil insanların yönetimi altında ilerici girişimciliğin ve sermaye birikiminin gelişemediği yerleşim alanlarına dönüşür. Türk burjuvazisinin oluşması için gerekli olan koruyucu alanın bulunmaması 17. yüzyıldan itibaren Müslüman olmayan unsurların bu sınıfı yaratma çabalarına sahne olmuştur⁵¹.

Yukarda Osmanlı kentleriyle ilgili çizilen tablo genel anlamıyla Annales okulunu temellendirdiği uzun dönemli hareketler kavramından da etkilenmiş görünmektedir. Osmanlı imparatorluğu'na ilişkin toplumsal kuramın – ki çoğu zaman sanayileşme ve manüfaktüre geçemeyişle ilgili kuramlar da aynı yolu tutarlar- temelinde Osmanlı düzeninin yüzyıllar boyunca ya hiç değişmediği, ya da çok az değiştiği varsayımı yatar. Ancak bu varsayım, bilimsel araştırmalar

⁴⁹ Perry Anderson, **Lineages of the Absolutist State**, Bristol, Humanities Press, 1975, s.375

⁵⁰ Bernard Lewis'in, *The Emergence of Modern Turkey*'adlı kitabından alıntılanan Anderson s.375

⁵¹ Anderson, a.g.e, s.376

yoluyla hiç sınanmamıştır⁵² 'Durağan toplum' savının yanlışlığına yönelik kimi kanıtlar şans eseri karşımıza çıkan dağınık sürprizler olarak durmaktadır.

Osmanlı'daki çözünme belirli bir süre için çeşitli alanlarda yapılan spesifik çalışmalarla hissediliyor olmasına rağmen tam anlamıyla elimizde bilgi ve belge birikimi bulunmamaktadır. Araştırmacı **Donald Quataert** kaynak açısından henüz tasnif aşamasının büyük çoğunluğunu bile aşamamış olmanın belgelerin elde edilmesi ve yorumlanması safhasına geçişi yavaşlattığından dem vurmaktadır. Örneğin iç pazara yönelik büyüyen üretim ürünlerinin ihracatındaki çarpıcı artışlar belgelere yansır ama buradan yola çıkarak Osmanlı sanayini bir "sanayi devrimi" yaşadığı dünya ekonomisinde eski pozisyonunu korumayı başardığı sonucuna varmak yanlış olur. Hatta bunu tam tersi olduğunu öne süren Quataert imparatorluğun 1914 yılında eskiye örneğin 1800 yılına oranla daha önemsiz üretim miktarlarına sahip olduğunu belirtir. Osmanlı endüstriyel ekonomisinin 1750 sonrasında kendi başına bakıldığında büyüdüğünü ama dünya ekonomisindeki öneminin ters orantılı bir şekilde küçüldüğünü belirtir⁵³.

Quataert 19.yüzyıldaki diğer dogulu ülkelerle Osmanlı İmparatorluğunu mukayese ederek genel tabloyu anlaşılır kılmaya çalışır. Japonya ve Hindistan pamuklu tekstil ihracatında 1860 ve 1890 yıllarına sert bir rekabet yaşayarak başarıyla dünya ekonomisindeki konumlarını pekiştirebilmişlerdi. Özellikle Japonya kendi kaynaklarından endüstriyel bir topluma evrimleşmiş ilk Batılı olmayan ülkeydi. 1870'li yıllarda Japon tekstil üretimi hacimsel olarak olağanüstü başarılar yaşadı ve Japon ihracatı içersinde tekstil ürünlerinin payı %4'ten %34'e yükseldi. Japonya'nın ipekli kumaş ihracatı 1880'lerden sonra da aynı başarıyı yakalamıştır. Rakamlar yalnızca 20 yıl içersinde iki katına çıkan bir tekstil üretimini göstermektedir⁵⁴.

⁵² Suraiya Faruqi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, İstanbul, Tarih vakfı Yurt Yayınları, 1994, s.11

⁵³ Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İstanbul, İletişim Yay., 1999, s.40. Quataert'in verdiği rakamlara göre Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticaretindeki payı 1830 yılında da çok büyük değildi, %3 'tü. Yazara göre Osmanlı imalat sektörü üzerine araştırma yapmak 19.yüzyıl uluslararası ekonomisinde marjinal ve küçük bir rol oynayan bir sektörü incelemektir.

⁵⁴ Quataert, a.g.e, s.41. Gerçekte Osmanlı ipek ve ipekli üretimi de bu dönemde yükseliştir. Ancak Çin ve Japon ipek üreticileri sadece Osmanlı üretimini değil dünyadaki diğer üretici ülkeleri de bu konuda geride bırakmıştır. Quataert'e göre 1913 yılına gelindiğinde, bu Doğu Asyalı üreticiler, Ortadoğu'daki üreticilerin en azından sekiz katı üretim yapıyorlardı.

Diğer taratan görece sahip olunan verilerin kesin ve açık olmaması durumu sadece Osmanlı araştırmacıları için değil Hindistan Çin gibi diğer doğulu imparatorlukları araştıranlar ,içinde geçerlidir.Ancak yine de 19.yüzyıl bağlamında kapsayıcı bir yorum yapmak mümkün görünüyor.Quataert Hindistan ve Japonya'nın tersine Osmanlı İmparatorluğu ve İspanya'daki tekstil sanayileri (ham ipek ve halı hariç) iç pazara yönelik olduğunu belirtir.Sonuç olarak iç pazar kaybı bu endüstriler için felaketin başlangıcı olmuştur.İspanya denizaşırı topraklarını yitirirken Türkiye Balkanlardaki milliyetçi hareketlilikle birlikte 19.yüzyıl boyunca topraklarını yarısını kaybetti.

Bütün bu gerçekler ışığında Osmanlı sanayinin İngiltere'nin baskın endüstrisine karşı nasıl kırılgan bir vaziyet aldığı ve kendi dinamiklerini nasıl ayakta tutmaya çalıştığını aydınlatmak yönünde Çin ,Hindistan ve Japonya örnekleriyle karşılaştırmalar yapmak çok da sağlıklı olmayacaktır.Zira tıpkı Osmanlı sanayinin doğuş ve gelişim evreleri yada çöküş nedenleri üzerine hala tam bir mutakabat sağlanmamış olduğu gibi gelişme iktisatçıları ve iktisat tarihçileri açısından Japonya'nın gelişmişliği ve Hindistan'ın az gelişmişliği üzerine de bir ortak görüşe ulaşılamamıştır.

3.3. Nüfus ,Pazar ve Sanayileşme Sorunu

Balkan kayıpları Osmanlı sanayii ve pazarı için ciddi boyutta bir gerilemedir.Nüfus olarak eldeki rakamlar tam olarak güvenilir olmasa da açık bir tablo sunuyor.İmparatorluk sanayiinin atılım dönemi olarak kabul edeceğimiz 19.yüzyıl başında Balkanların nüfusu geçmiş yüzyıllardaki azalmayı geride bırakıp tekrar 16.yüzyıl sonundaki seviyeye ulaşmış ve yükselişe geçmiştir.1831'deki ilk Osmanlı nüfus sayımında Balkanların nüfusu 10 milyon civarındadır.Yada Sırbistan ve ilerde kurulacak olan Hırvatistan ve Romanya'yı da katacak olursak bu rakam 20 milyona yaklaşmaktaydı.Osmanlı İmparatorluğu için daha da kötüsü bu uluslar bağımsızlıklarını elde ettikten sonra nüfusları düzenli bir şekilde artmıştır.20.yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ülkesi için sürekli bir sorun olan nüfus azlığı ,artan doğum ve düşük ölüm

oranlarıyla şaşırtıcı bir şekilde tersine değişmiştir⁵⁵.Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu nüfus artışı sürekli kopmaların yaşandığı ve imparatorluk için hiçde güvenilir gelecek sunmayan bir coğrafya üzerinde yaşanmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu 'nda tarımsal yapıdan organize sanayi anlayışa geçemeyişini irdelediğimiz bu kısımda sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: batılı anlamda bir manüfaktür düşüncesi ve pratiğinin Osmanlı topraklarında gelişmemesi temelde insan faktörünün yada dinsel unsurların ötesinde devlet otoritesiyle ilintili bir konudur. Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin ve himayesindeki toplumun birbiriyle olan ilişkisi batılı anlayıştan çok daha farklı , sorumluluğun katı bir şekilde dağıtılıp sıkı bir şekilde kontrol edilmesi şeklidir.

Osmanlı devlet ve toplum görüşünün bu bağlamdaki yerini belirlemek gerekirse şunu söyleyebiliriz ki devlet toplumdan gelmez, devlet toplumun ekonomik çıkar sınıflarının kazanç gereklerine dayanmaz⁵⁶ Siyasal egemenliğin toplumsal köklerini aramak , buradan sanayileşme gibi bireysel girişimin en uç noktasıyla ilgili ip uçlarını saptamak ancak toplumu ilahi bir güç adına ve feth yoluyla yöneten ve siyasal güvenliğini herşeyin üstünde tutan bir erkin anlaşılmasıyla açıklık kazanacaktır.

3.4. Ulema ve Batılılaşma Yanlıları

Osmanlı düşüncesinde 19.yüzyılda sanayileşme bir şekilde batılı modernizasyon olarak algılanıyordu.Bir yüzyıl öncesinde başlayan değişimin gerekliliği fikri sanayileşme ve modernleşme kavramlarının daima beraber gitmesi gerektiği inancını pekiştirmiştir.Uzun yüzyıllar boyunca İmparatorlukta sistemin özüne duyulan güven herhangi bir yenileşme çabasının 'ihtilal' olarak görülmesine neden olacak kadar

⁵⁵ Mark Mazower,**The Balkans**,London,Phoenix Press,1998,s.25.Mazower'a göre Balkanların 1920 başlarında nüfusu kabaca 42.5 milyondur ve Avrupa'nın herhangi bir bölgesinden çok daha fazla doğum oranına sahiptir.1940'lardaki bir raporda ise Balkan devletleri için tarıma dayalı aşırı nüfusa sahip ve fakir oldukları yorumu yapılmaktaydı.

⁵⁶ Niyazi Berkes,**Türkiye'de Çağdaşlaşma**,İstanbul,Doğu-Batı Yayınları,1985,s.30

katıydı⁵⁷. Batılılaşma fikri ve savunucuları karşılarında dini argümanları tartışmanın ana merkezine koyan bir grupla da karşı karşıyaydı. Siyaset ve idareyle iç içe olan Ulema sınıfı gittikçe yönetimde sahibi olduğu bir çok haktan yavaşça kopmaya başlayıp modernleşme yanlıları tarafından ikincil plana itildi.

Bu durumun sosyal nedenleri de mevcuttur. 18 ve 19. yüzyılın belli başlı gelişmelerinin sonucu olarak Osmanlı ticari burjuvazisinin ve bürokrasisinin temelleri de atılıyordu. Bu grup, zayıf ve kırılğan yapısına rağmen Sultan'ın gücünden hak ve pay kapma gücüne sahipti ve bunu diğer kökleşmiş yönetim tabakalarına karşı iyi kullanmaya başlamıştır. Savaşların ve siyasal düzensizliklerin içerisinde ticaret gücünü de elinde bulundurarak ,Osmanlı bürokratları ,Batılı şirket temsilcileri ve bezirganlar Osmanlı sosyal sisteminde burjuva sınıfının gücünü arttırıcı öğeleri ayrıştırmayı başardılar. Bunlar iki temel üzerinde ilerlemiştir: Bürokratik kontrol ve ticari serbestlik⁵⁸. Sultanın kontrolünden bu anahtar yüzyıllar esnasında alınan iki temel kaynak vardır birincisi batılı tarzda eğitim sistemiyle kazanılan sosyal taban ikincisi Batıyla ilişkiler sonucunda elde edilen ekonomik kazançlar. Bürokratik burjuvazinin Batı tarzı eğitim veren kurumlardan aldığı uzmanlık ve bilgiyi devletin yönetim tarzını değiştirerek yeni güç alanları açmakta kullanırken⁵⁹ burjuva özellikler gösteren yeni sınıfta azınlıklardan oluşan ticaretle uğraşan bir tabakanın yardımıyla Batıyla ekonomik yakınlaşmaya girerek bir çeşit korunma sağlamış ve Sultana karşı ekonomik bağımsızlıklarını perçinlemişlerdi.

Ulema açısında bakınca Osmanlı hukuk sisteminin İslamla olan bağlantısının sıkı olduğu görülür. Ancak bu uyumun siyasal ve toplumsal konulardan çok ,aile ve ferdi

⁵⁷ Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Ankara, Bilgi Yay., 1975, s.22-23. Onyedinci yüzyılda ıslahat hareketlerinin bir ihtilal olarak görülmesini mazur gösterecek bir sebep kalmamıştı. Osmanlı toprak rejimi ciddi bozulma içerisindeydi. Tarımsal üretim düşmüş ticaret dengesi alt üst olduğu için imparatorluk hammadde arayanlar için kolay bir kaynak ülke olmuştur.

⁵⁸ Gocek, a.g.e., s.44

⁵⁹ Benjamin C. Fortna, **Mekteb-i Hümayun-Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim**, İstanbul, İletişim Yay., 2005, s.23. Yenilikçi öğretim müfredatları Osmanlı devletine yepyeni bir misyon ve bakış açısı katarken mali ve siyasal durumun huzursuzluğu içerisinde emperyal bürokrasi eğitsel mesajını yayabilmek adına geniş imkanlar sunmaya başlamıştı. Yeni tarzda okulların materyal ihtiyaçları kadar değişik sınıflardan kişilerin de bu eğitim atılımına katılmaları teşvik ediliyordu. Osmanlı-İslam bilginleri ve ulema bu eğitim hareketine katılmaya davet ediliyordu. Çok sonraları Batılı eğitim anlayışı yükselen milliyetçilik akımlarıyla birlikte Batıya karşı bir tavra dönüştü. Örneğin Hamidiye eğitim politikaları "Batı'yı onun kurallarıyla oynayarak ve genelde onun standartlarına ve tarzına boyun eğerek kendi oyununda alt etmeyi amaçlıyordu". a.g.e., s.234

hukuk söz konusu olduğunda bir işlevselliği mevcuttu. Bu durum değişik bir yoruma neden olmuştur. Kemal Karpat'a göre İslam hukuku ne zaman siyasal ve toplumsal gerçeklik ile sürtüşmeye girdiyse ödün verilen, kurban edilen hukuk olmuştur. Bu duruma en iyi örnek olarak da tımar sistemi verilmektedir⁶⁰. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın Osmanlı hukuk ve kültür sisteminin toplumsal yapıdaki değişimlere tabi olduğu gerçeği bu yaklaşıma göre İslami hukuksal temellerinde bir anlamda toplumsal değişimlere ve baskılara karşı gerilediği yada ekseninden saptığı fikrine götürür. 19. yüzyıl başındaki gelişmeler ve Tanzimat'a giden yoldaki düşünsel mücadelelerde de İslami olanla Batılı modernist olan arasındaki sürtüşme her iki tarafın ödün vermesine ve geri adım atmasına neden oldu. Ancak dinin ilerleme için güçlü bir motif olduğunu söyleyenler taviz vererek modernist akımların değiştirici gücüne karşı durmakta zorlandılar yada savunma tarzlarını değiştirerek kendi içlerinde bir değişim yaşadılar. Statü olarak da Tanzimat farklı dini inanışları eşit konuma yerleştirerek ulemanın devlet ve dünya işlerindeki payının bir anlamda kısıtlanmasını sağlamıştı. Niyazi Berkes'in ifadesiyle *dünyasal güçler* küçük küçük adımlarla yenileşme yönünde ilerledikçe dinsel güç Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemlerinde yozlaşarak eski Osmanlı Ulema ocağı niteliklerini hızla kaybeder⁶¹.

Bununla birlikte tarih içersinde Osmanlı İslami yapısı ve gelişim tekniğini örnek olarak yapılan sanayileşme ve ıslah çalışmaları da değişik bir coğrafyada yerini almıştır. Örneğin Mısır'da Mehmet Ali paşa bir Osmanlı şehirleşme örneğini İslami humanist temeller üzerine kurmaya çalışmıştı. Ekonomik pragmatizmle birleşen bu girişim küçük bir mikro Osmanlı medeniyet hareketinin Kahire'de canlandırılması olarak düşünülebilir. Fakir halkın desteklenmesi camiler etrafında gelişen eğitim ve düşünce hayatı İmparatorluk örnek alınarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 1805-1848 yıllarına rastlayan bu dönemde Mehmet Ali Paşa Kahire'de İstanbul'un tepeleri üzerine yapılan cami komplekslerine benzer mimaride ibadet yerleri yaptırmıştı. Şehir halkının

⁶⁰ Kemal Karpat, "Osmanlı Tarihinin Dönemleri-Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım", **Osmanlı ve Dünya**, (Haz.) Kemal Karpat, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2001, s.124. Bu tezin konusuyla ilgili olmamakla birlikte yukardaki çıkarsamanın temelini oluşturan örnekleme şudur; Karpat tımar sisteminin İslami özel mülkiyet anlayışından açık seçik bir sapmayı ifade ettiğini belirtir. Fatih'in dini vakıf mülkiyetini kamulaştırma dışında bırakan bir başka İslam hukuku kuralını çiğneyerek vakıf arazilerine el koyduğu ve bu arazileri tımara dönüştürdüğü tespitini yapar.

⁶¹ Berkes, 1985, s.172

yoksullukla savaşında cami çevresinde gelişen bu kurumlar şüphesiz bir humanist anlayışı göstermekle birlikte sanayileşme bağlamında çok güçlü çıkışlara neden olamamış ancak olumlu bir beklenti yaratmıştır.Zira bu kurumlardan gelen kaynaklarla Kavalalı eğitim ve sağlık alanlarında yenileştirmelere gidebilmiş şehir alt yapısını ıslah ederek temiz su kullanımını olanaklı hale getirmişti.Diğer taraftan kurduğu ordunun düzeni ve temel ihtiyaçların ve her halk tabakasına eşit bir şekilde paylaştırılması da seküler yaklaşımlardan etkilendiğini göstermekte⁶².

Sonuç olarak yönetim kadrolarında batılılaşmayı çıkar yol gören ilerlemeci söylemle ulemanın söylemi arasındaki uçurum derinleştikçe, gelişme için ortaya konan çareler de iki zıt uca doğru sürüklenmeye başladı.İdris Küçükömer'in de belirttiği gibi ilerleyen zaman içersinde İkinci Meşrutiyet'e doğru bu kavganın çizgileri daha da belirginleşmiş islamcı çerçeveye sığınmış halk ile laik bürokrat kavgası daha bir hızlanarak devam eder olmuştur⁶³.Tarihçi Cevdet'e göre özellikle uluslararası ilişkilerde kalemiyenin yani divan-ı hümayun ve sadrazam dairelerinde gelişerek ortaya çıkmış bürokrasinin, gidişata yön verdiği aşıkardır.Gerçekte de memur grubu daha fazla icra görevlerini üstlenirken aralarında gayr-i müslüm tebaa'dan sanayici ve özel girişimciler de azımsanmayacak orandaydı.Cevdet'in ulemanın siyasi yeteneklerini yitirdiği döneme ilişkin verdiği tarih ki bu kesin *çöküş* tarihini de öne sürmek oluyordu- IV. Murad zamanında değil,1780'lerin başlangıcıdır⁶⁴. Teolojinin gününü doldurduğunu düşünen modernleşme yanlıları dini yaklaşımı pasif ,aşırı mistisizm ve hurafe dolu olarak değerlendirdiler ve tek çıkar yolun ekonomik sosyal ve politik reformların ithal edilen Avrupa ideolojileri üzerine kurulmasında gördüler⁶⁵. Bu düşüncenin yaygınlaşmasında Batılı Oryantalist yazarların çıkarımları da rol oynamıştır⁶⁶

⁶² Mine Ener,At the Crossroads of Empires-Policies Toward the Poor in Early-to Mid Nineteenth Century Egypt,Social Science History,Summer 2002,s.395-396

⁶³ Küçükömer,a.g.e,s.81

⁶⁴ Christoph K.Neumann,Araç Tarih Amaç Tanzimat-Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı,İstanbul,Tarih Vakfı Yay., 1999,s.95-96

⁶⁵ Bernard Lewis,İslam in History:Ideas,People and Events in the Middle East, Illinois,Open Court Pub., 1993, s.4

⁶⁶ Sayyid Jamal al-Din al-Afgani, "Religion Versus Science", **Contemporary Debates in Islam : An Anthology of Modernist and Fundamentalist Thought**,(Ed.) Mansoor Moaddel,Kamran Tallatoff.New York, Palgrave Macmillan,2000,s.24.Afgani bu makalesinde oryantalist Renan'ın İslam inancının bilimsel ilerlemeye engel olduğu ve bu dine inananların –özellikle Araplar bağlamında- Metafizik ve felsefi düşünmeye yatkın olmadıkları yönündeki görüşlerine karşılık verir.

3.5. Altyapıyla ilgili Sorunlar

Avrupanın sanayileşmeye giden yolda tarımsal birikimini sağladığını ve alt yapı hizmetlerinde gelişmeler gösterdikten sonra makineleşmeye hız verdiğini daha önce söylemiştik. Gerçekten de merkantalist politikaların Batıda yarattığı siyasi değişimlerin en önemlilerinden biri de devletçi yaklaşımın hızlanması olmuştur. 17. yüzyıldan itibaren İngiltere ve Fransa gibi devletler başta olmak üzere diğer Avrupa ülkeleri merkeziyetçi ve otoriter devlet anlayışında ilerleme kaydettiler. Fransa kralı 14. Louis'in gücü hazinesinin altın dolu olmasından değil, Fransa'nın başta eğitim ve ulaştırma olmak üzere her türlü alt yapı iyileştirmesini göz ardı etmemesinde yatmaktaydı⁶⁷. Modern üretim araçlarına geçişi sağlayan teknikler geliştirilmeden önce bu devletler limanlar, karayolları ağı ve kolonileşmeyi kolaylaştıracak düzenleme ve tarifelerle bir üst aşamaya geçiş için olanaklarını arttırdılar. Örneğin Colbert'in Fransa'da bu yöndeki çabaları sayesinde Doğu Hindistan Kumpanyası 1664 yılında kuruldu. Yine İngiltere'de bu doğrultuda Buğday Yasası Denizcilik Yasası ve Masrafları kısıtlama Yasası yüyürlüğe konarak hem üretimi hem de alt yapıyı ıslah edecek düzenlemeler yapıldı⁶⁸.

Osmanlı İmparatorluğunda durum biraz farklı seyir izlemiştir. Örneğin II. Abdülhamid döneminde tren hattı Haydarpaşa'dan ancak İzmit'e ulaştığında en basit gıda ürünlerini Adapazarı'ndan İstanbul'a götürmek bile sorun oluyordu. Sapanca Gölü ve civarındaki nehirler taşıyor, ulaşımında büyük sorunlar yaşanıyordu. Diğer bir bakış açısıyla sadece temel yollar ve binalar değil aynı zamanda eğitim ve nitelikli eleman yetiştirmekte bir alt yapı yatırımı olarak görülmeliydi ve bu dönem için işin bu yönüde tam anlamıyla başarılmış değildi⁶⁹.

⁶⁷ Haydar Kazgan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme-Osmanlı Sanayii Monografi ve Yorumlar**, Töbank A.Ş., 1991, s.8

⁶⁸ Lawrence C. Wansley, **History of Political Thoughts**, London, Gettel, 1964, s.266

⁶⁹ Kazgan, a.g.e.s, 8

4. OSMANLILARDA İLK SANAYİ KURUMLARININ DOĞUŞU

Osmanlı devlet geleneğinin yüzyıllar içersinden getirdiği deneyim değişimlere ayak uydurabilmek için belli yasalar yaratmıştır. Osmanlıların esneklik, pragmatizm ve müzakereci eğilimleri sayesinde başarılı oldukları ve Avrupa ve Asya’da siyasal kargaşalıklar içersinde bir çok devletin ayakta kalmaya çalıştığı bir dönemde kendilerini modern çağa taşıyabildikleri söylenebilir. Esneklik ve pragmatizmin geleneksel bir düzeni koruyabilmek ve sürdürebilmek adına ustaca kullanıldığını burada belirtmek gerekir⁷⁰.Endüstriyel çağın başlangıcında bir çok olguya karşı kendine has yöntemler bulunmuş ve dönüşümü kabullenmek yavaş da olsa devlet sisteminin içersinde yer edinebilmiştir. Tanzimat’tan çok daha önceleri Osmanlı bürokrasisi hızla yer değiştiren ticari akışın ve militer hareketliliğin imparatorluğu yıpratmaması için değişikliklere adapte olabilmıştır⁷¹.Şimdi bu olumlu ve olumsuz değişikliklerin neler olduğuna göz atalım.

Osmanlı endüstrisinin matbaanın ilk defa imparatorlukta kurulmasına dek kendine özgü oluşturduğu bir birikim mevcuttu. Kağıt değirmenleri, dökümhaneler, baruthaneler, tuğla ve seramik atölyeleri, baruthaneler ülkenin gereken ihtiyacını yaklaşık 400 yıl boyunca karşılamayı sürdürmüşlerdi. Ancak 1727 yılı İbrahim Müteferrika’nın girişimiyle birlikte belki de ilk batılı anlamda endüstriyel atılım yılı olarak değerlendirilebilir zira bu tarih imparatorlukta değiştirilmesi fetvalara bağlı bir olgunun kırılmasının⁷² ve hassas bir seri üretim aşamasına geçilmesinin tarihidir.

⁷⁰ Şevket Pamuk, “Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlılığın Uzun Ömürlülüğü” ,**Toplumsal Tarih**,Tarih Vakfı Yay.,Şubat 2005,s.40

⁷¹ a.g.m,s.40-41.Şevket Pamuk 20.yüzyıldaki laik hareketi anlama noktasında , dini unsurlar kadar esneklik ve pragmatizm geleneğinin Osmanlı’dan alınan mirasına dikkati çeker.

⁷² Fetvaların kısa bir özeti için bakınız Ahmet Refik,Lale Devri,İstanbul,Muhtar Halid kitabhanesi,1331,s.79-80

Matbaaya karşı öne sürülen birçok karşı çıkmanın altında aslında dini nedenlerden çok bir anlamda Osmanlı devlet sistemine özgü lonca sınırlamalarından gelen sebepler yatmaktaydı⁷³. Loncaların bu direnişi, batılı anlamda seri üretimi içeren atölye, fabrika türü imalata karşı giriştikleri mücadelede ilk yenilgileridir. Nitekim matbaanın gelişiyile birlikte ihtiyaç duyulan kâğıt için Yalova'da geleneksel usullerden tamamen farklı bir kâğıt üretim tesisi açılmıştır.

Avrupa'yla olan teknolojik aktarımın yanısıra ticaretin gelişmesi, imparatorluğun bu ülkelerle olan ilişkilerini daha humanist diplomasi üzerine kurmasıyla mümkün olabildi. Karşılıklı elçiliklerin açılması oryantalist çalışmaların yoğunlaşması ve Doğu'nun Batı tekniğine karşı duyduğu ilgi bir anlamda Orta Avrupa ticaretinin güvenlik kazanıp mal ve insan akışının sağlam bir rota üzerinde ilerlemesine neden oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapıları 18.yüzyıl boyunca Batılılara daha bir açılmıştır. Fakat Osmanlı ticaretinin artmasına neden olan en büyük kıvılcım 18.yüzyıl sonlarında Avrupa'yı saran devrim ve siyasal yapıdaki değişimdir. Her iki kıtada gerçekleşen devrimler Batını öncü iki devletini geri dönülmez şekilde değiştirdi. Fransa ve Amerika'daki bağımsızlık hareketleri dünya pamuk ticareti üzerinde de dönüştürücü etki yaptı⁷⁴.

Doğu Akdeniz ticaretinde ise etkin güçlerden birisi olan Fransa bölgedeki ağırlığını yitirince Rum denizciler bu boşluğu doldurarak Akdeniz'deki hem kaçak hemde resmi ticaret akışının başlıca taşıyıcıları konumuna yükseldiler. Sonuç olarak Napolyon'un Avrupa kıtasına uyguladığı abluka ve İngiltere'nin karşı hareketi olan ambargo Osmanlı tüccarlarını avantajlı bir konuma getirdi. Hem kaçak İngiliz malları hemde Balkan tahılı Orta Avrupa'ya taşınır hale geldi. Ancak İmparatorluk şehri İstanbul için işler o kadar da iyi gitmiyordu, çünkü Osmanlı-Rus savaşları sonucunda Karadeniz ve Tuna'nın bazı bölgelerinde Osmanlı denetimi gücünü kaybetti. Bu iki coğrafya İstanbul için hem sanayileşme hem de tahıl trafiği açısından elzem olduğu için şehir ,malların yığıldığı bir kent olmaktan çok bir uğrak limanı haline dönüşüverdi⁷⁵.

⁷³ Berkes, s.60

⁷⁴ Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, İstanbul, Belge Yay., 1993, s.24

⁷⁵ a.g.e, s.24-25

Bu durum 1790'lerden sonra Balkanlardaki göç hareketlerinin ticareti olumlu yönde etkilemesine dek sürdü. İmparatorluk içersindeki gayri-müslim tüccarların özellikle Rusya ve Avusturya'ile olan münasebetleri, Osmanlı İmparatorluğu'na ticari bir ağ oluşturdu.Özellikle Rumların Avrupa'da kendilerine has ticari bir şebekeleri vardı.Daha 18.yüzyılda Helenizasyon gittikçe güçlenir bir hale gelmiş ve Karadeniz çevresindeki diasporayla bağlantılarını oluşturmuştu.Yeni beliren Karadeniz buğday ticareti Rumların elindeydi ve İtalyan,Fransız ve Britanya'lıların kurdukları ticaret merkezlerine buradan bir akış mevcuttu.Balkan ticaretinin gelişmesi Rumları Orta Avrupa'da ticari bakımdan birçok olanaklar tanıdı.Kültürel anlamda da adımlar atılmış ilk Rum gazetesi Viyana'da basılmışdır (1784-1812).Bu ticaretle birleşen kültürel çıkışın Osmanlı'dan kopuşu hızlandırdığı açık bir gerçektir⁷⁶.1820'li yıllardan önce Balkanlar'da orta sınıf burjuvayı oluşturanlar büyük oranda Rumlar yada Grek etkisi altında yaşayan *Grekoфон* denilen Ortodoks Hristiyanlardı⁷⁷.Bu duruma en iyi örneği Sakızlı Ralli ailesinin fertlerine Balkanlarda olduğu gibi Avrupa'nın tüm önemli merkezlerinde rastlanabiliyor olmasını verebiliriz⁷⁸

Tüm bu coğrafi ve ticari perspektif içersinde,Osmanlı sanayi yavaş yavaş iç pazara yönelik olarak belirmeye başlar. Daha henüz geniş imalathaneler oluşmamıştır. Üretim yapılan meskenlerde genelde 30-40 işçi çalışmaktaydı ve dokuma ipekli kumaş üretimi en yoğun yapılan işlerdi Ancak bu aşamada yanıltıcı olabilecek bir durum da söz konusudur. 1750'lerdeki sanayi devriminin ivmesi ve manüfaktürdeki hızlanma aslında Osmanlı üretiminin çok da uzak olduğu bir ortam değildi. İhtiyaca yönelik kaliteli üretim yapılan mekanların yalnızca batılı anlamdaki modern imalathaneler ve fabrikalar olduğu klişesine inanıldığında Osmanlı üretiminin doğru ve eksiksiz analizini yapmak mümkün olmayacaktır.. Dolayısıyla makinelerin

⁷⁶ E.J Hobsbawm,**The Age of Revolution**,London,Abacus,1978,s.174

⁷⁷ Victor Roudometof, "From *Rum* Millet to Greek Nation:Enlightenment,Secularization and National Identity in Ottoman Balkan Society,1453-1821",**Journal of Modern Greek Studies**,Volume 16,1998,s.14-15.Makale aynı zamanda Osmanlı Balkanlar'ındaki düşünsel aydınlanma üzerine bilgiler vermekte.

⁷⁸ Kasaba,a.g.e,s.25

verimliliğini bir yana, toplu üretimin etkinliği de Osmanlı üretimi için hesaba katılması gereken bir unsurdu⁷⁹.

III.Ahmet döneminde yerli endüstrinin ilk adımı İstanbul Defterdar 'da açılan kumaş fabrikasıdır. 1750 'lerde ülkenin Anadolu ve Ege bölgelerindeki üretim gücü zirai üretimin çeşitli kolları şeklinde gelişmişti. İpekçilik, ağaç oymacılığı, yünlü kumaş dokumacılığı bu bölgelerde ilerlemiş olmakla birlikte İstanbul için söylenebilecek olan şehrin dokumacılıktaki ağırlığının artık çok daha farklı diğer sanayi kollarına kayma eğilimi gösteriyor olmasıdır.

18. yüzyılın sonunda henüz ticari istilaya uğramamış bulunan Osmanlı sanayii ihracat yapabilme kapasitesine sahipti. Özellikle bu yüzyılın ilk yarısında devlet sınırlıda olsa manüfaktür girişimini tesisleştirmeye çalışmıştır⁸⁰. Örneğin bir zaman sonraki dönem için öne sürülen yıkıcı İngiliz-Osmanlı ticaret anlaşmalarından önce Fransa ile yapılan ticaret lehte görünmektedir. Fransa 1788 yılında Osmanlı' dan 2.3 milyon livre değerinde pamuklu bez ithal etmiştir. Türkiye'den yapılan bu ithalat 1789' da çok ağır gümrük resimlerine rağmen 187.00 livre'de kalmayı başarmıştır. Buna karşılık Fransa'nın Osmanlı Devletine pamuklu ihracatı yok gibidir⁸¹.

Dolayısıyla sanayi bağlamında 18.yüzyılın sonlarına kadar Fransa'yla yapılan ticaret önemli bir rol oynamakta. Ancak tam bu aşamada manüfaktür alanda çok daha iyi olan İngiltere Napolyon savaşlarının ardından üretimini ihraç edecek alanların arayışına girmiştir. Ömer Sarç'ın da belirttiği gibi Osmanlı sanayinin gerileme ve aşırı rekabetle karşı karşıya kalması 1815-20'li yılları bulmaktadır. Osmanlı sanayinin en ağır topu olan pamuklu imalat Manchester fabrikalarının ezici rekabetine karşı korunmasız kalmıştır⁸².

Tüm bu olumsuzluklar ve teknik yoksunluklar içerisinde Osmanlı modernleşmesine öncülük edenler üretimin nasıl olması konusunda bir noktada

⁷⁹ Bu konuda ve Osmanlı'da farklı yaklaşımlar için bak.Donald Quataert,**Osmanlı İmalat Sektörü**, İstanbul, İletişim Yayınları ,1999,s.29

⁸⁰ Mehmet Genç, "XVIII.YY'da Osmanlı Sanayinde Gelişmeler ve Devletin Rolü", **Osmanlı**, (Edit.) Güler Eren ,Ankara,1999,İktisat,Cilt.3,s.263

⁸¹ Ömer Celal Sarç,"*Tanzimat ve Sanayimiz*",**Tanzimat I**.İstanbul,1940,s.423

⁸² Sarç,a.g.m,s.425

birleşmişlerdir:İmalat söz konusu olduğunda bunun gerçekleştirileceği yer fabrika olmalıydı. Eğer fabrika dışında bir yer kullanılıyorsa 19.yüzyılda Osmanlı sanayinin kayıtlarını gerçekleştirenler için meşru ve kayda değer bir taraf bulunmamaktaydı ⁸³Daha önce Quateart’ında belirttiği gibi bu görüşün dışına çıkan istisnalar çok azdır. Hatta bu araştırmacıya göre Sarç’ın önemli makalesi bile fabrikayı çok fazla ön plana çıkaran makineyle imalatın aşırı önemsendiği bir anlayışın Osmanlıdan cumhuriyete aktarıldığı bir çerçevede yazılmıştır.

Özetlemek gerekirse 19 .yüzyıla kadar olan elle üretim batılı devletlerin aşırı zararlar veremeyeceği bir konumdaydı ve iç ihtiyacı gidermeye yetmekteydi. 19.yüzyılla birlikte bir çok vergi muafiyetleri tanınarak kurulan devlet fabrikaları ve diğer yanda mülkiyeti özel kişilere ait ve üretimin kalitesi açısından modern fabrika tanımlamalarına uyan işletmeler üretime geçmiştir. Devlet girişimi olanların başında İstanbul’da kurulan 1833’de Feshane, 1844’de İzmit’te çuha ve 1849’da İstanbul Veliefendi’de Basma, 1845’de Hereke kumaş ve 1850’lerin başında Bursa’da kurulan ipek fabrikaları gelir. Özel sektöre ait fabrikaların ise Trakya ve balkanlarda gayri-müslim girişimciler tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. 1846’da Tırhala Sancağı Yenişehir kasabasında faaliyete geçen Nikola Gaco’ya ait ipek fabrikası,yine tırhala sancağı Galos nahiyesinde 1846’da kurulan ve sahibi Akasanto ve Andrea olan sabun fabrikası bunlar arasındadır. Osmanlı bürokrasisinin içindeki yüksek rütbeli kimselerde fabrika kurarak sanayiciliğe atılmışlardır.1846’da boğaziçi’nde Hüdavendigar Müşiri Mustafa Nuri paşa’ya ait olan cam ve billur fabrikası ve aynı şekilde Sofya,Samakov ve köstendil’de çoğuna Zaro Paşa’nın sahip olduğu demir fabrikaları bunlara örnek oluşturabilir⁸⁴.

⁸³ Quataert,a.g, s.29

⁸⁴ **Osmanlıdan Günümüze Türk Finans Tarihi**,Cilt I,İstanbul,1999,İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayınları, s.250

4.1. İç Dinamiklerin Gelişimi

Max Weber 'e göre bütün disiplinler ,askeri disiplinlerden doğar.Büyük ölçekli ekonomik organizasyonlar ise ,insanları disiplin için eğiten ikinci büyük kurumlardır.Çok eski çağlarda Firavunlar döneminde atölye ve inşaat işlerini,Kartaca'daki Roma Plantasyonlarını,Orta Çağlardaki madenleri,sömürge ekonomilerinin köle plantasyonlarını bir birbirine bağlayan çok mantıklı bağlar bulunamayabilir ancak disiplin denilen öge hepsinde ortaktır⁸⁵.

18.yüzyılın siyasi patlamaları Doğulu hükümdarları Batılılaşmayla askeri revizyonu ve sanayileşmeyi aynı düzlemde düşünmeye itti.III.Selim liberal görüşlere sahipti.XVI. Louis'nin idam edilmesiyle alt üst olmasına rağmen III.Selim'in yönelimi,özellikle askeri alandan başlayan bir Batılılaşmaya odaklandı.Kişilik olarak aydınlanmacı bir yapıya sahipti ve Osmanlı sistemine "Yeni Düzen" yani nizam-ı cedit getirmeyi planlayacak derecede radikal çıkışları görüş olarak barındırıyordu.Tahta çıkmadan kafes hayatının şehzadeleri kısıtlayan dünyasından kendisini sıyırmış XVI.Louis'yle mektuplaşmıştı.Çağının gidişatı konusunda bilinçlenen III.Selim eğitim tedbirlerini ve özellikle askeri okulların kurulmasını ve geliştirilmesini cesaretlendirmiştir.Aynı zamanda otoriteyi kullanma bağlamında tek sesli yapıyı da değiştirmeyi planlıyor, ileri gelen memurlardan oluşan bir danışma meclisi (meclis-i meşveret) kurulmasından yana görünüyordu⁸⁶.Ancak daha önce belirtilen bir takım nedenlerle birlikte iki temel güç reformaları sorunlara boğuyordu.Bunlar ;

1.Modern araştırmayı hatta öğretimi,din için tehlikeli sayan fanatik-skolastik zihniyet .

2.Modern araştırmanın her alana yeterince nüfuz etmesini ve sonuçlarını almayı bekleyemeyecek kadar sabırsız yeni idareci bürokratik zihniyeti⁸⁷.Özellikle bu sonuncusu sanayileşme doğrultusunda askeri devletçi yaklaşımı daha da keskinleştirdi

⁸⁵ Max Weber,**Sosyoloji Yazıları**,İstanbul,Hürriyet Vakfı Yay.,1987,s.223

⁸⁶ Roderic H.Davison,**Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform-1856-1876**,İstanbul,Papirüs Yay.,1997,Cilt I.,s.35

⁸⁷ Hilmi Ziya Ülken,**Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**,İstanbul,Ülken Yay.,1998,s.35

ve maarif , ekonomi, bayındırlık projelerinin arasında işlevsel gücünü yitirme noktasına gelip yozlaştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme çabalarının devlet güdümünde askeri bir disiplinle gerçekleştirilmeye çalışıldığı ve otoriter planlama ve öngörüyle yürürlüğe konduğu aşıkardır. Batı'daki sanayi disiplini daha çok bireylerin inisiyatifinde ve kar zarar analizleriyle üretim araçlarına fabrika düzenlemelerine ve işçi işveren ilişkilerine yansırken Osmanlı'da ilerlemeci bir ideal çerçevesinde deneme yanılma şeklinde gerçekleşti. Daha önce belirtildiği gibi alt yapıdaki eksikliklerini çoktan gideren Batılı sanayi devletleri, kent içi ve kentler arası her türlü ulaştırma olanaklarını geliştirdiler. Su kuvvetinin sanayide ölçek tasarrufları getiren bir şekilde üretimde kullanılmasını sağlamak amacıyla bizzat devlet ve mahalli idareler tarafından işletilen alt yapılar oluşturulmuş ve bu durum sanayide maliyetlerin düşürülmesinde büyük rol oynamıştı. Dolayısıyla Batıyla aradaki farkı kapatabilme işini devletin bir an önce yerine getirmesi, düzenleme ve yeniden yapılandırmada askeri anlayışı ön plana çıkarması gerekiyordu. Sanayi tesislerinin kurulması da endüstriyelleşmenin daha çok militer yapıyı geliştirmek yada ona lojistik sağlamak olarak algılanması bu düşüncüyü pekiştirdi. Problemler gerçekten tüm imparatorluk için değil ülkenin başkenti için bile ciddi idi. Tanzimatın ilan edildiği dönemde bile İstanbul'da içme suyu yetersizliği vardı ve ordu birliklerinin İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında karşıdan karşıya geçirilebilmesi için bir nevi ilkel salllar kullanılıyordu⁸⁸.

İstanbul'daki sanayi tesislerinin askeri yapısına rağmen bu noktaya ulaşmadan önce Ahilikle başlayan ve loncalar çatısı altında gelişen Osmanlı üretim tarzının farklı disiplinini gözden geçirmemiz gerekir. Osmanlı zanaat ve esnaf erbabının kendi gelenek ve üretim kapasitelerine göre yarı manüfaktür bir yapısı vardı. Buna rağmen lonca teşkilatlanmasının esnaf içi düzenlemeler ,pazarlama ağının oluşturulması, hammadde temini ve kalite kontrol gibi önemli konularda belirli bir mesafe aldığını belirtmeliyiz. Lonca sistemi hammaddelerin arz ve talebini tanzim eden bir sistemdi. Örneğin pamuk,ipek,kereste ve demir gibi maddeler ulaşım ve alt yapı yetersizliğinden dolayı piyasaya her zaman gerekli hacimde sağlanamadığından talebi karşılamada güçlükle

⁸⁸ Kazgan,a.g.e.,s.18

çekilebilirdi.Böyle zamanlarda hammaddelerin loncaya mensup ustaların eline normal fiyatlar üzerinde ve onlardan hiçbiri işsiz bırakmayacak şekilde dağıtılmasına dikkat ediliyordu.Sadece bununla kalınmıyor piyasa dengesini bozacak ihraç yasaklı maddelerin takibi ve stokçuluğun önlenmesi de Lonca teşkilatını hassas olduğu konular arasındaydı⁸⁹.

Özellikle esnafla ilgili yapılabilecek bir tespit de askeri üretimde devletin bu sınıfla sıkı bir ilişki içerisinde olmasıdır.Savaş sanayi için üretim yapan zanaat kolları tamamiyle devletin kontrolü altındaydı.Bu nedenle Osmanlı devletinin 19.yüzyıl başına dek en önemli askeri teşkilatı olan yeniçerilerin esnafla çok sıkı bir ilişkisi olmuştur.Bu yapıda devlet tarım nüfusunun durumu ile ilgili olarak kontrolü sipahilere bırakırken kent ve zanaat nüfusunun durumuyla ilgili olarak da denetleyici gücü yeniçerilere bırakmıştır⁹⁰.İmalat sanayiinin gelişmemesi sonucunda, lonca sistemi 18.yüzyılda eskisine nazaran daha sıkı kurallarla içine kapanıyor ve varlığını sürdürebilmenin tek yolu olarak gelenek içerisinde gelişen aşırı disiplini öngörüyordu.Esnafla yeniçerileşmesi sadece İstanbul'da değil özellikle Balkanlarda örneğin Selanik'de oldukça sık karşılaşılan bir olguydu.Bu şehirde ve İstanbul'da nüfusun önemli bir bölümünü yeniçeriler oluşturuyordu.18.yüzyıl sonunda 60.000 kadar nüfuslu Selanik'te aileleriyle birlikte yeniçerilerin 28-30.000 kadar oldukları ileri sürülür.Ocağın ortadan kaldırıldığı vakit bu sayı Acemioğlanları hariç 200.000 olduğu iddia edilmektedir⁹¹.

4.1.2. 19.Yüzyıl Başındaki Osmanlı Sanayinin Durumu ve Vergiler

19.yüzyılın başında yönetim sanayileşme ve askeri sistemin yenilenmesi açısından bir dönüm noktasındaydı. Ayanların baskısına karşı öngörülen çözümlerin başında ordunun yeniden organizasyonu geliyordu ve bu seçim yepyeni bir endüstriyel atılım olmadıkça sürdürülebilirliği hep tehlikede olacaktı. Eldeki kaynakların daha etkin kullanımı ve hareketliliği, hizmet ve alt yapı açılımlarının eşit ve adil dağılımı kadar imparatorluk yönetiminde baskın olmaya başlayan grupların tasfiye edilmesi, acil olarak hal edilmesi gereken problemler arasındaydı. Ayanlar merkezi hükümete sadık yeni bir

⁸⁹ Rifat Önsoy,Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası,İstanbul,Türkiye İş Bankası Yay.,1988,s.3-4

⁹⁰ Niyazi Berkes,100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi,İstanbul,Gerçek Yayınevi,Cilt 2.1976,s.78

⁹¹ Küçükömer,a.g.e,s.182

modern ordu kurulmasından daima kendi kontrol mekanizmalarının zayıflayacağı noktasında endişe duyuyorlardı. Ancak bunun tersi durumlarda mevcuttu bazı ayan ileri gelenleri kadar kimi güçlü bürokratlar da kendi alehylerine kullanılmayacağı kanaatini taşıdıklarından modern bir ordunun kurulmasını desteklemişlerdir⁹².

Batıda 1820’li yıllara gelindiğinde ekonomik liberalizmin üç klasik ilkeyi temsil etmeye başladığını görüyoruz. Bunlar emeğin fiyatının piyasada belirlenmesi, paranın otomatik bir mekanizma yardımıyla yaratılması, malların engellenmeden ve ayrıcalık tanınmadan ilkeler arasında özgürce hareket edebilmesi⁹³. Bundan önceki dönemde İngiltere için bile korumacı sanayi kuralları geçerliydi. İngiltere’de *laissez-faire* en geniş anlamıyla kullanılmıyordu. Üretim düzenlemelerden bağımsızdı ama ürünlerin satışı konusunda hala katı kurallara rastlanıyordu. Pamuk sanayii önemsiz konumdan ülkenin üretip ihraç ettiği en birincil mallardan biri olmuştu. Diğer taraftan desenli pamukluların ihracatı yasalarla engelleniyordu. İç piyasa daima üstünlüğünü koruyordu, patiska ve sık dokunmuş, parlak, ince yumuşak bir tür kumaş olan müslin ihracatına izin verilmişti. Ancak yine de korumacılık öylesine yerleşmişti ki, 1800’de Manchester pamuklu sanayicileri, bunu kendileri için iş kaybına yol açacağını bilmelerine rağmen pamuk ipliği ihracatının yasaklanmasından yana tavır koydular⁹⁴.

Temelde Osmanlı İmparatorluğu’da kendi iç gümrükleme sistemine göre benzer bir korumacılığı yüzyılın başında sistem olarak uyguluyordu. Ticari emtiadan belirli oranda reftiyye, amediye, masdariyye ve mürûriyye adı altında vergiler alınıyo ve bütün bu vergiler dahili gümrük içersinde değerlendiriliyordu. Bu vergiler içersinde amediyye karadan veya denizden bir bölgeden diğer bölgeye taşınan yerli yabancı her türlü eşyadan vardığı yerde satan kişiden alınan resimdir. *Reftiyye*, bir bölgeden başka bir bölge veya yabancı bir ülkeye ihraç edilmek üzere olan ticari mala bulunduğu yerde uygulanan vergidir. *Masdariye*, yabancı bir ülkeden getirilerek herhangi bir liman veya

⁹² Kemal Karpat, “Osmanlı Tarihinin Dönemleri:Yapısal Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”, **Osmanlı ve Dünya**. (Haz.) Kemal Karpat, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2001, s.138-139. Gerçekte iki tarafta tarihi olguların hızla gelişmesinden ustaca yararlanıyorlardı. Ayanlar sezdikleri tehlikeyle bir süre sonra karşı karşıya kaldılar. Modern orduyu yeniden kurmak isteyen II. Mahmut, tarihsel gidişattan akılcıca yararlanarak 1812 Rus savaşını fırsat bilerek 1826 yılında Yeniçerilik kurumunu yoketti.

⁹³ Karl Polanyi, **Büyük Dönüşüm-Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri**, İstanbul, İletişim Yay., 2000, s.196

⁹⁴ a.g.e, s.197

şehirde başka bir tüccara satılan yabancı mallardan alınan resimdir.*Murûriyye* ise transit vergisi olup, Osmanlı toprakları üzerinde başka bir ülkeye nakledilen yabancı malların tabi olduğu resimdir. Hazinesinin gelir elde etme problemini aşmak için her malım üretildiği bölgede tüketilmesini amaçlayan dahili gümrük oranı zaman ve bölgeye göre değişiklik göstermiştir⁹⁵.

19.yüzyıl başlangıcında ilk 20 yıllık bir süreçte Osmanlı İmparatorluğunun batıyla yaptığı ticarete öncelik sıralamasında bir değişiklik olmuştur. Daha önceleri dış ticarete birinci sırayı alan Fransa gerek ihtilalin ardından gerekse İngiliz ihracatının gelişmemiş ülkelere kayması sebebiyle yerini İngiltere'ye bırakmıştı. Sonuç olarak dirençsiz az gelişmiş ülke pazarları en güçlü İngiliz malı olan İngiliz Pamuklu mamullerine açılmış oluyordu⁹⁶. Gerçekten de 18.yüzyıl sonunda Fransa'nın imparatorluğa ihracı azalırken ithalatı artmaktaydı. Bursa ve Lübnan'dan gelen ipekliler Lyon'daki dokuma fabrikalarının ihtiyacını karşılıyor, Marsilya'daki fabrikalarda Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithal edilen sabun, zeytinyağı deri, kökboyası, tahıl gibi hammaddelere ihtiyaç duyuyorlardı⁹⁷. 1838 yılında yapılan anlaşmayla birlikte Batı endüstriyel hammadde kontrolünün ve ithalat ihracat gümrüklerinin üzerindeki devlet kontrolünün zayıflatılması yönünde sürekli taleplerde bulunmuştur. Dokuma sanayiini de etkileyebilecek bu isteklerin belli başlıcaları şöyle özetlenebilir⁹⁸

1.Ağır rüsûmat: Yapağıdan ve Bursa ipeğinden %5'ten %21'e kadar, diğer eşyadan vasati olmak %10-15'e kadar, hububat, zeytinyağı ve bakırın ihracı resmen memnu olduğu için bunlardan alınan resim oldukça ağır bulunmaktaydı.

2.İmparatorluk içersinde iştirâ (satın alma) mübaşirlerinin olması gerekli görülüyordu.

3.Osmanlı Hükümetinin afyon satışını inhisar altına almış olması eleştiriliyordu.

⁹⁵ Önsoy, a.g.e, s.13

⁹⁶ a.g.e, s.16

⁹⁷ Michelle Raccagni, "The French Economic Interests in the Ottoman Empire", **International Journal of Middle East Studies**, May.1980, Vol.11, No.3, s.342

⁹⁸ Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", **Tanzimat I**. İstanbul, M.E.B, 1999s.301-302

4.İmparatorluğa ithal edilen mallardan diğer memleketlere ihraç için mağazalarda yeterince bulunsa da ağır bir resim isteniyordu. Oysa İran'a gönderilecek mallardan,uhud-i atika transit eşyasından ancak %3 resim alınması emredildiği halde,her zamanki oranda resimler alınıyordu.

5.İltizama ait olan önemli mallardan birisi de kahveydi.Kahve ithal edenler mallarını ancak yed-i vahit sahibine veya aracılara satmak zorundaydılar.

6.Dokuma endüstrisini etkileyecek olan bir diğer itiraz da İstanbul ve Ankara'da bulunan bazı atölyelerde yabancı rekabete karşı korunmak maksadıyla bazı kumaşların korunmaya alınmış olmasıydı.Başta İngiliz tüccarlar olmak üzere diğer Avrupalı tüccarlar da bu durumdan şikayetçiydiler.

Bütün bu baskılar Batıda yoğunlaşan ticaret potansiyelinin Avrupa'nın yanibaşındaki bir ülkede,Osmanlı İmparatorluğunda kanal açabilmesini kolaylaştırmak amacıyla gündemde tutuluyordu. Bu istekler yerine getirilmiş veya bir şekilde Batılılar lehine yeniden düzenlenmiştir.Reaksiyon olarak ise Osmanlı yönetimi devletleştirme girişimlerini üretim sanaayine kaydırды.Ucuz ithal mallarının yerel malları piyasadan dışlaması ve aşırı büyüyen loncaların çöküşü devletin karmaşık yönetim yapısının yeniden merkezileşmesini gerekli kıldı.Bu ekonomik durumun siyasal yansımaları da görüldü.Ayan özerkliğinin yerini idareyle ilgili görevlerin yeniden merkeze verilmesi izledi ve eyaletlerdeki görevlere İstanbul'dan memurların atandı.Saygın ayan ileri gelenleri ve aileleri kontrol altında tuttıkları ve güçlü oldukları bölgelerden uzaklaştırılıp merkezin koruması altında İstanbul'a yerleşmek üzere getirildiler.Ayanların bastırılmasının olumsuz ekonomik sonuçları da çok geçmeden yaşanmaya başlandı..Kasaba merkezlerinde bulunan geleneksel zanaatkarların ürettikleri malların piyasası daralmış ve kasabaların çevresinde bulunan taşradaki üretim ve dağıtım ağı zayıflamıştır⁹⁹.Kentsel bölgelerde mülksüzleşen üreticilerin ancak küçük bir bölümü proleter denebilecek bir sınıf oluşturabildi.Devletin sıkı denetimi altındaki loncalarda kullanılan teknolojiye sağlanan ustalık çağdaş teknolojili fabrikalarda

⁹⁹ Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu'nda X.VIII. ve XIX.Yüzyıllarda İmalat Sanayii", **Osmanlı**, (Edit.) Güler Eren ,Ankara,1999,İktisat,Cilt.3s.271.Keyder'e göre 18.yüzyıl"kendisinden önceki ve takip eden dönemlere oranla feodalite benzeri güç ve artı değer dağılımının evrilmesine yönelik koşullara tanıklık etmiştir".

“ustalık” sağlamıyordu.Esnaf bir anlamda güçlü ticari rekabet karşısında tasviyeye benzer bir süreç yaşarken dönüşüme ayak uydurmakta zorlandı.Açılan fabrikaların sayıca azlığı esnaflıktan ayrılan insanların bu tesislerde istihdam ve eğitimini kısıtlamıştır.

Tüm bu görüntü içersinde somut olarak görünen yapı özetle şöyledir. Üretimin el emeği ile gerçekleştirildiği dönemlerden kopuş için çareler aranmış ancak gene eskiden beri süregelen askeri kurumlar için üretim yapma alışkanlığından vazgeçilmemiştir.1840-1850 yıllarındaki ağırlıklı olarak devletin kontrolü mevcuttur.Devlet bir takım yabancı unsurların kendi kontrolüne müdahalesine izin vermekle birlikte ana planlamayı yapmak konusunda tek güçtür.Ardından gelen Sultan Abdülaziz dönemi devletin fonksiyonunu çeşitli organlarla paylaştığı Islah-ı Sanayi Komisyonu’nun etkin olduğu bir dönem olarak özetlenebilir.Sorunların özel teşebbüsle tartışıldığı ve yeni bir planlamayla fabrikalaşma konusunda Batı tarzı ,biraz daha liberal bir anlayışa yönelindiği gözlenmektedir.

Son olarak belirtilecek bir durumda sanayii’nin bazı talihsizlikler doğrultusunda da kısmen darbe alabildiğidir. Bir tesisin işlerliğini koruması için yönetiminin ve işçi gücü kalitesinin dışında da faktörler vardır. Olumsuz doğal şartlardan minimum ölçüde etkilenir olması ve fabrika binalarının yangın ve diğer dikkatsizlik sonucu oluşabilecek kazalara karşı donanımlı olması gerekmektedir.Osmanlı sanayinin 19.yüzyıl boyunca yangın ve deprem sonucu kötü etkilendiği dönemler olmuştur.Örneğin Küçükçekmece Barut Fabrikasının dikkatsizlik sonucu havaya uçması, Bursa’daki ipek dokuma tezgahlarının 1855 yılında deprem nedeniyle harap olması ,1866 yılındaki Feshane yangını ilk akla gelenler arasındadır.

4.1.3. 19.Yüzyılda Maliye’de Islahat

Tanzimat’tan önce yapılan ıslahatlar yeni bir maliye anlayışını habercisiydi. İmparatorluğun varidat ve masarifat işlerine Divana bağlı bir Başdefterdar tarafından idare olunan Defterdarlık tarafından bakılıyordu. 19.yüzyılın başında Defterdarlık dairesi başlıca 32 kalem’den teşekkül etmekteydi. III. Selim Nizam-ı Cedid’in kurulmasıyla birlikte aynı zamanda Defterdarlığı da

düzenlemeye çalışmıştır. Bu durum II.Mahmut tarafından daha da sistemli bir hale getirildi.Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte II.Mahmut Masarifat ve Mukataat Nezaretleri adıyla iki daire oluşturdu.1835 yılında Masarifat Nezareti kaldırılarak yerine Hazine-i Amire ve Mansure Defterdarlıkları kuruldu.Osmanlı İmparatorluğunda Maliye Nezareti ilk defa Zilhicce 1253 (1837) tarihinde açılmıştır¹⁰⁰.

Devletin gelirlerini arttırmak bağlamında 1828–1831 tağşişleri de Tanzimat reformaları için kaynak sıkıntısını çözmek için ustaca kullanılmıştır. Darphane-i Amire'nin başına getirilen Ermeni sarraf Artin Kazaz çok büyük miktarlarda beş kuruşluk bastırdı. Kazaz 'a göre tağşiş aynı zamanda halkın güvenini tamamen yitirmesini engelleyecek bir incelikle yapılmalıydı, zira devlet gelecekte yine tağşişe başvurma geleneğinden vazgeçecek gibi görünmüyordu¹⁰¹.

Gülhane Hattı Hümayunu düzenlemelerinin hedeflerinden birisi de ayanlar kadar Galata bankerleriydi .Galata sarrafları vergiler açık arttırma tarzı iltizama konulduğu vakit güçlü mültezimlerle ilişkiye geçer ,avans verirler ve müzayedede sonucunda da büyük oranda komisyon karları elde ederlerdi.Daha ötesi devletin güç durumlarında aynı usul komisyonculuğu devlete karşı uygulayarak yüksek oranda faizlerle borç veriyorlar ve borcun vadesinde bir takım yolsuzluklara karışarak alacaklarını elde edebiliyorlardı.Tanzimat iltizama son vererek hazine masraflarını bir çeşit bütçeye bağlamak suretiyle gayrimüslim Galata sarraflarının kazançlarında büyük düşüş yaşamalarına neden oldu.Modern bir uygulama olarak Reşit Paşa artık sarraflarla alacak verecek bağlantısına girmektense, İngiliz ve Fransız milli bankaları ayarında bir teşkilat planlıyordu¹⁰²

1838 anlaşmasının etkileri imparatorluğun kapalılığını aşmasına neden olmuştur.Düşünsel ve idari anlamda olduğu kadar deniz ve kara ulaştırması ve

¹⁰⁰ Refii-Şükrü Suvla, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, **Tanzimat I.** İstanbul, M.E.B,1999s.268

¹⁰¹ Şevket Pamuk,**Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**,İstanbul,Tarih Vakfı Yay.,2000,s.215-216.Kazaz'ın yaşam öyküsünü anlatan bir çalışmada ,1828-1829 Rus Savaşı esnasında dönemin sadrazamının bakır sikke bastırmak istediği,ancak Kazaz'ın sikkelerin içinde hiç olmazsa bir miktar gümüş olması gerektiği konusunda padişahı ikna ettiği anlatılmaktadır.a.g.e,s.215.Artin Kazaz uzun süre Darbhane-i Amire'yi yöneten bir dizi sarraf Ermeni'lerin önde gelenlerinden birisiydi.Saygınlığı cemaat içersinde o deceydi ki sigara kağıdı paketleri üzerinde uzun süre resmi basılı durmuştur.Bu konuda bakınız.B.O.A DH.MKT, 16/Za/1305 (Hicrî) 1525/38

¹⁰² Suvla,a.g.m.,s.268

haberleşmede büyük yenilenmeye neden olan bu hümayunla birlikte dış ticaret hacminde yüksek rakamlara ulaşıldı.1838'den 1854'e kadar olan dönemde cari fiyatları temel alan bir hesaplama göre dış ticaret hacminin yıllık artış hızı %1,5'dan %5'in üzerine çıktı. İthalat da bir miktar yükseliş göstererek %5,3'den %5,5 oranına ulaştı¹⁰³.İçerdeki ekonomik gidişatı yeni baştan düzenleyecek önemli değişiklikler de yürürlüğe konuyordu. Kamu maliyesinin vergi ve bütçe ile ilgili yapısı masaya yatırılan ilk konulardandı. Mali Islahata yönelik öneriler hattı hümayunun içersinde satır aralarına sıkıştırılmıştır. İlk olarak vergini adalet prensiplerine uygun olarak, mükelleflerin ödeme gücü ile orantılı bir şekilde alınması esas kabul olunmuştur. Hattı hümayunda bu durum şöyle dile getirilmekteydi. “*Ahali-i memlekette her ferdin emlak ve kudretine göre bir vergiyi münasib tayin olunarak kimseden ziyade bir şey alınmaması...*” ifade ediliyor ve vergide *iktidar, itidal* ve *kesinlik* ilkelerine uyulması ihtarında bulunuluyordu.Bununla da kalınmamış Meclis-i Valaya Ahkam-ı Adliye'nin hazırladığı *Talimat-ı Seniye* adlı yönetmelikler ve eklerle birlikte vergi tahsildarlarının görev ve yetkileri açık seçik bir nizamnameye tabi tutuluyordu¹⁰⁴.Bu kapsamlı işlerin yürütülmesi defterdarlıkların sorumluluğuna bırakıldı ve bir kısım mahalli vergilerin de belediye ve vilayet meclislerince alınması şart koşuldu.Bu yenilikçi yapılandırma Mustafa Reşid Paşa'nın sıkı kontrolü altında pratiğe konga da başarıya ulaşamadı.Gelir kaybına uğrayan geniş bir menfaatçi kitle eski prestijlerini tekrar ele geçirmek isteyen bir takım tutucu çevrelerle birlikte 1841 yılında Reşid Paşa'nın görevden uzaklaştırılmasına ön ayak oldular ve iltizam usulü hiçbir şey olmamış gibi tekrar yürürlüğe kondu¹⁰⁵.

İçteki baskı unsurları kadar dış dünyanın ekonomik usülleri de gayr-i Müslümanlar tarafından devletin alışıık olmadığı bir hızla ekonomi hayatının içersine sokuluyordu.1850'de Rumların desteklediği *Borsa* projesi bu türden bir girişimdir. Rum Ortodoks Kilisesi'nin sahip olduğu özerklikten faydalanan bu cemaat İstanbul'daki ilk borsayı kurma izni almıştı.1873 kriziyle birlikte Osmanlı Develeti bu kuruma bazı yasal düzenlemeler getirdi.Bunun en önemli nedeni Müslüman halkın borsa oyunlarından büyük zararlar görmesiydi.Devlet kağıtları üzerindeki manipölasyonlar devlet içinde

¹⁰³ Şevket Pamuk,**Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi**,Ankara,Yurt Yay.,1984,s.27

¹⁰⁴ Nihad S.Sayar,**Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları**,İstanbul,İ.İ.T.A,1977,184

¹⁰⁵ a.g.e,s.185

zarara neden oluyordu.Ancak Avrupa finans kapitaliyle birleşen Borsa gerekli ayarlamalar yapılmasına fırsat verilmeden imparatorluğun ekonomik hayatında boy gösterdi¹⁰⁶.Ancak borsanın kendine göre kuralları vardı ve dönemin basılı yayın organlarında geniş yer alabiliyordu.Örneğin Sabah gazetesinin dış ticaretle ilgili yazılarında “Borsa ve Muamelat-ı Sarrafi” başlığı altında geniş borsa haberleri yer almaktaydı.Bunlardan birisinde Avrupa borsalarının ayrıntılı bir analizi yer almaktadır: *“Umum borsalarda ve bilhassa Paris Borsası’nda muamelat-ı sarrafiye henüz kargaşa ve dedikodulardan kurtulamamış olması ile fiyat düşüşleri devam etmektedir.Paristen alınan malumata göre ,Baron Roşild(bugün dahi banka ve kurumları ile adı başlarda bulunan ünlü banker ailesi)ile,diğer sermayedaran ve bankalar,desteklerini vaad ve taahhüt etmekle beraber,birbirini takip eden buhran yüzünden görülen büyük zararlar,herkesin inanç ve itimadını esasından sarsmış olması dolayısıyla Paris Borsası’nda hala muamelat kesb-i intizam edememiştir.Bunca hasarata mucip olan buhranların esbabı mucibesinden birincisi ve başlıcası bulunan Cenubi Afrika altın madenleri şirketlerinin hisse senetlerinin,yalnız Londra Borsası’ 71.773.696 Sterlin ziyan kaydedildiği Economist nam ceride-i maliyeninin neşrettiği bir cetveldan anlaşılmıştır.Müthiş olan ,ziyan-ı mezkureninin,takriben yedi milyonu şimdiye kadar az çok temettü verebilmiş olan yirmi beş şirkete ve takriben 42 milyonu hiçbir temettü vermemiş olan 134 şirkete ve 22.85.000 Sterlin’lik kısmı ise,hala imalata başlamamış ve yalnız altın kumlu ve cevherli arası iştirası ile yetinen 31 şirketin hisse senetlerine arz olan düşüşten ileri gelmesidir. Şehrimizde (İstanbul’da) yeni tedavüle konulan Transval altın madenleri senedatı,üçüncü sınıf senedattan olmakla 122 Frank’tan 42 Frank’a düşmüştür.Verilen bilgilerden,Transval senedatı yüzünden Londra’da ve Pris’te görülen zararın 150 milyon Sterlin’e ulaştığı anlaşılmaktadır”¹⁰⁷*

Galata bankerlerinin borsayla olan yakın ilişkileri İstanbul borsasının Avrupa ile olan bağıını sürekli olarak gündemde tutuyor ve sanayileşmeyle ilgili analiz gücünü para ve yatırıma ilgi duyan halka bir takım kayıplar yaşansa da sunabiliyordu.Yine de halk karmaşık şirket işlemlerinden ve hızla sanayileşen Avrupa ‘daki sermaye hareketliliğinden çoğu zaman habersiz kalıp hatalar yapıyordu. Mesela Galata’da bir

¹⁰⁶ Gülten Kazgan,**Tanzimat’tan XXI Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**,İstanbul,Altın Kitaplar,1997,s.37

¹⁰⁷ Aktaran,Kazgan,1991,a.g.e,s.207-208

çok müşteri bulmuş olan altın madeni şirketlerinin hisse senedatında meydana gelen düşüşlerin yarattığı panik,İstanbul ve diğer büyük Osmanlı kentlerin de de vahim sonuçlara yol açmıştır.Bir takım intihar olayları bile yaşanıyordu.Dönemin ünlü bankacılarından ve Osmanlı Bankası müdürlerinden Sir Edgar Vincent,bu Transval altın madenleri şirketleri'nin senetlerini Galata'da pazarlayan kişi olarak ün yapmışdı¹⁰⁸.

Maliyeyi iyileştirme çabalarının aslında çok gelişkin olmayan bir ticaret ortamında yapılmaya çalışıldığı ve imparatorluğun çok fazla seçeneğinin bulunmadığını hatırlatmak gerekir.Maliye'yi düzeltme çabaları günlük hayatın ağı işleyen pragmatik güçlükleriyle karşı karşıyaydı.Osmanlı ticareti Mısır dışında dünya ticaretinden çok daha düşük bir hızda genişlediği ve Anadolu'nun buna ayak uydurmakta zorlandığını biliyoruz.Genel olarak yukarıdaki rakamlara doğrultusunda ithalatın ihracatı geçtiğini düşünebiliriz ancak büyüme oranı da çok yüksek değildir.Anadolu'da taşımacılığın zorluğu gemilerin işlemesine elverişli su yollarının bulunmaması kervanlarla yapılan taşımacılığın yavaş ve pahalı olması ve kıyı taşımacılığının da yalnızca deniz şehirlerindeki küçük bir nüfusa hitap ediyor olması eksi noktaları.Batıyla ticari bütünleşmenin yıkıcı etkilerini çözümlerken Anadolu'nun üçüncü dünya olarak bilinen bölgelerindeki nüfus azlığı da diğer bir problemdi¹⁰⁹. Endüstriyel bir ülke için vazgeçilmez olan demiryolları ağları üretken nüfusun azlığı nedeniyle ülke boyunca bir ağ kuramamıştır19.yüzyılın ilk yarısında demiryolları projeleri bile İstanbul ve Balkanlarla sınırlıydı.Bu sorunu aşmak için imparatorluğa birçok demiryolu projesi sunulmuştur¹¹⁰.

¹⁰⁸ A.g.e,s.208

¹⁰⁹ Keyder,a.g.m,s.272

¹¹⁰ Eugene Morel,**Türkiye ve Reformları-La Turqie et ses Réformes**,İstanbul,Süreç Yay.,1984,s.128.Orijinali 1866 yılında Paris'de basılan bu eser demiryollarına günün şartları içersinde verilen öneme kuvvetle parmak basar.Bu projelerden biri işlevselliği düşünülerek Bab-ı Ali maliyecilerine sunulmuştur.Bu tasarıya göre merkez Üsküdar olacaktır.ve demiryolu ağı "...İzmit, yani, eski Nicomede, üzerinden Bursa'ya yönelecekti.Verimli, ağaç ve maden yönünden zengin bir bölgenin dolaşımını sağlayacak olan bu demiryolunun bütün halk için çok yararları olacaktı. Böyle bir yol kısa sürede ve çok önemli kazançlar getireceğinden, elbette ki, sanayi ve yabancı sermaye için büyük ölçüde isteklendirici olacaktır, ki, bu yabancı ser maye olmadan, Türkiye, kaynaklarının çürüyüp yok olmasına yol açan uyşukluktan kurtulamayacak hiçbir zaman mümkün olmayacaktır; tasarımı hazırlayanlar Türk hükümetine çok aşırı görünen aslında akıllıca olan bir takım kolaylıklar, elverişli koşullar istiyorlardı; bu durumda Osmanlı'nın kararsız kalmasına;yazıklanmak ve Türklerin, sermayede, çalışkanlıkta, ve girişkenlikte Avrupalıların önüne geçemeyeceklerine akıllarının yatmasını beklemek gerekir.En bilgili mühendislerimizden biri olan Bay Aristide Dumont, son

4.1.4. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayi Fikriyatının Ana hatları

Osmanlı İmparatorluğu sanayi yaklaşımında zorunluluklar prensibini uygulamıştır.Devleti ayakta tutabilmek için İhtiyaçların belirlenmesi ister istemez ordu'nun yenileşmesi gerektiği aksi takdirde çok farklı ortamlarda gelişen güç odaklarına karşı çok büyük bir otorite boşluğunun doğacağı çıkarımı üzerine kuruluydu.Padişah ve efradının planlama aşamasında otoriteyi tek bir noktada toplamaya dikkat etmeleri bu yüzdendir.Ancak kalitenin bir erkin etkin kontrolünde yaratılmasının ötesinde eğitimin en güvenilir alt yapıyı sağladığı çok geçmeden anlaşıldı.

1850 yılından sonra başlayan sanayi hamlesindeki durgunluğa kadar Osmanlı endüstrisi temelde üç önemli evre geçirmiştir;

1.1850 yılına kadar Avrupa'daki sanayi devriminin etkisi imparatorlukta tesis yapılmasına hız verilmesi için örnek teşkil etmiştir ve Cumhuriyet dönemine kadar etkilerini sürdürecektir bir alt yapının oluşturulmasına katkıda bulunmuştur.

2.Sanayileşmede yaklaşık 70-80 yıllık bir geri kalma evresi yaşandığı için arayış kapatma konusunda ister istemez montaj sanayine yönelme gerçekleşmiştir.

zamanlarda, ciddi bir dikkatle üzerinde durulmaya değer bir tasarı sundu.Bilindiği gibi, Avrupa demiryolu ağı, bugün, Peşte kentininin 650 km. aşağısında Tuna üzerindeki küçük bir kale olan Bazias'da durur. Paris-Bazias hattı Strasbourg, Münih Viyana'dan geçer ve yaklaşık 2.100 km. uzunluğundadır, bu gün bu yol 60 saatta aşılabilmektedir. Bu yol İstanbul'a nasıl uzatılabilir. Bu iki doğrultuda olabilir; biri Belgrad,Sırbistan, Bulgaristan, Rumeli üzerinden; bu hat daha önce İngilizleri üzerinde inceleme yaptıkları hattır; öteki ise Romanya üzerinden, Graiova, Bükreş, Rusçuk, Sumla ve Edirne'den geçerek ve en kolay geçit veren noktalarda Balkanları aşarak İstanbul'a varacaktır."

Kitapta Batılı demiryolu planlamacıların Karadeniz ve İstanbul bağlantılarını da önemsedikleri açıkça görülmekte; "Romanya sınırındaki Brazias'dan Romanya içlerine kadar Tuna kıyıları izlenecektir:Avrupa demiryolu ağını Karadeniz'e birleştirecek ve özellikle kışın İstanbul yolculuğunu kısaltacak bir kol Çernova üzerinde ayrılacaktır".Anadolu ve Doğu ile ilgili demiryolu döşeme işi ise Hindistan pazarına ulaşmayı planlıyordu."... Başka bir hat da Türkiye'nin geleceği ve Doğu'nun kaderi bakımından çok önemli, ve halen yapılmakta olan Fırat vadisi hattıdır; bu hat üzerine bazı açıklamalara girmek bizce yararlı görünüyor. Hat, Hindistan'ın sayısız halklarını Avrupa halklarıyla birleştirecek ve bu ülkelerde eski Babil, Bağdat ve Ninova'nın güzel günlerini yeniden canlandıracaktır. Çin'den Avustralya postasına hızlı işleyen bir yol açacak ve bugün transit güçlüklerinin kösteklediği Avusturalya sömürgeleriyle ticaret için büyük bir refah unsuru olacaktır. İmtiyazı, Bab-ı Âli nezdindeki temsilcisi general Chesney olan bir İngiliz kumpanyasına verilmiş bulunuyor; bu demiryolu, Fırat vadisi üzerinden Akdeniz'den Basra körfezine gidecek, Asya Türkiye'si'nin içinden geçecektir".a.g.e,s.128-129

3.Devlet eliyle gerçekleşen sanayi hamlesi doğal olarak devlet ihtiyaçlarını temel alan bir görünüm çizmiş ordu ve saray ihtiyaçları önceliği almıştır.

4.Fabrikaların gelişimi için kurumsal organizasyona gidilmiş Fabrikayı Hümayunlar etkin bir çalışma ortamı yaratmayı amaçlamıştı. Üretim ve giderlerin bağımsız ve seri bir şekilde düzenlenmesi için özel hazinelerin oluşturulması Maliye Nezaretini harekete geçirmiştir.

5.Fabrikalar devletçi bir anlayışla kurulmalarına rağmen dış baskılar devleti daha liberal anlaşmalara imza atmaya zorluyordu.1838 ticaret anlaşması bu niteliğiyle ülke ekonomisinde devlet kurumlarıyla liberal girişimin ilk karşılaşması olarak algılanabilir.¹¹¹

Ancak devletin militer ihtiyaçları karşılamaya yönelen tesislerinde ister istemez bir dönüşüm yaşanarak halkın ve piyasanın ihtiyaçların gidermekte zaruri hale gelmiş ve tamamen yukarda belirtilen ordu ve saray ihtiyaçları gerçeği yerini yavaş da olsa halkın ihtiyaçlarının da göz önüne alınmasını gerektirmiştir. Sanayi tesislerindeki yönetici kadro da ise Dadyan ailesinin üyeleri baskındı. Bezirgân pozisyonları işgal eden bu ailenin etkin nüfuz alanı sayesinde sanayi girişimciliği gayrimüslim bir yapıya odaklanmış, bu durum 1890'lı yıllara kadar değişmeden sürmüştür¹¹².Gerçekte yabancı himayesindeki beratlı tüccarların değişime uğramış bir şekli gibi görülebilecek Dadyan ailesi, devletin güvenini kazanma yönünde oldukça başarılıydı.1805 yılında beratlı gayri Müslim tüccarlara darbe vurmaya başaran Babıâli ¹¹³zımnı kesimin daha farklı adaptasyon yöntemleri bulmasını engelleyememişti. Ailenin himayesi batılı devletlerden değil de bizzat Osmanlı hükümlerinden geldiği için, geniş hareket alanı bulabiliyordu.

¹¹¹ Abdulah Martal,Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX.Yüzyıl),”**Osmanlı**”-İktisat, Editör.Güler Eren,İst.,Yeni Türkiye Yay.,Ankara 1999,s.282

¹¹² Borsa ve tahvil araçlarının piyasalara girmesi bazı Müslüman tebaanın ilgisini çekmiştir.1890'lı yıllarda örneğin Nuri Bey adında bir kişi İspirçet fabrikasının imtiyazını almıştı .Diğer taraftan Dadyanlar sanayi konusunda söz sahibi olsalar da üst bürokrasinin kontrolü tamamen bu kesime bıraktığı düşünülmemelidir.Zira Batıdaki teknolojik gelişmeler doğrultusunda donanımlı kişilerin imparatorluğa gelmesi, yeni açılan okullarda daha bilinçli yetişen nesil ,sanayi atılımlarında yüzyılın sonuna doğru sorgulayıcı bir tavır almış Dadyan ailesinin prestiji çeşitli yolsuzluk iddialarıyla birlikte gölgelenmiştir.

¹¹³ Ali İhsan Bağış,**Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler-Kapitülasyonlar,Beratlı Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)**,Ankara,1983,Turhan Kitabevi,s.72

4.1.5. Osmanlı İmparatorluğunda İşçi Hareketleri

Osmanlı sanayinin gelişmesiyle birlikte işçi olmanın bilinci ve hak arama hareketleri geç de olsa kendini belli eder. İlk sanayi kurumlarının ardından işçilerin ayrı bir grup olarak bilinçlenmeleri 70 yıllık bir zaman sürecinde gerçekleşmiştir. İlk hareketlenmenin 1870’li yıllarda oluşmaya başladığını söyleyebiliriz. Ancak şu unutulmamalıdır ki Batılı anlamda otoriter düzenle karşı karşıya gelecek bir güçlü işçi organizasyonu 19.yüzyıl boyunca gerçekleşmemiştir. İmparatorluğun kendine has yapısı ve Batıdaki gibi ağır sanayinin işçiye aşırı yük yükleyen bir yapı sergilememesi sanayileşme çabaları içersinde işçilerle devleti karşı karşıya getirecek bir ortam yaratmadı. Örneğin Osmanlı işçileri için grev yapma hakkının ve eyleminin ilk ne zaman gerçekleştiği konusunda bile tarihçilerin tam bir görüş birliğine vardıkları söylenemez. 1872 yılındaki “Beyoğlu Telgraf İşçileri tarafından yapılan grevin ilk olduğu” söylenebilir¹¹⁴.

Bununla birlikte devlet işçileri gözlem altında tutmayı ihmal etmemiştir. 1845 tarihli *Polis Nizamı*’nın hazırlanmasındaki amaç işçilerin çalışmalarının sıkı kontrolünü ve çalışma ortamını bozacak herhangi bir gidişatın engellenmesi için polise geniş yetkiler vermektir. İşçilerde işi bırakma ve grev yapma fikrinin belirmesi devletin bu konun takip işini polise bırakmasına neden olmuştur. 1845 tarihi oldukça erken bir dönemdir ve Osmanlı’daki işçilerin batıdaki işçi hareketlerinden tamamen de habersiz olmadığını ispatlar. Bu durumun gösterdiği bir diğer gerçek de Polis Nizamnamesiyle Osmanlı yönetiminin yabancı sermayenin Batıda karşılaştığı işçi direnişlerinin imparatorlukta gerçekleşmeyeceğine dair bir teminat vermiş olabileceğidir¹¹⁵.

20.yüzyılın başında ise işçi hareketleri çok daha kapsamlı bir hal almıştır. Bağdat Demiryollarındaki grev en dikkat çekici olanıdır. Amele cemiyeti günümüzdeki

¹¹⁴ Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İstanbul, İmge Yay. ,1997, s.259

¹¹⁵ A.g.e, s.257

toplu iş sözleşmelerini anımsatan hesaplamalar içersine girmişti ve memur ve işçiye ne kadar zam yapılacağına dair şirkete bir cetvel bile vermişti. Buna göre maaşı 1500 kuruş olan memurlardan beş seneye kadar hizmet etmiş olanlara ayda 100 kuruş, on sene hizmet edenlere 150 kuruş, on beş sene hizmet edenlere de 200, bundan daha fazla hizmetleri olanlara ise 300 kuruş zam isteniyordu¹¹⁶

4.1.6 Sanayileşme Yolunda Açılan Okullar

Ortaya çıkan nitelikli işgücü açığını karşılamak maksadıyla 1848 yılında Ohannes Dadyan Efendi yönetiminde Zeytinburnu Sanayi Mektebi adıyla imparatorluktaki ilk sanayi okulu açılmış oluyordu. Okulun müfredatı pozitif bilimin gerektirdiği bütün donanımı öğrencilere verecek, matematik, kimya, metalurji, resim ve nafia mühendisliği gibi derslerin tedrisatı yapılacaktı. Okul idealist bir düşünceyle açılmıştı ancak mali sorunlar yüzünden kısa sürede fiyaskoyla sonuçlandı. Seçilen talebelere verilen burs mahiyetindeki maaşların ödenmemesi okulun kapanmasına neden olmuştur¹¹⁷.

Tanzimatla birlikte sanayi'nin bir eğitim işi olduğu ve nitelikli nesiller yetiştirmedikçe bu işin üstesinden emir ve kulluk yöntemiyle çıkılamayacağı fikri ağır basmıştır. Osmanlı Devleti'nde sanayi mekteplerinin **Mithat Paşa** tarafından Tuna Valiliği esnasında Niş'te açtığı 'ıslahhane'yle başlamış olması önemli bir atılımdır. Mektebi-i Sanayi'nin kurulum amaçlarında Müslüman ve Gayri Müslim çocuklarının bir sanayi kolunda istihdamlarını sağlayacak eğitimin verilmesi düşünülmeline rağmen yetim çocukların buraya alınmasında insani bir yön de mevcuttur. Vidin, Silistre, Rusçuk, Sofya, Selanik ve Şam gibi önemli imparatorluk şehirlerinde açılan bu okullarda kimsesiz çocuklara terzilik kunduracılık gibi kendi geleceklerini garantiye alabilecekleri meslekler öğretilmeye çalışılıyordu¹¹⁸. Çocukları

¹¹⁶ Hüseyin Avni, **1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar**, İstanbul, Akşam Matbaası, 1938, s.20

¹¹⁷ Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, İstanbul, Esar Matbaası, 1977, s.628

¹¹⁸ Buluş, s.40

eğitmenin gelecekte üretimi güçlü bir sanayi yaratmanın temeli olduğu II.Mahmut tarafından da bizzat önemi ortaya konmuş bir husustu¹¹⁹.

Açılan sanayi mektepleri de köklü eğitimin gereklerini yerine getirmek amacıyla 19 farklı üretim alanını hedeflemek üzere planlanır. Hıref ve Sanayi‘ Mektebi adı altında açılacak okullar için padişahın emriyle bir komisyon oluşturulur¹²⁰.Bütün bu girişimin nedeni II.Mahmut’un daha önce öngördüğü kalifiye eleman yetiştirmedeki güçlüğün 1860’lı yıllarda had safhaya varmasıydı.Dolayısıyla açılan okul niteliğindeki atölyelerde demircilik ve madeni eşya ile ilgili dokuz,ahşap imalatıyla ilgili dört ve çeşitli meslek türleriyle ilgili altı kategoride eğitim yapılacaktı.Kiremit üretimi tuğlacılık, boyacılık ,debagat gibi alanlarda ise üretim teknikleri tekrar gözden geçirilip günün teknolojisine uygun bilgilendirme verilecekti.Tezgahların yeterli güçte çalışmasını sağlamak amacıyla okula 15-20 beygircüünde bir buhar makinesi alınacaktı¹²¹. Mektep için bütün mali şartlar zorlanarak senelik 2600 kesenin karşılanması hesap edildi. Sanayi Mektebi için seçilen yer eski Sultanahmet’teki Kılıçhane bölgesiydi¹²².

¹¹⁹ Necdet Sakaoğlu,**Osmanlı Eğitim Tarihi**,İst.İletişim Yay.,1993,s.64-65.II.Mahmut’un 1825 yılında yayınladığı fermanında çocukların yeterli eğitimden yoksun alalecele meslek ve üretim alanlarına yönlendirilmeleri de eleştirilmekteydi: “Cümleye malumdur ki ümmet-i Muhammedenim diyen her Müslüman,öncelikle İslamlığın şartlarını bilmek,sonra geçimini sağlamak için bir dirliğe yönelmek gerekir.Oysa bir zamanlar analar babalar kendileri cahil kaldıkları gibi çocuklarını da cahil bırakıp ve Allaha güvenerek hemen para kazanmak için yavruları 5-6 yaşına varınca mektep yerine usta yanına vermedirler.Bilgisiz büyüyen çocukların vebali kıyamette ana babalarındır.İş böyle giderse ilahi bir dayak yenileceğini uyarmak isterim.Bundan böyle işyerlerine,yeterli tahsili görmemiş çocuklar alınmayacağı gibi halen çıracak olup mektep görmeyenlerin de çalıştıkları yerlerden alınıp okullara devamları sağlanacaktır”Cevdet Paşa tarihinden aktaran Sakaoğlu.

¹²⁰ B.O.A AMKT. MHM.382/80 . “Dersaadet’de vaz’ ve te’sisi muktezâ-yı irâde-i seniyyeden bulunan Hıref ve Sanayi‘ Mektebi’nin sûret-i tertib ve idâresi hakkında selef-i vâlâları devletlü paşa hazretlerinin taht-ı riyâsetinde olarak teşkil edilen komisyondan kaleme alınan mazbata ve harita Meclis-i Vâlâ ve Encümen-i Mansus-ı Vükela’da lede’l-mütâla’a bir müddetden beri gerek Dârü’l-hilâfeti’l-aliyye ve gerek umûmen Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne’de hurfet ve san’at esbâb-ı müteaddideden nâşi ziyadesiyle tedennî ederek ahâlinin ihtiyâcât-ı âdiyelerinden olan eşyânın ‘mâli bile yed-i âhara geçmiş olduğundan sâye-i muvaffakiyet-vâye-i hazret-i melikdârîde bu makûle hıref-i sanâyi’anın yeniden te’sisle telâfi-i mâ-fât olmak ve şimdilik fakat on dokuz san’atın ikmâl ve ta’lîmine mahsus olmak üzere Islâh-ı Sanâyi Mektebi nâmıyla bir mekteb küşâdı lüzûmuna...”

¹²¹ “Sanayi”,**Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt 6.İst.T.V.Yay.,s.444

¹²² B.O.A AMKT. MHM.382/80 Köprüden alınan geçiş ücretleri bile bu okulu finanse etmek için ağırlaştırılmıştı. “...mekteb-i mezbûrun senevî muhtâc olacağı iki bin altı yüz kese masârıfına mukâbil tahsis ile kusûru olan bin bu kadar kesenin dahi eski köprüden murûr eden araba ve hayvânâtıdan bir müddetden beri ücret alındığı gibi bundan böyle oradan geçecek piyâdeden dahi onar para resm alınarak hâsılâtından ta’mîrât ve masârrıfât çıkdıktan sonra vâlid-i mâcid-i kesîrî’l-mehâmid-i hazret-i pâdişâhî cennet-mekân efendimiz hazretlerinin hayırları olmak üzere kalacak akçeden tesviye edilerek mekteb-i

4.2 Hazine-i Hassa ve Fabrikalarla olan İlişkisi

Hazine-i amire açıklarını da kapamakta yararlanılan İç hazine 18.yüzyılın ikinci yarısında gelirlerindeki artışla birlikte yeni bir yapılandı. Yeni düzenleme Hazine-i Hassa olarak nitelendirildi ve 19.yüzyılın başında da Hazine-i Hassa Nazırlığı yönetimi altında yüksek bir saray bürokratinin yetkisi altına verildi. Hazine-i Hassa Mabeyn'e, dolayısıyla padişaha karşı sorumluluğu olan bir kurum görünümündeydi.

Tanzimatla birlikte dönüşüm yaşayan Hazine-i Hassa teşkilatı padişahla ilgili hesapların tutulduğu saray ve hanedanlığa ait arazilerin imarı ve idaresiyle ilgilenen bir kurum olmaktan fabrikaların ve üretim tesislerinin bakımı ve ihtiyaçları üzerine kaynak sağlayan bir pozisyona doğru evrimleşmiştir. Hazine-i Hassa yönetimi ve yardımıyla üretimini sürdürebilen belli başı fabrikalar başta Feshane ve Hereke Kumaş fabrikası olmak üzere İzmit Çuha fabrikası, Büyükkada demir madenleri, Ziraat Talimhanesi, Zeytinburnu Demir Fabrikası, Bursa İpek Fabrikası ve Veli Efendi Basma Fabrikasıydı. Bunların haricinde Mihaliç Çiftlikat-ı Humayunu'da Hazine-i Hassa'nın yükümlülük sınırları içersindeydi¹²³. İlk Feshane binasının Hazine-i Hassa'ya ait Kadırga'daki bir binada açıldığını unutmamak gerekir.

Aynı zamanda Feshane için hayati öneme sahip kaliteli yapağının sağlanması işi bir İspanya ağnamı kurulmasını gerektiriyordu ve merinos koyununun yetiştirilmesi işi Hayrabolu ve Filibe civarındaki bölgelerde en uygun ortamını bulduğunda, bu araziler Hazine-i Hassa'ya aitti. Bu kurum masrafları hazineye ait olmak üzere bu işe ön ayak olmuştur¹²⁴

Bütün bu yüklerin özel bir ayrışma gerektirdiği dönemde ise masrafların karşılanmasında padişaha ait olan irad-ı cedit hazinesi bile yeterli olmamaya başlamış

mezburun küşâdı ve Sultan Ahmed civârında kâin Atık Kılıçhâne mahalline münâsib ve vüs'ati derkâr olan imâret kilârının diğer mahalle nakl olunup ânın mektebe ilâve sûretiyle terk ve tahsîsi için vukû'u tahmîn olunan sekiz yük kuruş masrafı tecâvüz etmemek ve kâide-i tasarrufiye bi'r-ri'âye daha ehven sûretle vücûda getirilmek şartıyla iktizâ eden keşif ve mu'âyesinin icrâsı

¹²³ Abdülkadir Buluş, **Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000, s. 160

¹²⁴ B.O.A Cevdet İktisad no:977 16.Rebiyülahir. 1268- 8.Şubat 1852

ve bu hazine kaldırılarak alacak verecek hesapları Darbhane'ye aktarılmıştır¹²⁵. Böylece Hazine-i Hassa da geniş bir sorumluluktan kurtulmuş oluyordu. Ancak bu sayede fabrikalara harcanan paranın miktarında büyük bir artış olmuş ve bu fabrikaların idaresi üzerinde de titiz bir tavır sergilenmeye başlanmıştır.

Hazine-i Hassa fabrikaların finansmanında tecrübeye sahip bir kurumdu. Maden ocaklarının işletilmesi saray yapım ve onarımı gibi konularda kapsamlı hesapların yapıldığı tecrübeli bir kadroya sahipti. II. Abdülhamid döneminde de padişahın kişisel kontrolünün daha da arttığı ve zenginleştiği bir yönetim birimi halini aldı. Padişah kendi kalkınma yöntemleri sayesinde hazine ve yatırım arasında bir denge gözetmeye çalışmıştır.¹²⁶

4.2.1 Hazine-i Hassa ve Darphane İlişkisi

Hazine-i Hassa ile Darphane nezaretlerinin kendilerine has ilişkileri de fabrikaların yönetimi hakkında yapılan araştırmalarda bir sorun olarak belirmektedir. Bu iki kurumun hangisinin diğerine ağır bastığı yada büyük oranda söz sahibi olduğu belgeler yoluyla tam olarak açıklığa kavuşturulması zor bir konudur. Ancak Hazine-i Hassa'nın sorumluluk alanlarının genişliği giriştiği işlemlerini kapsamı göz önüne alındığında Darphane'nin daha sınırlı ve özel insiyatiflere sahip olduğu söylenebilir.

Hazine-i Hassa, iç ve dış hazine ayırımını göz önüne aldığımızda bir *içtiyat hazinesi* olarak belirli bir maziye sahipti. Bununla birlikte tek hazineli döneme geçilen 19. yüzyılın Darphane bağımsız işlemlerde yapabiliyordu ve etkinliğini 1850'ye kadar

¹²⁵ İrad-ı Cedit Hazinesi 1792-1793 yıllarında ordunun yeniden yapılandırılması çalışmaları esnasında modern bir yaya ordusunun kurulması fikriyle gündeme gelmişti. 20.000 kese olarak hesaplanan giderler sıradan bir bütçenin ötesindeydi ve bu yüzden irad-ı cedit hazinesi kuruldu. Büyük mukataalar, alkollü içkilere ait vergiler doğrudan devlet eliyle yönetilmekte olan ipek vergileri tersane gelirlerine ait olan derya zeamet ve tımarları bu hazineye aktarıldı. Bu hazinenin yönetimi defterdar-ı şıkkı sani ile birleştirilerek ve *talimli asker nazırı* ünvanıyla devlet ileri gelenlerinden birinin yönetimi altına verildi. Bu konuda bkz. *M. Belin, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi, Ankara. Gündoğan Yay., 1999, s. 458*

¹²⁶ Orhan Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği**, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2005, s. 234. Abdülhamid kalkınmayla ilgili olarak tarımdan yana bir çizgiyi uygulamaya koyarken açılan ihalelerle teknolojiyi getirebilen yabancı sermayeye imtiyaz verme yanlısı bir sanayileşme programını da göz ardı etmemiştir. Yabancı sanayici ve şirketlerin yararlandıkları bölgelerde aşırı rekabete neden olmamak için o şirketle aynı uyruklu kimselere izin verilmiyordu. Diğer taratan iktisadi nüfuzun Avrupalıların eline geçmesine engel olunamamış ve bir çeşit imtiyazlarla işleyen ve çoğu zaman istismar edilen karmaşık bir sistem doğmuştu.

sürdürmüştür. Ancak kurumsal olarak elinden alınan kaynaklarla etkinliği gittikçe azalıyordu.

Darphane'nin bir hazine olarak belirmesi 19.yüzyılın başlarında III.Selim İrad-ı Cedit hazinesine rağmen Darphaneyi savaş masraflarını karşılamada kullanmasıyla başlar.Askeri giderlerin Darphane'nin zayıflamasına neden olduğu söylenebilir zira Darphane'ye ait bazı gelirler (mukaataalar) bu tür masraflara ayrılıyor ve ilerleyen zaman içinde Evkaf-ı Humayun'da bu kurumun elinden alınıyordu.Sonuç olarak 1850 yılında Darphane Nezareti Hazine-i Hassa olarak değiştirilmiş ve Darphane esas işi Maliye Hazinesi içersinde bir birim olarak para basmaya odaklanmışır¹²⁷. Ceyb-i Hümayun hazinesinin Hazine-i Hassa'ya dönüştürülmesiyle Darphane fiilen yetki alanlarından mahrum kalıyordu¹²⁸.

Hazine-i Hassa ve Darphane arasındaki ikilik, Hazine Hassa'nın Tanzimatın getirdiği düzenlemelerle birlikte resmen kabuluyla ortadan kalkmışır¹²⁹.

4.2.2 Devlet Fabrikaları ve Darphane-i Amire

Darphane temel anlamda para sirkülasyonunu kontrol eden bir kurumdur.19.yüzyılın başlarında imparatorlukta hızla değişimle birlikte taşıdığı düzenlemelerinin ve devletteki iltizam müzayedelerini de organize eden bir konumdaydı¹³⁰.Böylece parayla olan ilişkisi kadar kaynakların yani mukataa gelirlerinin toplandığı bir hazine halini de aldı. Bu kaynakların 1826 yılında elinden alınmasıyla birlikte görev sahası kısıtlanan Darphane daha çok maden ve bir takım ceyb-i humayun artığı mukataaalarla ilgilenmeye başladı. Fabrikaların her türlü alet makine alım yer

¹²⁷ Askeri masraflara karşılık gösterilen irad-ı sülüs'ün oluşturulması ve Darphane-i Amire varidatının Ceyb-i Hümayun'a tahsi ve Evkaf Nezareti açılmasıyla ilgili belge için bkz.B.O.A HAT 90/17362 29/Z /1242 (Hicrî)

¹²⁸ Hazine-i Hassa'nın oluşum süreci ve hazinesinin düzenlemesiyle ilgili kapsamlı bilgi için bkz.Arzu T.Terzi,Hazine-i Hassa Nezareti,Ankara,Türk Tarih Kurumu,2000.Yine aynı araştırmacınınT.D.V.İslam Ansiklopedisi'ndeki "Hazine-i Hassa" maddesi.C.18,s.137.Ayrıca bkz.Emre Dölen, "Darphane" maddesi,**Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**,s.551

¹²⁹ <http://www.dallog.com/kurumlar/hazineihassa.htm> (Kasım-2005) "Sultanların özel hazinesi durumunda olan İç hazîne, bütün bu olumsuz şartlara rağmen, ihtişamını 19. yüzyılın sonlarına kadar sürdürdü. 1876'da, Sultan Abdülazîz Hanı tahttan indiren Hüseyin Avni Paşa ve avânesi tarafından Çırağan'da yağmalanarak büyük darbe aldı".

¹³⁰ Şevket Pamuk,**Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**,İstanbul,T.V.Y yay.,1999,s.216-217

sağlama ve çalışanların istihdam ve maaşları cerideye kayıt düşülecek ve ilm-ü haberi Darphane-i Amire'ye gönderilecekti¹³¹.

Darphane fabrikalarla ilgili olarak işçi ve usta yetiştirme işinden ve her türlü eğitim masraflarını da karşılama gibi bir yükümlülüğe sahipti. Darphane fabrikalarla ilgili yürüttüğü işlerde özellikle Ermeni ustabaşları ve onlara ait aile üyelerinden yararlanıyordu. Örneğin kimya çalışmak için Paris'e gönderilen Barutçubaşı Hoca Avansı'nın oğlu Artin 3000 kuruşluk maaşını Darphane-i Amire'den almaktaydı¹³². Hoca Avans Darphane-i Amire ile ilişkisini sürekli geliştirmiştir. Örneğin bu kişi sadece İstanbul'da değil Hereke'de bulunan Akmişe fabrika-i humayununun yenilenmesi gibi işleri de üstleniyordu¹³³.

1839-1850 yılları arasındaki Darphane-i Amire yönetimi esnasında fabrikalarla ilgili alım satım masraf ve imalat jurnalleri her ay toplu olarak düzenleniyor ve 3 ayda bir müfredat defterleri ile birlikte Darphane'ye sunuluyordu. Bu kayıtlar kontrolden geçirildikten sonra Darphane bir hesap çıkarıyor bir suretini kendine alıyor ve diğer suretini de '*fabrika-i humayunlar ceridesine kayd edilmek üzere* teslim ediyordu¹³⁴.

4.2.3 Fabrika-i Hümayunlar

Hazine gelirlerinin özellikle yeni kurulan orduya aktarılma işlemi bir çok kaynağın tek bir elde toplanmasını gerektiriyordu. Bu durum Osmanlı sanayiinin militer yönünün güçlendirilmesi kavramını ön plana çıkardı. Darphane-i Amire kendi bünyesinde fabrikalarla ilgilenirken fabrika-i humayun kendi başına bir bölüm olarak ortaya çıkmış ve varlığını Hazine-i Hassa ile birlikte sürdürmüştür. Fabrika-i Hümayunların sanayileşme çabaları içerisinde bir üst makam olarak belirirken, *fabrika* kelimesinin ilk defa osmanlı bürokrasisinde bir merci olarak kullanıldığına tanık

¹³¹ Buluş,a.g.t.s.157

¹³² B.O.A H.Hassa Defter no:67 1263/1847 s.21-a

¹³³ B.O.A H.Hassa Masraf Muhtelif Fabrikalar Defter no:256 s.46. Tüm masraf 113.500 kuruştur ve bunun 50 bin kuruşu darbhane'den alınacaktı. 1263 yılında Hoca Avans sadece Hereke'de değil İzmit'teki Çuka Fabrikası içinde organizasyon yapmaktaydı "*Barutçubaşı Hoca Avans tarafından bi'l-i 'tâ takdîm kılınan bir küt'a memhûr varakada İzmid'de kâin Çuka fabrika-i hümayûnunda istihdâm olunmak üzere ba irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne Belçika'dan celb olunan ustalar ile Kirebon Bazergân'ın harcırâh ve masârif-i sairesi olarak tarafından i'tâ kılınan otuz altı bin üç yüz kırk altı kuruşun Darbhâne-i Amireden i'tâsı*" uygun görülmüştü

¹³⁴ Buluş,a.g.t., s,157

oluyoruz.Bu kurumun batılılar tarafından bir fikir olarak verilmiş olması muhtemeldir.Fabrika-i Hümayunların organizasyonu güçlendiren ve hazineler arası dağınıklık içersinde yazışma ve hesapları düzenleyen bir fonksiyonu vardı.Bir diğer ilginç nokta ise her fabrikanın ayrı bir fabrika-i humayun olarak düşünülmesi ve bu adla anılmasıdır.

Barutçubaşı ailesinin Fabrika-i Hümayunlarla olan ilişkisi devam etmiştir. Darphane ‘den başlayan bu durumun hümayunlara da yansıdığı görülüyor. Diğer tebaalara ait bezirgan ve girişimcilerin Fabrika-i Humayun maslahatgüzarlığına atanma talepleri olabiliyordu. Gerçekte fabrika kurulması bakımı ve ihtiyaçlarının giderilmesinde tecrübeye sahip kişiler genelde Ermeni ve Levanten kökenli kimselerdi ve bir müteahhit gibi çalışmaktaydılar¹³⁵. Akmeşe ve Güherçile Fabrika-i Hümayunlarının başında da Stefan Cayan isminde bir müdür bulunmaktaydı¹³⁶.

4.2.4 Fabrika-i Hümayun Nezareti ve çalışanların Maaşları

Fabrika-i Hümayunlar Nezâretinin en etkin döneminde maaşların düzenli ve tutulan kayıtlar derli topluydu.Şüphesiz çok fazla tesisin olmaması ve Fabrika-i Hümayunların İstanbul merkezli ve Anadolu’daki birkaç fabrikayı içeren bir örgütlenme yapısı içersinde olması bu durumu kolaylaştırıyordu.Bu kurum İmparatorluğun uzak bölgelerindeki fabrikaların yada üretim tesislerinin idaresini tek bir çatı altında toplamak yerine Marmara ve Ege bölgelerindeki kısıtlı sayıda sanayi kurumunun gelir gider ve hesapları üzerinde söz sahibiydi.

Esasen 1265-1269 yıllarına ait Hazine-i Hassa defterlerine baktığımızda kapsamlı harcama ve maaş dökümleriyle karşılaşırız.Basma kumaş maden ve ipekçilik alanlarında Fabrika-i Hümayun’un kontrolü elinde bulundurduğunu görüyoruz.1265 (1848) senesine ait dökümlerde 19 aylık Fabrika-i Humayun Anbar-ı Amiresinin vuku bulan masraf 17 para 38084 kuruştur.1267 senesinde sekiz aylık bir dönemde ise masraf

¹³⁵ B.O.A İ.DH. 1050/82490 02/M /1305 (Hicri) Altın yıllarını 1830-1880 yılları arasında yaşamış olan bezirganlar iftihar nişanlarıyla taltif edilmişlerdir. Bu nişanlar babadan oğula geçiyordu. Barutçubaşı Avanis’in oğlu Hariciye Müsteşarı Artin Efendi’ye böyle bir madalya nakli gerçekleşmiştir.

¹³⁶ Bu konuda bkz.B.O.A DH.SAİDd. 4/72 29/z/ 1255 (1811)

14.585 kuruş olarak çıkarılmıştı.Bu döneme ait katip ve memur masrafları ise toplam 31800 kuruştur¹³⁷.

Çalışanların '*cerîdede müstahdem ketebe ve memurîn-i sâirenin*' Hicri 1264 senesi Aralık ayından Şubat ayı sonuna kadar üç ay zarfında vukû' bulan maaş ve masarîfâtın miktarını içeren defteri incelediğimizde maaşların yüksekliği dikkat çekicidir¹³⁸.

Fabrika-i Hümâyunlar Nazırı Saadetlü Salih Bey'in maaşı "*vâcib an ibtidâ-yı Kânûn-ı evvel sene 1264 ilâ nihâye-i Şubat sene minhü*"ne kadar şu şekilde kayıt edilmiştir,

Aylık 10000 kuruş

3 Aylık,

30000 kuruş

Aynı döneme ait memur maaşları da aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1.Fabrika-iHümayunlar Çalışanlarına ait bir maaş tablosu

Ketebe maaşı vâcib an ibtidâ-yı Kanun-ı evvel sene 64 ilâ nihâye-i Şubat sene minhü Fî şehir kuruş

2250	Muhâsebe Başkatibi Mustafa Efendi
1750	Bedri Bey, serkatib-i tahrîrat
500	Hüsnü Efendi
500	Ahmed Efendi
350	Osman Efendi
350	Ali Efendi
350	Hacı Raşid Efendi
6050 *3	
18150	

Yine aynı şekilde memur olarak görev yapmakta olan Hoca Arakil agop Avakim,Karabet ve David ve anbar memurları Nişan ve Bogos oldukça yüksek bir maaş

¹³⁷ B.O.A H.H Fabrikalar Tahrirat Defter no:73 s.3 1265-1269

¹³⁸ B.O.A H.H Masraf Muhtelif Fabrikalar Defter no:258 1267/ 1850, s.92/b

almaktaydılar¹³⁹.Fabrika memuru Hoca Arakil Fabrika-i Hümayunlar nazırı Salih Bey'den 1000 kuruş daha az maaş almakla beraber fabrikada ki konumu ve hammaddelerin sağlanması ve makine montajları konusundaki bilgisiyle prestijli bir konumdaydı.

¹³⁹ Bogos Bey ilerde bu kademelerde hızla yükselecek ve ikinci rütbeden Nişan-ı Ali alacaktır bkz.B.O.A İ.HR 170/9206 25/M /1276 (Hicri)

5.İSTANBUL'DA İLK FABRİKALARIN TEMELLERİ VE ŞEHRİN SANAYİ AÇISINDAN ÖNEMİ

5.1 İstanbul'un coğrafi konumu ve imparatorluk sanayine kazandırdığı avantajlar

İmparatorluk başkentlerinin coğrafi yönden avantajlı noktalarda konumlanmaları ticaret ve kentsel gelişim için çok eskilerden bu yana başvurulmuş bir yöntemdir. Büyük devletlere ait dünya çapındaki kentlerin genellikle deniz ve ırmak yollarıyla ilişkili olması, mevki olarak aşırı coğrafi oluşumlardan uzak olmaları birincil konuma yükselmelerine neden olmuştur. Batı başkentlerinin genellikle Orta Avrupa'da ve İngiltere'de kıyılarda yada denize çıkan nehlere kıyısı olan bölgelerde kurulması şehrin ticaret hammadde akışını sağlaması için ideal koşullar yaratırken sosyal tabakaların da kapitalizme doğru evrimleşmelerini sağladı. Ticaretin başlaması için gerekli olan hammadde stoğu yaratıldığında işçi kesiminin bu bölgelerde toplanması sağlanarak ve tam anlamıyla bir ihracat endüstrisi yaratılmaya başlandı. Özellikle Avrupa'da kumaş endüstrileri için durum budur. Fransız tarihçi Lucien Febvre'in kentlerin oluşumuyla ilgili görüşlerine bakacak olursak bu tür şehirler kendi aralarında hem nitelik hem de nicelik olarak farklılaşmakta ve bazıları yanında diğerleri ikincil bir gelişme göstermektedir. Çok daha büyük olanaklara sahip olanlar kendi deyimiyle *güçlü ve ışıklarını uzaklara kadar saçan* ve Avrupa ölçeğinde büyük pazarlar oluşturabilen metropoller haline gelmektedirler¹⁴⁰.

Febvre'nin kentlerle ilgili görüşünde dikkati çeken husus yerleşme sorunudur. 'Pazarı yerel olan kentler, zorunlu olarak, oldukça hızla ve tamamen doğal bir şekilde, açıkça anti-kapitalist organizmalar haline gelmektedirler'¹⁴¹. Bu tür şehirlerin sınıfsallaşma sorunları da mevcuttur ve burjuvazi büyük tüccar çıkaramamaktadır. Çok olanaklı coğrafyalara sahip ve deniz ya da su yolu avantajlarından yararlanan şehirler ise sanıldığından çok daha önceleri kapitalizm

¹⁴⁰ Lucien Febvre, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, İstanbul, İmge Kitabevi, 1995, s. 79

¹⁴¹ a.g.e, s. 79

denebilecek ticari açılımlara sahiptirler. Örneğin Jean Beachler'in Maurice Lombard'dan alıntılacağı gibi '8.yüzyıldan 11 yüzyıla kadar Abbasi dünyası tamamıyla gelişkin bir kapitalist faaliyet dönemi yaşamıştır'. Müslüman, Yahudi ve Hristiyan işadamları tarafından yürütülen bu faaliyet, altınla tuz ve baharatın değiştirildiği Sudan'a, Çin'den gelen gemilerin nihai limanı olarak boşaltıldığı Basra'nın yola çıkış noktası olduğu Hind Okyanusuna, kölelerin en büyük kar kaynağını oluşturduğu Rus nehirlerine kadar uzanmaktaydılar¹⁴².

Bu bildik ve çok eski bir rotadır. Girişimci güç coğrafyanın denenmiş ve kendisini kabul ettirmiş bölgelerinde daima faal olmuş ve bu güzergâh üzerinde bulunan şehirlerin parlamasını diğer bir deyişle sanayileşmesini her yüzyıl boyunca olanaklı bir hale getirmiştir. Bunun yanı sıra ilk sanayi gelişiminde kentlerin uygun uğrak noktalarında olması hammadde ihtiyacının en pratik şekilde bu şehirlere aktarılmasını ve hinterland sayılabilecek bölgelere geçiş için bir köprü görevi görmesini de sağlamıştır. Örneğin İngiliz pamuklu sanayii tüccarları bu önemli duraklardaki şehirlerden bir şebeke gibi yararlanmakta ustalaşmışlardı. İngiliz pamuklu sanayinde fabrika sisteminin yaratılması ve makineleşmedeki icatların maliyet ve fiyatlarda yarattığı düşme talebi arttırınca, pamuklu sanayi ilk patlama yapan endüstri sektörü oldu. Ekim için yeni alanların bulunması ve bu alanlara geçişi sağlayacak kıyı şehirlerinin canlanması bir anlamda bu dönemde daha yoğun olmuştur. Bunun yanı sıra Amerika kıtasının verimli coğrafyası büyük avantajlar sunmakta ve bakir toprakları ve üretim potansiyeliyle ilk sanayi devriminin kazanımlarına büyük katkı yapmaktaydı¹⁴³. Denizcilik tekniklerini dünya ticaret ağlarını oluşturan kentler arasında ulaşım açısından en iyi kullanan İngiltere, Amerika'nın bağımsızlığını ilan etmesine rağmen bu durumu kendi avantajına çevirmede oldukça etkin olmuştur.

İstanbul bu bağlamda konumu gereği sanayileşme açısından çok önemli niteliklere sahiptir. Batılı merkantil güçler yüzyıllardır bu durumu ya koloni kurma yada devlet gücüyle anlaşmalı olarak bu avantajlardan yararlanma şeklinde kullandılar ancak temelde değişmeyen bir gerçek mevcuttur: George G. Iggers'ın Marks'dan alıntılacağı gibi sanayi devrimine girilmesiyle birlikte ticaret ve düşüncedeki batılılaşma aslında

¹⁴² Jean Beachler, **Kapitalizmin Kökenleri**, İstanbul, İmge Kitabevi, 1994, s.64

¹⁴³ Phyllis Deane, **İlk Sanayi İnkılabı**, İstanbul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s.58

geri planda şu gerçeikle örtüşür'Endüstriyel olarak daha gelişmiş olan ülke, daha az gelişmiş olana kendi geleceğinin tablosunu sunar'¹⁴⁴.Rostow'un da desteklediği bu görüş açısından coğrafi mekanın kullanılması İstanbul örneğinde belki de bir Londra yada yeni parlamakta olan New York gibi kurgulanmıştır¹⁴⁵.Bu durum özellikle hızla değişen 19.yüzyıl Dersaadeti için geçerlidir.Ayrıca İstanbul hem Anadolu hemde Trakya'dan gelen zengin zirai ürünlerinde şehrin ticari gelişimine katkı sağladığı bir noktadadır. Tarihte kentleşmenin başlangıç aşaması olarak görülen zirai gelişimi¹⁴⁶ İstanbul doğal kaynakları ve coğrafi konumu nedeniyle hızlı bir şekilde yaşamıştır.

İstanbul gibi deniz kentlerinde, şehrin kalbi sayılabilecek noktalar suyun içeri doğru kıvrımlandığı ve açık denizin etkilerinden uzak sakin mevkilerdir . Roma imparatoru Constantine İstanbul'u yıpranmaya başladığını düşündüğü Roma İmparatorluğu için bir çıkış kenti olarak düşünüyordu. Zira imparatorluk ancak Doğudaki bölgelerde ayakta kalabilecekti ve İstanbul bu strateji için biçilmiş kaftandı¹⁴⁷ üstelik bu kentin bir imparatorluk başkenti olmasından önce de çevresinde yaşam alanları bulunuyordu. Çok daha erken dönemlerde Byzantion'un kuruluş yüzyılı olan İ.Ö 7 yy' da Haliç'in incir ağaçlarıyla dolu yamaçlarının yerleşime açıldığını biliyoruz. Bu semt Sykai adıyla 1500 yıl boyunca anıldı .İ.S 5. yy'da II.Theodosios yeni surların inşasıyla birlikte kenti eski Roma'da olduğu gibi 14 mahalleye böldü.Bu semt Roma'nın konforlu ve refah dolu yaşamını tam anlamıyla yansıtan bir bölge haline geldi ve '8.yy'da surla çevrilerek oradan karşıya Stamboul'daki bir kuleye yüzen kütüklerden oluşan bir engel uzatılarak Haliç'e dost olmayan gemilerin girişi önlendi'¹⁴⁸.

Haliç'in daha üst kısımlarında Galata ve biraz ötesinde Pera –*Pera aynı zamanda öte yaka anlamına gelmektedir*-yerleşim açısından yoğunlaştıkça kentin

¹⁴⁴ Georg G. Iggers,**Yiminci Yüzyılda Tarih Yazımı**,İstanbul,Tarih Vakfı Yurt Yayınları,2000,s.47

¹⁴⁵ Iggers'in alıntılacağı cümledeki 'kendi geleceğinin tablosu' ifadesinin tamamı Kapital'in Türkçe çevirisinde şöyledir'Sanayi yönünden daha çok gelişmiş bir ülke daha az gelişmiş olan ülkeye ancak kendi geleceğinin imgesini gösterir'Birinci cilt.s.17.Bu iki çeviride dikkati çeken nokta gelişmiş olan 'tablo' kelimesinin yarattığı çağrışımın ülkenin kendi geleceğinin tablosunu sunması durumunda bu tablonun analiz edilip iyi kötü yanlarının ortaya çıkarılabileceği ve belki de gerekirse gidişattan sakınılabileceği gerçeğidir.Diğer taraftan Kapital'in Türkçe çevirisinde kendi geleceğinin imgesini göstermesi cümlesinde imge olarak algılanabilen şey daha gerçekten uzak ve göz kamaştırıcı ve bir anlamda savunulan hayat tarzının ve ideolojinin reklamı anlamlarını içerir.

¹⁴⁶ A.E.J Morris,**History Of Urban Form:Before the Industrial Revolution**, Prentice Hall,1996,s.2

¹⁴⁷ Clifford R Backman, **Worlds of Medieval Europe**, London,Oxford University Press,2002,s.21

¹⁴⁸ Jane Taylor,**İmparatorlukların Başkenti İstanbul**,İstanbul,Arkeoloji ve Sanat Yayınları,2000,s.284

Karadeniz'e olan açılımı başlamaktaaydı. Önemli üçüncü bir alanda Beyoğlu'dur. Bazı söylentilere göre Fatih Sultan Mehmet tarafından islamiyeti kabul eden Trabzon İmparatorunun oğlu Aleksios'a bağışlanan bir arazidir burası. Bölgenin ismi hakkında bir fikir verebilecek diğer söylenti ise Kanuni Sultan Süleyman zamanında burada yaşayan Venedik Doge'nin *oğlu* ve Venedik *Bailo*'su olan ve 'Beyoğlu'olarak bilinen Luigi Gritti'nin bu bölgenin ismiyle ilişkilendirilmesidir¹⁴⁹.

Tıpkı Osmanlıların da daha sonra izlediği yönde olduğu gibi Bizans imparatorluğu da Balkanlar'a ve Makedonya'ya İstanbul merkezli fetihler yaparak kentin tanınıp ticarete açılması için uğraştı.Bu durum şehrin nispeten kolay ve kavşak yollar üzerinde olması nedeniyle çok çeşitli halklardan gelen insanların kent coğrafyası üzerinde ikamet edip ticari yeteneklerini göstermelerine fırsat tanımıştır.Göçmen halkların sürekli akışı aslından İlkçağ boyunca imparatorluk için varoluş savaşı veren Bizans'ın daha açıkçası İstanbul'un can kayıplarının yerini doldurabiliyordu.Esasen İstanbul yıkımların ve yeniden kurulmaların şehridir.Arkeolojik olarak çoklu katmanlarla dolu olması da bu yüzdendir.İlk binaların ve yerleşim alanlarının izini ancak belli belirsiz planlar dahilinde sezebiliriz .Richard Tomlinson eski şehirlerin evrimleşmesini incelediği eserinde, İstanbul için şehrin neresine yerleşilirse yerleşilsin o bölgenin ikinci el bir yer olduğunu yazar ¹⁵⁰.

İstanbul'un fethi Latin dünyasına vurulan ikinci büyük darbe olmuştu.Birincisi Roma İmparatorluğuna karşı başka bir coğrafyada alternatif başkent yaratmakla ikincisi de Hristiyan alemi için sınır kalesi sayılabilecek bir mevkiinin düşmesiyle gerçekleşmiş oluyordu.Papa II.Pius İstanbul'un düşmesini '*Kilise iki gözünden birini kaybetti*'diyerek tanımlamıştı¹⁵¹.Ancak İstanbul'un bu sürekli değişen dinamiği onu zinde sosyo politik bir ortamda tutmayı başarmıştır.Bunu en büyük göstergelerinden birisi de insan gücünün ve kültürel çeşitliliğin zenginliğidir.

¹⁴⁹ a.g.e,s.285

¹⁵⁰ Richard A Tomlinson, **From Mycenae to Constantinople: The Evolution of the Ancient City**, London, Routledge, 1992,s.218

¹⁵¹ Kate Fleet,**Eurepoean&Islamic Trade in the Early Ottoman State:The Merchants of Genoa&Turkey**, Cambridge University Press,1999,122

Yüzyıllar sonra Osmanlı fethinde çok sonraları bile bu nüfusun karakteristik özellikleri şehrin ticaretini yönlendirmeye ve sanayi devrimiyle birlikte batıyla karşılıklı güvene dayanan ilişkiler kurmayı başarabilmişti. Örneğin 7 ve 8.yy'da doğudan Ermeniler geldi. Kiev tüccarları kent dışında günümüzde Beşiktaş'ın bulunduğu yerde bulunan Rumca ismi Hagios Mamas olan bölgeye yerleştiler. Daha sonra Karadeniz üzerinden ticareti kontrol ettiler ve insan akışını köle ticareti bağlamında kentte gerçekleştirdiler. İstanbul'a gelen diğer halklar arasında Gürcüler ve Araplar da vardı. Son olarak Batılılar, Venedikli tüccarlar ve daha uzaklardan batı Avrupa'dan gelen imparatorluk ordusunda danışman olarak görev alan-Robert Crispin, Roussel de Bailleul gibi- ve imparatorluğun buhran içinde olduğu binli yılların başında bağımsız topraklar oluşturmaya çalışan Varanj ve Norman paralı askerleri şehir hayatı içerisinde yer aldılar¹⁵².

Demografik olarak bu temel unsurlar şehir içerisinde Ortodoks, gregoryen ve Katolik mezheplere bölünerek ,Haliç boyunca kendi mahallelerini oluşturmuşlardır.Fetihten sonra ticari olarak özellikle çok büyük bir dalgalanma yaşanmamış statülerin devamı şeklinde bu yapı 1920'lere kadar sürmüştür.Ticari güvenliğin İstanbul gibi bir şehir için çok kolay olması, otoritelerden izin alınıp onlarla iyi geçinmek şartıyla çok uzun yıllar köklü ticari ilişkilerini mümkün kıldı.

Tüm bu hareketliliğin yanı sıra İstanbul'un coğrafi güvenliğinin de Avrupa'nın yetkin bilim adamları tarafından tasdik edildiğine şahit olmaktayız.Rus asıllı Fransız jeolog Pierre de Tchihatchef Anadolu'yu 1847-1858 yılları arasında ayrıntılı gezilerle incelemiş *Asie Mineur* adlı kitabının ardından¹⁵³ İstanbul ve Boğaziçi isimli eserinde boğazı Manş,Cebelitarık ve Messina boğazlarıyla karşılaştırarak İstanbul boğazının tartışmasız üstünlüğünden bahseder¹⁵⁴.Zira Boğaz derinlik açısından en elverişli sınırlar içersindedir ve zemin olarak diğer boğazlarda görülebilen gemi geçişini engelleyecek

¹⁵² Robert Mantran, **İstanbul Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.106

¹⁵³ İstanbul'un şehir içi ile Haliç ve civarlarını kaplayan alanla ilgili başlıca önemli jeolojik araştırmalar bu bilimin en büyük atılımlarını yaptığı 19.yüzyılda yapılmıştır.Tchihatceff'le başlayan çalışmalardan önce bu araştırmacının da belirttiği gibi 1836 ve 1837 yıllarında Baron Moltke tarafından Boğaz'ın büyük bir haritası yapılmıştı.Yine de bu harita ölçüm açısından matematiksel kesinlikten uzaktır. 19.yüzyıldan itibaren bölgeyle ilgili jeoloji çalışmalarını yürüten bilim adamlarını şöyle sıralayabiliriz; Tchihatchef (1864), Penck(1919) ,Paeckelmann(1925-1938) ve Yalçınlar(1951). Ne yazık ki ilk Türk bilim adamının literatüre geçen Boğaz'la ilgili bilimsel jeolojik bir araştırma yapması 1950'li yılları bulmuştur.

¹⁵⁴ Pierre De Tchihatchef, **İstanbul ve Boğaziçi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s.6

şartlar burada bulunmaz .Askeri açıdan da benzersiz fırsatlar sunar çünkü belirli yerlerde daralan kıyılarıyla Boğaziçi diğerlerine göre avantajlıdır. Diğer bir deyişle Boğaz, 'hiçbir donanmanın iki kıyıya yerleştirilmiş ve kimi yerlerde nerdeyse toplarını gemilere dayayarak ateş edecek kadar yakın bataryaların çapraz ateşini iki saat boyunca yemeden geçemeyeceği, yıldırımlar yağdıran bir geçide dönüşüverir'¹⁵⁵ .

Dirimtekin'e göre Bizans döneminden çok önceleri ,yaklaşık İ.Ö 12.yüzyılda Trako-Frig kavimleri kentin kıyılarına yerleşmişler, Lygos diye bir kasaba kurmuşlar ve ilk sur denemelerini gerçekleştirmişlerdir¹⁵⁶ .Bizans döneminde ise kıyıya yakın yerlerin surlarla çevrenmesi işi çoğu zaman toprağın muhteviyatına bakılmaksızın saldırılara karşı yapılmaktaydı.Düşman gemilerinin karaya çıkmasını engellemek için surlar denize yakın yapılır ve dibi kayalık olmayan bu zemin duvarların yıkılmasına yada sık sık hasar görmesine neden olurdu¹⁵⁷ .Tchihatchef, hükümdarların İstanbul'u çevreleyen surlara duyduğu kimi zaman aşırıya kaçtığı bile sezilen ilgiyi ilginç bir benzetmeyle açıklar .Aslında bu surlar bir anlamda Balkan'lardan Trakya'ya girişi bir set gibi engelleyen dağların adeta yapay şekilde inşası gibidir¹⁵⁸ .

Dolayısıyla istanbul'un bir ticari akşının yüzyıllar boyunca yarattığı coğrafi avantajları kendine has demografik özelliğiyle birleşerek iki noktada şehri ilk sanayileşme çabalarına hazırlar

1.Şehrin bir kavşak görevi yerine getirmesi .ancak çok daha önemlisi güvenli bir dörtyol ağzı oluşturması.

2.Batı finans ve yatırımını yayabilecek tampon bir kitlenin Hıristiyan azınlığın mevcudiyeti .

Şüphesiz İstanbul'un yaklaşık 1500 yıllık tarihsel geçmişi, kentsel gelişim içerisinde, ticaretin daha sonrada sanayinin imparatorluğun gelişmesi açısından elzem görülmesi yönünde olumlu ancak Cumhuriyet dönemi boyunca çoğu zamanda çevreci açıdan bir takım menfi yönler kazandırmıştır.Yeni Dünya'nın ilk kurulan şehirleriyle

¹⁵⁵ a.g.e,s.6

¹⁵⁶ Feridun Dirimtekin,**Fetihten önce Haliç Surları**,İstanbul,İstanbul Enstitüsü,1956,s.1

¹⁵⁷ a.g.e,s.7

¹⁵⁸ Tchihatchef,a.g.e,s.9

kıyasladığımızda, New York' örneğinde olduğu gibi sanayinin daha planlı bir yerleşim üzerinde kurulduğunu üretim için alanların geniş tutulduğu yerlerde bile kontrolden çıkan bir yapılanma görülür. Manhattan'da sahil şeridinin %75'i sanayi tesisleri tarafından işgal altındadır¹⁵⁹. Ölçüsüz büyüme ana sanayi şehirlerine rakip olacak yeni yerleşim alanlarının girişimciler tarafından bulunup canlandırılmasıyla bir çok küçük kente de sıçrar. Tüccar kapitalist için endüstri alanında eski uğraşlardan daha fazla getirmek koşuluyla üzerine tesis kurulmayacak bir coğrafya yok gibidir. Örneğin İngiltere'de Lancashire ve Yorkshire Londra ve Manchester gibi sanayi şehirlerine bir anda rakip olabilecek bir düzeye erişmiştir¹⁶⁰.

Tüm bu faktörlerin gösterdiği çok uzun dönemli bir gerçek vardır İstanbul şehri Akdeniz havzasının fakirleştiği dönemlerde bile yaşam olanaklarını azaltmadan ayakta kalabilmiştir¹⁶¹ Osmanlı Türklerinin şehri elde edişlerinin ardından ticari hayatla ilgili iki türlü tez ileri sürülmüştür. Tarihçi H.G Wells'in Sir Mark Sykes'den alıntılanarak kitabına aldığı gibi Türkler şehri ele geçirdiklerinde yeni bir güç ve entelektüel yaşamı da beraberinde getirdiler ,özellikle Fatih Sultan Mehmet kentin özgür bir liman,altın merkezi,uluslar arası ticaretin köprü başı olma özelliklerini gözettiler ancak onun ölümüyle ardıllarının aynı başarıyı gösterememeleri sonucu zamanla bu durum kötüye gitmeye başladı. Finansın çekilmesiyle birlikte kültür de yerini Bizans'ın içinden çıkılmaz bürokrasisine, bostancıbaşılara, jurnalcilere ve rüşvetle iş görenlere bıraktı.Tüm bu karanlık yönüne rağmen Sykes İstanbul'un Türklere bir çok şey öğrettiğini ve kentsel anlamda Türklerin görüşlerini yenilemek zorunda kaldıklarını belirtir¹⁶².

İnalcık'ın dile getirdiği karşı bir teze göre ise Osmanlılar bölgede uzun mesafeler arasında meydana getirebildikleri güvenlik ağı sayesinde bölgenin entegrasyonunu sağlamışlardır. Daha da ötesi Bursa Gelibolu Edirne'de meydana

¹⁵⁹Gündüz Özdeş, "Haliç'te Çevre Kirlenmesi ve Planlama Sorunları (Haliç'in Coğrafi Durumu)",**Haliç Sorunları ve Çözüm yolları Ulusal Sempozyumu Tebliğleri**,11-13 Şubat 1976 Boğaziçi Üniversitesi,İstanbul,1976,s.404

¹⁶⁰ Maurice Dobb,**Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler**,İstanbul,Belge Yayınları,1992,s.254

¹⁶¹ Henry S.Lucas,**A Short History of Civilization**,New york,McGraw-Hill ,1953,s.268

¹⁶² H.G. Wells,**The Outline of History**,C.II,New York,Garden City Books,1961,s.570.

getirilen ticaret merkezlerinin en son ve en önemli son noktası İstanbul olmuştur¹⁶³. Bu şehirler fetihten sonra gelişmişler ve sanayi devriminin Osmanlı İmparatorluğuna seri üretim olarak girdiği dönemlerde işlevleri daha da belirginleşerek İstanbul'un sanayileşme çabalarına alt yapı ve ürün bazında destek vermiş oldukları bir dereceye kadar ileri sürülebilir¹⁶⁴. Bu ikinci görüşün dikkatleri çektiği bir noktada da fetihle birlikte Türklerin , İstanbul'da asırlarca konumlanan kemikleşmiş statükoları kırmalarıdır¹⁶⁵.

5.2 Sanayinin öncülleri olarak 19.Yüzyıl İstanbul'unun bir gelişim Panaroması

5.2.1 19.Yüzyıl İstanbul'u ve Nüfus

Bütün imparatorluklarda olduğu gibi başkentlerini zengin insan mozaïği içermesi İstanbul için batılı devletlerdeki farklılıktan çok daha kendine özgüdür. İrksal bir temel üzerine inşa olunmayan ve imparatorluk topraklarının çok geniş insan kaynaklarından yararlanan kentte sanayi kapitalizminin ırksal ve sınıfsal ayırımı sezilmez. Örneğin İspanyollarla karşılaştırıldığında Osmanlılar İspanyol toplumunun 300 yıldan fazla muzdarip olduğu 'kan arılığı' gibi ayrımcı düşüncelerden uzaktırlar ancak ticaret ve tekniğe tereddütlü yaklaşımları kendilerine bir önceki konuda getirdiği artıyı siler¹⁶⁶. Dolayısıyla azınlıklar Türk eşrafiyla Avrupalı büyük ithalat ihracat firması arasında akışkanlığı sağlayarak bu ekonomik ve sosyal alanı kaplayacak¹⁶⁷ yüzyılın

¹⁶³ Halil İnalçık, "The Rise of the Ottoman Empire", *A History of the Otoman Empire to 1730*, der: M.A. Cook, İngiltere, Cambridge University Pres, 1976, s.50

¹⁶⁴ Diğer taraftan bu şehirlerin İstanbul'un büyüyen nüfusu için iase olanaklarını aşırı derecede zorlaması kendi gelişimlerini engelleyebileceği yönündeki görüş için bkz. Suraiya Faroqi ,Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s.363

¹⁶⁵ İstanbul'un fethinden önce Bizanslıların Venedik ve Cenevizlilere uyguladıkları vergi %2 civarındayken, II.Mehmet bu miktarı 1460'tan sonra zimmiler için %5 arttırmış ve Levant bölgesinden çok büyük karlar elde eden Frank tüccarlar için bir devirde böylece kapanmıştır.a.g.e,s.50. Dikkat edilecek olursa İtalyan şehir devletlerinin Karadeniz'in en ücra köşelerine kadar uzanan ticaret yolu 1460'tan sonra II.Mehmet'in fetihlerinin de güzergahını teşkil edecektir.

¹⁶⁶ Juan Goytisolo, *Osmanlı'nın İstanbul'u*, İstanbul, YKY yayınları, 2002, s.21

¹⁶⁷ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye-II. Tanzimat'tan 1.Dünya Savaşına*, İstanbul, 2001, Belge Yayınları, s.305,

ortalarından itibaren dolaysız bir şekilde sanayileşmeye ya girişimci yada ithalatçı acente olarak katılacaklardır.

Ancak kapitalizmin sanayileşmeyle birlikte getirdiği toplumsal yapı İstanbul'un yada Osmanlı İmparatorluğunun kendi oluşum yasalarından çok ayırdır. Sanayileşen batı Avrupa'da üretimin fabrika ve atölyelerdeki organizasyonlarıyla yeni bir sosyal tabaka olan işçi sınıfıyla birlikte sınıfsallaşmış, deniz aşırı ülkelerdeki plantasyonlarda ağırlıklı iş gücünü sağlayan Afrikalı kölelerle birlikte ırksal bir boyut kazanmıştır. Daha da ötesi tarım toplumu kimliğini ağırlıklı olarak sürdüren Osmanlı devletinin örneğin sanayi, ticaret, büro hizmetleri gibi sektörlerde işgücünün üçte ikisini istihdam eden İngiltere ile mukayesesı mümkün değildir. 1871 'de bu oran beşte dörde yükselmişti. Buna karşılık, Fransa ve ABD'de kırsal kesim ve tarım ağırlığını korumaktaydı¹⁶⁸.

19.yüzyılda İstanbul'un nüfusu diğer Avrupa şehirleriyle boy ölçüşebilecek düzeydeydi ve oran hemen hemen aynıydı. İstanbul ve banliyölerinin 1844 yılında nüfusu ortalama olarak 391.000 iken ,1856'da bu sayı 430.000'e, 1878'de 547.437'ye ve 1886'da 851.527'ye ulaşarak ortalama yarım yüzyılda iki katına çıkmıştı¹⁶⁹. Bir diğer kaynağa göre ise 1878'de 650.000 ve 1858'de 873,565'dir¹⁷⁰. Tarih-i Lütfi'de Galata ve Üsküdarın toplam nüfusu ise 359.000 olarak verilmekteydi. Bu sayı Kırım savaşında dağıtılan ekmek kuponları üzerinden yapılan bir hesaba dayanıyordu¹⁷¹.

19.yüzyılın son çeyreğine doğru İstanbul'un nüfus artışı belirli bir doygunluğa erişmişti. 20.yüzyıl başında ise, 1906 sayımına göre-1886 yılıyla mukayese edildiğinde- şehrin nüfusunun 13.049 kişi arttığı ortaya çıkmaktadır¹⁷². Yine de sanayi devrimini diğer Avrupa şehirleri gibi yaşamamış olmakla beraber İstanbul 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden Müslüman halkların akınına uğramıştır. Diğer taraftan kente 1850'den sonra 100.000 civarında gayrimüslim

¹⁶⁸ Michel Beaud, **Kapitalizmin Tarihi**, Ankara, Dost Yayınları, 2003, s.111

¹⁶⁹ Zeynep Çelik, **19.yüzyılda Osmanlı Başkenti-Değişen İstanbul**, İstanbul, TVY yay., 1996s.32-33

¹⁷⁰ Philip Mansel, **Constantinople-City of the World's Desire 1453-1924**, London, Murray, 1996, s.287

¹⁷¹ Doğan Kuban, "From Byzantium to İstanbul-The Growth of a City", **İstanbul 96'** Selections, Spring 1996, s.36

¹⁷² Çelik, s.33

yerleşmişti¹⁷³. İmparatorluğun en büyük şehrinin Hristiyan mahalleleri her türden avrupalı maceracının bulunduğu yerler halini alır. İstanbul'da elçilerin oturduğu Galata ve Pera'da semtlerinde 19.yüzyıl ortalarında Osmanlı uyruğu olan Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin yanı sıra 14.000'de yabancı uyruklu insana rastlarız. Bunlardan 6.120'si Yunan tebalı Rum, 1.983'ü İngiliz uyruklu Maltalı ve İyonyalı, 1581'i Avusturyalı, 1.209'u Fransız, 926'sı Rus,657'si İranlı,405'i Sardunyalı,247'si Napoli'li, 293'ü Toskanalı,210'u İngiliz, 182'si Belçikalı, 144'ü Prusyalı, 122'si İveçli, 48'i İspanyol, 47'si Danimarkalı, 35'i Portekizli, 27'si Hollandalı ve 24'ü de Amerikalıdır¹⁷⁴.Dikkat edileceği gibi örneğin Almanya Osmanlı devletinin başkentinde göze batacak derecede, yukardaki halkların coğrafyasından çok daha yakın olmakla beraber her hangi bir nüfus oluşumunu sağlayamamıştır. Bunun bir nedeni 1880'lere kadar Osmanlı ülkesindeki yayılmanın ticari ve siyasi bağlamda İngiltere ve Fransa tarafından yürütülmesi olabilir. Almanya bu karmaşık kitlenin arasına sızacak kültürel altyapıdan da uzaktı.Ancak Levanten kesim Latin yaşam tarzını benimsemiş görünse de aslında ortak bir kültür tabanı da tam olarak belirgin olmayan bir gruptu. Oluşturdıkları Levanten kavram içersinde, sanayileşme için atılım gerçekleştirmek için seferber olan bir imparatorluk başkentinde, her türlü fırsatı değerlendirmek için fırsat kollamaktaydılar. Avrupa'daki her yeniliği her modayı aşırı şekilde uygulayan ve batılı büyük şehirlerin tüm olumsuz yanlarını da kabullendikleri yenilikler kadar taşıyan bu kesim arazi spekülasyonundan asayiş bozmaya kadar birçok konu da ayrıksıydı. Tarihçi Toynbee'nin birazda sert yollu benzetmesiyle bir 'sürü' oluşturmaktaydılar¹⁷⁵.

¹⁷³ a.g.e,s.33

¹⁷⁴ Yerasimos,2001,s.305,

¹⁷⁵ Arnold J.Toynbee,**Türkiye ve Avrupa**,İstanbul,Örgün Yayınevi,2002,s.31 Bu noktada Toynbee'nin Osmanlının azınlık tebasını nasıl sınıflandırdığıyla ilgili görüşlerini vermek yararlı olacaktır.Toynbee'ye göre Osmanlı devleti için ilk sırada Rumlar bulunmaktaydı . Bu cemaat adeta imparatorluğun ortağı gibiydi ve Bulgarlar,Sırlar, Romenler ve Arnavutlardan daha üstün kabul ediliyordu.Rumların üstünlüğü Peç'te 1557'de Sırp patrikliğinin kurulmasıyla azalır gibi oldu fakat 1776'da Rumların ileri gelenlerin baskısıyla bu patriklik kaldırıldı.Ancak Rumlar Ortodoks Slav halkların imparatorluk içersindeki baskısını hep hissettiler ve ayrıcalıklı durumları Babıali'nin 1870 yılında Bulgar prensliğini tanımasıyla yara aldı.İkinci sırada Ermeniler gelmekteydi.Özellikle Türklere yakın gelen Anadolu özellikleriyle ve mimarideki başarılarıyla 19 .yüzyılda en temel üç mimari girişimin tasarlayıcısı oldular:Saray,fabrika,kışla.Yahudiler ise belirgin bir dini organizasyonla hissedilmeselerde hahambaşları sayesinde kendi kimlikleri içersinde önem sırasında üçüncüydüler.'Son olarak Katolik "*sürü*" ye gelince bunlarda papaya bağlıydı'a.g.e,s.31.Toynbee'nin aslında ağır bir anlam içeren bu tanımı kullanmasının altında Levantenlerin menşeinin karmaşıklığı ve sosyal ticari ilişkilerinin kimi zaman takip edilemez çeşitliliği yatıyor olabilir.

1838 yılında İngiltere ile yapılan antlaşmanın ardından İstanbul'un Avrupa yakası hızla değişime uğradı. Başkentte toplanmaya başlayan sermaye Galata bölgesini yabancı tüccarların merkez olarak seçmesiyle sonuçlandı. Bu semtte kiralara %75 arttı ve sokaklardaki suç oranı da yükselişe geçti. 1846 yılında Tebaadan olan iki levanten tüccar Pera'da ilk opera evini açtılar ve bunu senfoni orkestrası için yapılan bir konser salonu izledi. Avrupa tarzı yaşamın hızla şehre girmesiyle birlikte 1849 yılında ilk özel klüp *Casino de Pera* kapılarını seçkin Hristiyan tüccar ve girişimcilere açtı. Osmanlı Hristiyanlarının hukuki koruması altında yabancılar ufak bir Batılı semt inşa etmek için yatırım yapmaktan çekinmiyorlardı. Kırım savaşının bağlayıcılığıyla birlikte ticaret hacmi 20 kat arttı ve Pera Avrupa'dan alınan borçlarla ilgili sultanla müzakere yapabilecek ayrıksı bir ticaret mevki haline dönüştü. Kırım savaşı için İstanbul'dan geçen Batılı birlikler Galata ve Pera'da iz bırakır hale geldiler. Fransızlar geçici de olsa telgraf şebekesi kurdular ve modern bir itfaiye birliğini oluşturdular. İngiliz polislerin en azından kendi askerlerinin asayiş durumunu kontrol etmek için bu semtlerde söz sahibi oldukları alanlar oluştu¹⁷⁶. Pera bilinçli olarak *Parizyen* inşa edilmiştir. Bu semt Paris'in Montmartre ve Faubourg Saint-Germain karışımı bir görünüm içersindeydi¹⁷⁷.

Bütün bu değişimler zaman içersinde yokolup yenilenseler de geri dönülmez izler bırakarak İstanbul'un Avrupa yakası için gittikçe melezleşen bir kültürün temellerini attılar. Yabancı uyrukluların sayısı Avrupa şirketlerinin ve özel, laik yada kendi cemaatlerine ait dini okullarının (öğretmenlerin çok azı yerel halktan sağlanıyordu) sayılarının artmasına bağlı olarak çoğalıyordu. Bu durum 1886'da İstanbul'daki yabancı uyrukluların sayısının yaklaşık olarak 130.000'i bulmasını ve kentin gözle görülür biçimde kozmopolit ve eklektik bir havaya sahip olmasına neden oldu¹⁷⁸. Şehrin silüeti ve mimarisinde batılılaşma ağır basmaya, doğulu geleneğin çizgileri eksilmeye başladı.

¹⁷⁶ Steven Rosenthal, "Foreigners and Municipal Reforms in İstanbul: 1855-1865", **International Journal of Middle East Studies**, April 1980, Vol 11, No. 12, s. 228-29

¹⁷⁷ Mansel, 1996, s. 287. İstanbul Avrupa şehirlerini örnek almaya 1850'li yıllardan sonraki belediye planlamalarıyla devam etti. Örneğin 1864-65'te Paris ve Viyana taklit edilerek Galata surları yıkılmış yerlerine yeni sokaklar açılmıştı. bkz. Çelik, s. 363

¹⁷⁸ Mantran, 2001, s. 289-290

Görüldüğü gibi nüfusla ilgili çalışmalarda sonuç olarak 19.yüzyıl için İstanbul'un payına düşen rakamın,yüzyılın ilk yarısı için yaklaşık 500-600 bin ,ikinci yarısı içinde 850 ile 890 bin arasında olduğu yönündedir¹⁷⁹.Biraz daha yakın plana alıp nüfusun etnik ve dini çeşitlilik gösterdiği İstanbul'un belli başlı semtlerine baktığımızda ise durum şudur:Altıncı "Daire-i Belediye'yi oluşturan Pera,Galata ve Tophane mahallelerinin nüfus dağılımı %47 yabancı,%32 Osmanlı gayrimüslim ve sadece %21 Müslüman şeklindedir.Beşiktaş ve Boğaz bölgesinde Rumelihisarı'na kadar bazı köyleri kapsayan Dördüncü Daire-i Belediye, barındırdığı yabancı nüfus açısından ikinci geliyor ve %43 oranındaki Müslüman nüfusuna karşılık yabancılar bu bölge nüfusunun ancak %10'nun oluşturunlardı. Haliç ten Karadeniz'e giden eksen üzerinde yabancı nüfusun azaldığını ve %1.5'a düştüğünü görüyoruz. Birinci, İkinci ve Üçüncü Dairelerden oluşan tüm yarımada Müslümanlar, toplam nüfusun yaklaşık %55'ini oluşturunordu¹⁸⁰.

Esasında nüfus miktarı imparatorluk için her zaman tartışmaya açık bir konu olarak kalmıştır. Farklı kaynakların ortak bir rakam yada rakam grupları çerçevesinde bilgi sunduklarını görmektediriz. Issawi'ye göre nispeten güvenilir rakamlara bile şüpheyle yaklaşmakta yarar vardır.1880'li yıllar için şu rakamlar sunulabilir: Avrupa Türkiyesi(Edirne, Selanik, Manastır,Kosova,Üsküdar,Yannina ve Adalar) için verilen 1884 rakamı 3.924.000,İstanbul 895.000 ve Anadolu (Bugünkü Suriye ve Irak sınırına uzanan) 9.826.000 ve toplam 14.645.000'dir.Suriye ve Irak'ın bu rakama eklenmesiyle

¹⁷⁹ Sanayileşme bağlamında nüfusun kırsal kesimden İstanbul'a doğru bir akış gösterdiği söylenebilir. Osmanlı imparatorluğu için 19.yüzyılda bile kırsal kesimin hala çok büyük bir nüfus barındırdığını biliyoruz. İmparatorlukta işgücü kaynağının kıt olması, toprak bakımından zengin ve sermaye bakımından yoksul bir tarım ekonomisi olarak kalmasını gerektiriyordu. Nüfusun çoğunluğu genellikle yüzde 80-90'ı topraktan geçimini sağlıyor ve toprak paylaşımında büyük çiftliklerden çok küçük aile arazileri ağırlıklı olarak kullanılıyordu,Bknz., Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğu-1701-1922,2000,İstanbul, İletişim,s.194. 19.yüzyılda sanayileşme ivmesi gittikçe hızlanan Avrupa devletlerinde ve Amerika'da kırsal bölgelerdeki nüfusun kentlere göre oranı ise şöyleydi:İngiltere(1851) toplam nüfus 18 milyon kırsal %48 kentsel %52,Fransa(1851) toplam nüfus 36 milyon kırsal %75 kentsel %25,Rusya(1851) toplam nüfus 59 milyon kırsal %93 kentsel %7,ABD(1850) toplam nüfus 23 milyon kırsal %87 kentsel %13,Almanya(1871) toplam nüfus 41 milyon kırsal %64 kentsel %36,Kaynak Beaud,2003,s.112

¹⁸⁰ Çelik,1996,s.34

birlikte sayı için 5.000.000 ilavesi genel toplamın yaklaşık 23 milyon olduğunu ortaya koyar¹⁸¹.

Son olarak İstanbul'un 19.yüzyıldaki demografik gelişimi için şu tespiti belirtmek gerekir: İstanbul Avrupa kentlerinin sanayileşmiş fabrikalarıyla proleter kitleler yaratmış nüfus yapısına bir ölçüde benzer özellikler gösterse de bu şehirler büyümeye devam ederken İstanbul durağan bir yapıda kalmıştır.19.yüzyılda Sanayileşmenin önemli koşullarından birisi de nüfus birikiminin düzenli olarak canlılığını koruması ve hızlı kentleşmeydi.Osmanlı yönetiminin bu olguya çok sıcak bakmadığını İstanbul başta olmak üzere belirgin şekilde kentleşmeye ve göç almaya başlayan büyük kentler nüfus akınını sıkı önlemlerle engellediğini biliyoruz.Bu öyle bir safhaya gelmişti ki fabrika tesis etme girişimlerinin ve işletmeye yönelik girişimlerin insan gücü yetersizliğine bağlı yüksek ücretler dolayısıyla gelişemediği hatta imkansızlaştığı durumlarla karşılaşmıştı¹⁸². Sanayileşmenin batılı kentlerde çok daha karmaşık araçlarla hızlandığı ve fabrikaların kentlerin vazgeçilmez dokuları olduğu 19.yüzyıl sonlarında daha çok işgücüne ve bunun organizasyonuna ihtiyaç duyulurken İstanbul'un nüfusu azalmaya yüz tutmuştu. Aslında bu hiçbir sanayileşme yolundaki şehirde görülmeyecek düzeyde sıra dışı bir durumdur. Balkanlardaki eski vilayetlerden gelen birçoğu Müslüman halk İstanbul'a yerleşirken bir çok gayrimüslim ise yeni vatanlarına gitmek için İstanbul'dan ayrılıyorlardı¹⁸³.Çok farklı inançlara ait olmalarına rağmen asırlarca ortak bir mozaik oluşturan bu halklar belki de sanayileşme uğrunda yine ortak bir mücadeleye girişebilecekken ulusçuluk akımlarına kapılarak kendi gerilemelerinden de bir anlamda sorumlu oldular. Bağımsızlık istemlerinin halklara ekonomik bir artı getirmediği bu bağımsızlıkların elde edilmesinden sonra açıkça görülmektedir¹⁸⁴.Kaldı ki bu bölgelerdeki sanayi yatırımları da etnik çatışmalar içersinde kalmış ve etkinliğini yitirmiştir.

¹⁸¹ Charles Issawi,**Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600-1914):Bazı Gözlemler ve Sorunlar**,Osmanlı ve Dünya,Haz.Kemal Karpat,İstanbul,2001,Ufuk Kitapları,s.158-159

¹⁸² Haydar Kazgan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme-Osmanlı Sanayii Monografi ve Yorumlar**, İstanbul, 1991, Töbank, s.34.Bu görüşe göre İstanbul'a kırsal kesimden akış eğer 1850'lerden sonra tıpkı 1950'lerde olduğu gibi olsaydı sanayileşmede büyük atılımlar gerçekleşebilirdi.

¹⁸³ Alen Duben&Cem Behar, **İstanbul Hançeleri-Evilik, Aile ve Doğurganlık 1880 -1940**, İstanbul, İletişim, 1998,s.35

¹⁸⁴ Donald Quataert,**Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, İstanbul, İletişim,2003,s.117.

5.2.2 Yerleşim ve Altyapı

İstanbul arazi yapısı açısından engebeli olması bir çeşit ulaşım sorununu da ortaya çıkarmaktaydı. Bu yüzden tramvayın hatta atlı arabaların bile kolaylıkla gidebileceği bir genel ulaşım ağının ortaya çıkarılması 19.yüzyılda bile uzun yıllara ve gerçekleşmesi sürekli ertelenen projelere neden olmuştur¹⁸⁵

İstanbul demografik yoğunlaşmayla birlikte alt yapı sorunlarını körükleyen bir üretim alanı haline de gelmişti. Engebeli arazisinin zorluğu bir yana şehircilik açısından pek parlak olmayan bir iskan anlayışı içersinde gittikçe büyümekteydi. Örneğin Yedikule izbe görüntüleriyle tabakhanelerin sıklıkla konumlandığı bir bölgeydi.Bağırsaktan yapılma halat imalathanelerinden yükselen kokular güçlü bir zamk kokusuyla da birleşerek çevrede rahatsızlık vermekteydi.Atıkların düzenlenmemesi sokakları çöpten dağlarla dolduruyor yürümeyi bile güçleştiriyordu.Diğer taraftan esnaf ve lonca üyeleri bekar işçi evlerinde beraber sağlıklı bir yaşam sürdürmekteydiler¹⁸⁶.

Yedikule örneği üretim alanlarındaki bozunmayı gösterirken aslında göçle birlikte modern zamanlardaki sorunların da kökenini oluşturan bir çok iskan probleminin daha 18.yüzyılda baş gösterdiğini söyleyebiliriz. Ev göçü şeklini alan

¹⁸⁵ Goytisolo,2002,s.93.Uygun güzergahların belirlenmesi padişahlar için bile sorun teşkil ediyordu.Padişahın alayı bile Atmeydanı yada Divan yolu'ndan geçişi tercih etmekteydi zira bu bölgede arazi düzdü.İstanbul şehir içinde yaşayanlar hatta ölümler için bile büyük bir serbestiyle yayılabilecekleri bir alan oluşturmaktaydı.Seyyah Jan Potocki'nin izlenimlerine göre örneğin mezarlıklar önemli arazi parçaları üzerinde kullanıma açıldımı artık o bölge bir anlamda elden çıkmaktaydı ve bir daha yeniden işlenmeye açılammamaktaydı.Yüzeyleri genişledikçe genişliyor çevredeki ekin alanlarına yollara üretim bölgelerine bile taşıyordu.Bir diğer gezgin Theophile Gautier'e göre ise bu durum başa çıkılmaz bir hal almakta ve Osmanlı İmparatorluğu yakında *'uçsuz bucaksız bir mezarlığa dönüşecek ve ölümler yaşayanları oradan kovacaklardır'*.a.g.e.s.105.16.yüzyıldan sonra ise köpekler de şehri kendi aralarında bölüşmüşlerdi. Başlarında bir lider, gruplar halinde çevredeki beslemesi sayesinde hayatta kalmaktaydılar. Aktarılan ilginç bir anekdot da şuydu: Tramvay inşa edildiğinde köpek çetelerinin yolun ortasında dolaşmaları hatta yola boylu boyunca uzanmaları sonucunda ilk tramvaylarda köpekleri yoldan kaldırmak için önde sopalı adamlarla ilerlenmek zorunda kalınıyordu. Mansel,1996,s.288

¹⁸⁶ a.g.e.,s.93.Kirlilik sorunu tıpkı Londra'nın Thames Nehri kıyılarında olduğu gibi Haliç ve Galata içinde had safhadaydı. Gezgin Alexis de Valon 19.yüzyıl İstanbul'unda yabancılarını yoğun bulunduğu semtlerdeki gözlemleri çarpıcı ve kötümser tablolar sunar:"Rıhtımı kaplayan hamalların gerisinde, kasaplar sokak ortasında koyun kesiyorlardı, parke taşları kanlı bir çamurla vıcık vıcık...Ne ışık ne hava sızdırmayan bu ıslak sokak aralarında mide bulandırıcı bir koku yükseliyordu, her çeşit çöp kokuşmaya bırakılmıştı, hiç süpürülüyorlardı ve sözü hiç dolandırmayayım, her adımda fare ve köpek leşlerine basa basa yürüyordunuz. Konstantinople'un,özellikle de Galata rıhtımının çoğu sokaklarının manzarası bu işte"a.g.e,s.95-96

İstanbul'a yerleşimler devlet hasılatını düşüren ve esnafı zor durumda bırakan bir olguyu başlatmasının yanı sıra, kiracılık gecekondulaşmayı da beraberinde getirmiş, şehri genel anlamda kötü görüntü ve asayiş açısından zorlamaya başlamıştır¹⁸⁷. Osmanlı şehir idaresi atla çekilen bir tramvay sistemini her ne kadar Müslümanlar tarafından varlığı pek hissedilmese de 1872'de Yedikule'den Pera'ya işletmeye açtı. Batı hem fiziksel hem de düşünsel açıdan İstanbul'u endüstri çağına hazırlamaya çalışıyordu. 20 Mayıs 1828'de İstanbul'a ilk buharlı gemi *Swift* geldi. Bu gemi padişah tarafından satın alınmıştı. Şehrin limanı artan ticaretin etkinleşmesi bağlamında düzenli bir gelişme gösteriyordu. İstanbul'dan düzenli buharlı gemi seferleri yapılmaya başlandı. Sırasıyla 1833-Odessa, 1834-İzmir, 1837-Marsilya. Şehirlerarası iç hatlardaki seferlerde 1851'den sonra yapılmaya başlanmıştır. Kente gelen gemi sayısı 1837 yılında 7.342'den 1868'de 39.901'e çıktı . Bu 30 yıllık ara zarfında 5 kat artışa eşittir. 1855'te liman telgrafhane'ye sahipti ve bu hem ülke içi hem de Avrupa seferlerini kolaylaştırıyordu¹⁸⁸.

Galata bugünle karşılaştırmak gerekirse Karaköy ve Eminönü gibi kentin her yönden en işlek semtiydi. İstanbul yarımadasını oluşturan üçgenin sınırı batıda Teodisios Surları'yla çevriliydi. Bizans sarnıçlarının yer aldığı bostanlar kimi boş arazileri oluşturmaktaydı. Yolların gelişmemişliği de yerleşim açısından bir ipucu vermektedir. Örneğin yarımada batısında surlara bitişik alanlara ulaşımın geliştirilmemiş olması bu bölgelerin seyrek yerleşimli olduğu inancını doğurmaktadır. Sur dışında, Haliç'te Müslümanların en yoğun yaşadığı yer Eyüp'tür. Bu bölgede ikinci büyük Müslüman yerleşkesi de Yedikule'nin batısında Marmara sahilindeydi. Yedikule ve Eyüp dışında başka sur bölgesi yerleşimleri Bakırköy(Makriköy) ve Yeşilköy (Ayastefanos) ibaretti¹⁸⁹.

Daha Bizans döneminde bile Bakırköy saray ve mabetlerle anılmaktaydı¹⁹⁰. Şehrin gelişme çizgisi Bakırköy'den başlayan kıyı çizgisinde Eminönü

¹⁸⁷ Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1994, s. 153

¹⁸⁸ Andrew Wheatcroft, **The Ottomans**, England, Viking, 1993, s. 153

¹⁸⁹ Çelik, a. g. e., s. 34

¹⁹⁰ Mantran, a. g. e., s. 59

bölgesine kadar her zaman canlı kalmıştır.Aynı şekilde 19.yüzyıl Yedikule çevresindeki üretim alanlarıyla başlayan gelişim Bakırköy bölgesindeki özel girişime ait fabrikaların devreye girmesiyle birlikte şehrin Haliç dışında da üretim açılabilceğı fikrini devlete ve girişimcilere kazandırdı.Bakırköy'ün zamanla ekonomik açıdan faal nüfusu İstanbul'un ekonomik hayatının da bir göstergesi haline geldi.

Oysa Üsküdar ve Beykoz'a uzanan karşı kıyılardaki gelişme hiçte aynı parlaklıkta değildir. Boğazın Asya kıyıları uzak olmamasına rağmen Asya'ya ait belki de tekin olmayan yerler olarak görülüyordu zira bu bölge İstanbul'un işgal teşebbüslerinde de karargahlar olarak kullanılıyor güneyden gelebilecek saldırıların en uç noktası olarak algılanıyordu.Bu durum kuşkusuz Osmanlı devrinde Asya'nın lehine değışti ve Üsküdar doğuya açılan bir yerleşim alanı haline geldi ve bir takım fabrikaların Beykoz bölgesinde kurulmasıyla canlandı.Üsküdar bir anlamda Haliç ve Pera gibi dar alanda yerleşim yaşayan bir mevkide değildi ve uzun sahilinde Türkler Rumlar,Yahudiler ve Ermeniler tarafından iskan edilmiş küçük köyler sıralanmıştı¹⁹¹.Üsküdar'da Kuzguncuk bölgesi Yahudilerin serbestçe, birazda gözden ırak yaşayıp ticaret yaptıkları bir bölgeydi.

İstanbul büyük fiziki genişlemeler gösterse de ilginç bir şekilde Teodosios surlarının dışına taşmadığına tanık oluruz.19.yüzyılın ikinci yarısında ve 20.yüzyılın ilk on yılında Haliç'in kuzey yakasındaki büyüme 3 türlü gerçekleşti:Taksim'den(Petit Champs) Şişli'ye doğru;Tophane'den sahil boyunca Dolmabahçe'ye doğru ve Dolmabahçe'den Beşiktaş'ın sırtlarını aşarak Teşvikiye ve Nişantaşı'na doğru¹⁹².Bu açılım bir anlamda şehrin üretim ve pazarlama yollarının da 19.yüzyılda şehri nasıl değıştirdiğinin ip uçlarını verir.Liman olarak Haliç 'in çok eskiden beri avantaj sağlayan korunaklı yapısı bir anlamda ithal ürünlerin bu bölgeden yayılmasına ve çevre semtlerde pazarlanmasına yardımcı oluyordu.Aynı şekilde fabrikaların ve tersanelerin yoğunluğu da ticarete yatkın ve aynı zamanda işgücü kaynağı olabilecek nüfusu Haliç periferisine çekmekte ve bir anlamda Beyoğlu'ndan Taksim'e uzanan modern İstanbul'un gelişimi başlamaktaydı.

¹⁹¹ Kuzguncuk sahili Yahudiler için 'Kudüs toprağına bitişik' sayılırdı ve çok saygın buldukları bu mevkide geniş bir Yahudi mezarlığı mevcuttu.Bu konuda bkz.Sarkis Sarraf Hovhannesyan,Payitaht İstanbul'un Tarihçesi,İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1997,s.64

¹⁹² a.g.e,s.35

Haliç'in İstanbul için bir iç liman olma özelliğini denizle olan kendine has coğrafi konumunun neticesindedir.Diğer taraftan suyun bol kullanımını gerektiren 19.yüzyıl endüstriyel yerleşimleri için Haliç biçilmiş kaftandı.Bu iç deniz, su yolunu hammadde tedariki ve ürün dağıtımı bağlamında fevkalade avantajlarla sanayi tesislerine sağlayabiliyordu.Diğer taraftan kirlilik kavramının 19.yüzyılın ilk yarısında fark edilmemiş yada ehemmiyetsizlikle karşılanmış olması bir sonraki yüzyıla çözülmesi güç, büyük bir problem bırakmasına rağmen Haliç'in 19 yüzyılın en gözde Osmanlı sanayi bölgesi olmasını engellememiştir.

6.HALİÇ BÖLGESİNİN SANAYİ AÇISINDAN AVANTAJ VE DEZAVANTAJLARI

6.1 Haliç Bölgesi ve Osmanlı Sanayileşmesinde Oynadığı Rol

Haliç, İstanbul şehriyle içi içe geçmiş bir manzara sunar.Şehre kendi kimliğini kazandıran görüntüler boğazın giriş kısmından başlamakla birlikte Haliç içerilere doğru uzanan geniş su girintisiyle kente has bir derinlik duygusu verir.Haliçten içeri doğru gidildikçe açık denizin tüm fırtınaları yada dalgalı suları yerini bir akarsuyun yada gölün sakinliğine bırakır.Bu yüzden İstanbul boğazı transit geçiş yolunun en uygun olanaklarını sunarken Haliç bu denizin uygun bir koyu gibi gemilere duraklama ve liman hizmetlerini verir ve aynı zamanda sakin bir kıyı boyunca hem sanayi hem de kültürel olanakları sakinlerine sunar.

Kısaca coğrafik ölçülerle Haliç'e ait bir özet vermek gerekirse şu bilgiler bu iç deniz girintisini daha iyi tanımak için yararlı olacaktır.Genişlik açısından dış limandan 700 metrelik bir mesafe vardır.Yemiş İskelesinde 280 metreye inmekle beraber,Unkapanı-Azapkapı arasında yine 500 metre genişliğe ulaşır.Cibali ile Kasımpaşa arası 700 metre, Fener'de 400 metreye iner.Ayvansaray-Piri Paşa arasındaki mesafe ise 340 metre,Halicioğlu-Defterdear arasında ise 450 metreye çıkar.Haliç'in en dar yeri Eyüp –Sütlüce arasındadır ve 250 metredir. Bu arada Kağıthane Deresinin eni ise 30 metre ve Silahtarağa'nın ki 40 metre kadardır¹⁹³.Bu mesafeler dalganın çok az olduğu her hangi bir akıntının yaşanmadığı bu bölgeyi hem yaşamsal hem de endüstriyel alan olarak çok çekici bir hale getiriyordu.

I.Selim zamanında kent gittikçe büyürken Haliç'in etrafındaki canlılık artmıştır.III.Mehmet zamanında Haliç büyük bir liman ve İstanbul'un ana damarı denebilecek bir konuma yükselir.Bütün bir şehri besleyen askeri ve ekonomik merkezler ardı ardına kıyı şeridi boyunca belirmeye başlamıştır. Kutsal bir yöre olan Eyüp bu

¹⁹³ İsmet İlter,**Boğaz ve Haliç Geçişlerinin Tarihçesi**,Kara yolları Genel Müdürlüğü Matbaası,1973,s.54

gelişmede biraz geride kalsa da 1650 yılında İstanbul Haliç’le birlikte geri dönülmez bir siluet kazanır, 1670’de Haliç büyük bir liman görünümündedir¹⁹⁴.

Haliç’in genelde Galata’dan başlamak üzere Hasköy’e kadar uzanan tersaneleri doğal bir liman üzerinde olmanın getirdiği avantajlarla uzun yıllar donanmaya hizmet etmiş ve 18.yy sonlarına doğru Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından Kasımpaşa’da yaptırılan Kalyoncular Kışlası Bizans’dan kalan boş alanlara yerleşmenin kaçınılmaz olduğunu göstermiştir.Bu döneme ait gemicilikle ilgili hesaplarda İstanbul’daki kayıkların sayısının hızla arttığını göstermekte.Örneğin 1680’de 1444 olan kayık sayısı 18.yüzyıl sonunda 3996’yı bulmuştur.Bu bir anlamda kentte yaşayanların denizle olan ilgilerini arttırdıklarının ispatı.Bu kayıkların bir çoğu Kasımpaşa Hasköy Hasbahçe Baruthane gibi yerleşim alanlarının genişlemesiyle birlikte Haliç’e doğru uzanan alanlarda işlevlerini arttırmışlardı¹⁹⁵.

Haliç kıyılarında gördüğümüzü yapılanmanın özellikle Saray yada Kasr halini alması da bu yüzyılda olmuştur.III.Selim Haliç’in bu estetik yönünü sanayileşme yönünde feda eden ilk padişaktır.Haliç Sarayı tersane haline getirilmiş ve geniş saray ve kasr arsaları üretim tesisi kurulması planlandığında tereddüt edilmeden bu yönde istimlak edilmiştir¹⁹⁶.

1813’den itibaren II.Mahmut dönemiyle birlikte Haliç İmalat sanayi tesisleri ve küçük imalathanelerle dolar.Liman askeri gemilere açılır ve 1869’da Sultan Abdülaziz döneminde Sarayburnu’na doğru istenmeyen bir yapılanma başlar.Ancak sanayileşme bir çok batılı ülkede olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda da kentleşme bilincinin olmadığı bir dönemde başlamıştır. Sadece Haliç mütevazi endüstri tesisleriyle bir şekilde işgal edilmemiş dünyanın çok değişik coğrafyalarındaki önemli kentlerin bazı bölgeleri de aynı akıbete uğamıştır.Örneğin New York, Manhattan’da sahil kısımları %75 sanayi tesisiyle dolmuştu.Makineleri soğutmak için suya her zaman ihtiyaç duyulmaktaydı ve Japonya’da Miramota Körfezi suyu kullanmakla kalmamış aynı

¹⁹⁴ **Haliç’in,Dünü, Bugünü,Yarını**,Panel,2Mayıs 1987,Güzel Haliç Lions,Lioness,Leo Kulüpleri,Mimar Sinan Üniversitesi,İstanbul Büyük Şehir Belediyesi.s.2

¹⁹⁵ Doğan Kuban,7.yy.’dan 18.yy’a İstanbul’un Kullanımı-Koloni Başkentinden İmparatorluk Başkentine,**İstanbul Dergisi**,Tarih Vakfı yay.Ocak 1993.Sayı.4,s.21-22

¹⁹⁶ “Haliç”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 15-Türkiye Diyanet Vakfı,İst.1997,s.268

zamanda denize bir çeşit sinir sistemi hastalığına neden olan cıva bırakmıştı.Aynı şekilde Almanya’da Bayer Fabrikası ilk kurulumunun ardından Ren Nehri’nde ve Kuzey Denizi’nde yoğun kirlenmeye neden olmuştu¹⁹⁷.

6.1.1 Haliç ve Coğrafi Mekan Olarak Kırılma Noktaları

Tüm bu bilgilerin ışığında şu sonuca varabiliriz ki Haliç bir çok evre geçirerek artı ve eksi yönleri olan bir gelişim göstermiştir.Haliç silüetinin değişimi ve belirgin olarak coğrafyasını etkileyen tarihsel kırılma noktaları şöyle başlıklandırılabilir;

1.Osmanlı Devleti tarafından fetih süreci ve öncesinde alt yapısı kısmen sağlanan Bizans yerleşimlerinin devralınması.

2.Kültürel oluşum içerisinde Osmanlı eğitim ve düşüncesini şekillendiren yapıların inşası. Sultan külliyelerinin yapımının tamamlanması. Bunun yanı sıra kıyı şeridi boyunca Ortodoksluğa ait dini yapıların zaman içinde konumlarını korumaları ve yeni inşaatların görülmesi.

3.Batılılaşma süreci çerçevesinde belediyeçilik anlayışının gelimesi ve ilk korumacı girişimlere yol açan Tanzimat Fermanı’nın ilanı.Bu dönem fabrikalaşmayla birlikte kirlenme sorunlarıyla Haliç’i yüzyüze bırakmıştır.

4.Cumhuriyet ilanıyla birlikte endüstriyel birkime eklenen sıkışık konutlaşma ve denizin coğrafyasını değiştirecek düzeyde çevre sağlığını etkileyecek kirlilik.Diğer taraftan endüstri binalarının üretim kapasitelerinin yeniden gözden geçirilmesi yenilikler ve eklemelerle genişleme dönemi¹⁹⁸.

¹⁹⁷ Gündüz Özdeş,Haliç’te Çevre Kirlenmesi ve Planlama Sorunları (Haliç’in Coğrafi Durumu),**Haliç Sorunları ve Çözüm Yolları Ulusal Sempozyumu Tebliğleri**,11-13 Şubat 1976,Boğaziçi Üniversitesi,İstanbul 1977,s.404-405

¹⁹⁸ Zekiye Yenen-Eser Yücetürk,Haliç’in Mekansal Bütünlüğü ve Siluet İrdelemesi,**Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri**, 22-23 Mayıs 2003,Kadir Has Üniversitesi,s.592.1839 ve

Özetlemek gerekirse Haliç geçmişten geleceğe coğrafyasını geliştirirken kültürel ortamını sanayileşme ortamına bırakır olmuştur.Lale Devri ile başlayan ve lükse dönük malikanelerle geniş arazilerin üzerinde konut inşası ve tersanelerin gelişmesi ve sanayileşmenin Batı'da başlamasıyla birlikte 19.yy'ın ortalarından 20.yüzyılın başına dek fabrika türü tesislerle başlayan gelişme ve kirlilik sorunu gözlemlenmiştir.Hızlı şehirleşmeyle birlikte plansız bir şekilde konutların sanayi tesisleriyle iç içe olduğu modern zamanlara kadar gelen süreç kesintisiz devam etmiştir.Tüm bu gelişmelere rağmen başlangıçta doğal ortamın yanibaşında başlayan bu endüstriyel yapılanma daha sonraları Haliç'in fonksiyonunu da değiştiren ve ona sanayi bölgesi olma vasfını kazandıran bir hal almış ve buda şehri iyi yada kötü yönleriyle modern zamanlara taşıyan bir nitelik olarak önemini korumuştur.Daha açıkçası bir zaman için anlamsız ve çirkin görünen endüstriyel kompleksler daha sonra o bölgenin

1923 yılları arasındaki dönemi şehrin Oryantal görüntüler sergileyen silüetinden sıyrılıp bir Avrupa endüstriyel kenti görünümüne doğru yol alışı yılları olarak görme eğilimi vardır.Bu aşamalar şöyle özetlenebilir; “.. Ekonomik, siyasal, toplumsal değişim sonucu Haliç silüetini farklılaştıran unsurlar,ulaşım yapılaşması, sanayi tesisleri, kırsallar ve dini yapılar kompleksi: 1-Haliç'in güneyindeki İmparatorluk başkentinin merkezini ve iskân alanlarını (İstanbul Yanmadası) kuzeyindeki Galata ve yeni gelişen sefaret bölgesi ve çevre kullanımlarıyla (Beyoğlu Yarımadası) birleştirmek üzere köprü yapımı, 2- Dünyadaki teknolojik gelişmenin sonucu ülkeler arasında buharlı gemilerle yük taşımacılığı için liman tesislerine yer tahsis edilmesi, Haliç'in iki yakası ile Anadolu yakası ve Boğaz köyleri arasında, yolcu taşımak üzere, buharla çalışan vapurların hizmete girmesi, buna bağlı olarak kıyılarda vapur iskelesi inşa edilmesi,3-Avrupa'dan İstanbul'a döşenen demiryolu hammadde ve istasyonlarının sahil surları önünde, kıyı da yer ayrılması, Sirkeci Gan'nın Saray'ın Haliç kıyısında yapılaşması, 3-Önceki dönemde sahilsaraylarının, köşk. kasır ve yalıların yersektiği Haliç kıyılarında prestij konut alanlarının yerinde, yanmamul sanayi hammaddesi üretmek üzere, fabrikaların yapılması, bir anlamda, imparatorluk arazilerinin kullanımının yeniden kamuya alınması ,ancak İstanbul'un Haliç doğal suyolunun kıyılarında, çağdaşı sanayi kentlerinde olduğu gibi, kıyıları ve suyu kirleten, aynı zamanda kıyıların ve su yüzeyinin kullanımını yerleşmenin sakinlerine kapatan radikal bir işlevsel değişiklik olması,” a.g.m s.599-600.Bununla birlikte eğer Haliç'i İstanbul'un silüetini oluşturan yalnızca bir parça olarak görececek olursak şehrin diğer kısımlarında örneğin Asyaya açılan iki önemli kapı olan Üsküdar ve Kadıköy'de yada Karadenize uzanan kıyılarda sanayileşme silüeti bozacak hiçbir gelişme göstermemiş ve bir Doğu başkenti havasını sanayileşen bir bölgenin hemen yanibaşında koruyabilmiştir.

ana vasfı olarak ister istemez kabul görmüş ve bir kentin mekansal kullanımı içersine eklemelenmiştir¹⁹⁹.

6.1.2 Haliç Kıyılarındaki Sanayileşme

Haliç kıyılarında açılan ilk endüstri kuruluşları gıda ve dokuma tesisleriydi.1828'de Eyüp Riştehane yün imalatı yapıyordu.Aynı şekilde İplikhane Karhanesi donanmaya halat ve yelken bezi üreten bir imalathaneydi.Tersanenin gelişmesiyle birlikte bölgede mimari açıdan da yeni binalar inşa edilmekteydi ve bunların başında saraylar geliyordu.Tersane bahçesi içersinde başlayan saray yapmaya yönelik inşa hareketi yükselme ve gücün simgesi olarak görülüyordu²⁰⁰.Köşkerin,sahil sarayların yalıların mekanı olan Haliç prestij konut alanı olmaktan,yarımamul sanayi hammaddesi üretmek üzere,fabrikaların yapılması ile birlikte devlet tarafından adeta kamu iskânına açılan alanlar haline geldiler.

Endüstriyel ilerlemeye büyük katkıları olmakla birlikte deniz kirliliği ve kıyı ile şehir halkının arasına giren bir bariyer haline gelen bu binalar kısa zamanda sorun teşkil etmeye de başlamıştır²⁰¹.Kentteki tüccarların deniz taşımacılığı yapan acentelerin ve liman çevresi çalışanlarının kıyı şeridinin aşırı dolmasıyla ilgili şikayetleri giderek artmıştır.Bu şikayetler çevreci nitelik taşıyor, kıyı şeridinin daha yoğun kullanılması için ek önlemler alınması gerektiği yönünde oluyordu.Depolama kapasiteleri ve rıhtım

¹⁹⁹ Edmund.N.Bacon,**Design of Cities**,New York,Penguin Books,1976,s.18.Bacon'a göre kentsel alan içersindeki binaların dizaynından ve konumlanmasından öte o anki durum içersinde ihtiyaçlara ve teknolojik gereksinimlere nasıl cevap verebildiklerini düşünmeliyiz

²⁰⁰ Burcu Alarşlan,Bir Melling Gravüründen Tersane (Aynalıkavak)Sarayı,**Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri**, 22-23 Mayıs 2003,Kadir Has Üniversitesi,s.179

²⁰¹ Zekiye Yenen-Eser Yüçetürk,Haliç'in Mekansal Bütünlüğü ve Siluet İrdelemesi, **Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri**, 22-23 Mayıs 2003,Kadir Has Üniversitesi,s.599.1977'de bir önceki Haliç Sempozyumunda Mimar Turgut Cansever kendisiyle yapılan söyleşi de bu konuda şunu söyler"*Kıyıda vasatı 100 metre derinlikte üzerinde depolar ve sanayi yerleştirilmiş bir şerit var.Bu kıyı şeridi depolar ve sanayi için başından sonuna kadar işgal edilmiştir.Arkasında kuzeyde Beyoğlu tarafında bir milyon insanın kıyı ile ilişkisini kesiyoruz.Bu kıyı ilişkisini İstanbulludan kesmeye hakkımız yoktur. Haliç Sorunları ve Çözüm Yolları Ulusal Sempozyumu Tebliğleri*,11-13 Şubat 1976,Boğaziçi Üniversitesi,İstanbul 1977,s.471

bölgesi kapasite açısından kaldıramayacağı bir yük altındaydı ve yük indirme işinde kullanılan sallar ve mavnalar Haliç’de büyük bir keşmekeşe neden oluyordu²⁰²

1833’te eski bir sahil sarayı üzerine inşa edilen Feshane fabrikası da bu mantıkla devlet tarafından yeniden tasarımılanan bir saraydı.Yinede II.Mahmud döneminden Abdülaziz’e kadar tersane ve gemi tezgahları Haliç yöresinde baskın tesislerdi ve geniş alanlara yayılmışlardı. İlk buharlı gemi *Eser-i Hayr* bir Amerikalı mühendis’in de yardımıyla Haliçteki tersanelerde 1837’de yapılmıştır²⁰³.

Çeşitli gravürlerde ve 19.yy’da çekilen fotoğraflarda Haliç belirgin şekilde değişen bir iskan hareketliliği içersindedir.Gemiler ve palamarlarla donanmış ahşap iskelerle dolu 16. ve 17.yy gravürlerindeki Haliç, iki yüzyıl sonra hanların geniş dükkanların ve çok katlı konutların yer aldığı ve buharlı gemilerin köprü ve deniz zemininin elverdiği yerlerde gezindiği bir sanayileşme görüntüsü içersindedir²⁰⁴.

19.yüzyılın ikinci yarısı Haliç’in etkilerinin kendi bölgesini aşarak diğer kıyılara kadar genişlediği bir döneme tanıklık eder.Başkentin yapısı gözle görülür bir şekilde genişlerken Haliç endüstriyel açıdan kentin çekirdeğini oluşturur.Haliç’in kuzey yakasındaki büyüme üç yönde gelişmiştir ve bu iç denizin ticari ve lojistik etkisiyle boğazın ana kıyılarına kadar uzanan bir hatta şehir canlılık kazanır;Taksim’den Şişli’ye doğru;Tophane sahilini izleyerek Dolmabahçe’ye doğru ve Dolmabahçe’den Beşiktaş’ın sırtlarını aşarak Teşvikiye ve Nişantaşına doğru²⁰⁵.Haliç’e bakan Galata’da aynı şekilde 1870’li yıllara gelindiğinde boş arazisi kalmayan bir haldeydi.20.yüzyıl başlarında ise

²⁰² Wolfgang Müller-Wiener,**Bizans’tan Osmanlıya İstanbul Limanı**,İstanbul,T.V.Y Yay.1998,s.143

²⁰³ Zeynep Çelik,**19.yy’da Osmanlı Başkenti-Değişen İstanbul**,İstanbul,Tarih Vakfı Yurt Yay.1996,s.350

²⁰⁴ Haliç’te gemiler eskiden Kağıthane deresi ağzına kadar çıkarken bu kısımlar dolduğu için modern Haliç’te Karaköy (Galata) köprüsü ile Eyüp arasından işlemektedir.Bu konuda bkz.Cazibe Sayar,Haliç ve Civarının jeolojisi, **Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri**, 22-23 Mayıs 2003,Kadir Has Üniversitesi,s.356.Bu makalede aynı zamanda İstanbul’un şehir içi ile Haliç ve civarını kaplayan alandaki başlıca önemli jeolojik araştırma ve yayınlar sıralanır. Tchihatcheff (1864),Penck W. (1919),Paeckelmann (1825-1938,Chaput E. (1928-1938),Yalçınlar (1951).Literatürdeki bu sıralamaya bakacak olursak yer oluşumları açısından Haliç’in incelenmesi ilk defa bir Türk bilim adamı tarafından yaklaşık 90 yıllık bir gecikmeyle gerçekleştirilmiştir.

²⁰⁵ Zeynep Çelik,**19.yüzyılda Osmanlı Başkenti**,Değişen İstanbul,İst.,1996,TVYY.s.35

Unkapanı ve Odun Kapısı civarındaki çok çeşitli üretim tesisleri ve fabrikaların yükselen bacaları minarelerle yarışır hale gelmişti²⁰⁶

Haliç köprüleriyle'de sembolik olarak doğu batı ikilemini uyuşturulmaya çalışıldığı bir bölgeydi.Batıyı sembolize eden Galata Doğunun simgeleriyle dolu Eminönü tarafıyla birleştirilmeye çalışılmış ve ilk Galata köprüsü 1845 yılında ahşap ve dubalı olarak Abdülmecit tarafından yapılmıştır²⁰⁷.18 yıllık bir kullanım süresini doldurduktan sonra 1863 yılında ikinci Galata Köprüsü de ahşaptan inşa edilmiştir²⁰⁸.Ahşap köprüler dayanıklılık ve sık yenilenme sorunlarıyla külfetli bir imar problemi halini almıştır.Ancak Galata Köprüsü Haliç'de önemli bir bağlantı ayağı olması nedeniyle bu köprünün etkin kullanımı şehir yönetimlerinin dikkatini çekmişti.1863 yılında Galata Köprüsü'nün tekrar düzenlenmesi ve Hocapaşa yangın alanındaki yangın alanlarının imar edilmesiyle birlikte İstanbul'un merkez iş alanının taşıt trafiğine uygun hale getirildiği söylenebilir.1864-1874 yılları arasında İstanbul'un ana yollarının raylı sisteme geçişi yepyeni bir ulaşım anlayışını kente kazandırdı.Tramvay ve tünel inşası bu yıllarda gerçekleşti²⁰⁹.

19.yüzyıl boyunca Haliç ulaşımın başladığı ve noktalandığı bir bölge olmaya başlamıştır.Kömürünü vapurlara taşınması ve diğer ihtiyaçlar için kullanılması demiryolu ağının bu bölgeye kaydırılması projelerine neden olmuştu.Maden kömürünün tüm dünyada endüstri için elzem bir madde olması donanmaya bağlı savaş gemilerinin ve başta Şirket-i Hayriye ve İdare-i Mahsusa'ya ait olanlar olmak üzere bir çok irili ufaklı geminin,ve daha da önemlisi buhar makinesi ile çalışan askeri ve sivil

²⁰⁶ Doğan Kuban,İstanbul Bir Kent Tarihi-Bizantion,Konstantinopolis,İstanbul,İstanbul,Toplumsal Tarih Vakfı Yay.1996,s.350

²⁰⁷ Bu köprüden evvel Haliç'te iki yakayı bağlamak için yapılan inşa çabaları 5-6.yüzyıla dek gider.Ayvansaray'ı karşı kıyıya bağlayan ve Kağıthane üzerindeki ahşap köprülerin 13.yy başındaki Latin istilasına dek kullanıldığı söylenir.1836 yılında ise Fevzi Ahmet Paşa tersanede sallar kullanarak Unkapanıyla Azapkapıyı birleştirmeye çalışır.Döneme ait resim ve baskılarda farkedileceği gibi 1836 yılındaki köprünün ortası kayıkların geçebilmesi için tümsekli inşa edilmiştir.

²⁰⁸ Betül Batır,Osmanlı,Arşivi Belgeleri Işığında Dördüncü Galata Köprüsü'nün Yapımına Doğru, **Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri**, 22-23 Mayıs 2003,Kadir Has Üniversitesi,s.312

²⁰⁹ İlhan Tekeli,1839-1980 Arasında İstanbul'un Planlanma Deneyimleri-İcabında Plan.., **İstanbul Dergisi**,Tarih Vakfı yay.Ocak 1993.Sayı.4,s.28.Bu dönemin en etkin imar şahsiyeti önce Altıncı dairenin başında bulunan aynı zamanda Islah-ı Turuk Komisyonu üyesi olan sonra da şehrimini atanan Server Bey'dir.Yolların tanzimiyle ilgili derin tecrübesi olan bu kişi ulaşım güzergahlarının ve sokakların koordinasyonunda önemli işler başarmıştı.Avrupa kapitalinin 1870'lerdeki buhranı sermaye ihracının yavaşlamasıyla sonuçlanınca İstanbul'daki batılı şehircilik anlayışın da da kesinti yaşanmıştır.

fabrikaların ve elektrik üretmeye başlayan Silahtarağa Elektrik Santrali için bu maddenin bölgeye getirilmesini zorunlu kılıyordu. Ağaçlı'da bulunan kömür madeninin Şirket-i Hayriye ve Askeri Hükümet tarafından yönetiminin üstlenilmesiyle *askeriye* bu ocaklardan sağlanan kömürün İstanbul'a getirilmesi için "Kağıdhane ile mezkur Ağaçlı mevki arasında 45 kilometrelik bir dekovil hattı tesisi ve bu uğurda mesarîf-iazime ihtiyar edib ihracatı Kağıdhane tariki ve Haliç'de maunalarla şehre indirmiş ve sevkiyat-ı askeriye ve sair sefain idareleri ile bilumum askeri fabrikaların her türlü ihtiyacatını bu suretle temin etmiştir". Zonguldak'dan kömür getirilmesi güçlüğü böylece bir miktar azaltılmış oluyordu. Demiryolunun önçalışmaları bitirilip Kağıthane Ağaçlı bölümünün inşaatına 1 Şubat 1915 yılında başlanmıştır²¹⁰.

6.1.3 Haliç Fabrikaları

19.yüzyıl boyunca Haliç kıyılarındaki sanayileşme Kasımpaşa'dan başlayarak Kağıthane'ye oradan güney kıyıları yoluyla Cibali Tütün fabrikasının bulunduğu bölgeye kadar yoğunluk göstermekteydi. İlk sanayi tesislerinin tersaneler olduğunu tahmin etmek zor değildir. Taşkızak tersanesi Camialtı ve Haliç tersaneleri Osmanlı sanayileşme hareketinin en eski girişimleriydi. Tersaneler 18.yüzyıl ve sonrasında karmaşık binalarıyla bir endüstri semti havasını yavaş yavaş Haliç'e kazandırmıştır. Tersanelerin etrafında inşa edilen okullar hastaneler ve barınma için kullanılan binalar şehrin silüetinde belirmiştir. Haliç'in kuzey kıyılarında çoğalan bu binalara gemi inşa yerleri olan *gözler* kurulmuş tonoz örtülü, kemerli açıklıklarla birbirlerine bağlanan gözler kıyıyı 16.yy'dan itibaren kaplar olmuştur. Gemi inşasında kullanılan kızaklar, kuru havuzlar ve buharın devreye girmesiyle fabrikalar Aynalıkavak Kasrı ve kışlalarla birlikte modern Haliç görüntülerini oluşturmaya başlamıştır.²¹¹

Kömürün Haliç'e ulaştırılması gemicilik teknolojisinin önemli bir aşama kaydettiği 19.yüzyıl sonu ve 20.yüzyıl başında Haliç'de bu alanda ciddi fabrikaların yapılmasıyla paralellik gösterir. Gemicilikle ilgili çok önemli bir araç olan geminin çıpası ve zinciri anlamına gelen *lenger*, III.Ahmet zamanında yapılan bir lengerhane ile

²¹⁰ Dölen ,Emre, "Haliç'den Karadeniz Kıyısına Bir demiryolu:Karadeniz Sahra Hattı", **Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri**, İst.,Kadir Has Üniversitesi, 22-23 Mayıs 2003 s.386-388

²¹¹ Köksal ,T.Gül -H.Hüseyin Kargın, "Haliç'teki Endüstri Mirasının Geçmişi ve Geleceği", **Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri**, İst.,Kadir Has Üniversitesi, 22-23 Mayıs 2003,s.431

üretilmeye başlanmıştır.Hasköy tersanesiyle birlikte lengerhane Haliç'in kuzey kıyısında uzun süre ayakta kalabildiler.Daha sonra 1951 yılında bu bina Tekel ispiro deposu olarak kullanılmıştır.Hasköy tersanesi ise çok daha önemli bir görev için evsahipliği yapmış „Şirket-i Hayriye vapurlarının bakım ve onarımı kadar küçük teknelerin yapımında da kullanılmıştır.

Sütlüce Mezbahası 1923 yılında açılmış yine aynı şekilde Haliç'in kuzey ve güney kıyıları boyunca uzanan İstanbul'un en önemli sanayi tesislerinden biri olan Silahtarağa Elektrik Fabrikası,1913'te Kağıthane ve Alibeyköy Dereleri ağzında 118.000 metrekarelik bir alanda Macar Ganz Elektrik Anonim Şirketi tarafından kurulmuştur²¹².

Bu endüstri kurumları 20.yy'ın başında ağırlıklı olarak kurulmalarına rağmen 19.yy'da Haliç'in en önemli iki tesisi Feshane ve 1884'de üretime geçen Cibali Tütün Fabrikasıdır. Feshane fabrikası tersanelerin ardından Haliç'e giren en organize ilk sanayi tesisidir. Fabrika anlayışının ve işçilerinin üretim tarzı ve makinalaşmayla birlikte Avrupai bir tesis kıyılarda ilk defa Feshane ile görülmüştür.Fabrikanın mimari tasarımı yer seçimi ve ek binalarının nispeten daha planlı inşası Feshane'yi imparatorluğun en modern fabrikası olarak görmemizi sağlar. 1833'te gerçek arazisini bulan Feshane fes aba ve halı üretimiyle önmeli bir Pazar yartabilmiştir.1843 yılında yeniden organize edilen ve etkin bir hale getirilen tesisde İngiltere Belçika ve Fransa'dan getirilen en son teknolojiye sahip makinalarla güçlendirme çalışmaları yapılmıştır. Özellikle Belçika'dan getirilen iplik dokuma ve apre makinalarıyla birlikte yönetimi de 1849 yılında Darphane-i Amire'den alınarak Hazine-i Hassa'ya aktarılmıştır.1866 yılında geçirdiği bir yangınla bir kısmı harap olan fabrika çok geçmeden 1868 yılında tekrar inşa edilmiş binaları daha korunaklı ve tekrar yangın geçirmemesi için özel önlemler alınmıştır.

1884 yılında sanayileşmeyle ilgili çabaların daha bir tecrübe kazandığı dönemde Haliç'in güneyindeki Cibali Tütün fabrikası uzun soluklu bir tesis olarak belirdi.Bu yıllar aynı zamanda tütünün başlıca ihraç malları arasında yer aldığı bir döneme rastlar.Haliç kıyısının Unkapanı kesiminde yapılan Cibali Tütün Fabrikası

²¹² a.g.m,s.432

konut dokularının kendine has bütünlüğü içerisinde ve geri planda dini ve anıtsal yapıların arasında farklı boyutu ve kitlesiyle bir endüstri tesisi olarak inşa edildiFabrika mimari açıdan Batılı tasarım öğelerini,yapı üretim biçimlerini ve geleneksel kent yapısındaki dönüşümlerin tipik bir örneğini oluşturur.Bir 19.yüzyıl sanayi yapısı olarak kat planlarında geniş mekanlar elde etmek amaçlanmış ve inşası esnasında Sanayi Devrimi sonrası Batılı devletlerde çok revaçta olan yapı malzemelerinden yararlanılmıştır²¹³.Fabrika Alexendre Vallauray tarafından tasarlanmış ve mimar Hovsep Aznavur tarafından inşa edilmişti.İşletme oldukça geniş bir arsa üzerine bina edildi ve10.385 metrekarelik kapalı alana sahipti.İlk binada yalnızca tütün işlenmiştir 1900’den itibaren de sigara imalatı yapılmaya başlanmıştır.20.yüzyıl başlarında Eugene Bottazi binlara eklemeler yapmış ve Fransız Reji İdaresi tarafından da kullanılan bina 1925 yılında Türk Tekel İdaresinin malı olmuş ve millileştirmiştir²¹⁴.Cibali Tütün Fabrikası İstanbul işçi hareketi içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Adını Haliç’deki bir iskele kapısından alan Cibali Fabrikası neo-klasik üslubun güzel bir örneğidir ve bugün 16 aylık bir restorasyondan sonra özel bir üniversite binası olarak hizmet vermektedir²¹⁵.

Haliç kıyılarındaki sanayileşmenin tarihi bu kıyı şeridinde ki kirlilikle beraber gelişmiştir.Çöplerin düzensiz dökülmesi evlerin sıklığı ve gemilerden kontrolsuzca denize bırakılan atıklar 19.yy ilk yarısında bile sorun olmuş bu bölgedeki yalılar ve Kasr’lar tersaneler ve endüstriyle kesimden uzak bölgelerde Haliç’in Güney sırtları tarafında yapılar olmuştur.Bu nedenden dolayı Haliç’in neden sanayiye uygun bir yer olduğundan bahsederken neden kirlendiğini de aynı zamanda anlatmış oluruz.

6.1.4 Haliç Bölgesinin Sanayileşme açısından Avantajları ve Kirlilik

Coğrafi açıdan uygun şartlara sahip olsa da Haliç 20.yy’a doğru evrilirken metropolleşen bir şehrin sanayi yükünü kaldırabilecek gibi görünmüyordu. Planlı bir

²¹³ Füsün Alioğlu-Berrin Alper,Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası-Sanayi Yapısından Üniversiteye,**İstanbul Dergisi**, Tarih Vakfı Yay.,Ekim,1998,s.48

²¹⁴ a.g.m,s.433-434

²¹⁵ Cibali Tütün Fabrikası Haliç’le ilgili edebiyatın da önemli bir parçasını oluşturur.Mahmut Yesari’nin ‘Çulluk’ adlı romanındaki kadın kahraman Cibali fabrikasında çalışan bir işçidir.Yine Sanatçı Alpay’ın "Fabrika Kızı" adlı şarkısı da buradaki anılardan hareketle yazılmıştır.

istimlakla Haliç'ten azami şekilde yararlanmak mümkün olabilirdi ancak bunun şartları geçen yüzyılda yaratılamamıştır. Avantajların çoğu zaman abartılması sonucu iş işten geçtikten sonra sanayileşmenin ve konut alanlarının bir birine geçmişliği ciddi bir sorun olarak görülmüştür. Haliç'in konum olarak sanayiyle bağlantısı ve kirlilik nedenlerini sınıflamak gerekirse artı ve eksi noktalar şu şekilde ortaya çıkar;

1.Haliç rüzgârlara karşı doğal bir korunak görevi görür ve bölgedeki yerleşimin ilk dönemlerinden bu yana gemicilik, tersane ve deniz taşıma için demir atılacak ,güvenle konaklanacak bir yer olmuştur.

2.Yukarıdaki avantaj bir anlamda ileri ve ağır sanayi için dezavantaj teşkil etmekte. Zira Tersane dışındaki tesisler için kurum, koku ve kimyasal dumanların hızla uzaklaştırılması gerekir ancak Haliç buna uygun değildir.

3.Denize kıyısı olan bir sanayi bölgesinde hakim rüzgarlar önce konut alanlarına sonra sanayi tesislerine gelmeli ve engelsiz bir saha üzerinden bölgeden uzaklaşmalıdır.Bu durum sanayi tesislerinin zehirli atıklarını şehrin dışına götürülmesini sağlar.Haliç bu perspektife uymayan bir bölgedir.Sırtları aşan kısmıyla poyraz İstanbul yakasındaki, Iodos'da Beyoğlu yakasındaki konut alanlarını rahatsız etmektedir.

4.Haliç suları sanayi tesislerinin taşımacılık işlerini hammaddeyi sağlamalarını ve sudan kolayca yararlanmalarını sağlar .Diğer taraftan Haliç suları boğaz gibi akıntılı olmadığından sanayi tesislerinin atıkları büyük çoğunluğuyla sirküle olamamakta hatta Haliç'in jeomorfolojik görünütüsü değiştirecek düzeyde birikintilere neden olmaktadır.

5.Haliç şehircilik açısından kentin iç kısımlarına çok fazla meyili olmayan sırtlarla kolay bir geçiş alanı oluşturur.Örneğin Kapalıçarşı ve diğer esnaf yoğunluğu olan bölgeler Kasımpaşa'dan Beyoğlu'na kadar uzanan kısım ticaret akışına deniz taşımacılığı düşünüldüğünde elverişli olanaklar sunar²¹⁶.

²¹⁶ Gündüz Özdeş, "Haliç'te Çevre Kirlenmesi ve Planlama Sorunları (Haliç'in Coğrafi Durumu)",**Haliç Sorunları ve Çözüm Yolları Ulusal Sempozyumu Tebliğleri**, Boğaziçi Üniversitesi 11-13 Şubat 1976, İstanbul 1977,s.403

6.1.5 Haliç'te Kirlilik Sorunu ve Alınan ilk Önlemler

Haliç'in değişken ekosistemi daha Bizans döneminde gözlem altına alınmıştı.Özellikle erozyon ve kirliliğe karşı alınan önlemler tarihi kayıtlarda geçmektedir.İlk planlı kirlilik önleme çalışması Fatih Sultan Mehmet zamanına rastlamaktadır.Esasen kirlilikten ziyade bu çabaları Haliç'in akarsularla dolmasına karşı alınan tedbirler olarak algılamak daha doğru olacaktır.Bu döneme ait bir fermenda Haliç'in etrafı görünüm olarak iyileştirilecek ve dibinde çıkan çamur porselen yapımında kullanılarak işletmeler vergiden muaf tutulacaktı²¹⁷.

II.Mahmut ve Abdülmecid dönemlerinde Bedesten'deki dükkanların iç ve dış bakımlarının yapılması ,Haliç'te kıyı boyunca izbe görüntülerin de ortadan kaldırılması hareketini başlatmıştır ancak bu kalıcı olmadı.1850'den sonra şehir surlarının çoktan aşıldığı bir ortamda kentte gecekondu görülmeye başlandı,bunlar en göze batan şekillerde Haliç'in iki kıyısında belirdiler.²¹⁸.Gerek para sıkıntısı gerekse yangınları önlemek ve başka estetik nedenlerle yapılan bu girişimler kirliliği önlemeyi hedeflemekten uzaktı²¹⁹.Kimyasal atıkların oluşması bir yana en zararsız gibi görünen işletmeler bile denetimsizlikten yararlanarak çevrede tahammül edilemez kirliliğe neden olabiliyordu.Örneğin İtalyan tebaasından Korpi adındaki bir tesis sahibinin Cibali dışında kurmuş olduğu un fabrikasından çıkan toz çevreye zarar vermeye başlayınca kendisine bir tebliğ sunulmuştu²²⁰

Bütün bunların ötesinde çok daha yıkıcı olan yangınlar daha fazla korku yaratıyordu.Gerçekte de Haliç kıyılarındaki bazı semtlerde çıkan yangınlar o zaman için deniz ve çevre kirliliğinden daha ciddi tehdit oluşturmaktaydı. Örneğin Cibali'de tekneleri kalafatlamakta kullanılan yanıcı maddelerin depolandığı bir ticaret merkezi

²¹⁷Yüksek ,Ahmet -Erdoğan Okuş-Noyan Yılmaz,Haliç'in Biyolojik Çeşitliliğini Zamana Bağlı Değişim, **Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri**, İst.,Kadir Has Üniversitesi, 22-23 Mayıs 2003 ,s.606

²¹⁸ Andrew Wheatcroft,**The Ottomans**,England,Viking,1993,s.161.1888'de İstanbul ve Paris'i bağlayacak olan demiryolu inşaatıyla birlikte İstanbullular yenileşen şehrin eskisini ortadan kaldırışına tanıklık ettiler.Saray'ın ayaklarından başlayan demiryolu eski Bizansın deniz surlarının arasından dolanıp sultanın yaz sarayının ortasından geçiyordu.

²¹⁹ Yangınlar girilmesi zor yerlerde ve fabrikaların çevresin de de çıkıyordu.1907'de buna benzer bir yangın Eyüp Sultan'da hemen Feshane'nin arkasında çıkmış ve fabrikayı tehdit etmişti.Fabrika çok daha ciddi bir yangını da 1868'de yaşamıştı.Bknz.B.O.A Y.PRK,ASK 229/55 19/Ra/1323

²²⁰ B.O.A DH. M.K.T 1386/74 24/Ra/1304 (1888)

olduğu için İstanbul'a büyük zarar veren yangınların en önemlileri bu bölgeden yayılmaktaydı.

Askeri sistemdeki ıslahatlarda Haliç'i olumsuz etkilemiştir. Özellikle kışlaların Haliç'in batı tepelerinde ve daha önemlisi Haliç'in kuzey kıyılarında yer seçilmesi sanayi tesisleriyle bu kışlaların koordinasyonunu kolaylaştırıyordu ancak bu fabrikalarda çalışanlar ve Balkan göçleriyle birlikte gelen muhacirlerin buraya yerleştirilmeleriyle birlikte Haliç plansız ve insan sağlığını tehdit edici bir alan olarak sürekli kullanıma açık hale geliyordu.

6.1.6 19.yy'da Haliç ,Fabrikalar ve Kömür Depoları

Sanayileşmenin 19.yüzyıldaki temel enerji ihtiyacı olan kömür, fabrikaların konumlandığı bölgelerdeki depolarda saklanmaktaydı. Kömürün deniz yoluyla taşınması bir yana kömür süprüntülerinin etrafa ve çoğu zaman denize atılması doğal ortamın hızla kirlenmesine neden olduğu için şikayetler ve yetkililerin uyarıları belgelere yansımıştır. Kömür Haliç'e demiryolu veya deniz yoluyla getirildikten sonra ya tesislerin depolarında yada özel şahısların kendi depolarında istif ediliyor ve kıyı şeridi çoğu yerde kapkara bir kömür tozuyla kaplanıyordu. Sadece bu depolar değil açıklarda ve iskelelerde kışlamakta olan 300'e yakın yelkenli de denizi kirletmekte ve bunlara sokaktan toplanıp denize dökülen çöplerde eklenmekteydi²²¹.Bu konuyla ilgili mazbatalarda kömür depolarının "...Şehremânetince istimlâkine âid mu'âmelâta teşebbüs edilmesi ve hitâm-ı mu'âmeleyle kadar buralarda mevcut kömürlerin ta'yîn edilecek müddet zarfında münâsib mahallerde ihdâs olunacak depolara nakli"

²²¹ B.O.A MKT .NZD 56/38 "Cisr-i atîk dâhilindeki sevâhilde ba'zı mahallerinde vaktiyle Gülferest? Dalkar ? ve Moskolı? Manko kömür depoları ve Avusturyalı Dolenger'in tamirat destkâhları ve kalafat tamirât mahalleri gibi vücûda getirilmiş olan müessesâtın Tersâneye olan mazarrâtından ve cisreyn beynindeki kereste fabrikalarının müddet-i medîde hamûleleriyle sevâhilde tevakkufları merâkib-i bahriyenin murûr ve ubûruna mâni'a teşkil eylemekte olduğu gibi devâir-i belediye arabalarının süprüntüleri Haliçteki iskelelerden denize dökmekte ve bundan ve kömür depolarına tahliye-i mahmûlât esnâsında denize dökülen kömürlerden ve her sene kışlamakta olan üç yüz kadar yelken sefâininin denize ilkâ eyledikleri mevâddan iskelelerin pişgâhı dolmakda olduğundan bahs ile ba'zı mütâlâ'âtı hâvî Bahriye Nezâreti'nin tezkire-i muhavvelesi üzerine Şura-yı Devlet Mülkiye Dâiresinden kaleme alınan mazbata okundu".Mazbata da belirtilen 300 yelkenli ve irili ufaklı gemi Haliç gibi dar bir bölgede çok yoğun bir sayıdır.Haliç'le ilgili 19.yüzyıl ve 20.yüzyıl başlarındaki fotoğraflarda da deniz yüzeyi gemi direklerinden ve sıkışık bir şekilde demirlemiş gemilerin arasından zor seçilmektedir.

düşünülmüyordu. bir şekilde men edileceği vurgulansa da depoların uzun yıllar bölgede kalması bu tür çıkışların çok gerçekçi önlemlerle sonuçlanmadığını gösteriyor.Çöp ve atıklar öyle ciddi bir tehdit oluşturmaya başlamıştı ki kıyı şeridinden denize doğru ilerleyen çöp yığınları limanı tehdit eder bir hal almıştı²²².

Çevreden gelen şikâyetler üzerine fabrikalar içinde yalıtma ve set çekme yöntemleri önerilirken komodor denilen bir aletle kirliliğin önlenmesi ve son çare olarak Ayestafanos'a nakilleri gündeme getiriliyordu. Yelkenliler için seçilen bölgeler ise boğazın akıntıya müsait kıyı kesimleriydi, Haliç Köprüsü bir sınır olarak görülüyor ve bu bölgeden özellikle odun kereste taşıyan gemilerin liman idaresince belirli sürelerde tutulması ya da tamamen çıkarılması yöntemine başvurulması gerektiği belirtiliyordu.²²³Haliç çevresinde ve yakın bölgelerdeki kışlalarda çoğu zaman depolama işlevleri için bu bölgedeki binalardan yararlanıyorlar ve bu durum fabrika binalarında yada Tramvay işletmesinin kullandığı ambarlarda düzensiz dağınık bir görünüme neden oluyordu²²⁴.

Öyle anlaşılmaktadır ki deniz bir şekilde pislikleri alıp götüren bir coğrafya parçası olarak algılanmaktaydı. Haliç'in odun ve kömür depoları tarafından istila edilmesi denizin kirlenmesini hızlandırmakta yüzeyde akıntı olduğunda sürüklenen olmadığında ise birikerek kümelenen kirlenmeye ve kokuya neden olmaktaydı. İskeler akıntının yokluğunda çok uzağa gidemeye bu katmanlarla adeta çevreleniyordu.

Haliç'in İstanbul'u dünyaya bağlayan önemli bir zincir olması temel işlevinin kendisini mahvetmesine kadar götürmüştür.Öyleki 4. ve 5.yüzyıllardan itibaren Haliç

²²² Oktar,Tiğınçe-Hamdi Genç, “Osmanlı İstanbulu'nda Haliç ve Çevresinde Kirlilik Sorunu”, **Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri**, İst.,Kadir Has Üniversitesi, 22-23 Mayıs 2003,s.586

²²³a.g.b “... Haliç'de kışlamakda olan yelken sefâininin nezâretin iş'ârı vechile Boğaziçinde Umuryeri, Kireçburnu, Çubuklu Büyükdere koyları gibi mahallerde kışlatdırılmaları ve kereste ve hatab ve sâire hamûleli sefâinin liman idâresince ta'yîn edilecek müddet zarfında cisreyn beyninde hemen tahliyesile cisir-i cedîdden çıkmaları ve devair-i belediye tenzîfât arabalarının Haliç'e kat'iiyyen süpründü ve moloz dökmemeleri münâsib göründüğünden ol vechile icrâ-yı icâbının Bahriye ve Dahiliye Nezâretlerine havâlesi tezekkür kılındı.

²²⁴B.O.A DH.MKT. 1473/49 16/R /1305 (Hicrî) .1889 gibi geç bir dönemde bile Rami ve Münzevi kışlaları yeterli olmayan yerlerinden dolayı Eyüp'teki Feshane ve tramvay'a ait depolara saman yığıyorlardı.

çevresinde kentin ihtiyacı olan her şeyin ve ayrıca önemli miktarda ticaret malının depolandığı ambarlar olduğunu biliyoruz²²⁵.

19.yüzyıl ortalarında Haliç çevresinde kirlilik üretmeyen bina yok gibidir. Feshane denize olan yakınlığıyla yetkililerce mimlenmiş olsa da kömür depolarının haricinde çeşitli havuzlar, buharlı değirmenler ve tuğla fabrikaları, bu bölgeye düzensizlik kadar bir çok yerden vasıfsız işçi gelmesine neden olmuş ve Haliç çevresindeki yerleşim bölgeleri ciddi bir kozmopolit sorun haline gelmiştir.

6.1.7 Haliç ve Ticaret Hanları

Haliç çevresindeki mal indirme ve iç alanlara taşıma bölgedeki ticareti geliştirirken aynı zamanda Haliç kıyılarında ve biraz geride bir han yapılanmasına da olanak sağladı.Bu hanlarda sadece dükkan imalathane ve depo bulunmaktaydı .Bu ticarethanelerin zemin katında depo veya dükkan üst katlarında küçük imalathaneler bulunabiliyordu.Hatta bazen çalışanların kalmalarını sağlayacak bölümlerde inşa edilmişti.Klasik Osmanlı Han mimarisi de 19.yüzyıl sonlarından başlayarak değişim göstermiş zaman içersinde dışa kapalı kare avlu şeklindeki yapı şekli dükkanların dışarıya bakan vitrinleriyle cephelerin hareketlenmesini sağlamış ve özellikle Haliç ve Kapalı çarşı bölgelerinde ise yer sıkışıklığı nedeniyle katlar plansız bir şekilde artmış ve binalarda yamulmalar ve eklentiler oluşmuştur²²⁶.

İstanbul'da klasik han tipi olarak görülebilecek 150 ye yakın ticaret hanı mevcuttur ve hemen hemen hepsi Unkapanı-Beyazıt-Eminönü arasındaki-Kapalıçarşı'yıda içine alan *hanlar bölgesi* tabir olunan bir yapılaşmayla sonuçlanmıştır. Genel olarak kullanılan klasik yapı malzemeleri taş tuğladır, kapı kemerli ve tüm klasik Osmanlı hanlarında görüldüğü gibi gergi demiri tekniğiyle yapılmışlardır²²⁷.

Geçiş Hanları diyebileceğimiz 19.yüzyıl sonlarına rastlayan hanlar ise klasik Osmanlı hanlarına benzeyen bir mimariye sahiptirler kat sayısı üçü geçmez ve kare bir

²²⁵ Ayşe Çavdar,Haliç-Mahşerin Hayat Suyu,**Atlas Dergisi**,Özel sayı “İstanbul 2005”,s.70

²²⁶ Nursel Gülenaz,İstanbul'da 19.Yüzyılda Osmanlı Ticaret Hanları,**İstanbul Dergisi**,Nisan 2000, Sayı 23,s.45.

²²⁷ a.g.m.Türk ticaret hanlarıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz.Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi,Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları,İst.1975

alan üzerinde yükselirler. Cepheleri klasik dönemi anımsatacak şekilde yalın ve sıvasızdır ,batı mimarisinden etkilenilerek dekoratif özellikler gösterebilirler.Genelde Eminönü bölgesindeki komisyoncular ve ve manifaturacılar kumaş ithalatçıları bu tür hanlarda iş görürken,Haliç'e yakın Galata bölgesindekiler ise banker ve komisyoncuların yanısıra mimar ve mühendislerin ,sigorta şirketlerinin, hırdavatçılar ve temsilciliklerin ikamet ettiği yerlerdi²²⁸.Görüldüğü gibi gittikçe temsilciliklerin şirketlerin ve bireysel iş yapanların çoğalmasıyla birlikte Osmanlı han yapısı Haliç çevresinde de değişime uğramış ve bir bürolaşma anlayışı gittikçe bu ticaret bölgesinin çevresinde görülmeye başlanmıştır.Daha doğrusu Unkapanı ve Eminönü'nde ve bu bölümde kalan kara parçasında eski klasik hanlar da zaman içerisinde *büro-han* halini almıştır.

²²⁸a.g.m Yapım yılını kesin olarak saptanan en erken tarihli “Geçiş Hanı Eminönündeki Büyük Ticaret Handır (1840). Diğer örnekler yine Eminönündeki Giritli **Mustafa** Paşa Han 19. yüzyıl ortaları), Caferiye Han (1888), Yusufyan Han (19. yüzyıl ortalar); Galata bölgesindeki Büyük Balıklı Han (1875), Küçük Balıklı Han (1875), Zincirli Han (19. yüzyıl ortaları), Ticaret Han (1881), Kuyumcular Han (1880-89 arası) ve Gül **Kamondo** Han'dır (19. yüzyıl ortaları)”.s.50

7.DEVLET FABRİKALARI VE BÖLGESEL DAĞILIMLARI

Bu aşamada İstanbul'u 19.yüzyılın başlangıcından itibaren sanayi yoğunlaşması açısından üç ana bölgeye ayırarak inceleyeceğiz. Bu bölgeler başta Haliç bölgesi, Beykoz ve Bakırköy'dür. Haliç havzasındaki en önemli devlet tesisi olarak Feshane bu bölgede dönemin en önemli sayılabilecek sanayi kurumlarından birisini teşkil ediyordu.

Türkiye'de mensucat sanayi aşağı yukarı 130 yıl önce başlamıştır. İlk kurulan fabrika 1836 yılında İstanbul'da Kadırga semtinde Hazine-i Hassa binalarında oldukça ilkel bir şekilde çalışan ve *Darüssinae* ismini taşıyan fes imalathanesidir. Esasen fes 19.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşmesi bağlamında ilginç bir şekilde sembolleşen kıyafet aksesuarı olmuştur. Zira sanayileşme ve seri üretim için başlangıç olarak bir başlık seçmek bilinçli olsun olmasın dünya sanayileşme tarihinde belki de eşine zor rastlanan bir olaydır. Ancak yeni düzen oluşturma ve bu düzene giden yolun önemli bir kısmının da dış görünüşten geçtiğini düşünen 19.yüzyıl başındaki Osmanlı hükümrânlığı bir anlamda fark etmeden de üretim araçlarının oluşturulmasında bu basit ihtiyaca öncelik vermişti²²⁹.

II. Mahmut'un aldığı bir kararla fes imalatının ordu ihtiyacını karşılaması ve bu iş için Haliç'de Eyüp civarında padişah III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan saray'ının Kur'a dairesine taşınmış ve 1839 yılında Feshane-i Amire adını alarak

²²⁹ Fes üretiminin sanayi kolu olarak ülkeye girmesi bir dizi zorunlu kıyafet değişimiyle birlikte meydana gelmiştir. önce memurlar daha sonra da üst kesim Osmanlılar arasında ilk kıyafet devrimi zihinsel devriminde bir parçası olarak algılanıyordu. Dolayısıyla askerler için öngörülen bir kıyafet daha sonra halk içinde yaygın kullanıma dönüşüp modernleşme çabasının simgesi halini aldı. Her ne kadar şekilsel bir değişim gibi görülse de bu çağdaş yaşama ayak uydurma isteğinin temelinde de askeri geri kalmışlık korkusu yatmaktadır. Daha 18.yüzyılın sonlarında III.Selim zamanında Rusya'nın ilerici hamleleri endişe vermekteydi. Bu dönemdeki bir sekbanbaşının ifadesi şudur '...Halbuki Moskof keferesi yetmiş seksen yıldan beri devletine nizam vermiş vesair kıralar içinde deferrid ile nam ve şöhet kazanmağa istekli olarak bir çok yerler almış hatta leh topraklarını bile kendi toprakların katmıştır'. bkz. Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hat-tı Hümayunları-Nizam-ı Cedid (1789-1807) Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s.52

üretime başlamıştır²³⁰. Tanzimat anlayışının sanayileşme açısından en büyük önderi II.Mahmut olmuştur.Bu padişah döneminde başlatılan geniş çapta ihtiyaç duyulan malları imal etmek amacıyla büyük tesis kurma politikası bu dönemde diğer bazı tesisleri modernleştirilmesine neden olurken bazılarının da yönetim ve üretim tarzlarını yeniden şekillendirmiştir.Özellikle İslimye Çuha fabrikası'nda bu türden bir yapılanma seçilmişti²³¹.Ancak Feshane fabrikası yer değiştirmesi ve ürün olarak ilk defa denenecek bir teknoloji ve işçi çalıştırma sistemine ihtiyaç duyduğu için bir anlamda Osmanlı sanayileşmesinde özne ve yenilikçi konumunu korudu.

7.1 Osmanlı dokuma ve tekstil sanayi ürünleri

Osmanlı İmparatorluğu pamuklu dokumalarla pamuk-ipek karışımı kumaşların üretiminde oldukça eskiye dayanan bir tecrübeye sahipti.Zira İmparatorluğun geniş toprakları hem kültürlerin dokumaya kattığı tarzlardan üreticilerin esinlenmesini sağlıyor hem de geniş coğrafyasının bu ürünlere sağladığı hammadde bolluğundan dolayı herhangi bir sıkıntı yaşanmıyordu. Üretim geniş anlamda iç pazarı destekler görünüyordu. Pamuk ekimi yoğun bir şekilde Batı Anadolu, Selanik, Halep ve Kıbrıs bölgelerinde yapılmaktaydı. Saruhan sancağının her yerinde pamuk ekilebilirken buradan hem çevredeki bölgelerin ihtiyacı gideriliyor, hatta İstanbul'a pamuk gönderilebiliyordu²³².

Başta İstanbul olmak üzere dokuma sanayi Osmanlı İmparatorluğunda 19.yüzyıla kadar kendi kendisine kalite açısından yeten ,orta düzeyin üzerinde imalat yapabilen bir sektördü. Anadolu'daki önemli kumaş dokuma merkezleri Amasya, Konya ve Diyarbakır'daydı; İpek Sanayii merkezleri ise, Şam ve Halep'te bulunmaktaydı; halı dokuma sanayii, Bursa, Aydın, Karaman, Sivas, Şam, Silistre, Vidin, Niş, Bosna ve Selanik eyaletlerinde köklü ve kendine has tarzda halı üretecek düzeydeydi.

²³⁰ Ömer Alageyik,"Türkiye'de Mensucat Sanayinin Tarihçesi",**İstanbul Sanayi Odası Dergisi**,yıl.2 sayı 16(15.6.1967),s.9

²³¹ Rifat Önsoy,**a.g.e**,s.51

²³² Emre Dölen ,**Tekstil Tarihi**,İstanbul,Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Yay.,1992,s.376

İstanbul' ve Bursa'da fes üretiminin planlanmasıyla birlikte kurulan fabrikalarda bu ürünün haricinde ordu ihtiyacını karşılamak maksadıyla değişik dokuma ürünlerinin de imal edilmesi ihtiyacı doğmuştur. Feshane Fabrikası bu anlamda çuha ve iç giyim ürünlerine yönelmiş ve piyasaya imalatını sunmuştu. Genel olarak bu fabrikada ve diğerlerinde üretilen ve belgelerde rastladığımız dokuma ürünlerinin belli başlıcalar şunlardır;

Aba: Yünden dokunmuş, kaba ve kalınca bir kumaştı. Özellikle din adamları ve tarikata bağlı kişilerin giydiği paltolar bu kumaştan yapıldı. Daha sonraları kışlık asker kıyafetlerinde de kullanılmıştır

Çuha: XX. yüzyılda Panama dokuması adıyla bilinen sepet örgülü sık dokunmuş ve kalın yünden yapılmış bir kumaştı.

Kirpas: Pamuk veya keten ipliğinden dokunan bir bezdi. Pamuktan dokunmuşuna "Kirpas-ı Penbe", ketenden dokunmuşuna da "Kirpas Keten" denir.

Kirpas-ı Keten'den gömlek yapılır, Kirpas-ı Penbe'dense yağmurlukları astarlığında kullanılırdı

Hakir: Kalın dokunmuş, sağlam ipekli bir kumaş türüdür. Şalvar ve üç etekli entari yapımında kullanılırdı.

Hârâ: Yünden dokunmuş sof gibi dalgalı ve hareli bir kumaştı²³³.

²³³ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi- Osmanlı Devri-İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, Cilt 3, 7. Kısım, 1995, s. 221. 222. Genel olarak Türk dokuma sanayiinin 19. yüzyılda dahil olmak üzere geçmişten getirdiği geleneksel dokuma türleri de şöyle sıralanabilir *Abani*: Üzerine safran sarısı dallar işlenmiş, açık sarı veya beyaz renkte ince ipekli bir kumaştı. Hindistan'dan ve Halep'ten geldiği gibi, Bursa ve İstanbul'da da dokunurdu. Daha çok sarık olarak kullanılan abani, perde, yorgan yüzü, başörtüsü; bohça; kundak ve kadın giysisi yapımında da geniş çapta kullanılırdı. *Bürümcük*: Ham ipekten yapılan ince bir kumaştı. Yatak örtüsü, gömlek ve bazı yerlerde kaftan yapımında kullanılırdı. *Çatma*: Çok eskiden beri Türklerin dokuduğu bir kumaş türüdür. Üsküdar, Bilecik, Bursa ve Aydos'ta dokunan kabartma çiçekli bu kadife kumaşın çoğunu lâle motifleri süsler ve dokunduğu yerin adı ile anılırdı (Bilecik Çatması gibi). Örtüler, yastık yüzleri ve perdeler bu kumaştan yapıldı. Motifsiz olan sade türleri de vardı. *Çözme*: Bükümlü, birkaç ipek kozasından çekilerek dokunan ipekli bir kumaştı. Pamuklu türü de olurdu. *Barani* (Yağmurluk): Yeniçerilere ve Acemi oğlanlarına her yıl 23 Aralık'ta verilen yağmurluk, sağlam ve iklim koşullarına dayanıklı bir kumaştı. Diğer adıyla *zemişlani kışlıklar* olarak da isimlendirilirdi, çivit mavisi su geçirmez Selanik çuhasından yapıldı. Bu kumaşın üretimi daha çok Gümüllüce, Karayova, Çernova ve Satılga kasaba ve köylerinde oturan ve sayıları 291'e ulaşan

Bunların haricinde pamuklu ve yünden fanila, don ve gömlek, yazlık kışlık pantolon üretim dahilindeydi. 1804 yılında, III. Selim döneminde ülkede tüketimi ve ithalatı artan iki maddeden biri olan çuhaya kağıt da eklenmiş ve kapsamlı bir sanayi oluşturulması planlanmıştı.

7.1.1. Fes üretiminin nedenleri ve bir sanayiye dönüşmesi

II.Mahmut askeri ıslahata başladığında temel amacı III.Selim'in düştüğü hataya düşmemektir. Avrupa benzeri yasalar ve yönetim şekillerinin yerleştirilmesi en başta düzenli ordunun kurulması ve ona sağlanacak alt yapıyla birlikte gelişebilirdi. Başta Said Galib Paşa'yla yaptığı görüşmeler bu sadrazamın kendini yetkin görmemesi sonucu görevden alınması ve padişahın yeni ordunun kurulması aşamasında Selim Mehmet Paşa'yla devam etmesi sonucunu doğurdu. 1241H(1826) yılında talim asker yetiştirilmesine karar verilerek yeniçeri ocağının mutabakatı sağlandı ancak isyan çıkaran yeniçeri ocağı bu durum fırsat bilerek tamamen ortadan kaldırıldı. Talim maksadıyla kurulan birlik Asakir-i Mansure-i Muhammediyye adıyla eğitilmiş ilk ordu oluşturma teşebbüsü olarak tarihe geçti.

1242 (1826) hicret yılı başında sekiz bölüme ayrılmış subay sayısı 1526 kişi olan İstanbul'da 12 bin kişilik bir ordu meydana getirildi. Nizamnamesi hazırlandı. Ülkenin çeşitli yerlerinden askere alım kayıtları yapılmaya başlandı, Askerlik bu dönemde 12 yıldır. Asker kıyafetleri tebdil edildiği sırada Mansure askerlerinin başlarına da *şobara* denilen Bostancı ocağının giydiği başlık giydirildi²³⁴; bu şobarayı zabitan telli ve efrad sade olarak giyeceklerdi. Neferlerin tek tip kıyafetleri de çuhadan ceket ve yelek ve şayaktan üretilmiş sıkma denilen düz potur yani şalvar ve don ile ayaklarına

Tekâlif ve Avarız vergilerinden bağışık tutulan bir kısım Musevi tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu çuhacılar dokunmuş çuhaları köylerine getirir ve Battancı Kethüdası'nın yönetiminde, battanlardı (döğer, kalıplar). Battanlama işi sona erince de askerî ambarlara teslim edilirdi.

²³⁴ İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Asakir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Takriri ve II.Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu", İstanbul, **Belleten**, 1954 (70), s.224

serhadlik adı verilen ayakkabı verildi ve bunlar her sene Hızır İlyas'ta değiştirilecekti²³⁵ 1831 yılında İstanbul'da bulunan bir Amerikalı doktor DeKay Osmanlı askerlerinin kıyafet değişimini olumlu pratik açıdan kolaylık sağlayan bir yenilik olarak görüyordu;²³⁶

Esasen kıyafetlerdeki bu değişiklik başa konan başlıklarda daha da kendini belli etmeye başladı. Askeri başlıkların fes'e kadar geçirdiği evrim gerçekten kısa zamanda hummalı bir arayışın sonucudur. 1827 senesi ortalarında Sultan Mahmud askerlerinin başında en son karar kılınan serpuşun dışında bir şey görmek istiyordu. Aslında her şey dönemin Kaptan-ı Derya'sı olan Koca Hüsrev Paşa'nın kendi yönetimi altındaki erlere alışık olunmayan eğitimler ve yeni nizamı vermesiyle başladı. Sonradan Müslümanlığı seçen Fransız asıllı bir çavuş olan Hüsrev Paşa mahiyetindeki

²³⁵ e.g.e,s.224

²³⁶ Berkes,1978,s.193 "Bugünkü Türk askerinin kıyafeti ,son on yıl içerisinde meydana gelen genel değişimin bir parçasıdır. Pitoresklik açısından bir şeyler kaybedilmiş olmasına karşılık,askeri ödevde etkinlik açısından çok çok şey kazanılmıştır.Eski bol yemeniler yerine asker şimdi deri bağlarla sıkı bağlanmış kunduralar giyiyor.Erlerin hareketlerini köstekleyen o kocaman çakşırların yerini şimdi yün pantolon almıştır...Göz kamaştırıcı,havalana cüppe, binişlerin yerini sık.vücuda oturan mavi renkli ceketler almıştır..." Görüldüğü gibi bu gözlemde belirtilen kıyafet değişiklikleri daha sonraki yıllarda özellikle dokuma fabrikalarının üretim kalemlerinde yer alacak ürünlere dönüştü.Feshane fes kadar askeri iç giyime yöneldi ve bir dönem için halı üretimi bile gerçekleştirildi.Kıyafet değişikliği bununla birlikte imparatorluktaki yüzyıllar içerisinde gelişen alışkanlıkları bir anda kıramadı.Çok geniş bir coğrafya ve tebaa çeşitliliğine sahip Osmanlı imparatorluğu, askerlerinin kıyafetini düzenlediğinde halk için buna alışmak kolay olmamıştır.İstanbul fabrikalarında dikimhanelerinde üretilen ve nispeten Anadolu ve orta doğu giyim tarzından biraz olsun sıyrılmayı amaçlayan bu girişim ilk zamanlarında göze batmaktaydı.Nitekim 1830'lu yıllarda görev yapan Zarif Paşa'nın anılarından yapılacak bir alıntı kabul edilen yeni kıyafetlerle halkın geleneksel beğenileri arasında büyük farklar olduğunu ortaya koymakta...Siverek'e gelindi. Aşiretin birisi çölleri zaptetmişti ve kendisine çöl padişahı derlerdi. Aşiretiyle gelip bizim askerin olduğu yere üç saatlik çöle yerleşti. Bununla dostluk kurmak gerekiyordu. Çünkü aşireti çok kalabalıktı, develeri gökteki yıldız sayısı kadar çoktu... Miralay buna bir zabıt göndermek istedi, beni yolladı. Bir "kağıt" alıp gittim, çadırlarına yaklaştım. Araplar beni görünce bir "lululu" koptu, herkes atına bindi. Bir Arap gelip nereye gittiğimi sorunca Eyüp Bey'i görmek istediğimi söyledim. "Taal" deyip beni aldı Eyüp Bey'in çadırına götürdüler...Ne kadar Arap varsa beni seyretmeye başladılar. Çünkü üzerimde "sırmalı elbisem" vardı. Eyüp beyin elini öptüm, saygılar sundum. "Otur" diye yer gösterdi. "Benim otlaklarımı niye hayvanlarınıza yediriyorsunuz, buraların benim olduğunu bilmiyor musunuz? Sizin padişah çöllere karışmaz. Ama siz misafir gelmişsiniz. Eğer gelip görüşmeseydiniz hepinizi harap ederdim" dedi ... Sonra "-Padişahınızın askerleri hep böyle mi giyerler?" diye sordu. "-Zabıtlar böyle giyerler, neferler başka türüdür" dedim. Onun üzerine "-Sizin hiç utanmanız yok mudur? Böyle elbise mi olur? Her tarafınız görünüyor. Bir maşlah getirin" dedi. Bir maşlah getirip üstüme örttüler. Sonra, "-Bir daha gelirsen böyle açık gelme, maşlahla gel" dedi... Oradan kalkıp Urfa'ya geldim. Urfa halkı o güne gelinceye kadar hiç "Nizam Askeri" ve elbisesi görmemiş. Beni görünce bir alay ile paşa kapısına götürdüler. Nereye gitsem, çoluk çocuk ve karılar başıma toplanıp seyrediyorlardı...'Zarif Paşa'nın anılarından alıntılanan , Antik A . Ş / www.antikalar.com/v2/konu/konu0404-1.asp

askerlere askeri talim yaptırmaya başladı ve Paşa bu eğitimler sırasında askerlerin başına Tunus'tan getirttiği fesi giymeyi zorunlu tuttu. Hüsrev Paşa serasker olunca, bu değişik kıyafetli ve batı talimi almış askerlerini serasker kapısına (Şimdiki İstanbul Üniversitesi girişi) konumlandırmış ve bir Cuma selamlığında askerler Sultan Mahmud'un dikkatini çekmiş, başa giyilen serpuş sultanın hoşuna gitmişti²³⁷.

7.1.2 II.Mahmud'un portrelerinde Yeni oluşan Kıyafet Endüstrisi

Bunu müteakip fes denilen bu yeni başlığın şer'en uygun olup olmadığı tartışmaları da baş göstermişti²³⁸. Bu durumun açıklığa kavuşturulması için başta askeri serpuş olmak üzere diğer giysileri görüşmek üzere 1827 yılında bir şura toplandı²³⁹. Şurada askeri elbiselerin iyi ancak başlarındaki *şobara*'ların gerek renk ve gerek kalitesi itibarıyla yetersiz olduğu sonucuna varıldı ve şobara yerine ona benzeyen ama daha dayanıklı fes giyilmesi kararlaştırıldı. Bu başlığın üretimi için Tunus ve Cezayir'den ustalar getirtilip İstanbul'da yapılacağı surette ucuza üretilebileceği düşünülmüştü.

Fesin bildiğimiz klasik şekliyle kullanılması ve Osmanlı asker, bürokrat ve halkıyla bütünleşen bir sembol halini alması için teknolojik arayışlar yukarda belirtilen 1827 başlangıç tarihinden itibaren yaklaşık on yıllık bir zaman aralığında sürmüştür. Bu

²³⁷ Uzunçarşılı,1954,s.225

²³⁸ Toynbee'ye göre dini açıdan bu konu da kuvvetli bir karşı koyuş için temel bulunabiliyordu:'''Tanrı ve melekler inayetlerini Cuma namazında sarık saranlara verirler', 'Sarıkla iki rekat namaz sarıksız yetmiş rekattan daha üstündür', 'Sarık imanla imansızlığı ayıran maniadır', 'Kendini putperestlerden ayır:sakal bırak ve bıyıklarını düzelt', 'Bir milleti taklit eden,onlardan biri olur'. Başta fes için gösterilen kısmi direnç zamanla bunun bir Müslüman başlığı olduğu şeklindeki inanca yerini bıraktı.Hatta vücudun geri kalan kısmına Batı'nın uygun giysileri kabul edildiği halde,fes ve sidara dini özdeşlik ve bağlılığın nihai sembolü olarak kalmaktaydı. Bugün bile bir çok İslam ülkesinde başa örtülen şey muhafazakarlığın son sığınağıdır'' A.J. Toynbee,2002,s,100-101.

²³⁹ III.Selim döneminde kapsamlı bir çağdaşlaşma projesi başlatılınca ilk aşamada askeri sorunların çaresine bakılmak istendi.Askerin giyim kuşamı bir problem olarak görülünce yeni dokuma ve giyim sanayinin de ilk uygulamaları başlatılmak zorunda kalındı.III.Selim etrafındanki bürokratlara da İran ve Hint kumaşlarını bir kenara bırakıp kendisinin kullandığı İstanbulkari kumaşlardan kullanmaları telkininde bulunuyorduTopkapı sarayından Kubbealtı mevkiinde döşeme olarak bu kumaş kullanılmış ve bu kumaşın üretim ve iyileştirilmesine çalışanlara teşvik verileceği söylenmişti ancak 1807 Kabakçı Mustafa isyanı tüm bu gidişatı bir süreliğine aksatmıştır.Bknz.Türk Giyim sanayinin Tarihi Kaynakları,Önder Küçükerman,İstanbul,1996,GSD Yay.s.94

arayışın en önemli tarihsel figürü padişahın kendisidir. II.Mahmud'un döneminde yapılan portreleri incelendiğinde çok farklı bir kıyafet biçiminin hem Avrupa'dan hem de Osmanlıların bir yada iki yüzyıl önceki Sipahi geleneğinden beslendiği anlaşılır.Devlet dairelerine fermanla portresinin asılmasını buyuran padişah yeni görüntünün bürokratlar içinde kabul görmesi için çaba sarf etmişti .Bu dönemde tasvir-i Hümayunları merasimle asmak adet haline gelmiştir.Topkapı'daki at üstündeki portresi bunların en meşhuru. Esasen alışılmadık fesi kadar belden aşağısı olmayan ceket de II.Mahmud'un en karakteristik giysilerinden biriydi.

Muhafazakâr çevreler, örneğin Mahmut Şevket Paşa gibi, bu ceketvari giysiye mintan demeyi tercih ediyordu. Resimlerindeki bu ceket İngiliz subay üniformalarından esinlenmiş olabileceği izlenimini vermele birlikte 14.yy'dan 17.yy'a kadar sipahilerin giydiği elbiselerden de çizgiler taşımaktadır²⁴⁰.Diğer büst yada modern zaman resimlerinde de II.Mahmud'kendine has bol püsküllü fesi ve uzun bir pelerinle tasvir edilmiştir.Siyah ayakkabılar üzerinde- ki bunlar belki de ilk deri kundura örnekleridir-beyaz pantolon ve sıрма apoletler belirgin bir şekilde pelerinin altında göze çarpar.

II.Mahmud yenilik hareketlerini kendisinden ve dış görünüşünden başlatırken aslında devlet yönetimindeki bürokratik sınıfta bir yüzyıl boyunca nasıl olacağının ipuçlarını veriyordu. *Kalemiye* sınıfının ağırlık kazanması sivil bürokrasiye geçişte ilginç temayüllere neden olurken, devlet memuru kavramında batı tarzı bir düzenleme görülmekteydi. Askeri kıyafetlerde görülen III.Napolyon Fransa'sının etkileri devlet yönetiminde de Prusya ve Avusturya'dan esinlenmeler içeriyordu²⁴¹.Kıyafetteki dayatmacı yenilikçilik tek merkezden yönetme anlayışının dışsal görüntüsünü oluşturuyordu.II.Mahmut 1829'da toplumun kıyafet anlayışında devrim sayılabilecek değişikliklere başladığında statü ve buna ait tüm dış görünüş şekillerini ortadan kaldırmayı amaçlamıştı.Devlet görevlileri fes takmaya zorlandıklarında rütbesel

²⁴⁰ Nureddin Sevin, **Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir bakış**,İstanbul,Milli Eğitim Basımevi ,1973s.118.Başlıkta karar kılmak için çeşit çeşit şapka deneyen padişah fes haricinde de alışılmışın dışındaki başlıkları giymekten çekinmezdi.Bu konuyla ilgili şöyle bir rivayet anlatılır:Değişik bir şapkayla ve yeni üniformasıyla ilk cuma selamlığına çıkmaya hazırlana padişah başında yeni şapkasıyla ayna karşısında kıyafetini kontrol ederken kıyafetindeki aşırılığı bir şekilde haber alan Valide Sultan padişahın bulunduğu mahale bizzat gelerek ayaklarına kapanmış 'Aslanım o başındakini çıkarmazsan analık hakkını helal etmem' diye ağlamış, padişahta bu ısrar üzerine şapkayı çıkarıp fesi giymişti.a.g.e,s.181

²⁴¹ Ali Akyıldız,**Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**,İstanbul,İletişim Yayınları,2004,s.45,47

göstergelerinden sıyrılmak zorunda kaldılar.Bu kararla bütün kapıkullarının dış görünüşü aynı oldu ve sarık ve kaftanın bir değeri kalmadı.Dini görevliler bu değişimin dışında tutulurken kadınlar için özel bir yaptırım uygulanmıyordu.Ancak padişah bütün sınıfsal ve toplumsal konuma bağlı farklılaşmaları ortadan kaldırmak ve homojen bir Osmanlı toplumu yaratmak maksadıyla bütün kesimlere daha doğrusu halka fes takma zorunluluğu getirdi.Artık tebaa ayrımının olmadığı bir dış görünüşe kavuşacaktı²⁴².

Üst rütbeli subayların ve bürokratların kıyafetlerindeki yenilenme er ve düşük rütbeli askerlerin ihtiyaçlarından farklıydı. Erler ve küçük rütbeli zabitanların kıyafetleri esas olarak Osmanlı tekstil ve dokuma sanayinin kapasitesini arttırarak çalışmaya zorlayan bir unsurdu.Pantolonların hem bahriye hem de kara ordusunda kullanılması kadar²⁴³ iç giysileri- fanila don vs. imalatı da gerekmekteydi ve bunlar kış ve yaz için ayrıca üretilecekti.Battaniyelik yün ve pamuklu üretimi ayrıca üzerinde çalışılması gereken imalat kalemleriydi.

7.1.3 Fes'in zaman içindeki değişimi

Gereken hem estetik hem de dayanıklı fes şeklini tutturabilmek başta boya kıvamından kullanılacak kalıba, fesin kendine has kırmızı renk tonuna kadar bir dizi incelik gerektiriyordu ve bu bileşimi sağlamak başta oldukça sorun yaratmıştı. Örneğin 1831 yılındaki bir padişah buyruğunda artan hoşnutsuzluk açık bir dille belirtilir. Edirne ve Bursa'da yapılan feslerin kalite olarak düşük düzeyde olduğu şikâyet yolu padişaha ulaşmıştı²⁴⁴.Aslında o dönemde bu tür hoşnutsuzlukların yoğunlaşması Feshane Fabrikası açısından üretimini denetlemesi ve bu konudaki tek yetkin tesis olması gerektiği yönünde bir baskı unsuru oluşturunuyordu.

²⁴² Donald Quataert,**Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**,İstanbul,İletişim Yay.,2000,s.219-220

²⁴³ Pantolon imalinde mevsim geçişlerinde sorunlar yaşanabilmekteydi . Örneğin Fabrikay-ı Hümayunlardan elbise anbarlarına gönderilen kirbas (dokuma keten) bazen yazlık pantolon üretimi için yeterli kalitede olmuyordu.bknz. B.O.A H.Hassa Fabrikalar Tahrirat Defter no 79: 1271-77

²⁴⁴ “*Malum-ı alileri buyrulduğu üzere bundan akdemce darsaadet ve mahal-i sairede fes imali hususuna teşebbüs olunmuş ise de layıkıyla husule getirilemediğinden....*” BOA,H.H.18748;1246 (1831) Ve yine aynı şekilde “*...doğrusu böyle feslerin saye-i mekarımvaye-i cihandarilerinde runüma asakir-i mansure-i şahanelerine giydirilmesi nareva olmakdan naşi inha olunduğu vechile fimabad imal idecekleri feslerin iksaya şayan olacak surette geliştirilmesi esbabının istihsaline ikdam ve gayret etmeleri...*” BOA,HH,23976/A;1250 (1835)

Fesler 19.yüzyıl boyunca çeşitli tarzda üretilmeye ve fabrikanın belirlediği şartlar altında çalışan dükkânlarca halka satılmaya başlandı. Feshane’de evvela tepesi tablalı ve aşağısı darca yapılan fesin daha sonra çok çeşitli şekilleri imal edilmiş ve her biri isimlendirilmiştir: ‘Darbeyoğlu, Hamidiye, Büyük Hamidiye, Aziziye, tam zuhaf,yarım zuhaf’ çok çeşitli feslere verilen adlardır²⁴⁵.

Fese püskül eklenmesi II.Mahmud zamanında gerçekleşmişti. *Mahmudi kalıp* denen bu fesler büyük ve yüksekti ve mavi ipek püsküllerle süslenmişti. İplikten, ipekten veya ince telden,yukarı top,aşağısı dağınık püsküller,bir süs olarak geliştirilmiştir.Ancak bu püsküller dağılarak fes tablası üzerinde toplanmaktaydılar.Bu duruma karşılık burma top püskül geliştirilmiştir.Daha sonra da bu püskül konusu üzerine bir ‘*Püskül Nizamı*’ hazırlanarak fes belirli standartlara sahip kılınmaya çalışılmıştır.Sultan Abdülmecid devrinde ise fes boyut olarak her açıdan ufalıp bilinen klasik ölçülerine kavuşuyordu²⁴⁶.

Ancak yine de özellikle padişahlar halkın giydiği feslerden ayrı olarak kendilerine has fesler giymeye devam etmişlerdir. *Aziziye* biçimi fesi Sultan Abdülaziz giymiş olup tepesi dar ve aşağısı genişti. *Hamidiye* biçimi ise II:Abdülhamid ‘in giydiği fes çeşidiydi ve tepesi ile ağzı aynı genişlikte idi²⁴⁷.Fes kumaşının rengine göre de değişiklikler geçirmiştir.Gerçekte fes kırmızısı çok geniş bir yelpazede beğeniye sunulmaktaydı.Narçiçeği kırmızısından karaya çalan ‘*Koyu güvez*’e kadar bu rengin bütün çeşitleri kullanılmıştır²⁴⁸.Zaman içerisinde siyah renkli feslere bile rastlanmıştır.Narçiçeği renginde olan fesler ise Abdülhamid Döneminde hafife fesi olarak bilinirdi²⁴⁹.Bir anlamda erkekler için bir moda yaratan fes Avrupai giyim tavrının belkide en süslü tamamlayıcısı olmakla kalmamış batı içinde bir medeniyetin sembolü olarak anılmıştır.

Fes üretiminin temelinde kalıplama yatmaktaydı. İlk önce fesler kalıba çekilerek en temel şekil veriliyordu. En ilkel şekliyle kalıplar tahtadan yapılmaktaydı

²⁴⁵Uzunçarşılı,1954,s.225

²⁴⁶ Pars Tuğlacı,**Dadyan Ailesinin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü**,İstanbul,1993,s.186

²⁴⁷ Uzunçarşılı,1954,s.230

²⁴⁸ Tuğlacı,1993,s.187

²⁴⁹ Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,**Fes**,İstanbul,Cilt.3,1994,s.296

ancak sağlam olamamaları nedeniyle sonradan İzmit’de uygulanmaya başlanan bronz kalıplar, İstanbul’da da yaygınlaşmaya başlamıştı.Ünlü kalıpçılar İstanbul’un en eski semtlerinde bulunmaktaydı.Eminönü’nde, Hamidiye sebili karşısında,İskender Boğazı’nda, Fatih’te bir çok kalıpçı atölyesi bulunuyordu. Kalıplar başlangıçta mangal kömürüyle ısıtılırdı ve daha sonraları bu yöntem fabrika ortamında havagazı ve petrol ocaklarıyla yapılmaya başlandı²⁵⁰

Tüm bu başlık stilleri ,üretim tarzları hakkında bilgilerimiz olmasına rağmen Osmanlı tarihçileri arasında fesin çıkış noktası hakkında hala kararsız görünen önemli araştırmacılar vardır. Uzunçarşılı askere fes giydirilmesi konusunun tarihlerde yazılı olmasına rağmen bu kararın ne suretle alındığına dair hiçbir kayıt olmadığını belirtmekte. Vakanüvis Lütü Efendi, tarihçesinde bu olayla ilgili kayda değer bilgi vermemektedir. Ancak o da askeri düzende bir boşluk olduğunu farkındaydı. Nizam-ı elbise başlığı altında şu ifadeye rastlıyoruz;

‘Her devletde tavaif-i askeriyyenin üniforma ve urbaları sair nasdan mütemayiz ve müteferrik olup sairleri det-i balde vechile giyinip kuşanmakda muhtar olmaları lazım gelir iken bu misillü tenbihat icrası muvafak-ı usuk-ı hikmet olmadığı cihetle az vakit zarfında te’sirsiz kalmışdır’²⁵¹

Tüm bu düzen verme çalışmaları tarihçiler açısından müspet yaklaşılmakta ve olması gereken ıslahatlar olarak yorumlanmaktaydı. Örneğin **Ahmet Cevdet** fes ve kıyafet değişikliğinden çok askerin talim yapmaya duyduğu ihtiyaçtan bahsediyordu. Ahmet Cevdet Prusya’da talimli erlerin çoğalmasını bir yeni oluşum olarak görüyordu. Gerçektende bu ülkede 40 binden fazla asker yok iken çok kısa bir zaman içerisinde halk teşvik edilerek bir eğitimden geçirilip 150 bin talimli askere ulaşılmıştı²⁵².II.Mahmud ‘un kendine has giymiş olduğu Mahmudi fes’de esasen bir çok yönden Prusya askeri başlıklarını anımsatmaktadır.

II.Mahmud’un orduyu yenileme çabalarının küçük bir parçasını oluştursa da fesle birlikte yapılan kıyafet değişikliği sanayi açısından bir canlılığın yaşanmasına neden oldu. Ancak genel anlamda fabrika ve atölye üretimi dışında hala eski yöntemleri

²⁵⁰ Tuğlacı,1993,s.187

²⁵¹ **Vaka’anüvis Ahmet Lütü Efendi Tarihi**,İstanbul,Cilt 5,YKAY-Tarih Kurumu,1999,s.277

²⁵² **Tarih-i Cevdet**,Cild 5,İstanbul,Üçdal Yayınevi,1984,s.2429

kullanan, rekabete karşı kırılğan olan yerli üretim için ciddi sorunlara da neden olduğuna dair görüşler mevcuttur²⁵³. Bu duruma ileriki bölümlerde değinilecektir.

7.1.4 Bursa’da İmal Edilen Fesler

Feshane’nin kurulum yıllarına rastlayan dönemlerde Bursa şehri fes üretiminde önemli bir merkezdi. İstanbul’a olan yakınlığı ve görünürde dokuma için gerekli tesislere sahip olması fes üretiminin Feshane’den önce bu şehirde yapılmasını kolaylaştırmıştır. Her şeye rağmen problemsiz ve ödemelerin aksamadan yapıldığı bir üretim Bursa’da da gerçekleştirilemiyordu. Örneğin arşiv belgelerinde tam olarak Feshane’nin kurulma planlarının yapıldığı bir zaman aralığında Bursa’daki fes üretimine ait bir yazışmayı incelediğimizde fes üretiminin gerçekleştiğini ama işçi ücretlerinin verilmesinde aksama yaşandığını görüyoruz. Asakir-i Muhammediye için Bursa’da fes üretimine 15000 kuruş ayrılmış ve imal edilen 5156 adet fes elbise anbarına teslim edilmişti ancak işçilere ödeme yapılması noktasında bir miktar daha akçeye ihtiyaç duyulmuş ve bu gerçekleşmeyince üretim durma noktasına gelmiştir. Fazladan istenen miktar 10000 kuruştur²⁵⁴.

Bu 5116 fesin cins olarak ayrımı ve beher fiyatı ise şöyle hesap edilmiştir; Normal iyi kalite fes sayısı 1031’dir ve beheri 8.5 kuruştan toplamda 8763,5 kuruş değerindedir. *Evsat* denilen orta halli feslerin adedi 4125’dir ve beheri 5.5 kuruştan toplamı 22678,5 kuruştur ve yekün hesap 31687,5 kuruş yapmaktadır.

²⁵³ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye-Tanzimattan 1.Dünya Savaşına*, İstanbul ,Belge Yay., Cilt II., s.63.

²⁵⁴ B.O.A C.A.S. 4332 1245/1829 s.2 . Masrafların karşılanması için gerekli kaynağın Mukataat Hazinesinden karşılanması yönünde sürekli talep bulunmaktaydı. Serasker paşayla Asâkir-i Mansûre Nâzırı vekîli arasında geçen takrirlerde Başmuhâsebeden bir hesap çıkarılmıştı “... *hesâb etdirildiği üzere Asâkir-i Mansûre ve sâîr sunûf-ı askerîye için a’yân-ı mûmâileyh ma’rifetiyle i’mâl olunacak feslerin icâb eden bahâsına mahsûben mukaddemâ ale’l-hesâb olarak on beş bin kuruş deyn? olduğu ve şimdîye değin a’yân-ı mûmâileyh ma’rifetiyle bi’l-i’mâl anbar-ı mezkûre teslim olunmuş olan mezkûr’l-mikdâr a’lâ ve evsat feslerin fiyât-ı sâbıkasıyla lâzım gelen bahası otuz bir bin dört yüz elli bir kuruşa bâliğ olmuş idiği derkenârlardan nümâyân olmağla bu sûretde masârif-ı mezkûreye mahsûben bu def’a dahi i’tâsı iltimâs buyurulan ale’l-hesâb on bin kuruşun i’tâsı husûsuna irâde-i aliyye ta’alluk buyurulur ise meblağ-ı mezbûrun mukâta’ât hazînesinden verilmesiçün sûreti i’tâsıyla tanzîmi lâzım geleceği ma’lûm-ı devletleri buyuruldukda emr ü fermân devletlü sa’âdetlü sultânım hazretlerininindir.*”

5000 kûsur fes imalatın genişliğini ve seriliğini göstermekte. Masrafların ilk tahmin edilen rakam kadar ek bir ödeneye ihtiyaç duyması da işçi ücretlerinin taşıma ve hammadde giderlerinin yüksekliğine yorumlanabileceği gibi bu tür üretim faaliyetlerinde ilk ödemenin genellikle ihtiyaca cevap vermenin altında yapıldığı ve daha sonra yazışmalar yoluyla hazineden kaynak aktarımına yönlenildiği tipik bir yöntem olarak düşünmek gerekir.

Bursa fes üretim deneyiminin ardından ipek üretiminde de yükseliş gösterir. Ancak devletin bu yoldaki öncü rolünü ve bilimsel yaklaşımını göz ardı edemeyiz. Düyunu Umumiye İdaresi *harir* öşrünün kaynağı olan ipekböceği tohumunu üretmek için *Pasteur Enstitüsü*'ne başvurur ve bu kurumun tavsiyesiyle, tıpkı fabrikalarda izlenen tipik bir uygulamayla bu konuda bir çeşit bezirgânlık yapacak olan, İpekçilik alanında Avrupa'da öğrenim görmüş K.Torkomyan'ı görevlendirir²⁵⁵.

Bursa'da ilk mancınıkhane 1838 yılında bir Fransız ailesi tarafından açılmış, hızla yayılan ipekçilik sektörü 1860 yılına dek imparatorluk ihtiyacının %98'ni karşılayabilmiştir²⁵⁶. Ancak tıpkı fes üretiminde olduğu gibi yeni usullere alışmak ve kaliteyi ürüne yansıtabilmek bu dönemde de sorun teşkil etmekteydi. Dikkatsiz ve acemi işçilerin ipekçilere zararları büyük oluyordu. Durumun düzelmesi ve işçilerin bu tezgâhlarla tecrübe kazanmaları 1840'lı yılları bulmuştur. Hatta bir dönem Avrupa'da bu işi yapanların ekseriyetle kadınlar olduğu düşünülerek ipek çeken usta kadınların aynı fes üreten Tunuslu ustaların İstanbul'a getirilmesi gibi Bursa'daki işletmelerde istihdam edilmeleri düşünülmüştü²⁵⁷.

7.2 Feshane Fabrikasına giden yolda ilk girişimler

Osmanlı devletinin askeri yeniliklere bu şehirde girişmesinin sonucunda devletin güdümünde ilk sanayi altyapısının bir iç deniz sayılabilecek Haliç'de

²⁵⁵ Nihad.S.Sayar, **Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları**, İstanbul, Nihad Sayar yayın ve Yardım Vakfı, 1977, s.254

²⁵⁶ Donald Quataert, **Ottoman Manufacturing in the Nineteenth Century, Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950**, (derl.) Donald Quataert, New York, State University of New York press, 1994, s.105

²⁵⁷ Sabri Dalsar, **Türk Sanayii ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1960, s.408

oluşturulmasına tanık oluyoruz. Feshane'nin Haliç'te saygın bir üretim tesisi olmasına doğru giden yolda Osmanlı bürokrasisinin sanayileşmeye yatkın bir teknolojik anlayış geliştirmesi gerekiyordu. Zira Osmanlı devletinin askeri anlamda lojistik kaynağı olabilecek Feshane Fabrikası 19.yüzyıl boyunca önemli iki ürün üretmek için kurulacaktı: Fes ve çuha. Bu iki mal da dışardan ithal edilebilirdi. Ancak Tanzimat'ın hemen öncesi yıllara rastlayan bu dönemde kendi kendine yetme fikrinin ve reformların ispat edilmesi imparatorluğun ve bürokrasinin prestiji açısından büyük bir öneme haizdi²⁵⁸

Gerçekte Osmanlı İmparatorluğunun klasik döneminde de, yüz binlik orduları giydirebilmek için gereken yünlü dokuma ve çuha üretimi çok önem verilen, devletin organize ettiği bir üretim sahasıydı. Daha Selanik'in fethedildiği yıllarda, burada dokumacılık yapan bir kısım üreticilerin, Ordunun çuha ihtiyacını karşılamakla görevlendirilmiş olduğunu biliyoruz²⁵⁹. 19.yüzyılın başında yapılmak istenen de bu üretim sektörünün Balkanlar ve Trakya'dan hammaddeyi temin ederek başta imparatorluk başkentinde ve ona yakın şehirlerde üretilmesi yönündeydi.

1828 tarihli bir arz tezkeresini incelediğimizde Fes Nazırı Katibzade Mustafa Efendi yapılan araştırmaların sonucunda gerekli alet ve edevatın sağlanması durumunda ve yeterli işçiyle her fes'in beş yüz paraya imal edilebileceğini belirtiyordu. İplikhanenin gerekli tanzim işleri halledilir ve Beykoz'da su dengi kurulabilirse bu maliyetin daha da düşebileceği açıktı. Asakir-i Mansure'ye ait iki türlü fes'in kaçtan satılacağı da hesaplanmış bunlardan büyük boy olanı dokuz kuruş,küçük fes ise dört buçuk kuruşa piyasaya sürülebileceği düşünülmüştü²⁶⁰.

Öyle anlaşılmaktadır ki sorun sadece sayıyla kısıtlı değildi zira üretim ortalama günde 25 fes olarak düşünüyorlardı ki bu başlangıç için fena bir rakam

²⁵⁸ İdris Küçükömer,**Düzenin Yabancılaşması**,İstanbul,Bağlam Yayınları,1994,s.56.Küçükömer'e göre Nizam-ı Cedid ordusunun kurulmasıyla sosyal ve işlevsel tabanlarını kaybeden yeniçeri kökenli güruh daha sonraları ulema-esnaf-yeniçeri birliği oluşturarak batılılaşma karşıtı gittikçe büyüyen İslamcı akımın çekirdeğini meydana getirmişlerdir.'19.Yüzyıl başlarında yukarıda sözü edilen İslamcı-doğucu cephe çekirdeği karşısında,başlangıçta "devleti kurmak" isteyen padişahın yanında,bürokratlar ve ayan vardı

²⁵⁹ Küçükerman,a.g.e,s.233

²⁶⁰ BOA,H.H.29067;1243 (1828)Tüm bu girişimler için gerekli olan parayı toplama işi Simon efendi ve Mimar Ağa tarafından yürütülecekti.Bunun için 10.000 kuruş gerekiyordu.

sayılmazdı²⁶¹.Önemli olan feslerin dayanıklılığıydı. Kaliteyi büyük oranda etkileyen ciddi teknik alt yapı eksikliği kapsamlı bir üretim organizasyonuna gidilmesi yönünde bir takım tereddütlere neden olmaktaydı. Bu yıllarda seri üretimin geleneksel yöntemlerin haricinde de yapılması gerektiği, ürün kontrolünün ürünlerin kalitesini zaman içinde arttıracak görüşü yavaş yavaş yer etmeye başlamıştı. Geriye işinde ustalaşmış bir kadroyu stratejik olarak uygun bir mevkide konumlanan bir fabrikada işbaşı yaptırmak kalıyordu.

7.2.1 Fes Üretimi için Tunus'tan Getirilen Ustalar

Askere fes giydirilmesi kararlaştırıldığında (1826) bir süre Tunus'tan getirilen feslerle ihtiyaç karşılanmaya çalışılmış ancak bu durumun pratik olmadığı anlaşılmıştı. Bir gelenek oluşturacak ve topluma nüfuz edecek bir giyim aksesuarının İstanbul'daki üretim olanaklarıyla yeteri beğeni ve talebi karşılayamaması büyük bir sorundu. O dönemde üretilen feslerin maliyetinin yüksekliği nedeniyle de devlet zor durumdaydı. Tunus menşeli feslerin haricinde Selanik, Bursa ve Edirne'de fes üretimine başlandı. Bununla birlikte fes üretiminde Tunus feslerinin kalitesine ulaşılammıştır. Diğer taraftan İstanbul'da çeşitli atölyelerde üretilen fesler de çok pahalıydı. Bu durum Fes Nezareti'nin işlevsiz görülerek kaldırılmasına ve bu malın dışardan ithal edilmesine yol açmıştı.²⁶²

Ancak bu yöntem de sakıncaları bir yana taşıma suyla değirmen döndürmek anlamına geliyordu ve yeni imparatorluk giysisinin en önemli parçası olan fes'in yurt dışına bağımlı bir ithal mal haline getiriyordu. İlk elden fes yapımının ülkedeki deneyim birikimiyle halledilmesi ve hemen başlanması düşünüldü ancak nitelikli fes üretimi bir takım püf noktalarının gözlemlenip tecrübe edilmesine dayanıyordu. Dolayısıyla tek bir çare kalıyordu;Tunus' tan getirilen feslerin kalitesi ve beğeni toplayan renklerine benzer fes üretmek her aşamada problem yaratınca bu bölgeden ustaların İstanbul'a getirilmesi kararlaştırıldı²⁶³.

²⁶¹ A.g.b

²⁶² Dölen,a.g.e,s.495

²⁶³ BOA,H.H 22475; 9Receb 1247 (14 Aralık 1831).Bu tür üretici ithali benzer bir şekilde Fransa ve İngiltere arasında da yaşanmıştı.1685'de Nant emirnamesinin kaldırılması üzerine 600.000 sanatkar

Mukataat hazinesinden sağlanan 3000 bin kese akçe sermaye için tahsis edildiği gibi gerekli olan fesçi muallimlerinin maaşlarına tahsis edilmekteydi. Dinkhanenin kurulması ve dinkleme²⁶⁴ işinin ehline yapılması, akabinde üretilen feslerin gerektiğinden ‘*sert ve haşin*’ olmaması başarılmalıydı. İlk dönemler için bu sorun İspanya yapağısının kullanılmasıyla çözülecekti ancak henüz kışlak ve ağnam hazır olmadığından Memalik-i Mahrusada’ki yapağıyla üretime devam edilecekti. Fes muallimlerine işlerin İspanyadaki yapağı üretilene yada gelene kadar işçileri eğitmeleri için 16 ay gibi bir süre tanınmaktaydı.²⁶⁵

Gelen ustalar yaptıkları işlere göre kendi aralarında ayrılıyorlardı. Dokuyucu boyacı ve terbiyeci olarak her biri kendi alanında ustalaşmış olan bu kişilerden yüksek düzeyde verim alınacağı düşünülüyordu. İlk ürünler şekil ve dokuma bakımından Tunus feslerinin tam bir benzeri şeklinde imal edilmiş ancak Tunus feslerindeki ‘o tatlı kırmızı renk’ verilememiştir. Boyacılar değiştirilmiş ancak yine de istenen elde edilememiştir. Eyüp Sultan fesleri kirli ve soluk bir renge dönüşüyor ilk rengini koruyamıyorlardı. Son çare olarak İzmit’in çene suyu denenmiş bu su ile boyanan feslerde yine bozuk çıkmıştı. Bunu üzerine müteşebbis ricalden ve fes üretimi için Tunus’tan ustaları getirme görevini üstlenen Ömer Lütfi Efendi kendi getirdiği ustalardan şüphelenmiştir. Feshane Nazırına yapacak tek şey kalıyordu;Avadis Ağa adındaki bir boyacı Ermeniye ,Tunuslu’lardan gizli yöntemlerinin sırrını öğrenmekle bir anlamda gizlice görevlendirdi.Daha sonra İzmit çene suyuyla boyanıp kurutulan feslerde başarı sağlandı.Ömer Lütfi Beyin bu olaydan sonra Tunuslu ustalarla imalathanenin ilişkisini kestiği söylenir²⁶⁶.

Fransayı terketmiş ve bunların 70.000 kadarı İngiltere’ye yerleşmişti.East India Company’nin doğudan getirdiği kumaşlar bu göçmen ustalar tarafından incelenip tekrar üretilebiliyordu.Bu durum İngiliz dokuma endüstrisine hız kazandırmıştır..Bu konuda bkznz. Sabahaddin Zaim,İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler,İstanbul,Sermet Matbaası,1956,s.16

²⁶⁴ Dink aletleri şayak, aba ve benzeri sert kumaşları dövmek için kullanılmaktaydı.

²⁶⁵ DBŞM/9905 1247-1249 s.2

²⁶⁶ Ahmet Seyfettin Şimşek,**Feshane Mensucat Fabrikası**,İstanbul,Öztürk Basımevi,1960,s.12.Gerçekte de bu durum bir söylencenin ötesinde arşiv kaynaklarında doğrulanacak niteliktedir. 1836 tarihli bir takrir de Fransa’dan aletler ispanya’dan yünler getirilmesi konusunda bir giriş yapıldıktan sonra Tunus’dan getirilen ustaların sanatı hakkı ile öğretmek istemedikleri ve ürünlerin başarısızlığının ardından Türk ustalarla yola devam edileceği belirtilmektedir.Bknz.BOA Cevdet İktisat 1832 Za 1248

7.2.2 Fes'in Tanıtımı için verilen Reklamlar

İlk başlarda Tunus'tan getirilen fesler ve daha sonra devlet fabrikasıyla üretime geçilerek yapılan başlıklar piyasada rekabetin oluşmasına neden olmuştur. Ülkenin pazarlarını menşei tam olarak kestirilemeyen ama genelde Fransa ve Avusturya'dan gelen fesler doldurmaya başlamıştı. Yerli üretimin bu rekabetten karlı çıkmasını planlayan Feshene 1836 yılında bir reklâm vererek ithal fesleri karalama girişimi başlattı. Feshane Nazırı Ömer Lütfi Bey tarafından verilen ve aynı zamanda Türkçe basında ilk ciddi ticari reklam örneği olan bu metin Takvim-i Vekayi'nin 24 Temmuz 1836 tarihli nüshasında yayımlandı²⁶⁷

7.2.3 Feshane Fesleri ve Piyasada Rekabet

Tüm devlet tarafından kurulmuş fabrikalarda olduğu gibi piyasa şartlarında yabancı mallarla rekabet olayı Feshane içinde geçerli bir olguydu. Fabrikanın pazardaki elini güçlendirecek avantajlardan yoksun bırakacak anlaşmalar Feshane fabrikasını ilk yıllardaki rahatlığından gittikçe uzaklaşmasına neden oldu.

7.2.3.1 Balta limanı Anlaşmasıyla Pazarın Açılması

1838 yılında başta İngilizlerle sonra da diğer Batılı devletlerle yapılan ticaret anlaşmaları her türlü ürünün Osmanlı piyasasında boy göstermesini olanaklı hale getirmişti. Örneğin Britanya İmparatorluğu'nda üretilen her çeşit mal hangi yol ve vasıta ile gelirse gelsin Osmanlı hudutları içersinde kabul görecektir ve kıymetleri

²⁶⁷ Hamza Çakır, "Osmanlı Pazarında Yerli ve İthal Fes Savaşı", **Toplumsal Tarih**, Cilt:6 Sayı:34, Ekim 1996, s.37 "Bi'tevfikihî Te'âlâ sâye-i şevket-vâye-i hazret-i cihanbânide inşâsı ve bi'l-cümle müteferri'ât ve le-vâzımâtının ikmâlî müyesser olan Feshane-i Ami-re'de imal kılınan feslerin renk ve kumaş ve biçimleri Tunus fesinden a'la ve cümüd-ı muntazama-i şâhâne idare olunduktan sonra Dersaadet sekenesine ve Rumeli ve Anadolu ahalisine kıfayet ederek bundan böyle biçim ve kumaşı uygunsuz ve bahası ziyade olan Tunus fesine ve iki-üç ayda işe yaramayan sâ'ir feshlere ihtiyaç kalmayacağı zahir ve hüveyda olduğuna binâ'en ba'd-ezîn lüzumu kadar dükkânlar küşad olunmak üzere şimdilik Yeni Ca-mi-i Şerif havlusunda müceddeden bir bab dükkân inşasıyla taraf-ı eşref-i hazret-i hilâfet-penahiye is-ticlâb-ı de'avât-ı hayriye niyet-i hâlisesiyle kebir fesin güzidesi altmış ve evsatı elli üç ve aşağı cinsi kırk beş gurus baha ile fûruhtuna mübâseret ve iç fesi ve zenne fesinin dahi büyüğü ve küçüğü imaline dahi şûru' ve mübâderet olunarak bimennihi Te'âlâ çend ruz mürurunda anların dahi fûruhtuna ibtidar olunmak üzere ricâl-i Devlet-i Aliye'den Feshane-i Amire Nâzın saadetli Ömer Lütfü Efendi tarafından bâ-takrir ifade ve istizan olunmuş ve ol veçhile icrasına irâde-i seniye-i şâhâne şeref-sünûh ve sudur buyurulmuş olmağla zât-ı şevket-semât-ı hazret-i şahanenin zaman-ı mes'adet-ünvan-ı şehri-yarilerinde böyle nice nice müesser-i celileye muvaffakiyetle ilâ âhirü'leyyam serir-i şevket-measir-i şahanelerinde ber-devam ve sâye-i inâbet-vâye-i hilâfet-penahileri zill-efgen mefârik-i enâm olmak daavât-ı hayriyesi sebt-i ceride-i icabet kılınmış ve zikr olunan ecnâs-ı selâsenin fiat-ı mutedele bir fî-ruht olunacağı cümlelerin malumu olmak üzere beyân ve iş'ar olunmuştur."

üzerinden sadece %3 gümrük resmi alınacaktı²⁶⁸.İngilizler ihtiyaçları olan hammaddeleri Osmanlı ülkesinden sağlamak için Ruhsat Tezkiresi ve Yed-i Vahid uygulamalarını kaldırmak için uzun süre baskı uygulamaları kaçınılmaz olarak yaşanan bir gerçektir.Hammadde üreticisine ve tüccara verdiği zararlar nedeniyle zaten Osmanlı devleti de Balta Limanı anlaşmasından çok önceleri bu uygulamayı sorgulamaya başlamıştır²⁶⁹.

19.yüzyılın başından itibaren sanayileşme Osmanlı İmparatorluğu için eşit rekabet şanslarından uzak bir görünüm arz ediyordu. Çoğunlukla el emeğine dayanan imalat sektörü ,loncalara ayrılmış sanat grupları ve usta çırak ilişkisine dayanan üretim organizasyonu, Batı'nın seri üretim tekniği ve yeni belirmeye başlayan işçi sınıfı bilincinden uzak ve korunmasız bir görünüm çiziyordu. Makineli üretimin pazarı karşı konulmaz bir şekilde istila etmesi Osmanlı sanayi düşüncesinin de bu yönde gelişmesi gerekliliğini dayatıyordu. Sermaye yetersizliği teknik donanım eksikliğine rağmen bu rekabette tamamen ortadan silinmemek için devlet kurumlarıyla başlayan fabrikalaşma teşebbüsü ferdi girişimden çok da haberdar olmayan bir toplum için gerekli görünmekteydi.1838 ticaret anlaşmasının ülke sanayini gerileten bir olgu olduğu düşüncesi 1860 'lı yıllarda fark edildi ve eleştirilerin artmasına neden oldu²⁷⁰.

Ancak bu anlaşmanın olumlu bir yönü de imparatorluğun sanayi devriminin piyasayı zorlayan ve onu yeni çareler aramaya iten devriminden haberdar olması şeklinde düşünmek gerekir. Fabrikaların yönetiminden makineleşmesine, çalışanların istihdam politikalarından üretimin kalite kontrolüne dek bir çok kavram 1838 anlaşmasıyla açılan yeni bir dönemin sonucunda Osmanlı sanayileşme düşüncesine girdi. Fabrika-i Hümayunların daha öznel yönetim tarzları yabancı ve gayri-Müslim tebaa ile olan bezirgânlık aracılık ve müteahhitlik ilişkileri belli bir tecrübe birikimine ve çok daha sonraları milli sanayileşme usullerine model oluşturdu.

²⁶⁸ Mübahat S.Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz Münasebetleri (1580-1838)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1974, s.114

²⁶⁹ Ahmet Kal'a, "Mahmut II Döneminde Sanayinin İktisadi ve Sosyal Organizasyonu ve bu Organizasyonda Tanzimat'a doğru Yapı Değişimleri (1808-1839)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İst Üniv.SBE, 1988, s.64

²⁷⁰ Önsoy, a.g.e, s.34

Feshane açısından İngiliz mallarının rekabeti söz konusu değildi ancak İngilizlere tanınan bu imtiyazın Fransızların baskıları sonucu bu ülkeye de verilmesi çok gecikmedi ve aynı yıl içersinde bir anlaşma imzalandı. Ardından komşusu bulunduğu Osmanlı eyaletlerinden Eflak ve Boğdan'da eskiden beri bir imtiyaza sahip Avusturya anlaşma kapsamına alındı ve İngiltere ve Fransa ile yapılan sözleşme şartlarının Avusturya'ya da uygulanması kararlaştırıldı²⁷¹. Neredeyse Avrupa'nın tüm sanayileşme de ileri ulusları Osmanlı pazarına giriş için gerekli hukuki ortamı böylece elde etmiş oluyorlardı.

Bu anlaşmanın sağladığı birçok kolaylıktan yararlanan Avusturya ve Fransa piyasada alternatif fes arzına başlayınca Feshane başta kendi ürettiği fesleri korumak maksadıyla kendi mağazalarında satmaya başladı, ancak gittikçe çoğalan yabancı fesler rekabeti olanaksız bir hale getirmeye devam etti. Kaldı ki batılı fesler, özellikle Fransız Avusturya fesleri daha fes üretiminin yaygınlaşmadığı dönemlerde de ihtiyacı karşılamak için ithal ediliyorlardı ve bu aksesuarı üretmede yabancılar belirli bir tecrübeye sahiptiler. Batı ürünü feslerin Seri üretim olması ve piyasada her an ihtiyaç için hazır bulunması başlangıçta kısıtlı olanaklarla imalat yapan Feshane için ciddi bir problem oluşturmuştur.

Ancak bu durumda bile Feshane yaptığı feslerin kalitesinden emin görünüyordu. Her çeşit fes üretilmekle kalınmıyor boyları tek örnek yapılabilirdi. Oysa diğer batılı feslerin boyları uygunsuzdu ve püskülleri iki buçuk üç dirhem boyunda oluyor ve kumaşları seyrek dokunmuş olarak geliyordu. Fransa feslerine her bakımdan üstünlük sağladığı iddia edilen Feshane fesleri rekabeti dengelemek için gerekirse biraz küçük üretilecekti. Gerekirse üretimin arttırılması için Bağdat'ta bir fabrika kurulması bile düşünülüyordu²⁷²

7.3 Feshane Fabrikasının ilk yıllardaki Yapısı

Vakay-ı Hayriye'den tam 10 sene sonra 1835 yılında, daha önce belirtildiği gibi Tunustan getirilen 23 fes ustası Mehmet Hüsrev Paşa'nın tabiriyle '*bir an evvel*

²⁷¹ Kütükoğlu, a.g.e, s.116

²⁷² B.O.A H.Hassa, Defter no :36 1258-1842 s.48-a

Dersaadet'de irsal ve tesyar eylenmiş' ve Mukataat hazinesinden 1.5 milyon kuruş tahsis edilerek²⁷³ yerli yapağı ve fes imali için İstanbul'da Haziney-i Hassa'ya ait bir konakta fes imalathanesi kurulmuştu. Kurulan imalathanenin (Darüssınai) basit tarzı nedeniyle yeteri derecede üretim yapılamamaktaydı. Sonuçta 1839 yılında Sultan Abdülmecit'in bir fermanıyla Hatice Sultanın ikametine tahsis edilen sarayın fer'iyeye kısmına aktarılan imalathane fabrika niteliğine kavuşmuştur²⁷⁴. Fabrikanın konumlandığı yer Eyüp'teki Defterdar Koyu'ydu.

7.3.1 Feshane Fabrikası için Uygun bir Alanın Seçilmesi

Arşiv belgelerinde Feshane'nin tam anlamıyla bir fabrika görünümü kazanması şöyle gerçekleşmiştir. Fes nazırı olarak anılmasına rağmen esasında ipekçilik konusundaki bilgisiyle aynı zamanda Harir Nazırı olarak da belgelerde geçen Ömer Lütfi Bey Cündi meydanı'ndaki ilk fes üretim tesisinin yeterli olamayacağını fark etmişti. Zira istenen çıktı gün geçtikçe artacak ve daha çok işçiye ve ustaya ihtiyaç duyulacağı için tesisin bir atölyeden daha fazlasını gerektireceğini biliyordu. Bu konuda gerekenlerin yapılması konusunda ciddi bir uyarıda bulunulmuştur²⁷⁵

Dolayısıyla hemen olmasa da geniş bir alanın yeni kurulacak fabrika için ön araştırılmasını istedi²⁷⁶. Aynı zamanda eski Feshane içinde tamir ve bakım masraflarını karşılanması gerekiyordu. Ömer Lütfi Efendi sunduğu takrirden 250 bin kuruşa yaptırılacak yeni mahallerinde köklü bir çözüm getirmeyeceğinden bahseder ve Eyüp'teki defterdar iskelesindeki Atik Sultan Sarayını yeni fabrika için önerir. Ancak bu sarayda boş ve bakımsızdı ve bir takım ön çalışmalara ihtiyaç duyulmaktaydı. Plan olarak işçilerin bekar olanları da bu sarayda başta geceleri de kalacakları şekilde düşünülmüştü ancak daha sonra bunun uygun olmayacağı ve yeni mahallerin gerekliliği

²⁷³ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150.Yılında Tanzimat**-Türk Tarih Kurum Yayınları, Yayına Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1992, s.239

²⁷⁴ Şimşek, a.g.e, s.9

²⁷⁵ B.O.A Cevdet İktisat. 982 "*Cündi Meydanı'nda kâin eski Feshânenin mahv ve isbât sûretiyle mümkün mertebeye tevsi' ve ta'miri irâde-i seniyyeleri iktizâsından olmağın Ebniye-i Hassa Müdürü Efendi bendeleri tarafından mütefennin halife ve neccâr kalfaları ta'yiniyle keşf ve tahmîn olundukda elzem olup iki yüz elli bin kuruş masrafla yaptırılacak mahalleri altı mâhdan sonra tecemmu' edecek ameleye kifâyet etmeyecek yine âhar mahallin tedâiriki lâzım geleceğinden...*"

²⁷⁶ B.O.A Cevdet İktisat. 982

vurgulanmıştır²⁷⁷. Dolayısıyla koğuş odalarının inşası gereken su yollarının bakımı ve oluşturulması, kiremide ihtiyaç duyan çatı kaplamalarının tamiriyle döneminin ilk organize fabrika inşası girişimi başlatılmıştı.

Feshane’de üretimin kaliteyle doğru orantılı arttırılmasında o dönemde Feshane’nin de başında olan Harir Nazırı Ömer Lütü Bey ‘in büyük katkısı oluyordu. Anadolu’daki yünlerin fes yapmaya elverişli olmaması Nazırı İspanya yününden yararlanarak üretim yapmaya itmişti. Gerçekte de İspanya yapağından imal olunan fesler hem renk hem de kumaşta Tunus feslerini aratmıyordu Sunduğu takdir de bu konuyla ilgili olarak kapsamlı araştırma yaptığı anlaşılmaktadır²⁷⁸.

Aslında zor olan her an padişahın ve binlerce askerin kullandığı bir ürünün sürekli göz önünde olması ve doğal olarak da kalitesinin değişmeden korunması zorunluluğuydu. Zira eleştiriler dinmek bilmiyordu. Feshane ilk yıllarında iki türlü sorunla baş etmek durumundaydı birincisi daha henüz oturmamış bir başlık modelini yaratmak²⁷⁹ ikincisi bunu yaparken başta ordu olmak üzere en zor koşullarda giyilebilecek düzeyde kalite standardını sağlamak.

İlk tesis mevki olan Cümdi meydanı’nın da kısa bir süre yürütülen üretim bu yerin bir feshane karhanesi oluşturulamayacak kadar ‘hususiyile semtsiz olması’, yer olarak Eyüp’ün seçilmesine neden oldu. Daha önce o semtte kurulu olan bir ipekanenin çevreyle olan satış bağlantısının kolaylığı göz önüne alınmıştı. Tesis için

²⁷⁷ a.g.b“...saray-ı mezkûrun müteferruatından olup hâricinde olan Paşa dâiresiyle teberdârân ve aşçıyân dâireleri münhedim olarak kâbil-i süknâ olmadıklarından zikr olunan teberdârân dâiresi arsasında koğuş sisteminde? birkaç tahtânî odanın inşası ehemmi görünmekle müdür-i mûmâileyh ma’rifetiyle masârif-i ebniyesi ve saray-ı mezkûrun damlayan mahallerinin kiremiti taklibi ve su yollarının ta’miri elli altmış bin kuruş masârifla vücûda geleceği tahmîn olunmuş olduğuna ve el-hâletü hâzihî fes i’ mâline saray-ı mezkûrdan gayrı münâsib mahall olmadığına mebnî zikr olunan eski feshânenin ta’mirinden sarf-ı nazar olunarak Saray-ı mezkûrun levâzımât-ı muharrerresi tanzîm ve tesviye birle sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i cihânânîde müstakil bir fes fabrikası inşâsı müyesser oluncaya kadar âdiyeten saray-ı mezkûrda fes i’ mâli husûsuna ruhsat-ı seniyye istihsâli elzemdir”

²⁷⁸ BOA,H.H.18671(Tarihsiz) “İspanya yapağısı yalnız İspanya diyarına munhasır olmayıp Fransa ve Nemçe ve Rusya memalikeinde dahi kesret üze bulunduğundan tüccarı vasıtasıyla celbi kabil ve ondan alası fes imali mümkün olmağla memalik-i mahrusa yapağısından fes imali terk olunmak üzere..”

²⁷⁹ Örneğin başlığın püskül şekli ve uzunluğu duruma göre uzun zaman çeşitli ayarlamalara maruz kalmıştı.

çok gerekli olan boyahane için ise Ömer Lütfi Bey'in önerisi Florya ve Kiras nehri suları kıyısında kurulacak bir binaydı.

Fabrikanın gelişimi için hiçbir şeyden sakınılmadığı gibi devletin tüm üretimi arttırıcı ve gelişmeye yönelik desteğini aldı. Örneğin başta dinkleme (yıkama) için katırların döndürdüğü dolaplar kullanılırken 1840'lı yılların ortasında daha açılmasından 5-6 yıl sonra devrine göre ileri sayılabilecek bir dokuma fabrikası için gerekli makineleşme sağlanmıştı.

Daha ilk yıllarda örneğin 1840'lı yılların başında üretilen feslerin satış için çarşıdaki dükkânlarda organize bir şekilde dağıtılmasının yanı sıra taşra içinde bir satış ağı geliştirilmişti.

7.3.2 Feshane'nin Beykoz Kağıt Fabrikası'ndaki Aletlerden yararlanması

Beykoz Kağıt Fabrikası atıl bir hale geçtikten sonra fabrika binasının içersindeki çeşitli alet ve makinelerin yüzüstü ve bakımsız bırakılması bir sorun teşkil ediyordu. Eyüp'teki Atik Sultan Sahil sarayı'na geçildikten sonra Feshane'yle başlayan giyim sanayine yönelik bir fabrika kurma girişimi Beykoz'daki aletlerin bir kısmının uygun olabileceği ve biraz tamiratla kullanılabileceği seçeneğini yarattı. Daha önce belirtildiği gibi Cümdi Meydanı'ndaki Feshane'nin yer sorununu halletmek ve binayı genişletmek mümkün görünmüyordu; *“feshâne-i atik ebniyesi bir vechile tevsi'i mümkün olamadığından sarf-ı nazarla fakat Beykoz Kağıthânesinde boya kazanı ocağı ve sakafın ta'mir ve kanad tecdidi ve mevcûd serki derûnuna raf misillü fes sergiler inşâ olunmak üzere mahallinde bi't-taharrî keşifi*’ gerekmektedir²⁸⁰.

Plan şuydu: Beykoz fabrikasındaki eski tutkal kazanı sökülecek buraya bir ocak inşa edilecek etrafı camlı kanatla kaplanacak ve tavan tamir edilecekti .Aşağıda verilen masraf tablosuna ve yapılan işe bakılacak olursa adeta yeniden bir fabrika binası inşa ediliyordu. Bütün bu işlerin kuruş cinsinden tutarı şöyledir:

²⁸⁰ B.O.A Cevdet İktisat ,1832 no:2

Tablo 2.Feshane Fabrikası Yenileme ve İnşa Masrafı Cetveli

İşin cinsi	(---)	(---)	(---)	(---)	Fî	Tutarı
Bina tamiri	15	12		180	2400	342000
BinaÜzerine kanat yenileme	10	3	3	30	3000	90000
Ocak yenileme	10	2,5	3	25	6000	150000
Kurşun boru yenileme	20			12	2700	32400

Çıkan masrafa dört sıra fes sergisinin masrafı da dahil edildiğinde 10.461 kuruşu bulmaktaydı. Beykoz'daki tutkal kazanları fes boyasına uyacak şekilde yenilenecekti. Beykoz ve Feshane arasındaki bu koordinasyon ileriki yıllarda daha çok kumaş yıkama şeklinde sürecek ve Feshane yeni yerine taşınınca tüm üretim süreçlerinin tek fabrika alanında olmasına dikkat edilerek başka semtlerdeki uygulamalar azaltılacaktır.

7.4 Ağnam Çiftlikleri ve Feshane'ye Sağlanan Yünün Kalitesi

İspanyol yapağısı Tunuslu ustaların başarı sırrıydı. Feslerin üretiminde kalitenin sağlanması için yapağının en önemli unsur olduğu kısa sürede anlaşılınca İspanyol yapağısının pahalı olması ilk önce Merinos cinsi koyuna yönel inmesine neden oldu. Ancak bu yapağıyla üretilen fes kumaşları çabuk sertleşmekte ve giyimi zorlaştıran bir durum sergilemekteydiler. Osmanlı İmparatorluğunda tekstil sanayinde bu tür incelik isteyen ürünler dışında kıvrıcık koyundan yararlanılmaktaydı. Bu koyun cinsi de Trakya bölgesinde Batı Anadolu'nun Bursa Balıkesir, Kocaeli, Çanakkale, Sakarya meralarında yetiştirilip gerektiğinde İstanbul'daki mensucat sanayi için yapağı vermişlerdir²⁸¹

Öyle görünüyor ki İspanya ağnamı oluşturmaktan başka çıkar yol kalmamış hatta zamanla orta Avrupa cinsi ağnamlar bile Feshane üretimi için kayda değer görülmüştü. Örneğin fabrikaya ait 1857 tarihli ağnamlarla ilgili dökümlerin olduğu defterde feslerin maliyetiyle ilgili bir hesap özeti verilirken feslerin *İspanya ağnâm-ı*

²⁸¹ Türkiye'de Yün İpliği ve Yünlü Mensucat Sanayiinin Hali Hazır Durumu Kısım :III, **Monografiler Mensucat II ,Türkiye'de Yün İpliği ve Yünlü Mensucat Sanayi**,Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği,Ankara,1959,s.42

şâhânesi ve Odesa ve Saksonya yapağısıyla ve beyaz perdahtî çarhla i‘mâl ve Prankoki boyasıyla boyanmış olduğundan’ bahsedilmektedir²⁸².

Batı Trakya yün ve dokuma sanayi için gerekli kaynağı sayılabilecek hayvancılık kapasitesine sahipti. Ağnam Arapça ‘*ganem*’ koyunlar manasına gelmektedir. Makedonya, Teselya, Epir ve Arnavutluk gibi bölgeler ağnam çift konumlandığı koyunculuk açısından belli başlı üretim merkezleriydiler ve imparatorluk için gereken yünü ilk elden sağlıyorlardı. Örneğin Selanik baştan beri çuha alanında önde gelen bir sanayi kentiydi²⁸³. İstanbul şehri dokuma fabrikası için gerekli yünü daha çok Trakya bölgesindeki ağnamlardan elde etmekteydi. Ağnam çiftlikleri İstanbul’da yeni kurulan dokuma fabrikaları için gerekli yapağıyı ulaştırma açısından zorluk yaşanmayacak uzaklıklardaydılar. Ayrıca Tuna Nehrinden de yapağı taşımacılığında geniş ölçüde yararlanılıyordu²⁸⁴

19.yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ağnamları, bir mera etrafında ve otlaklarda, dokuma fabrikalarının ihtiyaçları için belli bir cins koyun ırkının ıslahına yönelmeye başladı. Hayvanların çoğaltılması yanı sıra en önemle üzerinde durulan husus başta yün yapağı olmak üzere elde edilen ürünün kalitesiydi. Bu hayvancılık bölgelerinde yağ, peynir ve et gibi diğer hayvansal ürünler de gelir getiriyordu. Bu çiftlikler aynı zamanda öşürle birlikte devletin vergi kaynaklarından birini oluşturmaktaydı²⁸⁵. Ağnam vergileri koyun sayıları üzerinden alınmaktaydı ve 17.yy sonunda devlete yaklaşık 10 milyon akçelik bir gelir sağlamaktaydı. 18.yüzyılın ortalarında ,örneğin 1748 yılına ait mukataa gelir hesaplarında da 1-10 milyon akçe gelir getiren önemli bir kaynaktı. Belli başlı ağnamlar şunlardı: Gelibolu sancağındaki sol kol kalemi, Edirne kazası, Sofya kalemi, Vize sancağının sağ lok kalemi, Üsküp ve

²⁸² B.O.A HH. Defter no:37 s.18/a 1267/1851

²⁸³ Dölen, 1992, s.403

²⁸⁴ B.O.A HH FSH 2/29 belge no:2-3-12-11

²⁸⁵ Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1999, s.173

Köstendil sancakları²⁸⁶ .Yine aynı şekilde Tırhala ve Hüdavendigâr sancaklarına bağlı haralarda, Edirne ,Selanik ve Serez’de koyun yetiştiriciliği yapılmaktaydı.

Yünü istenilen kaliteyi tutturarak İspanya tipi koyun ağnamları bir ağa ve mahiyetindeki çalışanlar, yün tiftik ve yapağı konusunda uzman kalite denetimi yapan tahsilat ve hesap işleriyle uğraşan devlet memurlarından oluşmaktaydı.Bir ağnamın ağalığı bazen paylaşılabilen bir şeydi.Örneğin 1848 yılı için yapağı alınan İspanya ağnamı İsmail Ağa ve Salço adında bir zımmi tarafından idare edilmekteydi²⁸⁷ .Bununla birlikte ağnam müdürü ünvanıyla bir kişi de devlet adına denetim yapmaktaydı. Bu ağnamın koyun çeşitleri isbit, komandi ve karabaş koyunlarıydı. Gayri Müslim tebanın yapağı müteahhitliği işini oldukça karlı gördükleri ve nesiller boyu sürdürdükleri anlaşılmakta²⁸⁸ .

Feshâne-i Amirenin en önemli ağnamlarından biri olup aynı zamanda bu kurumun malı olan Hayrabolu’da kurulu ve idâre olunmak da olan Ağnâm-ı şâhânenin hicri iki yüz altmış dört senesinde Rûz-ı Kasımından altmış beş senesi Kasımına değin vâki’ olan ‘*hâsılâtı ve masârifât ve temettü’ât ve tevellüdâtının*’ mikdarı ve Hazîne-i Hassa-i Hümayun Muhâsebesinde şu şekilde hesaplanmıştı

Tablo 3.Hayrabolu’daki Ağnam-ı Şahane’nin Koyun Cins ve Sayısı

Ağnâm-ı Şâhâne	
Kafa	
2827	Asıl İspanya
10613	Melez İspanya
17440	Mevcûd-ı sene 264
5104	Bir sene müddetde vâki’ olan devellüdân: 1664 re’s İspanya cinsinden; 3440 re’s melez cinsinden
22544	
5237	Telef olan
17307	

²⁸⁶ Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1985, s. 108

²⁸⁷ HH D.36 s.42 1258/1842

²⁸⁸ B.O.A H.Hassa Feshane Defter no :55 s.12 1292-1295.Bunlardan biriside Aleksandr Korpi adında bir müteahhittir.

1110	Alil ve amel-mânde ve işe yaramaz olduklarından furuht ve bahâsı îrâd kayd olunan: 534 re's İspanya cinsinden, 576 melez cinsinden
16197	Toplam

Asıl İspanya cinsi ağnâm 5748 baş
Melez İspanya cinsi 10449 baş²⁸⁹

Adet olarak görüldüğü üzere saf İspanya cinsi koyunlar ürünün kalitesini belirlemede hem önemli hem de sayıca azdırlar. İklimdeki farklılıklar ve yetiştirmedeki acemiliklerden koyunların bir kısmı telef olmaktaydı ve canlı olanlardan da işe yarayacak türden olanları oldukça azdı . Ancak tüm bunlara rağmen İspanya cinsi koyun yetiştiriciliği yukarıdaki tablonun da gösterdiği gibi kültür ırkı oluşturma çabalarında hızlı bir başarının elde edildiğini gösteriyor. Ömer Lütfi Bey'in İspanya cinsi koyunların nitelikli yapağını Feshane için gerekli gördüğü yıllar yukarıda bahsedilen ağnâmın vardıgı nokta arasında on yıldan az bir süre vardır. Melez İspanya koyunları da birinci kalite üretim için olmasa da diğer ürünlerde kullanılabilecek nitelikteydi²⁹⁰. Bütün bu gelişmelerin yanı sıra Belçikalılar Osmanlı pazarının genişliği ve dokuma sanayinin ilerlemesini göz önüne alarak Feshane-i Amire için yapağı vermenin yollarını aramaktan vazgeçmemişlerdir²⁹¹.

Feshane Fabrikası için İstanbul'a gönderilen yapağların miktarı ve fiyatlarıyla ağnâmın hayvansal gıda üretimlerini toplu olarak gösteren aşağıdaki tabloda önceki hesapta gösterilen sakat ve verimsiz koyunların maliyet hesapları yer almaktadır. Ağnâmın ikili bir işleve sahip olduğunu ve hem hayvansal besin maddeleri hem de tekstil için yün sağladığını unutmamak gerekir.

²⁸⁹ HH. Defter no:37 s.18/a 1267/1851

²⁹⁰ Tekstil sanayinde tiftik yapağıyla karıştırılarak da kullanılmaktaydı. Tiftik keçisi konusunda yeterince titiz davranılmadığı anlaşıyor zira 1850 yılına kadar sadece Türkiye'de istihsal edilen tiftik hammaddesi eldeki keçilerin Kuzey Afrika'ya ve diğer memleketlere götürülmeleriyle orijinallliğini kaybetmiş ve Afrika ve Amerika'da büyük oranda üretime başlanarak Türkiye rakip olmuşlardır. bknz a.g.m, 1959, s.40

²⁹¹ B.O.A H.H FSH 1/47 s.1 1274

Tablo 4.Ağnam Çiftliklerinde üretilen Yapağı ve diğer mamulat

Kuruş				
364136,5	Ağnâm-ı mezkûreden hâsıl olup Feshâne-i Amire i'mâlâtıçün mübâya'a kılınan kırkım yapağısı bahâsı	Yapağı/ kıyye	Fî-i beheri	cinsi
		7865	32	İspanya
		8650 (...)	13	Melez
		16515,200		
18647	Furuht kılınan revgan-ı sâde ve peynir bahası			
23872	Furuht olunan alil ve amel-mande ağnâm bahâsı:	Re's	cins	Fî-i beher
		534	İspanya sağmanı	17 kuruş
		522	Melez toklu	25
		54	Bozulmuş melez	32 kuruş 36 para
		1110		
406655,5				

Kese küsür
813 155,5²⁹²

1848-49 yıllarına ait Ağnâm-ı merkûme yapağısının kırkım ve nakliye masraflarıyla müdür ve sâirenin yaylak ve kışlakta bulunma ve yol masraflarının toplamı 53445,5 kuruş 45 para etmekteydi. Yapağı amaçlı kiralanan ağnamın kışlak, yaylak ve çayır bedeliyle birlikte sözü geçen hayvanatın tüketmiş olduğu şaîr ve saman giderleri de aşağıdaki aşağıdaki tabloda görülmektedir²⁹³

Tablo 5.Kiralık bir ağnamın Kışlak ve Yaylak masrafı

Kuruş	para	Açıklama
61929	15	Dakik ve tuz ve yarma ve muâlece ve çaruk bahâları
84750	18	Şa'îr ve saman bahaları
18892	30	Yenilenerek inşâ ve ta'mîr olunan mandıra ve ağıllar masrafı
3941,5	24	Sade yağ ve peynir üretimi
72580		Bir senelik kışlak ve yaylak bedeli
242093,5	27	Toplam

Görüldüğü gibi Ağnam binalarının yenilenme masrafları da giderler içerisinde büyük külfet oluşturan bir kalemdi

²⁹²HH. Defter no:37 s.18/a 1267/1851

²⁹³A.g.b

7.4.1 Ağnam Çiftliklerinde Çalışanların Nitelikleri ve Maaşlar

Ağnam Çiftlikleri Osmanlı İmparatorluğunun kırsal kesimdeki en teşkilatlı tarımsal üretim yapılarından birisini oluşturuyordu. Bu tesislerde düzenli tutulan hesaplar ve hayvan cinsinin ıslahı özellikle 19.yüzyıl boyunca ivme kazanmıştır.Feshane Fabrikası bağlamında incelediğimiz örnek oluşturabilecek bir ağnamdaki çalışanların kazanç ve giderleri şöyleydi

Tablo 6.Feshane Fabrikası için çalışan bir ağnamın memur ve çalışanlarına ait maaş dökümü

Müdür ve Çobanların bir senelik mahiyeleri:

Kuruş	Açıklama
12000	Müdür-i lâhık Hüsnü Efendi'nin ma'ası olup ber ibtidâ-yı Rûz-ı Kasım sene 1264 ilâ nihâye-i Rûz-ı kasım sene 1265 fî-yi şehriye 1000 kuruş'dan 12 şehir = 1200 kuruş
5100	Müdür-i sâbık Mahmud Ağanın maaşı olup ber ibtidâ-yı Rûz-ı Kasım sene 1264 ve ilâ Rûz-ı Hızır sene 1265. fî-i şehriye 850 kuruş'dan 6 şehir = 5100
1960	Müdür teb'aları ma'ası olup ber gâye-i Ca sene 65 ilâ Zâ sene minhü, fî-i şehriye 250 3 nefer, 7 şehir = 1960
70825,5	Çoban ve yazıcı mâhiyeleri
7416	Bilâ ma'aş müstahdem çobanlar ağnâmlarıçün ondalık ve çıbık akçesi olarak verilen
97301,5	Toplam

Medfû'ât yükûnu

Kuruş

392841,5

kese kûsür kuruş

785 341,5²⁹⁴

Bir Osmanlı Ağnamının yapısı küçük bir devlet işletmesi şeklinde yürümekteydi. Esasen planlamanın başında devletin görevlendirdiği müdür namıyla bir

²⁹⁴ B.O.A H.H Defter no:37 s.18/a

görevli olmakla beraber ağnamlarda bu üst düzey görevliler kadar onlara tabi bir grup insanda çalışmakta ve ağnamlarla ilgilenen çobanlardan memur yazıcılara kadar ağnamın işlevselliği en verimli sezonlarda üst düzeyde tutulmaya çalışılmaktaydı.

Feshane için kaba kırkım yapağı Karaman ağnamındaki erkek koyunlardan ve kuzulardan sağlanırken Hicri 1257 (1841) senesinde bu kırkım işlemi bir uzman memurun gözetiminde yapılmakta ve yapağı özenle İstanbul'a gönderilmektedir. Bu memurların Feshane'deki mamulâtın hammaddesi hakkında bilgiye vakıf olması gerekmektedir ve memurun o yıl için masrafı Rûznamçeye 7337 kuruş 27 akçe olarak geçmişti²⁹⁵.

7.4.2 Feshane'de Ağnamdan Gelen Yapağının İşlenmesi

19.yy teknolojileri içerisinde yün ipliği ve yünlü mensucat fabrikaları ham madde olarak yapağıdan yararlanmaktaydılar. koyundan elde edilen yünün yanı sıra İstanbul dışında Anadolu'daki küçük tezgahlardaki üretimde de tiftik tavşan kılı, deve yünü gibi hammaddeler de kullanılmaktaydı. Merinos cinsi İspanya ağnamındaki koyunlar, yünlerinin uzunluğu, inceliği ve temizliği kadar randıman açısından da üstün sayılıyorlardı. İstanbul'a Feshane'ye balyalar halinde gelen yapağılar dikkatli bir şekilde açılıyor yün tulupları çıkarılıyor ve elle görece bir temizlik yapıyordu. İplikhane gibi diğer atölyelerde ipliğe dönüştürülme işi içinde bu *tefrikleme* süreci önemliydi. Tefrik işi fabrikada büyük ihtimalle üzeri ızgaralı tahta masalarda usta işçiler tarafından elle ya da gözle yapılmaktaydı. İyi bir ayıklama işinde 2-3 kalite yapağı çıkabileceği gibi kimi zamanlarda ırksal olarak çok has olmayan koyunlara ait yapağılarında balyalara karışması sonucu 7 muhtelif kalite de yapağı elde etmek

²⁹⁵ B.O.A H.H Feshane Defter no:36 s.41/b

mümkündür. Tefrik işleminden sonra yapağının yıkanma işine geçilir. Böylece yapağı üzerindeki kir ,toz,ter ve yağdan arındırılır²⁹⁶

Yapağı yıkama makinelerinin geliştirmesinden önce *yıkama* işlemi oldukça ilkel bir şekilde gerçekleştiriliyordu. Önce kirli yapağlar dere kenarlarında sulama kanallarında el ve ayak yardımıyla tahta yabalar, sert tırnaklar kullanılarak kil yardımıyla yıkanılıyordu. Feshane'nin ilk yıllarında da bu yöntemin kullanılmış olma ihtimali yüksektir. Zira Belçika 19.yy'da kirli yapağının yıkanması işinde en ileri teknolojiye sahipti ve dünyanın her yerinden yıkanmak üzere gelen yapağlar bu ülkede toplanır olmuştu²⁹⁷.Belçika ve İngiltere'nin modern yıkama makineleri geliştirmeleri sonucunda 19.yy ortalarına doğru bu makinelerden alındığı düşünülecek olursa ilk kuruluş yıllarında Feshane'de yapağı ilkel şartlarda yıkanmıştır.

Şunu da unutmamak gerekir ki, örneğin pamuk lifine uygulanan ilk işlem olan çırpılamada çekirdeğe kuvvetle yapışmış olan elyafı çekirdekten ayırma işlemi en iyi elle yapılmaktadır. Bu durum 1950'li yıllara kadar da böyle kabul edilmiştir.Elyafa ve çekirdeğe zarar vermeden çalışabilecek bir makine yapmak bu döneme kadar bile imkansız görünmekteydi ,zira iki büyük sorun yapılacak makinenin çok hassas olmasını gerektirmekteydi.

1.Büyüklik ve olgunluk derecesi itibariyle iki çekirdek birbirine uymaz.

2.Bir kozadan çıkan pamul elyafı birçok bakımdan birbirinden farklıdır²⁹⁸. 19.yüzyıl Feshanesinde el yordamının makineleşmeye tercih edildiği alanlardan birisi de bu aşamayıdır.

Yıkanan yapağının içersinde sıkıldıktan sonra makineden geçirilmiş bile olsa %50 oranında su kalmış olurdu bu yüzden *kurutma aşamasına* geçilirdi. Yıkanan yapağılarda %18-20 arasında rutubet kalması tercih edilirdi. Yıkama işleminden çıkan

²⁹⁶Türkiye'de Yün İpliği ve Yünlü Mensucat Sanayi, **Monografiler Mensucat II** ,Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği,Ankara,1958,s.9-10

²⁹⁷ a.g.m,s,9

²⁹⁸ Müeyyed Kerimol, "Pamuk Cinslerine göre Çırpır makineleri",**Feshane Dergisi**,Ekim 1948,Yıl 1,Sayı:4,s.49

yapağılar doğrudan taraklara serilirdi²⁹⁹.Feshane’de yapağının yıkanma işlemi başlangıçta İzmir’de dinkhane de yapılmaktaydı ve buradan Feshane amabarlarına taşınıyordu.Yıkama işinin küçük bir kısmı da Feshane’de yapılmaktaydı.Aşağıda yıkanmış yapağının miktarını ve cinsini veren bir tablo incelenmiştir.

Tablo 7.Feshane’de yıkanmış ve yıkanmakta olan yapağı miktarları.

Ambarlarda mevcûd yıkanmış yapağı bahâsı				İzmir’de Dinkhâne de yıkanmakta olan yapağı cinsleri				
Kuruş	para	(...)	kıyye	Kuruş	Para	(...)	Kıyye	
1016694,5	57	153	22390	358359	56	300	24728	Odesa yapağısı
0629980,5	32	200	20262	491291,5	18	000	15150	Ağnâm-ı şâhâninin İspanya yapağısı
20732,5	00	00	3197	00	00	00	00	Kapayırılı yapağısı?
18326	38	300	343	123075	30	100	3334	Saksonya yapağısı
00	00	00	00	253785,5	40	00	18449	Ağnâm-ı şâhâninin İspanya yapağısı
00	00	00	00	4318,5	12	200	344	Bazı çiftlikâtın İspanya yapağısı

300

Tabloda ana yapağı cinsi olarak Saksonya’nın yanısıra , Kapayırılı ve Odesa cinsi koyunlardan elde edilen yeni yapağının da eklendiğini görmekteyiz.Saksonya cinsi yapağının, ilerde Odesa cinsi biraz daha az kalitede yapağıyla üretim hacminin azlığında desteklediğini, bu tür yapağının ağnamlarda hiç eksik olmamasından anlıyoruz.

7.4.3 Feshane’de Üretim Aşamasında Kullanılan Boyalar ve diğer katkı maddeleri

Feshanenin boyahanesi fabrikanın en önemli kısımlarından biriydi ve zaman içerisinde sürekli olarak getirilen kazanlar ocaklıklarla yenilenir olmuştu³⁰¹. Kurulan iki soba başlangıçta üretilen miktarı karşılayacak kadar kumaşı ve fesi kurutabiliyordu.

²⁹⁹ Türkiye’de Yün İpliği ve Yünlü Mensucat Sanayi, **Monografiler Mensucat II** ,Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği,Ankara,1958,s.11

³⁰⁰ B.O.A HH D.37, s .17/b 1267/1851

³⁰¹ B.O.A Cevdet İktisat no:488 24 B 1244.Feshane ‘deki boyama kazanlarının küçük ve yetersiz bulunması nedeniyle Cebehanede mevcut ve metruk iki adet dörder kulplu kazan Feshane’ye devredilmiştir. Ayrıca bkz.Mübahat Kütükoğlu, “Asakir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi”,**Doğumunun 100.Yılında Atatürk’e Armağan**,İstanbul,1982, s.580

Tüm bu yapılanmanın içerisinde boya ve renk açısından uygun kıvamı tutturabilmek başlı başına ürünü belirleyen bir faktör olmuştur. Gerçekte de verilen bir takirde fabrika için üç elzem noktanın çaresine bakılması isteniyordu. Bunlar sırasıyla Rumeli’den tedarik edilecek olan boya, Fransa’dan getirilecek gelişmiş makineler ve piyasadan tesise sağlanacak olan İspanya yünüdür³⁰².

Prankoki (ya da bernekok) boyası fese kendine has rengi veren tek kökboyasıydı ancak diğer karışımlarla birlikte işlenmesi gerekiyordu. Bu boyadan belgelerde Tunus’ tertibi olarak bahsedilmektedir³⁰³. bununla birlikte bernekok’un elde edilmesi çeşitli ithal yöntemleri de gerektiriyordu. Başta Fransa’dan ithal ediliyordu ve daha sonra Rumeli taraflarında bu boyanın elde edilmesi işlemine girildi³⁰⁴.

Apreleme işinde de kumaş bir şekilde cilalanmakta perdahlanıp görüntüsü göze hoş bir hale getirilmekteydi. Aşağıdaki tabloda Feshane’nin kullandığı boya miktarları ve masrafları verilmekte.

Tablo 8. Feshane’de kullanılan boya çeşitleri ve masrafları

envâ’ boya bahâsı				
Kuruş	para	(...)	kıymet	
391344,5	46	80	3552	Prankoki? boyası
108818,5	3	191	117	Kırmız bahası
7101	49	151	523	Asur(?)
11454	57	271	1107	Şarap tortusu bahası
13374	3	48	337	Lakday boyası bahası
24672,5	29	290	242	Alacehri bahası
4130	33	124	2594	Şab bahası
1162	41	00	00	Revgan-ı zaç ve tizab ve mazı ve tuz ruhu bahası

305

Tabloda çok çeşitli maddelerin üretim aşamasına katıldığını görüyoruz. Örneğin *Lakday boyasından* cilalamada yararlanılırken, Kırmız denen boya kırmız böceğinden elde edilen oldukça parlak al bir boyaydı. Yine aynı şekilde adı geçen *mazı*

³⁰² B.O.A Cevdet İktisat no:1832 Za.1248/1833

³⁰³ B.O.A HH Feshane Defter No:36 s.49/b 1256-1260 Bu boyanın çok çeşitli transkripsiyonu yapmak mümkündür, örneğin *prenkoki*, *bernekok* yada *prankoki* gibi.

³⁰⁴ B.O.A Cevdet İktisat No:1 1832 “Fransa tarafından celb olunup bernokon? ta’bır olunan fes boyası dahi geçen sene Rumeli taraflarından tedârik ve ihzâr kılınmış olmağın...”

³⁰⁵ B.O.A H.Hassa Defter no:37 1267/1851 17/b

Servigillerden yaprakları almasıklı ve küçük pullar biçiminde olan ilginç renklere sahip bir süs bitkisiydi ve büyük ihtimalle boyaya albeni katmak için kullanılıyordu.

Feshane’de kök boyalardan yararlanıldığı açıktır. Kök boya ihracatı Osmanlı dış ticaretinde tahıl ve ipekten sonra 3. sıraya yükselecek kadar dışardan talep edilen bir maddeydi. Rakamlara baktığımızda örneğin İngiltere’ye yapılan dışsatımda kök boya tütün ve tahıldan sonra %7.8 ile üçüncüydü ve artarak süren bu ihracat 1859’da doruk noktasına ulaştı³⁰⁶. Feshane’de boyacılık belli düzeyde ustalık gerektirdiği için babadan oğula aktarılan bir vaziyet de alıyordu. 1273 yılında Feshane-i Amire ölen boyacı başının yerine oğlu getirilerek işin aynı kalitede aksamadan yürümesi sağlanmıştır³⁰⁷.

Kimyasal boyaların hızla piyasaya girmesi 19.yy’ın ikinci yarısından sonra Türk kırmızısına ilgiyi azalttı. Ancak çoğu zaman fes rengiyle’de bütünleştirilen bu boyanın kumaşlara ve yünlülere nasıl uygulandığını aşamalar halinde belirtmek gerekir;

1.Kumaş önce kaynatılır üzerindeki yağdan arındırılırdı.

2.Kumaşlar daha sonra fermante olmuş zeytinyağı emülsifiye ederek (sıvı içinde asılı kalmasını sağlayarak) bir çeşit özel işlemde geçiriliyordu.

3.Ardından gübreleme ve mazılama işlemine geçiliyordu.

4.Şaplama işlemi de kumaşların mordanlanması işlemiydi aynı zamanda.

5.Boyama aşaması;Boya banyosunda,kökboyanın yanı sıra başka maddelerde bulunurdu.Öküz kanı bunlardan biriydi, ve bir çok katkı maddesi işleme dahil edilirdi.Bu maddeler arasında meşe mazısı,tebeşir tozu bulunmaktaydı.

6.Arındırma:En eski yöntemlerden birisi olan bu işlem esansında, potasyum karbonat eklenmiş sabun banyosunda kumaşı birkaç su yıkadıktan sonra kaynatıp

³⁰⁶ Üner Eyüboğlu,İtir Okaygün,Fusun Yaraş (hızl),**Doğal Boyalarla Yün boyama-Uygulamalı ve Geleneksel Yöntemler**,İst. Uygulamalı Eğitim Vakfı.1983, s.16

³⁰⁷ B.O.A A.MKT. NZD Dosya no:208 Gömlek no :4 24/M/1273 **(25.9.1856)**

durulamak gerekiyordu.Kumaşlar açık alanlarda seriliyor,güneşli meydanlarda ve çayırda kurutulmaya bırakılıyor ve son şeklini alıyordu³⁰⁸.

19.yy'ın sonlarına doğru boyama yöntemi daha kolaylaşmış ve yenilikler bu alanda da görülmeye başlanmıştı.1864 yılında Walter Cum adlı bir İskoçyalı Türk kırmızısı yağı diye bilinene ve hint yağının sudaki emülsiyonu olan bir madde geliştirdi. Ardından da sentetik boyalar üretilmeye başlayınca Türk kırmızısı dış piyasada revaçtan düştü.

7.5 Feshane-i Amire'nin kurulum yıllarındaki teçhizatı

Temel anlamda Feshane fabrikasının özel üretim alanı fes olmakla birlikte kumaşın elde edildiği ilk hammaddeyi sağlayan ağnandaki koyunların cinsinden ,kullanılan boyanın oranına, sert kumaşların işlenmesinden fesin ucundaki püskülün boyuna ve yoğunluğuna kadar işleyiş bir dokuma fabrikasının temel özelliklerine sahiptir. İlk kurulum yıllarındaki temel aletlerin nerdeyse bir yüz yıl önceki bir dokuma imalathanesinde kullanılan teçhizattan farkı yoktu.Adnan Giz'in 18.yüzyılda incelediği bir dokuma fabrikasına ait bilgilerde 19.yüzyıl başı için çok fazla bir değişikliğe gitmeden yararlanmak mümkündür.İşletme büyük oranda bir 19.yüzyıl fabrikasının da yüzyıl başında nasıl kurulup işletileceğinin ipuçlarını vermektedir.

Öyle görünmektedir ki '*Manchester'daki devrimden önce*' tekstil, çuha ve dokuma Osmanlı da nasıl üretiliyorsa bu teknolojik gelişmenin ardından da yaklaşık elli yıllık bir süre zarfında insan gücünün yerini herhangi buharlı bir makinenin aldığı söylenemez³⁰⁹.Giz'in incelediği dokuma tesisi devlete ait olup 47.408 kuruş işletme

³⁰⁸ a.g.e,s.17

³⁰⁹ Bir tespite göre imalatın elle ve geleneksel usullerle yapılıyor olması iç piyasanın dış girişimcilerin kontrolüne girmesini hızlandıran en belirgin faktör değildir. Osmanlı pamuk ipliği yada tekstil sanayinde fiyatlar içte ve dışta sürekli olarak düşmesine rağmen bu üreticiler ayakta kalabildiler.Örneğin '*Osmanlı pazarına iplik satanlar, hangi ülkeden olurlarsa olsunlar- ister Osmanlı ister İngiliz,İtalyan veya Hintli-devamlı olarak, aşağı yukarı aynı nitelikte malları daha düşük fiyatla piyasaya süren rakiplerle karşılaştılar*'.Durum böyle olmasına rağmen piyasanın yabancılar tarafından baskın bir şekilde istila edildiğini söylemek doğru olmayacaktır '*18.yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı pamuk ipliği üreticileri ülke pazarına genel olarak hakimdiler. Pazarda ikinci sırada Hindistan iplikleri bulunuyordu.Başta Hollanda olmak üzere Avrupa iplikleri ise, çok daha az satışla üçüncü sırada yer alıyordu..Osmanlı dokumacılar, iplik ihtiyaçlarını pek çok bölgesel farklılık olsa da ,genellikle Osmanlı, Hint ve Hollandalı*

sermayesine sahiptir ve Nişo adındaki bir gayrimüslime işletmesi için verilmiştir³¹⁰.Aletolarak çuha dokunacak tezgâhlar, Çuha mengeneleri çuhaların kenarını sarmak için büyük mengeneler ve diğer destek tahtaları mevcuttur.. Mengenelere ve çuhalar perdaht için kullanıldıklarında aralarına kalın mukavvalar yerleştirilirdi.

Boyahane için yapılan fiçilerin yaklaşık 2.5 metre çapları vardı ve bir imalathanenin boyama kısmı bu fiçilerden işin yoğunluğuna göre 6 ya da 7 adet barındırmak zorundaydı. Bu fiçilerde çuhalar boyanmakta ardından katlanma işlemine geçilmekteydi. Tulani dolap denen kazan üzerine konmuş uçları demirden çatal ayaklı bir sistem tarafından katlanan çuhalar işlenmek üzere ayrılıyordu. Taraklar fabrikanın en önemli aletleriydi ve' *genellikle kösele üzerine Frenk işi demir telden işlemeliydiler*³¹¹. Tüm bu alet edevatı tamamlayan ve kumaşı kesilmesi için dışardan dışardan getirilen büyük çuha makasları üretim sürecinde sık sık yenilenmesi gereken malzemelerdi.

Temelde Osmanlı İmparatorluğundaki çuha fabrikaları 18. yüzyıl boyunca ve 19 yüzyılın ilk çeyreğinde alet yapısı açısından çok büyük bir değişikliğe uğramamışlardır. Perdahtlar hala kullanımdaydı ve boyut olarak biraz daha genişlemişlerdi. ve fes üretimi sözkonusu olduğunda makasların küçükleri söz konusu olmuş ve fes örmek için şişlere ihtiyaç duyulmuştu³¹².

Genel olarak tipik bir Osmanlı Çuha fabrikasının temel teçhizat yapısı 19 .yüzyıl için şu çerçevede özetlenebilir.İplik sarma ,çuhanın havını çıkarma taranmış yapağının yumak ve şilte haline getirilmesi için ditme ve açma çarkları ve bunlara ek olarak her çeşit kalınlıkta iplik çıkırıkları.Su çarkları için mil ve kayışlarda gerekliydi ki su kenarında tesis olunmasına dikkat edilen bu tür fabrikalar için elzem unsurlar arasındaydılar.Kazanlar ,fırçalar ve kumaşın keçeleşmesi için dinkler ve aynı şekilde

*iplik üreticilerinden karşılıyorlardı.*Konuyla ilgili olarak bkz Donald Quataert,Osmanlı İmalat Sektörü,İstanbul,İletişim yay.1999,s.59,60,61

³¹⁰Adnan Giz, ,”1719 Yılında İstanbul'daki Bir Dokuma Fabrikasının Defteri”, **İstanbul Sanayi Odası dergisi** ,15.Ağustos 1968,Sayı 30,s.17

³¹¹ a.g.e s.19

³¹² DBŞM/9905 1247-1249 s.3 (1831-1833)

kurutmak için geniş boyutta sergiler ve bütün bunların yanı sıra çekiç örs, kürek ,kıskaç havan ,derece soba gibi daha küçük alet edevatlar tesisin ana aletleriydi³¹³

7.6 Feshane-i Amire'nin gelişim yıllarındaki teçhizatı

Feshane 1843 yılında dokuma sanayinin gelişmeleri göz önünde bulundurularak tekrar organize edilip yenilendi.Bir fabrika görünümünü kazandığı ilk on yıldan elde edilen tecrübeler teknik yeniliklerin fabrika bünyesine adapte edilmedikleri takdirde Feshane'nin piyasa dışı bir hal alacağı ve rekabet gücünü büyük ölçüde yitireceği anlaşılmıştı.Teknik olarak ithal edilen feslerin niteliklerinin yüksek olması ve fiyatlarındaki düşüklük piyasa stratejilerinin güçlendirilmesi için teknik altyapının günün şartlarına uydurulması gerekliliğini elzem kılıyordu.

İlk on yılda örneğin dinkleme (yıkama) için oldukça ilkel sayılabilecek katırlar kullanılmakta ve bunların döndürdüğü dolaplarla üretimin en önemli kısmı halledilmeye çalışılıyordu. Ancak buhar teknolojisinin gelişmesi ve buhar kazanlarıyla çalışan bir üretim ortamının sağlanması artan kumaş ve yapağı hammaddesinin işlenmesi için dönemin teknolojilerine başvurulmasını gerektirdi. Aşağıdaki tabloda düşünülen teknolojik yenileme projesinin bir ön hesabı çıkarılmıştır.

Tablo 9.Feshâne-i Amire için getirilen buhar kazanlarının bedelleri

Lira	
Beher	
1365	İngiltere'den mübâya'a ve celbi lâzım gelen elli beş bârgir kuvvetinde olarak ma'a takım bir aded vapur bahâsı beher bârgir kuvveti lira 43
112	Buğu borusu kadem 63 havuzundan makineye su vermek, boru kadem 80 denizden havuza su vermek için boru kadem 100 , demir hamelesi kantar 140 beher kantar fî'i 16 şilin.
15	Bir adet dirsekli tekerlek pervâne miline takmak için demir kantar 15, fî-yi beher kantar: 1 lira
28	Pervâneyi sudan muhâfaza etmek için bir aded demir sandık bahâsı
80	Yedeklik için envâ' piriñç takımların bahâsı
60	Mahallinde işbu âlât ve makinelerin sandıklanması ve istif masârıfâtı
400	Cemî' takımlarıyla bir aded yedeklik demir kazan bahâsı
197	İşbu âletlerin mahallerinden Londra'ya tenzîl ve nakliyesi masârıfâtı gayr-ı ez navl-ı sefine

³¹³ Dölen,a.g.e,s.403

20	Vapur kazanlarının yedeklik buğu kapakları bahâsı
120	Vapur mahalliyçün tanzîm ve mübâya‘ası lâzım gelen temel taşları bahâsı
3397	Toplam

Fî-yibeher lira 110 kuruş

Esmânı 373670 kuruş³¹⁴

Buhar kazanlarının elli beş beygir gücünde olması ve her beygir gücü için 43 lira gibi yüksek bir rakamın ödenmesi oldukça maliyetli bir fatura çıkarmıştı. Kazanların ek teçhizatı ve kazanların üzerine oturtulacağı temel taşlarının monte edilme işlemi fabrikaya diğer bir külfet çıkaracaktı. Ama diğer taraftan denizle irtibatlı su sirkülasyonu çuha ve yapağı yıkama işlemini daha düzenli bir şekilde gerçekleştirecekti. Dönemin Feshane müdürü Mahmut Efendi ile Feshane fabrikatörü Hoca Avanis bu nakliye ve ödeme işiyle görevlendirilmişti.

7.6.1 Feshane’de Teknoloji Transferinin fiyatlara yansımaları

1266/1850 yılından itibaren kullanılmaya başlanan Avrupa malı örme tezgâhları üretimde vapur kazanlarının yardımıyla büyük oranda üretim artışı sağladı. Aynı zamanda 3 yıl öncesinde yurt dışından getirilen uzmanlarla pamuklu üretim ziraati dersleri verilmeye başlanmış ve hem makineleşme hemde kalifiye eleman sıkıntısı böylece giderilmeye çalışılmıştır³¹⁵. Hicri 1267 (1857) senesi martına kadar planlanan fes üretimi tahminen 261.600 adet olarak öngörülmüştü. Hatta bu rakam Hoca Avanis’in iddiasına göre senede 300.000 fes’e kadar çıkabilirdi. Hesaplara göre imalat fiyatları da geçen seneye göre birkaç kuruş aşağı çekilebilirdi. 14 kuruşa mal olan bir fes takriben 13 kuruşa üretilabiliyordu ve 300.000 rakamına ulaşıldığında Asâkir-i

³¹⁴ B.O.A HH D.37,s 18/b 1267/1851

³¹⁵ B.O.A H.H Defter no:67 1263/1847 s.77.Amerikalı doktor Davis ailesiyle birlikte ziraat eğitimi vermek üzere İstanbul’a gelmişti.Amerikadaki pamuk ziraati usûlleri doktor Davis’in vereceği derslerle İmparatorluk tarımında yaygınlaştırılmaya çalışılıyor ve böylece basma ve dokuma fabrikalarındaki ürünlerin kalitesi üst seviyeye çekilmeye çalışılıyordu.Doktor Davis ile ilgili çok özenli bir kontrat yapılmış alanında doktor olup olmadığı araştırılmıştı.Bu konularla ilgili olarak bakınız a.g.d s.75-76-77-80-84

Şahaneye 29 kuruşa verilen feslerin fiyatı³¹⁶ 25 kuruşa düşecekti. İstanbul'daki fes satıcıları ve taşraya mal götürenlerin ticaret payları artacağı gibi *'yine senevî üçyüz bin fesden tahmîmen üç bin şu kadar kese akçe mikdârı Feshâne-i Amirenin temettü'ü hâsıl olup on bin kese akçe sermâyeye nazaran yüzde otuz râddelerinde temettü'* demek olacaktı. Feshane alınması düşünülen makineler 56 beygir gücündeki vapur kazanlarıydı ve halihazırda bulunan 26 beygirlik vapur kazanı üzerinden 300.000 fes hesabı yapılabiliyorsa 56 beygirlik bir kazanla , çuka imalatına rağmen 500-600 bin fes üretilebilirdi.Çuka üretimi hem ilerleme kaydetmekte hem de fabrikanın tamamen fes üretimine dönmesi ve makinelerin sırf bu ürünü üretmesi düşünülemeyeceğine göre, hem çuka hem de fes işini kaldırabilecek makine gücü 56 beygirdi.Pazarlama ağı ister istemez bu kadar cesametli bir üretim kapasitesiyle imparatorluğun belli başlı ticaret şehirlerine Feshane'nin mal göndermesi fırsatını yaratacaktı.

Üretim için iyi mahaller seçildiği takdirde hem Balkanlarda hem de Anadolu da uygun satış noktaları açılabilirdi. Anadolu tarafında İzmir ve Adana ve Beyrut ve Şam-ı Şerif ve Haleb ,Bağdat , Sivas ve Trabzon ve Rumeli cânibinde Edirne ,Filibe ,Manastır ve Yanya ,Selânik ,Yenişehir ,Sofya ,Vidin ,Ruscuk ve Arna gibi büyük şehirlerde birer münâsib mahaller tahsîs ve küşâd ettirilmesi imparatorluk için muhteşem projeler olarak görülüyordu³¹⁷

Bu yeni buhar kazanı *'beher bârgir kuvveti takribî olarak kırk ikişer liradan üç bin yetmiş üç bin altı yüz şu kadar kuruşa bâli'* olacağı tahmîn olunmuş 'tu ve Feshâne-i Amirenin ileride görülecek muhâsebesinde zuhûr edecek temettü'âtından karşılanacaktı³¹⁸

7.7 Feshane Ambarına genel bir bakış

Bir fabrikanın genele olarak arka bahçesi sayılabilecek fabrika ambarları genel depolama, elde kalan ürünlerin stoklanması, nakliye veya monte edilmek için bekleyen

³¹⁶ Bu belgenin hemen altında yer alan bir ilmuhaber kaydında Asâkir-i Şâhâneye verilen feslerde 267 senesi martından itibaren dokuz kuruş gibi bir indirim yapılması kararlaştırıldığı belirtilmektedir

³¹⁷ B.O.A H.Hassa Defter No:37 s.18/b 1267/1851

³¹⁸ A.g.b

alet edevatlarla dolu olur. Feshane ambarı da fabrikanın üretim kapasitesi ve ürün çeşitliliğine göre çeşitli stoklar ve ıskartaya çıkarılmış hammaddeleri içeriyordu. Feshane ambarlarındaki 1851 yılına ait bir döküm şöyledir:

Bükülmüş beyaz kendir ipliği: 33 paket, 109 kıyye
Frengistandan mübâya'a olunan bükülmüş yün ipliği: 90 kıyye
Ham kendir ipliği: 349 kıyye
Ecnâs eczâ hülâsası: 31 kıyye
Parça nuhâs: 614 kıyye
Kebîr nuhâs kazan: 1 adet, 136,5 kıyye
Delikli cedîd nuhâs envâ'ı?: 20 adet, 136,5 kıyye
Kopus fes ağzı dikmek için Flemenk ipliği: 113 kıyye 235 (...)
Prinç kebîr darp lülesi: 3 adet (2 adet cedîd, 1 adet müsta'mel), 21 kıyye
Vapur makinelerinin mazharı zımında kendir: 350 kıyye³¹⁹

İplik türleri içersinde beyaz kendir ipliği her ne kadar ülke içinde üretilebilmekteyse de yukardaki dökümde görüldüğü gibi askeri giysilerde sıklıkla kullanılan yün ipliği dışardan ve dönemin en büyük iplik üreticisi olan İngiltere ve Belçika'dan ithal edilmekteydi. Bunun bir nedeni de yün ipliğinin mensucat sanayinde üretimi için özel boyalar ve kimyasal bileşenlerin kullanılmasıydı. Koyunlardan elde edilen yünün yanı sıra tiftik, tavşan kılı, deve yününden de yün ipliği yapılmaktaydı. Diğer taraftan fes çeşitleri farklı tip iplik gerektirmekteydi, örneğin ambarda listelenen kopus fes ağzı dikmek için ithal edilen Flemenk ipliği, tekstilde ince dikişler için kullanılan pamuklu bir iplik türüydü.

Ambarda yapağı daima artık bir şekilde elde kalırdı. Gene aynı defterden 1851 yılına ait bir tabloda, yapağının Odessa cinsi türünün daha sonra saksonya cinsi ile birlikte harmanlanarak kullanılan başka bir tür yapağının miktarları verilmiştir. Bu arada İzmit'te üretilen yapağı da hammadde yelpazesi içersinde yer alıyordu.

³¹⁹B.O.A HH Defter no:37,s 18/a 1267/1851

Tablo 10.Feshane ambarındaki yapağı miktarları ve cinsleri
Anbar derûnunda yapağından zuhûr eden fazla:

Saf yapağı	balya	
Kıyye	Aded	
300	6	Mathariye? Sıkılmış yapağı
1634	9	Odesa gergisi
603	6	Çöplü Odesa
125	1	Kirli Odesa İzmit'de

İzmit'te Feshane'ye ait ambarda ise üretim aşamasından geçmiş hammaddenin dışında satılacak ürünler daha çok yer alırdı. Yukarıdaki tablodan 30 yıl sonra Feshane'nin İzmit'te mamulâtının depolandığı ambarda şu tür malzemeler bulunuyordu:Kaba çuka, yün çuka kahverengi çuka,ince yorgan,siyah yorgan ,kaba beyaz yorgan ,el ve örme cinsinden fes³²⁰.

7.8 Feshane'nin İzmit'teki dinkhanesi

Dinkleme işinde ise imal olunmakta olan fes ve çuka dinklenmek üzere İzmit'te ki dinkhaneye götürülmekteydi³²¹.Burada istihdam olunan bir reis ve altı nefer İzmit iskelesinde ki yapağıların depolandığı mağazadan da sorumluydular ve o dönem için (1854) bu tekfirci mahiyesi 40.000 kuruş masrafa neden olmakta ve buda *maliyeti kabartmaktaydı*.Maliyetleri kabartan sadece bu da değildi,İzmit bu tarihten on yıl öncesine kadar bir de çivit boyası maliyetlerinin artması durumuyla da karşı karşıya kalmıştı.Sonuç olarak iki önlem uygulamaya konuldu.İlk olarak devletin ve özel sektörün müdahalesiyle dokuma için önemli olan çivit boyası üreten Osmanlı Yahudileri vergi muafiyetleri aldılar.İkinci olarak da bu imtiyazlarla yetinilmemiş

³²⁰ B.O.A H.H FSH 13/4 1275-R-6 (13.11.1858)

³²¹ B.O.A H.H Feshane no:41 1274-1281 s.46/b

devlet aynı zamanda boya çıkarılan mineral kaynaklarını bulmak ve işletmek için büyük bir araştırma başlatmıştı³²².

7.9 Feshane’de Üretim , Piyasa ve Pazarlama Stratejileri

Feshane feslerinin askeriye ihtiyacını karşılamasının ardından ,halkın da bu giysiyi modernleşme ve yenilik göstergesi olarak algılamasıyla birlikte Feshane ürünlerini piyasaya açmıştır.Feshane’de satış ağlarının çeşitliliği dikkat çekici bir şekilde halka ulaşımı en kısa yoldan sağlayacak şekildeydi. Esnaf teşkilatının odaklandığı çarşı ve pazarlarda Feshane ürünleri bu sistemin kolay ve oturmuş düzeni içerisinde yer buldular. Bu durumda fesler “*Şahaneyi humayun-u hazret-i cihandariye feshane-i amirede imal olunup bil cümle sınıfı askeri nizamiye-i şahaneye virilen... maada çarşı ve mahal sairede işad olunan fesçi dükakinlerinde satılan ve taşraya ve mahal saireye fervehat olunan fesler*”³²³di.

Fes yapılımlı sadece İstanbul’daki fabrika ve imalathanelerde değil aynı zamanda Bursa’da sürdürülmekteydi. Hatta Bağdat’da bulunan askeri nizamiye için 6 bin adet fes irsali hesaplanmış ve Bağdat’taki askeri birlik için bu büyük miktarın kalite açısından çok da ince eleme yapılmadan sağlanması yoluna gidilmişti. Fesler normal ebatlarından biraz daha küçük yapılabilirdi ve daha önemlisi ihtiyaç artıp da mevcut imkanlar yeterli gelmediği ve İstanbul’dan karşılanamaması durumunda Bağdat’da bir fes fabrikası yapılması yoluna gidilecekti³²⁴Feslerin üretildiği yapağı cinsi ve bahaları 1848-49 (H.1265) yıllarına ait bir defterde ayrıntılı rakamlarla verilmektedir³²⁵.

³²² Quataert,1999,a.g.e,s.67

³²³ B.O.A H.H Feshane Defter no:37 s.17/b 1267/1851

³²⁴ B.O.A H.H Feshane Defter no.36 s.48/a 1256-1260

³²⁵ B.O.A HH Feshane Defter no.37,s 18/a 1267/1851 “...Cânib-i Hazîne-i Hassa-i Hümâyûndan bi’n-nuzzâre idâre olunmakda olan Feshâne-i Amire’de sâye-i mekârim-vâye-i hazret-i cihândârîde ikiyüz altmış beş senesi martı ibtidâsından şubatı nihayetine değin bir senede i’ mâl olunan yüz altmış bin yediyüz seksen sekiz adet kebîr feslerin yirmi dokuz bin sekiz yüz dokuz adedi İspanya ağnâm-ı şâhânesi ve Odesa ve Saksonya yapağısıyla ve beyaz perdahtî çarhla i’ mâl ve Prankoki boyasıyla boyanmış olduğundan beher adedi on altı buçuk kuruş otuz iki akçe ve yüz on bin yedi yüz yirmi üç adedi kezâlik yapağı ve çarh-ı mezbûr ile bi’l-i’ mâl fakat kırmızıla boyanmış idüğünden her birdanesi on altı kuruş otuz akçeye ve yirmi bin ikiyüz elli altı adedi dahi ağnâm-ı şâhâne melezleri yapağısından i’ mâl ve kırmızıla

1849 yılı için üretim sayısının 160 bin küsur olması üretimde seri anlamda çıktı sağlanabildiğini ve yurtdışından getirilen makinelerle birlikte yüksek miktarlara ulaşıldığını göstermekte. Ürünün kalitesi bağlamında fiyatlamada üç tip sınıflandırma yapıldığı anlaşıyor Saksonya yapağısından yapılan ve *prankoki* denilen boyayla boyanan fesler bir miktar daha pahalı olmakla beraber ikinci sınıf feslerle aralarındaki fiyat farkının daha çok yün den ziyade boyayla ilgili bir fark olduğu anlaşılmakta. Bunu haricinde fino adı verilen püskülsüz ve çoğunlukla çocuklar için tercih edilen bir fes türü de 2100 adet üretilerek 6.5 kuruş 56 akçeden piyasaya verilmişti. Aynı şekilde bu belgenin devamında depolardaki ürünlerle ilgili değerlendirmeler mevcuttur. Ambarlarda 1848 senesine ait olan elde birikmiş olan fesler piyasaya biraz daha hesaplı fiyatlarla sürülmekteydi örneğin:”*mevcûd-ı anbar bulunan yüz altmış bir bin altı yüz altı aded kebîr feslerin beherinin on altı kuruş yirmi dokuz akçe ve altı yüz altmış sekiz aded finoların dahi her birisinin beş kuruş elli yedi buçuk akçe 'ye...' verilmesi kararlaştırılmıştı.*Askeri giysi ve malzeme ambarlarında büyük çadır depolarda saklanan feslerde miktar olarak 4196 adeti 20 şer kuruştan satılmaktaydı.Feslerin satılamayıp elde kalması bazen büyük miktarlara ulaşmalarına neden oluyordu.Eski Feshane-i Amire müdürü Süleyman Paşa zamanında piyasaya sürülemeyip bakiye kalan 334.269 adet fes mevcuttu.

Ancak her sene sonunda bilânçolarda beliren fazlalıklar için ambarlardan özellikle askeri kuruluşlara paylaştırmalar yapılıyordu. Yukarda bahsedilen fazlalık için paylaşım şöyleydi; Süleyman Paşa zamânı bakiyyesi olan 334.269 aded fesin 130.056 adedi Feshâne-i âmirede anbar mevcûdunda bulunmakta ve satış için çıkarılan 204.213 adedinin 139.198 tanesi 29 kuruştan Asâkir-i Hâssa ve Nizâmiye-i Hazret-i Şâhâne ve 18.500 adedi fî-yi mezbûr üzere Asâkir-i Muntazama-i Bahriye'ye verilmekteydi³²⁶.

Geri kalan 46.510 adet fes çeşidine göre tanesi 30 ar yada 25'şer kuruştan ve fino tipi olan küçük feslerde 7-8 kuruştan hem bizzat Feshane tarafından hemde fes satımı yapan dükkanlarda piyasaya sürülmekteydi.Bunun yanı sıra Feshane'nin

boyanmak ve biraz kabaca olmak hasebiyle beher dânesi dokuz kuruş yirmi dört akçeye ve Fino ta'bir olunur iki bin yüz kırk aded sagîr feslerin dahi bir nev'i ma'a püskül altı buçuk kuruş elli altı akçeye...”

³²⁶ B.O.A HH Feshane Defter no.37,s 18/a-b 1267/1851

dükkanlara verilen feslerin iadesi konusunda da titiz davranmaktaydı³²⁷. Bu döneme ait genel satışların ayrıntılı bir tablosu şöyle olacaktır:

Tablo 11.Feshane Fabrikası genel satış tablosu

feshâ-i kebîr ve fino aded	
139198	Asâkir-i Hassa ve Nizâmiye-i Şahaneye i'tâ olunan fî-yi beheri 29
018500	Asâkir-i Bahriye-i cenâb-ı mülûkâne fî-yi beheri 29
046515	derun-ı çarşu ve mahâll-i sâirede fes furuhtuna mahsûs dükkanlarda ve serpuşcu esnâfı dükkanlarında ve mahall-i sâirede furuht kılınan feshâ aded Kıymet 10028 kebîr 30 13347 Kebîr 25 14747 Kebîr 20 07239 Fino 08 01101 Fino 15 00053 Fino 7 46515
204213	

Fiyat ortalamalarına belgelerde rastlamak mümkündür ,örneğin Hicri 1257 yılıyla 1265 arasında ortalama bir fesin Feshâne-i Amire' tarafından belirlenen fiyatı şöyledir ; Üretilen kebîr feslerin beheri yirmi altı buçuk ve bazıları yirmi dört buçuk kuruş küsür akçeye ve yirmi üçer kuruşa mal olarak bu târîhlerde tamamı Asâkir-i Hassa ve Nizâmiye ve Bahriye-i Hazret-i şâhâneye beher tanesi püsküllü kırkar ve püskülsüz olanları otuz yedişer kuruşa verilmiş ve çarşı ve pazarlarda ve fesçi dükkanlarında 60- 55 - 40 ve 35 kuruş gibi ortalama fiyatlarla satılmış ve bazende bundan aşağı bile gittiği olmuştu.Yıllık beşer bin kese râddelerinde temettü' toplanmıştı.Bu dönemde Feshane'nin sermaye hesabı şöyledir:

³²⁷ B.O.A HH FSH 1/6 belge no:1

Tablo 12.Feshane Fabrikası sermayesine ait bir hesap tablosu
Fi'l-asıl sermâye-i Feshâne-i Amire ve Fabrika-i Çuka

Kese	küsür	
9951	474,5	feshâne-i Amirenin sermâyesi
3958	140	Çuka sermâyesi
13910	114,5	
04259	209	İkiyüz altmış beş senesine mahsûben fes ve ağnâm-ı şâhâne temettü'âtı
18169	323,5	16 para toplam

7.10 Feshane Bünyesinde Açılan Çuka Fabrikası

Feshane'de 1833'de başlayan üretim,fabrikayı yıllar içersinde ürün çeşitliliğini arttırmak için yeni projelerin geliştirildiği bir yer haline dönüştürdü.Tesiste fes üretiminin yanı sıra aba ve halı üretildiğini biliyoruz.Özellikle dinkleme işinde makinelerin kullanılmasıyla birlikte dokuma fabrikası görünümü Feshane'ye daha çok hakim olmaya başlamıştır.1843 yılındaki teknik atılımla birlikte Çuka fabrikası Feshane binalarının bir köşesinde kurulmuş oldu.İlk başlarda deneme mahiyetinde başlayan üretim mütevazı boyutlardaydı.Yapılacak üretimin maliyeti ilk yıllarda ,dışarıdan ithal edilen çukanın satış fiyatı üzerinde değerlendirilmişti.31.5 kuruşluk bu fiyat ilerde işçilerin ilgileri ve yetenekleri geliştikçe maliyetlerini düşürülmesi şeklinde fabrika karına yansıyacaktı.³²⁸

1256-57 (1844) yılları Feshane fabrikasının bir çok binasının eklemeler ve tadilatlarla Çuka fabrikasına dönüştürülmesine tanık olunduğu yıllardır³²⁹.Koğuşların su yollarının ambar binalarının hem yeni hemde bakımsızlık arz eden bütün kısımları gözden geçirilmiş ve 1100 kese civarında bir masraf çıkarılmıştır³³⁰

Feshânede inşâ olunmuş olan çuka fabrika-i hümâyûnu ve fes örme ve perdahtı için hicri iki yüz altmış dört senesi Martı'ndan Şubatı nihâyetine değin gerek ülke içinde i'mâl olunan ve gerek Belçika ve İngiltere ve Saksonya ve Fransa ve Paris

³²⁸ Güran,a.g.m,s.242

³²⁹ B.O.A İ.MVL 27/455 29/b/1257

³³⁰ B.O.A H.H Feshane Defter no:36 s.42 1256-1260

tarafalarında celb olunan makinelerin masrafları ve inşaat işlerine sarf olunmuş olan paranın dökümü şöyledir

Tablo 13.Çuka fabrikasının makine ve inşa masrafları

Kuruş	para	
650792	50	Bahâ-i envâ'-ı makine
212767,5	22	Masârıf-ı vaz'ıye ve inşâ-i ebniye
863560	72	

331

Görüldüğü gibi geçen 7-8 yıllık bir süre içerisinde çuka fabrikası büyümekle birlikte aynı şekilde oldukça masrafa yol açan bir tesis görünümüne büründü. Makinelere harcanan paraya bina masrafları eklenmekte ve ciddi bir yaklaşımla tesisin yapılan harcamaları çıkarıp dolgun bir kara geçmesi şiddetle umuluyordu. Esasen 1860'lı yıllar Osmanlı sanayi tesisleri için bir durgunluk dönemi başlangıcıydı. İlk sanayi atılımları bu yıllara kadar belli bir program dahilinde yürütülse de 1860'dan itibaren teknolojik yarışta geri kalan be tesisler durgunluk yaşamaya başlamışlardır³³².

Çuka Fabrikası Feshane çatısı altında tesis olunmasına rağmen idari açıdan bu fabrikaya ilk yıllarda çok bağımlı olmadığı söylenebilir. Üretimini Feshane'nin yönetim çatısı altında sürdürme konusunda baskılar, Çuka fabrikası düzenli ve kar getirici bir üretim yapısına ulaşamayınca artmıştır. Zira kayıtlardan anlaşıldığına göre 1266/1850-51 mali yılında 58.715 guruş kara karşılık 1267 yılında/1851-2 mali yılında 119.279 guruş zarar ortaya çıkmıştı³³³.Sonuç olarak Feshane idaresinin daha özenli yönetim anlayışı bu üretim departmanı içinde gerekiyordu.1858-9 yılları için senelik 250.000 zira çuka'nın imalatı ihtiyaç gereği planlanıyordu ve buna ulaşabilmek için Feshane'nin idari tecrübesine daha fazla ihtiyaç vardı³³⁴.

³³¹ B.O.A HH. Feshane Defter no:37 s.17/b 1267/1851

³³² Ahmet Kal'a, "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel bir Değerlendirme",**Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**,Türk İktisat Tarihi,Cilt I,Sayı I,s.253

³³³ Güran,a.g.m,s.243

³³⁴ B.O.A H.H Defter no:41 1274-81 s.41/b "Asâkir-i Hazret-i Şâhâne melbûsâtiyçün i'tâsı lâzım gelen çukanın nesc ve i'mâli zımında derûn-ı Feshâne-i Amire'de inşâ olunmuş olan Çuka Fabrikasının sâye-i şevket-vaye-i hazret-i mülûkânede Feshâne-i Amire İdâresine alınması ve bu çuka için senevi ikiyüz elli bin zirâ' üzerinden fi-yi mukarreri vechile ale'l-hesâb tertîb ve tahsîs kılınmış ve fabrika-i mezkûrun çuka i'mâline sür'at-i bedâete medâr olmak üzere işbu ale'l-hesâbın şimdiden i'tâ olunması husûslarına bu kere

7.11 Feshane Fabrikası Halıları ve Üretim

Feshane Fabrikasında askeri kumaş ve fes üretiminin ağırlıkta olmasına rağmen kilim-halı gibi geleneksel Türk dokuma ürünlerinin üretildiğini biliyoruz. Feshane Farikası'nda Asker kilimi Neferat Askeri kilimi, Adi neferat kilimi, namaz kilimi, arşın kilimi ve ekli arşın kilimi türünden dikkat çekici boyutta ve çeşitte kilim üretildiği muhasebe defterlerinden ve çeşitli belgelerden anlaşılmakta³³⁵. Yine aynı şekilde Kaliçe halı, seccade üretilmekte ve Büyük Çarşı, Tophane ve Beşiktaş'ta ki satış noktalarında piyasaya sunulmaktaydı.³³⁶

Feshane halıları olarak adlandırılan ürünlerin kalitesi ve stilistik özellikleri hakkında çok fazla kaynağa rastlayamasak da Feshane'nin bir devlet kurumu olması Osmanlı sarayı için halı üretmesi, fabrikadaki bu bölümün üzerindeki kontrolün sıkı tutulduğunu gösteriyor. Feshane'nin kumaş üretiminde askeri kumaşların üretiminin ilk sırayı alması, üretilen kilimlerin de ordu ihtiyaçları için imal edilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla askeri adları olan ve ordudaki görevler esnasında kolaylık sağlayacak kullanımlara göre dokunup geliştirilmişlerdir.

Bu konuyla ilgili yapılan bir araştırmada üretilen kilim ve halıların metrekaresi ve türleri hakkında belli bir çıktı miktarına ulaşılmıştır. Buna göre belgelerde seccadelerin fiyat ve miktarlarının adet üzerinden verilmiş olan değerleri, analizleri yapılan örneklerden elde edilen ortalama alan 2.675 metrekaare üzerinden

irâde-i ihsân-âde-i hazret-i şehin-şâhî müte'allik ve şeref-sudûr buyrulmuş ve mantûk-ı âlîsi icrâ kılınmış olmakla ber mantûk-ı irâde-i seniyye zikr olunan ale'l-hesâbın ol vechile tertîb ve tahsîsiyle kalemce tesviye-i iktizâsına himmet buyurulması husûsü Feshâne-i Amire nâzırı devletlû paşa hazretleri taraflarından bâ takrîr lede'l-inhâ ve tesviye-i icâbı Dâr-ı Şurâ-yı Askerî'den ba'de'l-isti'lâm iktizâsı Nizâmîye Muhâsebesi'nden suâl olundukda Asâkir-i Şâhâne lâzimesiyçün Feshâne-i Amirede kâin Çuka Fabrikası'nda nesc ve i'mâli muktezâ-yı irâde-i seniyyeden olan senevî ikiyüz elli bin zirâ' çukanın [bin ikiyüz yetmiş] üç senesine mahsûben ol mikdar çukanın beher arşunu yirmi üç kuruş on paradan bahâsı olan eli sekiz yük on iki bin beş yüz kuruşun ale'l-hesâb olarak Nizâmîye Hazînesi'nden Feshâne'ye i'tâsiyçün sûretinin ve meblağ-ı mezbûr yetmiş üç senesi Ağustosı ibtidâsından i'tibâren on ikiye bi't-taksîm beher mâh bir taksiti olan dört yük seksen dört bin üç yüz yetmiş beş kuruşun Nizâmîye Hazînesi'nin Astâne tertîbi sergilerinden bi't-tevkîf başkaca sergi i'ta olunmak üzere Sergi Muhâsebesine kaydı..."

³³⁵ B.O.A HH FSH 2/49 belge no:1 1275-76

³³⁶ Sevim Arslan, "**Feshane Halıları**", Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi, Marmara Üniv. SBE. İstanbul, 1996, s.20, 21

değerlendirilmiş ve seccadelerin alanı yaklaşık 5.785 arşın kare olarak hesaplanmış ve 1856-1873 yılları arasında Feshane’de yaklaşık 191 adet seccade üretiminin olduğu tespit edilmiştir.Yine aynı şekilde kalıçe(halı) fiyat ve miktarları arşın kare üzerinden verilmektedir ve bu değerlerin metrekare karşılıkları hesaplandığında taban halılarından elde edilen ortalama alan 39.0552 metrekare üzerinden değerlendirilerek, 1856-1873 yılları arasında yaklaşık 798 adet halı üretiminin yapıldığı tespit edilmiştir³³⁷.

Aynı dönem içersinde yaklaşık 191 adet seccade,8000 adet taban halısı üretiminin olduğunu göz önüne alacak olursak, halı dokumacılığının başladığı 1843 yılından 1856 yılına kadar olan 13 yıllık sürede yaklaşık 140 adet seccade,600 adet taban halısı üretilmiş olabileceği ve 1873 yılından halı üretiminin devam ettiği 1918 yılına kadar 45 yıllık sürede yaklaşık 500 adet seccade,2000’i üzerinde aban halısı üretimi gerçekleştirilmiş diyebiliriz. Feshane’de 1843 yılından 1918 yılına kadar geçen sürede halı ve seccade üretim kapasitesinde önemli değişiklikler olmamıştı³³⁸ ve fabrikada ortalama bir hesapla, 800-900 adet seccade ,3000-3500 adet taban halısı üretimi yapılmış olabileceğini söyleyebiliriz.Teknik açıdan Feshane halılarında ipek olan bir seccade dışında malzeme olarak yün kullanılmış ancak çözgü ve atkısı pamuk olan seccadeler üretilmişti.Genellikle Gördes düğümü’nün kullanıldığı halılarda hammadde olarak doğal boyalar tercih edilmiş kırmızı rengin boyarmaddesi olarak koşnil böceği ve kök boya kullanılmıştır³³⁹.

Feshane’nin ürünlerini satan dükkanlarda mevcut olan eşya ve fiyatlarına bakdığımızda kalıçe’nin arşını 28 kuruş 20 arşını 5 rubu ise toplam 577 kuruştan satılmaktadır.Dükkanlarda Kalıçe’nin ortalama bir arşın fiyatı 28 kuruştur.Kalıçelerin desen açısından çiçekli olanları daha sık üretilmekteydi ensiz ve düz olanları da mevcuttu³⁴⁰.

³³⁷ Bu konudaki geniş bilgi için bkz.a.g.t

³³⁸ Halı ve kilim ,geleneksel doğulu dokuma teknikleri içersinde üretilerek uzun yüzyıllar boyunca vazgeçilmez iki sanatsal ürün olmuştur.Osmanlı fabrikalarının özellikle dokumayla ilgili olanlarında halıcılık emek gücünün bolluğu ve Türklerin kendilerine has dokuma estetik ve tekniklerinin de birikimiyle neredeyse vazgeçilmez bir fabrika departmanı olarak kuruluyordu.Aynı şekilde Hereke Fabrikasında da halı üretimi yapılmıştır.

³³⁹ A.g.t s.122-123

³⁴⁰ Bu konuda bakınız B.O.A H.Hassa defterleri no ,44,45,49,50.

7.12 Feshane’de Çalışan muallim usta ve işçilere ödenen maaşlar

Görünen odur ki zamanla nitelikli işçilerin İstanbul yada Anadolu dan seçilmesine başlanmış ,ustalaşma yolunda yeteneklerine güvenilmiştir.Hatta daha çok baştan Tunuslu ustaların yanına Bursa’dan yaklaşık 15 kişilik bir fesçi çırağı grubu getirilerek bu amaç daha da belli edilmiştir. Gerçekten de Tunuslu ustaların zamanla yerlerini Osmanlı ustalara bıraktığını fes yapımının yanı sıra çuha imalatına geçildiğini o dönemin biraz sonrasına ait bir lahiyadan anlıyoruz³⁴¹.

Esasen gelen ustaların üretim kabiliyetlerinden çok sanatlarını öğretmeleri ve bu sayede fabrikanın sürekliliğini sağlayacak kalifiye işgücünün yerleştirilmesi amaç edilmiş görünüyordu. Bunun sonucunda örneğin fes üretimiyle iştigal eden Tunuslu bir zanaatkar kesimi 19.yüzyılın ikinci yarısında İstanbul’da yada diğer yerlerde var olmamıştır. Oysa biliyoruz ki kuyumculuk gibi yada diğer özel hüner isteyen alanlarda Osmanlı sosyal yapısı belirli azınlık grupları içersinde kalıcı yerler edinebiliyorlardı. Gerçekte Osmanlı bürokrasisinin bu konuda geçmişten gelen bir tecrübesi de mevcuttu. Daha 1798 yılında başlık işiyle uğraşan Tunuslu ustalar İzmir’de fesçi dükkânları açmışlar ve yerli piyasayı zor durumda bırakacak yoğunlukta iş yapmaya başlamışlardı. Devlet İzmir’deki fesçi dükkânlarının 20 ile sınırlandırılması yoluna gitmişti³⁴². Yine aynı şekilde İzmir Fransızların Tunus ve civarından getirdikleri fesleri bölgedeki dükkânlara sattıklarını ancak bu durumun şehirde bulunan Mağribili fesçi erbabını harekete geçirip bu duruma müdahale ederek huzursuzluk çıkardıkları

³⁴¹ HH D 36 s.12 1258-1842 “...istihdam olunan ameleleri dahi zatlarında olan istidad ve kabiliyetleri hasebiyle az vakitten kesb-i maharet itmekde olup şöyleki Avrupa ahalisinin acemi amelelerinin altı ayda tahsil edecekleri mahareti her yerleri ber-niha iki ay zarfında tahsil etmiş olduklarından eğer çisitane-i aliyyede bir çuha fabrikası ihdas olunması murad-ı ali buyurulur ise-feshaneyi amirenin atik ve cedit ebniyesinde senevi altmış bin zera çuha yapılacak bir fabrika kurulabileceği...”Fabrika kurma ve ardından kalifiye usta getirme yöntemine Osmanlı devletinde Feshane fabrikasının kurulmasından yaklaşık 50 yıl önce rastlıyoruz. 1785 yılında Yusuf Paşa zamanında Bengal,Surat ve Bender Abbas şehirlerinde işçiler getirtilerek Hindistan’dan ithal edilecek kumaşların memlekette imaline çalışılmıştı.Ancak karışıklıklar sebebiyle bu girişimler yarım kalmıştır bkz.Türkiye’de Yün İpliği ve Yünlü Mensucat Sanayi, Monografiler Mensucat II ,Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği,Ankara,1958,s.4-5

³⁴² BOA.Cevdet İktisad,no:302 b 1214 (1799)

görülmüştü³⁴³. Tekel olma durumu bir anlamda İzmir’de emrivaki şeklini almış olmasına rağmen imparatorluğun başkentinde başlamadan önlenmiştir.

Fabrikadaki muallimlerden fes kalitesiyle direk olarak ilgilenen hocalar en yüksek maaşı almaktaydılar. Örneğin fesçi Muallimi Hacı Ali Becar 16200 kuruşluk bir gelire görevini ifa etmekteydi. Diğer taraftan ücretlerin liyakate göre verildiği ve aynı ünvana sahip olmakla beraber diğer bir fes muallimi Bolnaku isimli zımninin 4000 kuruş aldığını görmekteyiz. Örmeci muallimleri ise fesçilerden hemen sonra maaş açısından en yüksek gelire sahiptiler.

Dokuma tezgâhlarında, dişleri arasında arış ipliklerinin geçtiği *tarak* denilen bir düzeneğe önemli yer tutmaktaydı. Taraklama işi muntazaman yapılmadığı takdirde kumaşın önemli bir bölümü geri dönülmez bir şekilde bozulabiliyordu. Tarakçı muallimleri bir anlamda ürünün bu en önemli aşamasında eğitim vermekteydiler. Tarakçı muallimi Hacı Mehmet Ali Efkar fabrikada 8850 kuruş ile üretimin hal ve gidişatından sorumluydu ,aldığı maaşın yüksekliği bu bölümde çalışan sayıca fazla işçi ve kalfalarla uğraşmak zorunda olduğunu gösteriyor. Zira Bursa’da getirilen çıkırıkçı ve tarakçılarla Feshane’nin iş gücü desteklenmekteydi. Fabrika muhasebesi bu işçilere Bursa’ya arada gidip gelebilmeleri için yol harcırahları vermekteydi.

Bu aylıklar genelde bir yıllık ve 13 küsür aylık maaş yekünleriydi. Diğer taraftan fabrikada çalışan ustaların tercümanları da masraf kalemine dahildi ,bunlarda perdahtçı muallimleri ile birlikte değerlendirilmiş ve hesapları 119800 kuruş olarak kesilmiştir.

7.12.1 Feshane’nin Gelişim Dönemindeki İşçi ve Usta Maaşları ve İşçilerin Menşei

Feshane’de üretimin yapısı ilerledikçe ve yapılan işte ehilleşme sağlandıkça işçi sayısı göreceli olarak artmaktaydı. Çok daha önemli bir konu da işçilerin ve öğreticilerin fabrikaya İstanbul kökenli bir Osmanlı kimliği kazandırmalarıdır. Örneğin Feshane için gelişme dönemi diyebileceğimiz 1858 yılına ait bir belgede Bursalı

³⁴³BOA. Cevdet.İktisat, no:1571 10 B 1178 (03.01.1765)

işçilerin yada Tunuslu ustaların yerlerini yerli usta ve işçilere bıraktığını görürüz.Bu değişimle birlikte nitelikli fes yapımı işi Bursa'dan İstanbul'a doğru kesin olarak yer değiştirmiştir. Bu döneme ait işçilerin maaş ve kökenleriyle ilgili bir hesap cetveli şöyledir:

Tablo 14.Feshane Fabrikası işçi maaşlarına ve işçilerin kökenine ilişkin bir tablo.

Çuka Tarağı Muallim ve Amelesi mâhiyesi:

kuruş	Akçe	İsmi
571	48	Mu'allim Kalus
250		Samatyalı Kırkor
250		Astâneli Mikail
192,5	45	Astâneli Salih
250		Astâneli Hasan
1514	33	Aratoplam
200		Niğbolulu İsmail
250		Astâneli Hamid
200		Astâneli Mürgel
200		Zenci Reşid
200		Safranbolulu Mehmed
2564	33	Aratoplam
200		Hasköylü Kaspar
58,5	51	Astâneli Şems
117,5	45	Koçhisarlı Mustafa
241,5	39	Zenci Hacı Abdullah
200		Uyarlı? Şahin
3382	48	Ara toplam
200		Kochisarlı İbrahim
200		Uyarlı Abidin
192,5	45	Astâneli Serkis
204		Uyarlı Rakib?
310		Astâneli Avadis
4489	33	Ara toplam
178	15	Ankaralı İsmail
78	45	Niğdeli Vasil
48	27	Astâneli Oseb
185,5	30	Eyüblü Rosin?
214	36	Eyüblü Haçator
5194	6	Aratoplam
28,5		Gönüllü Süleyman
139	36	Astâneli Dikran
250		Astâneli Garabet

129		Astâneli Garabet
92,5	15	Astâneli Şaban
5733	57	Aratoplam
216	9	Astâneli Estepan
220		Manastırlı Hüseyin
200		Kütahyalı Hasan
200		Uyarlı Mehmed
195,5	30	Sivaslı Ali
6765	36	Aratoplam
142,5		Astâneli İzzet
200		Hasköylü Agob
200		Çemişkezekli Bekir
195,5		Astâneli Osman
75,5	48	Vanlı Hasan
7579	24	Aratoplam
37,5		Astâneli Emin
28,5		Astâneli Abdullah
114		Astâneli Haçık
85,5		Safranbolulu Hasan
7844,5	24	Toplam

Yukarıdaki çizelgenin gösterdiği gibi gayri Müslim işçiler toplamın yüzde 40'ını teşkil etmektedirler.³⁴⁴ İşçilerin İstanbul'a Anadolu'nun çok çeşitli yerlerinden geldikleri ,özellikle orta Anadolu menşe'li oldukları kadar güneydoğu Anadolu bölgesinden gelen işçilerin fabrikada çalışma imkanı buldukları söylenebilir. Bu çeşitliliğin düşündürdüğü bir gerçek işçilerin İstanbul'a bir askeri kur'a sistemiyle toplanmış olduklarıdır.

Osmanlı'nın ilk sanayi işletmesi sayılan Feshane'nin Asakir-i Mansure-i Muhammediyye için üretim yapması ve tam anlamıyla bir devlet teşebbüsü olması istihdam politikalarında gereken en iyi üretimi sağlayacak işçinin seçilmesi işinin de devlet eliyle organize edilmesi anlamına gelmekteydi. Tanzimat döneminden çok önce bile herhangi bir devlet tesisine yada çokda az olsa özel teşebbüse işçi ihtiyacını karşılamak gerektiğinde cebri hizmet sözleşmeleri yürürlüğe konurdu.Bu yöntemle ilgili

³⁴⁴ HH. FSH 1/86,s.9 1275.Ş.7 (13.03.1859)

hukuksal ayarlamalar ve uygulamalar uzun yıllar işverenlere ve fabrika yöneticisi devlet görevlilerine kolaylıklar sağlamıştır³⁴⁵.

Bunun sonucu olarak Harbiye Nezareti'nin ihtiyaçlarını gidermek için kurulan fabrikanın işçilerinin de asker kökenli olduğunu düşünmek gerektir. Bir araya getirilmeleri de celb usulüyle olmaktadır. Aynı şekilde Zonguldak kömür ocaklarına işçi sağlamak için de Maden Nazırı ve Ereğli havzası kaymakamı Dilaver Paşa özel bir nizamname hazırlatarak Ereğli'nin on dört köyünden yaşları onüç-elli arasında olan tüm erkeklere ocakta çalışmalarını öngören bir celb çıkarmıştı³⁴⁶. Kadın ve çocukların Osmanlı devlet fabrikalarında sıklıkla ve güç koşullar altında çalıştırıldığına dair çok güçlü kanıtlar bulunmamakla birlikte 20.yüzyılın başında bu durum bir miktar değişmiş olabilir, zira yıllar sonra *Sanayi Mecmuası*'nda A.Galib imzasıyla yayınlanan bir yazıda batıda kadın,kız ve erkek çocuk işçilerin *müesseselerde sıhhat ve selameti* için yasaklanmış olan bazı işlerden bahsedildikten ve 16 yaşından küçük işçilerin çalıştırılmayacağı işlerin listesini verildikten sonra '*memlekette Türk çocukları için de bu kanunların koyulduğunu acaba ne vakit göreceğiz*' şeklinde bir serzenişte bulunulmaktaydı³⁴⁷.

Osmanlı sanayinin kaliteli emek kıtlığı çeken bir ekonomik yapı arz ettiği dönemlerde işçi bulma sorununu başka yöntemlerle de çözdüğünü biliyoruz. Osmanlı donanmasına ipplik eğirmek işinde sayıları yüzlerle anılan yetim çocuk işçilerin çalıştırılması yoluna gidilmişti ve bu işçilere durumlarına göre uygun sayılabilecek ücretler ödeniyordu. İşçilerin istihdam edildiği bölgeler Erzurum, Van ,Sivas'tan Ortodoks Ermeni çocuklardı ,ancak sayıları yetersiz kalınca Ankara Ürgüp Niğde yörelerinden de takviye yapılmıştır. Diğer bir işçi takviye yöntemi de hafif suçlardan

³⁴⁵ Ahmet Kal'a, "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", **Osmanlı**, (Edit.) Güler Eren ,Ankara,1999,İktisat,Cilt.3,s.295

³⁴⁶ Yavuz Selim Karakışla,"Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923"**Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**,D.Quataert& E.J Zürcher (drl.) İstanbul,İletişim Yayınları,1998,s.28

³⁴⁷ Mehmet Şahinkoç,**Türk İktisat Düşüncesinin Gelişiminde "Fen ve Sanat" Mecmuası ile "Sanayi" Mecmuasının Yeri**,İstanbul,2002,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,Marmara Üni.SBE,İstanbul.,s.54.İşçi hareketleri içersinde önemli bir yere sahip olan Cibali Tütün Fabrikası'nda her dönem kadın ve erkek işçileri bir arada çalışıyorlardı ve bu tesisde işçi olma geleneği kuşakdan kuşağa geçmekteydi. Reji idaresinin bu konuda devlete ait bir fabrikadan daha farklı düşündüğü ortadadır.

hükümlü suçluların fabrikalarda çalıştırılmasıdır³⁴⁸.Devletin ucuz maliyet ve kontrol edilebilir işçi niteliklerine sahip asker işçilerden yararlanmaları düşük ücret ve emir komuta zinciri altında çalışıyor olabilmeleri gibi konular bu tip istihdamı özendiren bir durum yaratıyordu.*Müddet-i Askeriyye*’lerini tamamlamak üzere Feshane’ye alınan işçiler Anadolu’dan getirtilebiliyordu.Bolu ve Sivas sancakları bu ihtiyaca yoğunlukla karşılık veren şehirlerdi³⁴⁹.Diğer taraftan askerlerin ücretli işçiler kadar iyi çalışmadıkları konusu da çeşitli tartışmaların çıkmasına neden oluyordu.Hazinede ödenen işçi ücretlerini çok yüksek olması nedeniyle askerlerin çalışma ortamına adaptasyonları ve ücretli işçilerle kısa zaman içerisinde yer değiştirmeleri planlanıyordu.Bahriye Nazırı tarafından İmalat komisyonuna yazılan bir yazıda bu konunun imalat ve fabrika komisyonlarında tartışılarak bir sonuca bağlanması düşünülmekteydi.Tersane ve Tophane fabrikalarında işçi olarak sadece asker kullanılmayacağını farkında olan idare,çalıştırılan sivil işçiler ve çalışma düzenleriyle ilgili bir nizamname hazırlanmasını kararlaştırmıştır.Bu nizamname günümüz şartları için bile ilerici özellikler taşıyan ana madde başlıklarına sahiptir.Bunlardan belli başlıcaları şunlardır;Emeklilik,yabancı işçiler, devamlı ve geçici işçiler,çalışma ve işyeri disiplini,işçilerin eğitimi³⁵⁰.

Fabrikada işçi statüsünden ustalığa ve hatta muallimliğe geçişler Ferhane’nin organizasyon olarak olgunlaştığı dönemlerde göze çarpan şekilde artmıştır. Ölümünün ardından da muallimlik için kurum içersinden yerleştirmeler yapılabiliyordu.1865–1875 arasındaki dönemde etraflı bir maaş dökümü defterinde³⁵¹ muallimlerin otuz yıl önceki durumlarında iyileşmeler görülebilir. Makineleşmenin artmasıyla birlikte uzman muallim makinistlerin maaşları 1250 kuruşa kadar çıkabilmekteydi. Sırasıyla fes perdaht ustaları boyacı ve demir ustaları 800 ile 900 kuruş arasında maaşlar almaktaydılar. En önemli ustalık gerektiren fes boyama işindeki bir muallim 800 kuruş altında nadir aylık alıyordu.

³⁴⁸Quataert,1999,s.62-63

³⁴⁹B.O.A HH FSH 2/40 belge no:2,42

³⁵⁰Rahmi Deniz Özbay, “19.Yüzyılda Osmanlıda Devletin Emek İstihdamı”, Basılmamış Doktora Tezi,Marmara Üniv.Sosyal Bilimler Enst. İstanbul,2003,s.29.30

³⁵¹B.O.A H.Hassa Feshane, Defter no:44 ,1281-1292 (1864-1875)

Fabrikada'ki memurların durumu işçi ücretleriyle mukayese edildiğinde bir üst maaş kümesi içerisinde değerlendirilebilir. Aradaki fark biraz tecrübeye sahip bir işçininkinden çok daha yüksek değildir. Örneğin Feshane'nin anbarlarıyla ilgilenen Servet Efendi 540 kuruş maaş almaktaydı. Diğer taraftan örneğin İzmit'teki dinkhane hariri Hakkı Efendi 1500 kuruş alırken yine aynı yerdeki ambar memuru Ahmet Efendi 250 kuruş alıyordu ve dinkleme işinde çalışan 14 kişiye toplam 4000 kuruş tahsis edilmişti. Görüldüğü gibi işçi ve memur ücretleri görev bölümlenmesine göre çeşitlilik gösterirken normal bilgi ve tecrübeye sahip ortalama bir işçi 300 ila 450 kuruş arasında maaş alırken muallimler 500 ila 800 kuruş almakta ve üst düzey makine bilgisine sahip muallimlerle müdür pozisyonundaki baş memurlar 1000 ila 1500 kuruşa kadar maaş alabilmekteydiler.

Yabancı usta ve işçilerin çalıştırılma sıklığı hakkında bir kıyas yapmak gerekirse ,Feshane daha çok Osmanlı vatandaşı kimliğine sahip işçilerle yoluna devam eder görünmektedir.Bu yıllar esnasında İzmir'de açılan Çuka fabrikasıyla bir karşılaştırma yaptığımızda çok büyük maaşlarla alınan yabancı ustaların ve kalfaların Feshane'de kalıcı olduğuna şahit olmamaktayız.İzmir'deki fabrikanın masraf kalemlerini incelediğimizde İngiltere'den getirilen boyacı ustalarının ve fabrikatöre yüksek harcırahlar ve maaş ödendiğini görmekteyiz .Bu fabrikada Mason adlı bir İngiliz, fabrikatör olarak 22.000 kuruş maaş almaktaydı³⁵².

7.12.2 Feshane'de Fes Üretimi Eğitimi ve Muallimler

Feshane, muallim-işçi ve usta-çırak ilişkili yapısıyla aynı zamanda hizmet içi eğitimi hızla gerçekleştirmeye çalışan bir imalathane görünümündedir. Daha önce Osmanlı esnaf ve lonca yapısında gördüğümüz mesleğin zaman içerisinde belli bir süreye yayarak öğretilmesi, Feshane örneğinde hızlandırılmış profesyonel eğitimlerle belli düzenekler içerisinde ve olabildiğince eğitimi işçilere aktarma sistemiyle adeta devrimsel bir şekilde modernleşmiştir. Fabrikada diğer hocaların bilgilerini aktarmalarını ve işçilerle koordinasyonlarını sağlayan bir başmuallim bile bulunmaktaydı ve bu şekilde bir teknik okul görünümü sağlanmıştı.

³⁵² B.O.A Defter no:256 s.42.İzmir'deki fabrikada Usta James ve Edward'la ,boyacı Harris harcırahları haricinde 1500 kuruşla 3000 kuruş arasında maaş almaktaydılar

Yapağı sorunu malın kalitesini belirleyen birincil unsurdu. ilk elden derme çatma da olsa yapılan bir dinkleme düzeneğiyle üretilen feslerde nispeten olumlu sonuçlar alınmış olsa da fabrika yönetimi İspanya yapağısının bir şekilde İstanbul'a celbine kadar geçen süreyi işçilerin Tunuslu hocalar tarafından eğitilmesiyle geçirilmesini planlamıştır. Bu 16 aylık sürenin maliyeti esasen kar etmek bir yana daha çok araştırma geliştirmeye ayrılan bir yatırım gibi görülmekteydi. Kaba feslerin maliyetine eklenen muallimlerin ve mahiyetlerinin elbise, yatak maaş ve harcırahları yüklü bir miktar tutmaktadır.

Fesçi muallimleri başta olmak üzere üretim sahasının bölünmesine göre fes imali için gereken diğer alt becerileri veren hocalar da mevcuttu. Bunlar: Batın muallimleri, Tunuslu bükücü muallimleri , tarakçı ustaları ve çıkırık işini kalfa ve yamaklara gösteren hocalardır.³⁵³

Feshane'nin kurulmasından yaklaşık 30 yıl sonra muallimlerin ve işçilerin ait oldukları sosyal sınıf ve kökenleri açısından farklılaşma görülür. Tunuslu muallimlerin yada Bursa'daki Müslüman Türk kalfa ve ustaların yerini Osmanlı devletinin zımmi tebaası almaktaydı. 1870'lere doğru seri üretimin gelişmesi bir anlamda gayri Müslim girişimcilerin Avrupa ülkeleriyle geliştirdikleri ticaret ilişkileri sayesinde gerçekleştirildiği için bilgi birikim ve yönetim becerileri hızla bu grubun eline geçmiş ve fabrikalarda nitelikli teknik eleman ihtiyacı Müslümanların gittikçe yabancılaştıkları bir alan halini almıştır.

Şeytan Çarhı tabir olunan dokuma tezgahında çalışan mu'allim ve ameleler arasında artık Tunuslulara rastlanmaz ve bunların yerlerini gayri-i müslüm Osmanlı tebaası almıştır.

Tablo 15. Feshane Fabrikasında çalışan muallimlerin ve işçilerin maaşları

kuruş	Akçe	
642,5	36	Mu'allim Kokas
200		Beyrutlu Seyid Ahmed
207	15	Divriğli Ahmed

³⁵³ DBŞM/9905 1247-1249 s.4

300		Divriğli Yusuf
225		Safranbolulu Ali
1574,5	51	Aratoplam
200		Sivaslı Hüseyin
1774,5	51	

Tutkalcı muallim ve amelesı mâhiyesi için seçebileceğimiz tipik bir çalışma grubunda ise bu sefer muallim müslüman tebaadan diğer çalışanlarsa yine Anadolu kökenlidir.Fabrika bünyesinde yukarıdaki çarhçı grubu kadar önemli bir üretim aşaması olmamasına rağmen tutkallama işi hem boyanın alışımla ilgili hemde kaliteyi belirleyen önemli bir süreçti.Tutkalcı muallimi Hasan efendi'nin 300 kuruşluk maaşı altında çalışanlarla çok büyük bir fark içermiyordu.Hasan Efendi'nin maaşı Çarhçı muallimi Kokas'la karşılaştırıldığında üçte birine karşılık geliyordu ve Kokas'ın yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere altında çalışan işçilerle yaklaşık iki üç kat fazla maaşı vardı.

Tablo16.Tutkalcı muallimi ve tutkal işinde çalışanların maaşları

Kuruş	Akçe	
300		Mu'allim Hasan
250		Harputlu Agob
200		Zenci Abdullah
200		Trabzonlu Garabet
200		Sinoblu Mehmed
1150		

Yine aynı şekilde Feshane'de çuka üretiminin kararlaştırılmasıyla birlikte Fabrika bünyesinde imalat yapan diğer bir fabrika ortaya çıkarılmış ve burada çalışanlarda Feshane bünyesinde değerlendirilmişti.Aşağıda çuka fabrikası çalışanlarına ait bir maaş cetveli muallim ve işçilerin maaşlarını göstermektedir.

Tablo 17.Çuka Dokuyucu Mu'allim ve amelesı mâhiyesi maaşları:

Kuruş	Akçe	
500		Mu'allim Sahak
200		Meydancı Ali Osman
400		Astâneli Kirkor
1100		

Tablo 18.Çuka Boyahânesi mu'allim ve amelesi mâhiyesi maaşları:

Kuruş	Akçe	
1830		Mu'allim Anton
450		Hasköylü Haçator
366	3	Astâneli (...)
339	30	Astâneli Behram
249	45	Zenci Selim
3235	18	Aratoplam
249,5	45	Eyüblü Süleyman
292,5	15	Astaneli Mustafa
271	30	Ankaralı Kirkor
285,5		Zenci Ferhad
339	30	Erzincanlı İsmail
4673,5	18	Toplam

Kuruş	Akçe	
500		Mu'allim Tanas
330	39	Astâneli Hurşid
330	39	İşkodralı Ömer
235,5	15	Astâneli Aleksan
207	15	Divriğli Halil
1603	48	Aratoplam
257		Astâneli Vasil
257		Kırımlı Murtaza
185,5	30	Uyarlı Zülal
2303	18	Toplam

Tablo 19.Çuka Perdaht Mu'allim ve amelesi mâhiyesi maaşları:

Kuruş	para	
1785,5		Mu'allim Bedros
428,5	12	Eyüblü Serkis
348	21	Ankaralı Kiyork
200		Astâneli Mehmed Tevfik
200		Macarlı Mehmed
2962	33	Ara toplam
300		Astâneli Oseb
207	15	Çankırlı Süleyman
200		Divriğli Abdullah
178	15	İzmitli İbrahim
3847	3	Toplam

³⁵⁴

³⁵⁴ B.OA HH.FESH 1/86 s.9 1275.Ş.7 (13.03.1859)

Muallimlerin neredeyse tümü gayrimüslimlerden teşkil olunmaktaydı. Şeytan çarkı denen alet öğreticisiyle çuka boyama uzmanlarının yüksek maaşları üretimin en önemli bölümünü yerine getirdikleri için diğer muallimlere göre daha dolguncadır. Yine aynı şekilde çuka perdahtları muallimi ortalama bir işçiden beş katı daha fazla maaş alabilmekteydi. İsimlerinden Ermeni kökenli oldukları anlaşılan ustaların mahiyetlerinde de aynı kökenden gelen işçileri kullandıkları ya da seçtikleri ve bunların da diğer işçilerden bir miktar daha fazla para aldıkları görülmekte. Osmanlı işçisi çalışma şartlarının ağırlığı ve Müslümanlara kimi pozisyonlarda Ermeni ve Rum işçilerden daha alt pozisyonda olmayı sindirebilecek psikolojik alt yapıya da sahipti zira fabrika teknolojilerine vakıf olmak daha çok yabancılara ve diğer cemaatlere özgü bir nitelik gibi görülür olmuştur. Bunun yanı sıra kalfa usta ilişkisindeki saygıya bağlı doğu iş düsturu Osmanlı fabrikalarında hissedilen bir gelenektir. Gayrimüslim işçilerin ödeneklerindeki fazlalık ustaları tarafından ilerde yerlerine yetiştirildikleri ve farklı becerileri öğrendikleri yada sahip oldukları izlenimi uyandırmakta.

İşçiler arasında Balkan kökenlilere de rastlanmakta ancak bunların sayılarının azlığı bu bölgelerdeki endüstriyel ortamların ,bölge halklarına daha kapsamlı iş olanağı yarattığını düşündürüyor. Sonuç olarak Balkan kökenli bir işçinin İstanbul'da iş aramaya koyulmadan önce kendi bölgesinde bir çok seçeneği bulunmaktaydı.

Fabrikanın daha önemli idari kadrolarında görev alan memurların da maaş durumu doğal olarak işçilerden daha iyiydi ancak fabrika yönetimi fazla maaş politikası gütmeyerek hatta bazen gerektiğinde boşalan bir görevin yerine yeni memur atamamakta ve benzer bir diğer görevle birleştirilerek tek memurla idare edebilmekteydi. Bu görevlinin maaşına bir miktar zam yapılmakta ve bu zam da ölen yada görevden alınan kişinin maaşının bir kısmının aktarılmasıyla karşılanmaktaydı. Örneğin bir mazbatada buna benzer bir olay kayıt edilmektedir³⁵⁵.

³⁵⁵ B.O.A H.H, Feshane no:41 1274-81 s.50/a “....Feshâne-i Amire Fes Anbarcısı Hasan Efendi'nin bundan akdem bi'l-icâb ihrâc olunması ve anbar-ı mezkûrun eşyâ anbarıyla birlikte idâresi usûl-i inzibâtîye ve tasarrufa muvâfık olacağı cihetlerle zikr olunan anbarcılıktan münhal olan şehriye bin ikiyüz elli kuruş ma'âşdan beş yüz kuruşun eşyâ anbarcısı İsmet Bey'in bin kuruş ma'âş-ı kadîmine yetmiş altı senesi Hazîranından i'tibâren zammıyla bin beş yüz kuruşa iblâğ olunarak işbu iki

7.12.3 Feshane’de İşçi İşveren İlişkileri ve Fabrikanın İstihdam anlayışı

Ülkenin diğer önemli şehirlerindeki fes imalathaneleri de İstanbul Feshanesine işçi gönderebiliyorlardı yada tam tersi olabiliyordu. Bu durum sadece fabrika işletmeciliğinin ihtiyaç gördüğü zamanlarda değil bazen durum uygun olduğu takdirde işçinin kendi isteğine bağlı olarak da gerçekleşebiliyordu Örneğin İzmit feshanesi’nden bir işçi İstanbul’daki fabrikada istihdam edilmek isteyebilirdi³⁵⁶. Çalışanlar memleketlerine gitmeleri kaçınılmaz olduğunda gerekli izni alabiliyorlar ve daha sonra dönerek eski pozisyonlarını talep edebiliyorlardı³⁵⁷

İşçiler arasında Feshane’de çalışmak 19.yy’da nadir bulunabilecek bir fırsat sayılabilirdi. Düzenli ve sağladığı bir takım olanaklarla böyle bir kurumda bulunmak işçiler arasında birbirleriyle ilgili kayırmacılık ya da torpil iddialarını da gündeme getiriyordu. Müstahdemler arasında gayri Müslim olanların edindikleri pozisyonlarda Osmanlı tebaasından olmamalarına ve yabancı himayesinde olduklarına dair bir şüphe daima mevcuttu. Devlet özellikle bu tür huzursuzluklarda adı geçen kişinin tebaa olduğuyula ilgili bir yazı yazmak zorunda bile kalabiliyordu³⁵⁸. Ancak bu tür zımmi kesimden ve Osmanlı bürokrasisinden gelen *haline münasip* bir iş arayan kişilerin fabrikaya sağladıkları katkı özellikle 1850’li yılların ortalarında sorgulanmaya değerdir.

Belgelerde Feshane’de bu dönemindeki fabrika kadrolarına alımlarda özentili davranılmadığı bu mevkilerin doldurulduğu izlenimini ediniyoruz. Bir sınıflama yapılacak olursa istihdam politikalarında yeterliliğin göz önüne alınmadığı üç türlü belirgin tavır söz konusudur;

anbarcılığın birleştirilip mûmâ-ileyhe ihâlesiyle müceddiden kavî ve mu‘teber kefile rabtı ve kusûr yedi yüz elli kuruşdan yüz kuruşunun dahi anbarlar kâtibi Hasib Efendi’nin beşyüz kuruş kadim ma‘aşına zamm ile altı yüz kuruşa iblâğı ve mâ‘adâsı olan altı yüz elli kuruşun kaydının terkî edilmesi münâsib olacağına dâir...”

³⁵⁶ B.OA AMKT.NZD 56/82 09/L /1268 (Hicrî) (27.07.1852)

³⁵⁷ B.OA AMKT.NZD 9/59 15/Ş /1266 (Hicrî) (26.06.1850)

³⁵⁸ B.O.A HR.MKT 79/43 29/N /1270 (26.06.1854)

1.Özellikle tanınmış bir kişinin aile efradına ait şahısların Feshane’de işe alınması.

2.Bir devlet memuriyetinden ayrılmış kişinin boşta kalmaması ve mahrumiyet yaşamaması için işe alınması.

3.Bir kurumdan ihraç edilen-örneğin Asakir-i Hassa’dan- kişilerin Feshane’de istihdamı. Bu durum kurumlar arasında işe yaramadığı anlaşılan işçi ya da memurun devlet müesseseleri arasında dolaşabildiğini yada bu kurumların bu kişileri birbirine yönlendirdiği gerçeğini akla getiriyor³⁵⁹. Feshane özellikle nakil terk ve diğer nedenlerle kuruma girip ayrılan ve verimli olması için gereken süreyi kuruma harcamayan kadrolarla da doluydu³⁶⁰

Yukarda belirtilen hangi tarzda işçi ve çalışan alımı yapılırsa yapılsın Feshane bu kadrolarla dolmuş ve bir süre sonra ıslah edilmesi gerekmişti. Daha sonra değinilecek olan yeniden yapılanma ile ilgili 1884’de Fransız’ların hazırladığı raporda atıl kadrolardan bir an önce kurtulunması gerektiği önemle vurgulanıyordu.

7.13 Feshane Müdürleri ve Nazırları

Feshane’nin Ömer Lütfü Bey’le başlayan yönetim kadrosu bu ilk nazırın başarılı idaresinden sonra da önemli şahsiyetlerle devam etmiştir. Başlangıç dönemlerinde asker yönlerinden ziyade bürokrat kişilikleri ağır basan müdürler 1880’li yıllarda yerlerini batı tipi askeri rütbeler taşıyan, militer yönetici tipine bırakmış görülmekte. İdari anlamda ise 19.yüzyılın sonunda nazırlık ünvanı yerini müdürlük unvanına bırakmıştır.

³⁵⁹ Tüm bu konularda bakınız, A.MKT.NZD 1/88 1266, 44/94 1267, 92/66 1269, HR.MKT 37/15 1266, 103/61 1270, 74/63 Bir şekilde ,Feshane ile alacağı olanlar da aynı zamanda fabrika’da işe alınma isteğiyle idarecilerin karşısına çıkabiliyorlardı bkz. A.MKT.NZD 106/35 28/Ra/1270 (Hicrî)

³⁶⁰ B.O.A H.H Defter no:44 1281-1299. Memurların Feshane’ye alımı kolay gerçekleşebilirken örneğin yeri boşalan bir çarhçı ustasının yeri ancak gene içindeki birine görevi ve maaşı aktarılarak gerçekleştirilebiliyordu.

Feshane Müdürlerinin isimleri ve görev yaptıkları süreler şöyledir³⁶¹;

Ömer Lütfü Efendi (Feshane Nazırı) 1835

Salim Bey (Feshane Nazırı) 1882

Miralay İbrahim Bey (Feshane Nazırı) 1889

Muhittin Paşa (Feshane Nazırı) 1894

Miralay Şükrü Bey (Feshane Nazırı) 1908

Yüzbaşı Halit Bey 1917

Binbaşı Çerkez Nuri (Müdür) 1918

Kaymakam Hüsnü Bey (Müdür) 1920

Mütekait Naili Bey (Müdür) 1921

Kaymakam Hüsnü Bey (İkinci defa) 1923

Binbaşı Hilmi Bey (Müdür) 1923

Binbaşı Çankırlı Nuri Bey (Müdür) 1924

Miralay Halim Bey (Müdür) 1924

Yönetim açısından Feshane'nin üç dönem yaşadığını söyleyebiliriz. Başlangıçtaki bürokrat idareciler yerlerini asker kökenli yöneticilere bırakmışlar daha sonra ise kaymakam ünvanı taşıyan yerel idareciler tarafından da fabrika bir süre yönetilmiştir.

³⁶¹ Şimşek,a.g.e,s.13

7.14 Feshane Hakkında Fransızların Raporu

Feshane fabrikası İstanbul'daki tesisler içersinde atıl bir duruma geçme yada kapasite düşüklüğü gösteremeyecek kadar dikkati üzerinde toplayan bir kurumdu. Hem şehrin merkezinde sayılabilecek bir yerde olması hem de ordu ve halkın önemli bir giyim ihtiyacını karşılıyor olması organizasyon yada fabrikanın yapılanması hakkında daima bir hassasiyetin oluşmasına neden olmuştur.

19.yy ikinci yarısında Feshane'nin makinelerinin işçi ve yönetici kadrosunun yeterliliğinin ötesinde politik ve ekonomik iki nedenden ötürü düşüş yaşanır. Bunlardan birincisi büyük oranda orduya satış yapan fabrikanın 1854 yılındaki Kırım savaşı'nın ardından yaptığı satışlarda tahsilâtın çoğu zaman gerçekleştirilememesidir. Feshane'nin borçları 1854-55 mali yılı başında 2.404.121 guruş'dan 1857-58 mali yılında 14.885.637 guruşa yükselmişti. Borçlar için ödenmesi gereken faizlerde ek bir yükü ve fabrikada döner sermaye yetersizliğine yol açmıştır. Sonuç olarak Feshane'nin üretimi 1859-60 mali yılında 129.953 adet fese kadar gerilemiştir³⁶²

1869 yılında gidişat biraz daha kötüleşmeye başlamıştı, zira Mısırlı zade Bogos Bey fabrika için dışardan getirdiği makinelerin ödemesi yapılamamış daha da ötesi kendisinden borç alınmasının yolları aranmıştı³⁶³. Bu yolda bir borçlanma kontratosunun hazırlanması Maliye Nezaretine bildiriliyordu.

Feshane üzerindeki üçüncü olumsuz etki fabrikadaki istihdamda görülen yığılmadır. Adı Şilkit olarak okunan Fransız bir subayın hazırladığı ve padişah Abdülhamid'e sunduğu sunduğu raporda ayrıntılarıyla yapılması gereken ıslahatlar, gelir analizleri ve masraflar detaylarıyla sunulmuştur³⁶⁴. Dolaysız olarak padişahı aydınlatmak için yazıldığı belirtilerek başlanılan raporda Feshane hakkında gerekli bilgilerin kolayca edinildiği anlaşılmaktadır. Fabrikanın durumuyla ilgili iyi bir tablo çizilmemekteydi ve fabrikanın genel durumu çok umut verici görünmüyordu. Binanın ve makinelerin durumu geçmişte iyi korunmadıklarını göstermekte ve finans sorunlarının ağırlığı altında malların dağıtımı gerçekleştirilmekteydi. Askeri Nezaretin

³⁶² Güran, a.g.m, s.242

³⁶³ B.O.A A.MKT.MHM 411/19 29/S/1285 (21.06.1868)

³⁶⁴ B.O.A Y.PRK.MYD 3/47 11/R/1301 (8.02.1884)

bu şartlarda üretimi elzem olan malların imaline ihtimam göstermesine rağmen işçilere ödenmesi gereken miktarın tahsil edilememesi üretimi ciddi oranda tehdit etmektedir. Kötü gidişatın nedeni sadece ülkedeki ekonomik sorun değil daha ötesi temelde fabrikanın kötü idaresidir ³⁶⁵.

1877’de Bab-ı Serasker yönetimine verilen fabrikanın bu kurumun kontrolünde olması yapılacak reformunda onlar tarafından gerçekleştirilmesini gerektiriyordu³⁶⁶. Bu nedenle tam anlamıyla bir devlet, hatta askeri kurum denetimi altında olması özel girişimin bazı esnekliklerinden ve bakış tarzından yararlanamasa da askeri bir disiplinin avantajlarını fabrikaya kazandırabilirdi. Raporda da belirtildiği gibi Bab-ı Serasker fabrikanın alım ve satışlarını denetliyor acil durumlarda hammadde için gereken ödemeleri yapıyordu. Diğer taraftan raporda belirtildiği gibi bu bakanlığın idaresinde tek taraflı bir mal üretimi kaçınılmaz oluyor ve piyasada genişleme yaratılamıyordu. Bu durum Ferhane’yi bakanlığa bağımlı bir hale getirmişti. Bu yapılanmanın işçi maaşlarına ve üretime olumsuz yansımaları yüklü bir borç tutarı çıkarmaktaydı. Rapora göre 1880-18881 (H.1297-98) yılları arasında bu yönetim altında 872066 kuruş borca girilmiş ve 1873 (h.1290) yılından itibaren ise bir fabrikanın kaldırabileceği miktarın çok üzerinde ödemeler yapılmıştır. Bu yıllara ait ayrıntılı bir döküm şöyledir.

52157,10	İşçilere ödenen
24300,30	Memurlara ödenen
452985,10	Günlük ve parça başı ödemeler
24426,30	Barınacak yer
125447,25	Çalışan askerlere verilenler

Toplam 639317,25 kuruş.

³⁶⁵ A.g.b, “...L’état actuel est peu réjouissant. Les bâtiments et les machines ne sont pas bien entretenus et la livraison des matériaux se fait sous l’impression du manque d’argent; dans ces derniers temps le ministère de la guerre est parvenu à procurer en temps utile les matériaux indispensables pour la fabrication, mais les arriérés en appointement et journées d’ouvriers ont atteint un chiffre si ‘élevé’ que (2/b) la continuation du travail en est sérieusement menacée. C’est pourquoi je me suis imposé comme devoir d’expliquer plairement les motifs de cet état de choses. Celui-ci ne doit pas être attribué exclusivement à la situation financière du pays, mais plutôt et principalement à la mauvaise administration. Bu raporun Fransızca tam metni için bakınız Ek no :5.

³⁶⁶ Feshane’nin Zeytinburnu fabrikasıyla birlikte Hazine-i Hassa’dan Harbiye’ye tasfiyesi daha da önce başlamıştır, fabrikanın eşya bedellerinin tesbiti kira bedelleri üzerine anlaşmalar 1863 yılına dek gider..Bu konuda bkz.B.O.A A.MKT.MHM 269/62 27/M/1280 (14.07.1863)

Bu olumsuz tabloyu işçi ailelerinin olumsuz şartlarda yaşamaları işçilerde oluşan genel bir güvensizlik havası, fiyatlardaki artışın ücretlere yansıyamaması ve daha önemlisi fabrikanın istismarı daha da kötüye götürmekteydi. Durumun düzeltilmesi için bu yönetim sorununun halledilmesi gerekiyordu. Padişaha sunulan raporda alınması gerekli önlemler ana başlıklar altında şu şekilde sunulmuştur

1.Fabrikanın istismardan kurtarılması için askeri nezaretten bağımsız genel bir yönetim çatısı altında tutulması gerekmektedir.

2.Fabrikaya gerekli gücü kazandırmak yönetimin en büyük hizmeti olacaktır.

Fabrika kendi alım satımlarında bağımsız karar verebilmelidir. Ancak Askeri yönetim satış fiyatlarında yapacağı keyfi hesaplamalardan vazgeçmeli ve fabrikayı düşünerek ürün fiyatlandırmasında karşılıklı rızayı ön plana almalıdır. Fabrika yönetimi tüm sorumluluğu alırken askeri bir yönetim dahi olsa fabrikayla ilgili raporlara göre hareket etmelidir.Bütün alımlar bir hizmet bölümü tarafından detaylı çalışmalar sonucunda gerçekleştirilmelidir.

3.Bu hizmet bölümü ödemelerden de sorumlu olmalıdır.

4.Fabrika kasasına ek olarak bir aylık süreler üzerinden işlem gören bir avans fonu oluşturulmalı ve gerekirse Osmanlı Bankası'ndan kredi alınmalıdır.

Bir fabrikanın düzenli geliri ürettiği mallar sayesinde kazanılır.

Satılmadan gelen mallar gereksiz bir stok oluşturmakta.Bunlar devlet hazinesine aktarılarak fabrikanın ihtiyaç duyduğu yenilenmeyi sağlayacak bir döner sermaye fonu 10000 Türk lirasına kadar çıkabilecek bir kaynak oluşturabilir.

5.Fabrika Harbiye Nezaretine her dört ayda bir verdiği, tüm gelir gider ve alımları gösteren raporlarla bağlı kalacaktır.Bu raporların incelenmesinin ardından gerekli değişiklikler yapılacaktır³⁶⁷.

³⁶⁷Elle tutulur analizlerle hareket edilmesi verilecek kararların keyfi olmamasını sağlayacaktı. Raporda bu konuya vurgu oldukça sık yapılmaktadır.

6.Çalışan sayısı makul bir seviyede tutulup bunun üzerine çıkarılmayacaktır.Oluşturulan hizmet bölümü işe alma ve çıkarılmalardan yer değiştirmelerden sorumlu olacaktır.

7.Fabrika önceden hiçbir borçlanma kontratı yapmamalıdır, zira bunun temizlenme işi de Bab-Serasker'e kalmaktadır³⁶⁸.Oysa uygun bir fiyat belirlemesiyle stoklar şişmeden çuka üretimi peşin ödemeye gerçekleştirilebilir.

Raporu hazırlayan kişi, eğer bütün bu önlemlerin alınmasına Padişah izin verirse, fabrikayı orduyla uyumlu bir hale getirebileceğini ve özel girişime ait fabrikaları aratmayacağını, hammaddelere zahmetsiz ulaşabileceğini belirtir. Feshane artık işçilerin ve diğer çalışanların maaşlarını da düzenli bir şekilde ödeyebilecek ve Hazine de fabrikadan yapacağı alımlar için gerekli finansal artışı sağlayabilecektir. Bu artışın bir milyon kuruşun üzerinde olacağı raporda iddia edilmektedir. Bu tüm masrafların altıda biri oranında bir tasarruf demektir. Buna rağmen bütçenin yapılan hesaplama göre 6061958 kuruşa çıkması hala endüstriyel yeniden yapılanmayı olanaklı kılacak bir miktar değildir.

Feshane'deki personel yığılmasının fabrika üzerinde çok büyük bir yük oluşturduğunu raportörler fark etmişlerdi. Yapılması gerekenler maddeler halinde sıralanmıştır. Birinci madde Feshane'nin işe alma politikaları üzerinedir; Sistem devletin harcamalarıyla Feshane fabrikasını ,hiçbir işe yaramamalarına rağmen bir çok kişi için sığınacak bir yer haline getirmiştir ve daha ötesi aylıklığı bir örnek olarak sunmakta ve devlet görevlerinden ıskarta edilenleri bünyesine almaktadır. Bu kişiler gerçekte olanları gözden kaçırmak için gerçek olmayan bir sınıflamayla iş yerlerine dağıtılıyorlar.Fabrikanın idare kısmındaki şişkin kadro 90 kişiyi bulmuştur ve bunlar atamalarına göre her gün para almaktadırlar.Çoğu yararsız pozisyonlardaki bu kişiler hesaplamaların ve listelerin gösterdiği gibi ekonomiye yıllık 101640 kuruş zarar vermektedirler³⁶⁹.

³⁶⁸ Daha doğrusu fabrika ürettiği ancak satamadığı mallarla bir borç sarmalı yaratmaktaydı.

³⁶⁹ Le système de donner asile aux frais de l'Etat a amené à la fabrique de Fezhane un grand nombre de personnes qui non seulement ne sont d'aucune utilité, mais dont l'oisiveté sert de mauvais exemple et, ce qui est pire encore, fait soupçonner une protection tout-a-fait incompatible avec le bien, être de l'Etat.Pour cacher le véritable état de choses, ces personnes sont portées dans les livres sous une rubrique quelconque, mais mensongère.C'est ainsi que le personnel de l'administration de la fabrique atteint le

Fabrikada işçilere eş maaş verilmesine gayret edilmesi de bir sorun olarak görünüyordu. Esasen işçiler fabrika yönetiminin çalışanla çalışmayan arasında bir fark gözetmeksizin işçiye eşit ödeme yapması kuralını farkındaydılar. Ücretlerdeki bir artış hiç bir kritere başvurulmadan tüm işçilerin maaşlarına yansıyor buda üretilen malın fiyatını arttırıyordu.

İkinci olarak öngörülen tespitte işçilerin ve ailelerinin durumları üzerinedir. Avrupa’da İşçi hareketlerinin ve sosyal haklar mücadelesinin kızıştığı 1870-90 yılları arsına rast gelen bu raporda işçilerin durumuyla ilgili bir takım tecrübelerden yararlanıldığı görülmekte. Örneğin raportöre göre işçilerin ailelerinin mutluluğu işçinin aldığı maaşın yüksek olması ya da arttırılmasına bağlı değil ancak bu maaşın düzgün ödenip ödenmediğiyle ilgilidir. İşçilerin maaşlarındaki aksama giderilip ellerine her ay ödenmesi gereken miktar geçtikten sonra belkide belli bir düşüşü kabullenebilecekler ya da sık sık arttırma istemeyeceklerdir. Bu durum örneğin %10’luk bir ücret indiriminde, ekonomide 150.000 kuruşluk bir kar sağlayacaktır.

Üçüncü olarak yün ve çivit pahalı hammaddelerdir ancak geçen bütçede yapılan bir hesaplama göre şu anda kullanılanlardan çok daha üstün kaliteli olanları kullanıldığı takdirde yıllık 950.000 kuruşluk bir tasarruf elde edilebilecektir. Teknik kolaylıklar kazancın kapısını açar³⁷⁰.

Dördüncü olarak bir takım teknik değişikliklerle kullanılan çözücü maddelerde tasarrufa gitmek mümkündür. Örneğin Feshane’de yün yıkama aşamasında elle yapılan yıkama yerini mekanik aletlere bırakınca yıllık 80.000 ile 100.000 kuruşluk kar elde edilmiştir. Bu yünün okkasında 10 kuruşluk bir kazanç demektir³⁷¹.

nombre enorme, eu egard a l’importance relative des affaires, de 90 personnes, qui reçoivent soit des appointements, soit des journées. La majeure partie de ce personnel est tellement inutile que leur envoi ne serait pas même aperçu et, comme le prouve la liste spécifique ci-joint, produirait 101640 piastres d’économie annuelle.

³⁷⁰ Çivit boyası Diyarbakır’dan ve imparatorluğun çeşitli yerlerinden getirilen yüksek kaliteli bir boya çeşidiydi. Bu boyayı üretenler önemli kazançlar elde ediyorlardı, örneğin Halep’te çivit ihraç eden imalatçılar önemli gelirlerle birikim sağladılar. Doğal çivit bir süre sonra yerini sentetik çivite bıraktı ve Halepli üreticiler bu duruma da adapte olmayı başardılar. Bu konuda bkz. Quataert, 1999, a.g.e, s.58

³⁷¹ Yün yıkama işinin çevre için sorunlar yarattığı da bir gerçektir. Geniş bir mekan isteyen bu süreçte müşkülâtların yaşandığı belgelere yansımıştır. Örneğin Ferhane’deki üretim için getirilen yapağı Kasr-ı

Beşinci olarak fes üretiminin el ve makinede yapılması sonucu oluşacak kar farkını kazanmak gerekmektedir. Kadınların elde ördükleri fesleri 2.5 kuruşa mal olurken³⁷² makineyle örülen fesler 4 paraya mal olmaktadır. Tepeli fes üretimi ise 40 para ödenmektedir. Makinede tepeli olarak üretilen fesler elde üretilen feslerden 56 para tasarrufla üretilir. Doğal olarak bu fazlalığın fiyatlara yansımaları kaçınılmazdır. 50.000 adet fes üretiminde bu rakam 70.000 kuruşu bulmaktadır. Trikotajda el yapımı feslerden yeni tekniklerin kabulüyle vazgeçilmesi Feshane için gereklidir. Gerekirse kanunla el yapımı feslerin üretimi yasaklanmalıdır.

Altıncı olarak fabrikanın sadece ordu için üretim yapma fikri aşılmalıdır. Buharlı makinelerin katkısı ve makineleşmenin yararları açıktır³⁷³. Fabrikanın devlete çalışmasının yanı sıra ticarete yönelik kazancı ön plana çıkaran bir tarzda yönetilmesi de gerekir³⁷⁴. Mağazalar her aşamada önemlidir. Aşağıdaki raporlar İstanbul'un önemli semtlerinde konuşlanan mağazaların satış kapasitelerini göstermekte;

Feshane fabrika satış	3,635 %
Bit pazarı	10,586 %
Hamidiye	13,005 %
Beşiktaş	48,402 %

Bu satışların gösterdiği gibi Beşiktaş mağazası külfetiyle fabrikaya yük olmaktadır. Keza Bitpazar'ı ve Hamidiye mağazaları fabrikaya yük oluşturan diğer satış noktalarıdır. Feshane'nin fabrika satış mağazası ise komisyon ve diğer giderler yaratmadığı için açık kalabilirdi. Ancak hariçte satılan mallardan komisyon alınmalıydı

Yedinci ve son olarak fabrika yönetiminin fabrikada çalışanlar için evler inşa etmesi ve bunları işçilere vermesi fabrikayı bitirici bir girişim olabilir. Ciddi bir çalışma

Hümayun önündeki adada yıkanmaktaydı ve bu çevre kirliliğine neden olmuştur. Bu konuda Bknz. B.O.A A.MKT.MHM 338/8 23/S/1282 (16.07.1865)

³⁷² Fransızca orijinal metinde bu rakam verilirken bunun kuruş karşılığı olarak Osmanlıca çevirisinde kadınların fes başına 100 para aldıkları şeklindedir B.O.A Y.PRK. MYD 3/47, s.6, 11/R/1301 (8.02.1884)

³⁷³ Gerçekte daha 1857-58 yıllarında Feshane-i Amire için Hazine-i Hassa'ya bağlı fabrikalara dışarıdan getirilecek eşyadan gümrük vergisi alınmaması kararlaştırılmıştı. bknz. B.O.A A.MKT.NZD 254/17 05/Ş/1274 (21.03.1858)

³⁷⁴ Feshane fabrikası her çeşit üretimi yapabilecek bir yer olarak insanların kafasına kazınmıştı bu bir anlamda fabrikanın prestijini göstermekle birlikte ihtiyacı duyulan aletlerin hiç olmayacak bir şekilde fabrikada üretilmesi fikrini doğuruyordu. Örneğin Feshane'de cerrahi alet imali düşüncesi ,yer olmadığı gerekçesiyle haklı bir şekilde geçitirilmişti. Bknz. B.O.A A.MKT.NZD 120/63 25/5/1274

ve etüd gerektiren bu konunun Bab-ı Serasker tarafından tekrar düşünülmesinde yarar vardır.Ayrıca fabrikanın emekli sandığını (tekâ'üd sandığı) güçlendirmek için memur ve işçinin maaşından bir miktarına el koymak müsbet olacaktır.

Son olarak raporda yönetimde ve bir takım teknik aksamda yapılacak yenilemelerle 1.000.000 kuruştan fazla tasarrufa gidilebileceği söyleniyordu³⁷⁵. Görüldüğü üzere Fransızların raporu Feshane'nin bir devlet kurumu olmasına rağmen özel girişim mantığıyla da nasıl idare edilebileceğini gösteren ilginç bir örnektir.Rapor işçi işveren ilişkileri istihdamdaki titizlik ve gereksiz idealist harcamaların kısılması gerekliliğini açık bir dille padişaha sunmaktaydı.Şüphesiz bütün bu isteklerin hemen yerine getirilmesi padişahın erkine rağmen çok fazla mümkün görünmüyordu, örneğin Feshane idaresince bir şekilde işe alınanlar kemikleşen atıl bir yapı oluşturmuş diğer taraftan ödenemeyen işçi ücretleri fabrika yönetiminin işçiler üzerindeki saygınlığını yıpratmıştı.

³⁷⁵ Fransızların raporunda teknik yenilenmenin haklı olarak vurgulanması bir yana bunun tekrar tekrar gündeme getirilmesinin şüphesiz Fransa ve Belçika açısından ticari yararları da vardı.1868 yılında Feshane'ye Avrupa'dan getirilen makine ve çeşitli alet için üstün hizmetler görülen *Comptoir d'Escompte* bankası memurlarına Mecidiye Nişanı verilmişti. Konuyla ilgili olarak bkz.B.O.A A.MKT.MHM 405/94 05/M/1285 (28.4.1868)

8.BEYKOZ KAĞIT FABRİKASI

8.1.Kağıt imalatının tarihçesi

Kağıdın yazılı kültürle birlikte gelişme imkanı bulmasından önce yazı kil tabletler ve dayanıklı deri yada bitkisel maddeler üzerinde yazılıyordu. Yazının Mezopotamya'daki gelişimi dünya üzerinde diğer yerlere nazaran çok daha aktif bir şekilde ilerlemiştir .Bu bölgede yazı malzemesi olarak kil tabletler, yüz yıllar boyu kullanılırken bu ilkel tarzdan bir medeniyet doğmuştur denebilir. Hitit'lere ait böyle binlerce tablet Boğazköy arşivinde yer almaktadır. Bundan başka önemli bir tarihi kütüphane olan Ninive'deki Asurpanipal arşiv ve kütüphanesi dahi kil üzerine yazılmış tabletlerden ibarettir³⁷⁶. Mısır'daki piramitlerin inşası sırasında harcanan taşların inanılmaz sayılara ulaşması tam anlamıyla üzerine yazılacak uygun taş sıkıntısı çekilmesine neden olmuştur. Bu bir anlamda taştan başka alternatiflere yönelinmesine ve papirüslerin devreye girmesine neden olmuştur. Firavunlar döneminde Nil vadisinde bol yetişen bir bitki olan papiri bitkisi o kadar çok rağbet görmüştür ki bu bitki bölgeden silinmişti. Papirüs kağıda giden ilk adımı oluşturmıştır³⁷⁷.

Kağıdın ilk imalatçısı olarak Çin'li Ts'ai -Lun kabul edilmekle birlikte kağıda ilk oluşum nüvesi katan bir insandan çok bir böcektir. Arılar kağıdın oluşumunda ağaçlardan elde ettikleri odunu un haline getirip kendi vücutlarından salgıladıkları yapışkan bir maddeyle birleştirerek kağıt üretiminde çok önemli bir yer tutan selüloz maddesi için kağıt hamuru üretmektedirler³⁷⁸.

T'sai-Lun ,imparator Hoti zamanında ziraat bakanıydı bitkisel özlerle kağıdın ilişkisini farketmişti ve İ.S 150 yılında başlayan kağıt üretimi hızlı bir teknolojik yenilenme gösterdi.Çinliler kağıt yapımında paçavradan yararlanan ilk ulustu.Bunun

³⁷⁶ Osman Ersoy,XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt,Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara ,1962, s.7

³⁷⁷ John H. Ainsworth,Asırlar Boyunca Kağıt, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları no:988, 1962, s.65

³⁷⁸ a.g.e ,s.24

yanı sıra Çin ısırganı ,Çin kendiri,kağıt dudu, edgeworthia, bambu gibi çok çeşitli bitkilerin lifli hücrelerini de kullanmışlardır.Çinlilerin yüzyıllar öncesinden üretim aşamasına kattıkları bunca çeşide rağmen Batı'da 19.yy'a kadar kağıt yapımında paçavra haricinde çok az şey kullanılmıştır³⁷⁹.

7.yy'da kağıt Japonya'ya ulaştı ve aynı şekilde 751 yılında Semerkant savaşında yenilen Çin ordularıyla birlikte kağıt yapım tekniği Arapların eline geçmiş oldu.Mısır civarında bulunan ve üzerinde Arap harfleri bulunan en eski kağıdın 796-815 yılları arasında kullanıldığı anlaşılmaktadır.*Fir'avm* denilen bu kağıt ilginç bir şekilde ismini eski mısırlıların firavunlar döneminden almış gibidir³⁸⁰.Geniş bir coğrafyada egemen olan Araplar kağıdı Avrupa'ya ilk adım attıkları yer olan Endülüs kentine getirdiler ve kağıt üretme çalışmaları başladı.Avrupa'nın ilk kağıt imalathaneleri İspanya'da Kordoba yakınlarında ve daha sonra Sevil de inşa edildi.İlk İtalyan kağıhanesi 1250 yılında Fabriano'da açıldı ve 13.yy'da Fransa'da arşiv kayıtları kağıt üzerinde tutulmaya başlandı³⁸¹.

Bir görüşe göre Papirüs kelimesi etimolojik olarak batı dillerine Kopt dilinde papiros denen bitkinin kabuğundan üretilen bitkinin adından geçmiştir.Papiros Grek-latin dillerinden yayılmış bir kelime değildir³⁸².Bu iddianın yanı sıra Batı Avrupa dillerinde *paper* yada *papier* kelimelerinin aslının Yunanca'dan geldiğine dair bir inanışta söz konusudur³⁸³.Gerçekte de *papier* kelimesi için Fransız *Larousse* sözlüğü kelimenin kökeni olarak Grekçe'den gelme *papuros* kelimesini göstermekte³⁸⁴.

Türkçe kağıt kelimesi ise diğer bazı dillerde bu ürünü karşılayan kelimelerle benzerlikler taşır. Hint dilinde *kagad*,Orduca'da *kagas*,Tamil dilinde *kagidam*,Malaya *kayitam* kelimeleri kağıda verilen adlardır ve Türkçede bu nesne için kullanılan kelimeyi çağrışırlar.Her ne kadar kağıt kelimenin orijini açısından sırasıyla Farsça ve Arapça'dan evrilerek Türkçe'ye geçmiş olsa da ilginç bir nokta da Kaşgarlı Mahmud'un

³⁷⁹ Mehmet Ali Kağıtçı,**Kağıtçılık Tarihçesi**,İstanbul,Kader Basımevi,1936,s.101

³⁸⁰„Kağıt” **İslam Ansiklopedisi**,C.6,İstanbul Maarif Basımevi,1955,s.70

³⁸¹ *The history of Paper-Cardboard*,
<http://inventors.about.com/gi/dynamic/offsite.htm?site=http://www.copacel.fr/anglais.htm>
[17.Nisan.2005]

³⁸² İsmet Zeki Eyüboğlu,Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü,İstanbul,Sosyal Yayınlar,1988,s.361

³⁸³ Ersoy,a.g.e,s.8

³⁸⁴ *Larousse Dictionnaire Illustre De Langue Française*,Paris,1926,

Divan-ı Lügat-Türk’ünde de *kadhız* kelimesinin karşılığı olan ağaç kabuğu anlamına gelen bir kelime mevcudiyetidir³⁸⁵.Kağıdın hammaddesinin ağaç olduğu göz önüne alınırsa kağıt kelimesinin de Türkçe bir yapı içerebileceğini ileri sürmek yadsınmaması gereken bir araştırma konusudur.

Rönesans’la birlikte başlayan keşif ve icatlar silsilesi yapım açısından geleneksel yöntemlerin bırakılmadığı ortaçağ kağıt imalat anlayışını yeniden şekillendirdi. Kâğıt Amerika’nın keşfinden dört yıl sonra 1496 senesinde ilk defa İngiltere’nin Merrie Adasında John Tate tarafından seri olarak üretilme durumuna getirilmişti³⁸⁶ ancak mekanizmanın bir çok eksik yönü vardı ve aslında ilkel üretim şartlarına çok az şey eklenmişti. Kağıt üretiminde kağıdın ham hali bir çok istenmeyen organik madde kabuk toz ve yaprak içerir³⁸⁷.Kaliteli kağıt ancak eleme ve saf kağıt dokusuna ulaşmakla elde edilebilmekteydi. Avrupa’da kâğıdın yapımı Doğu’daki pamuklu imalattan daha farklı ve paçavra kullanılarak yapılmaktaydı. XV.yy’da Alman ve İtalyan üreticiler kağıdın hammaddesiyle oynayarak bir takım kullanılmayan yan nesneleri kağıt üretiminde kullanmaya başladılar.Bu nesneleri eritilip kıvama gelmesinde kireçli su bir çeşit solüsyon görevi görüyordu ve paçavralar,halat parçaları taş havanlar ve tokmaklarla dövülüyordu. Daha sonraları un değirmenini andırır su gücüyle çalışan ve ağır taşlarla paçavraları öğütme işi yapan değirmenlere dönüşen Kağıthaneler Avrupa’nın bir çok yerindeki un değirmenleriyle aynı mekanizmaya ve görüntüye sahiptiler³⁸⁸

15.yüzyıla gelindiğinde kağıt üretimi örneğin en ileri teknolojiyi kullandığını düşündüğümüz John Tate örneğinde şöyle işlenmekteydi:Kalıplar imalatın esasını oluşturunuyordu ve tıpkı neredeyse 10 asır geriye giden tarzda tahta bir gergefe gerilmiş dikdörtgen şeklindeydiler. Bu düzenek bir elek gibiydi ve sulu lifler gergef sağa sola sallanarak sudan arındırılıyordu ve kağıt tabakası

³⁸⁵ Ersoy,a.g.e,s.9

³⁸⁶ Ainsworth,a.g.e,s.86

³⁸⁷ Kağıtçı .a.g.e,s.80

³⁸⁸ “Kağıt” ,İslam Ansiklopedisi,C.24,Türkiye Diyanet Vakfı,İstanbul,2001

belirginleşinceye kadar bu işleme devam ediliyordu. Yenilik olarak söylenebilecek tek şey 15.yüzyılda elde edilen ham kağıt tabakasının daha sonra keçe üzerine yatırılarak bir presden geçirilip daha sıkı kalın ve lifleri dağılmayan bir kağıt haline dönüştürülmesiydi. Kağıt üretimi anlaşılabileceği gibi ağır işleyen ve yapımcısına bir çok müşkülât sunan bir süreçti ve bu durum 16 ve 17.yüzyıllarda da değişmedi³⁸⁹

8.1.2 Osmanlı İmparatorluğu'nda Kağıt

Osmanlı'da kağıt üretimi oldukça eskilere dayanır.İstanbul'un alındığı yıllarda Kağıthane mevkiinde bir kağıt değirmeni mevcuttu.Bizans imparatorluğunda da kitap ve ciltçilik sanatının gelişmiş olması kağıtla ilgili üretimin İstanbul'da köklü bir geçmişinin olduğunu gösteriyor.Fetihle birlikte hiç sekteye uğramadan kağıt üretilebilmesi bu mirasdan da yararlanıldığını gösteriyor.Nitekim sonraları bir harabeye dönen bu yer baruthaneye dönüştürülmüş ve Evliya Çelebi bu durumu seyahatnamesinde nakletmiştir³⁹⁰.Bu imalathanede ikinci Beyazıt zamanına dek kağıt imal edildiği 1509 tarihli bir vakfiyedeki kağıdın cinsini belirten ve '*kağıdı tamam istanbuli kağıdıdır*' ibaresinden anlaşıyor³⁹¹

Jonathan M.Bloom'a ait bir görüşse İstanbul'da Bizanslıların 11.yy'dan sonra kağıt kullanmalarına karşın bunu üretmedikleri yönündedir.Şehir 15.yy'da Osmanlı başkenti olduktan sonra hızlı bir şekilde bürokratik ve düşünsel kurumlarıyla genişlemeye başlamış ve doğan ihtiyaç doğrultusunda Türkler kağıt üretmeye başlamıştır .Bunun yanı sıra üretilen kağıtlar Avrupa'tarzından çok Doğu'nun kağıt yapma teknikleri kullanılarak imal ediliyorlardı³⁹²

Osmanlı İmparatorluğu doğu batı geçiş noktasında konumlandığı için hem Doğu'nun hem de Batı'nın kağıtlarına sahipti.Özellikle saray kağıt çeşidi açısından

³⁸⁹ Ainsworth,a.g.e,s.86-87

³⁹⁰ Kağıtçı, a.g.e,s.208 "...Kağıthane'De iki yüz kadar bağlı evler vardır.Daye hatun'un bir de camii şerifi vardır .Bir latif hamamı,yirmi kadar dükkânı vardır.Kefere zamanında burada kağıt imaline mahsus kargir kubbelerle mebni Kağıthane varmış.Hala su doplaplarının yeri Dayehatun cami'nin altında nümâyandır.Harab ise de sehil imar ile baruthane olması mümkündür..."

³⁹¹ a.g.e, s.208

³⁹² Jonathan J.Bloom,**Kağıda İşlenen Uygarlık- Kağıdın Tarihi ve İslam Dünyasına etkisi**, İstanbul, Kitap Yayınevi,2003, s.283

zenginliğini her zaman korumuştur.Zira bürokrasinin ve yine aynı şekilde sanatın vazgeçilmez unsuru olan kağıt Enderun Hazinesi defterlerinden sadr olunan fermanlara kadar özel durumlar için sınırlı sayıda üretilmiş olsa da kalitesiyle tıpkı Marko Polo’yu şaşkınlığa iten Cengiz Han’ın kağıt para basması gibi bir medeniyetin kuvvetli göstergeleri olagelmıştır.Ortaçağ Avrupasının kuruluş evresinde olduğu gibi kağıt, pusula ve matbaanın icadı gibi küçük ama *tarihin iplerini elinde tutan* bir öneme sahipti³⁹³.

Kağıdın yapım yeri ve markasını belirleyen ve ışığa tutulduğunda kağıdın hamurunda beliren şekiller ve yazılar bir kağıdın izini sürmede yardımcı olmaktadır.Kağıdın muhtevastaki ıslak liflerle oynanarak yapılan filigranlar bazen mühürler kendine has çizgilerden oluşuyordu. En çok kullanılan kağıt damgaları şunlardır:haç,öküz başı, terazi,makas,el,P harfi ve çapa³⁹⁴.Ersoy’un kapsamlı araştırmasında da Osmanlı’ topraklarına gelen kağıtlarda buna benzer işaretlere rastlanmaktaydı.Batıdan gelen kağıtların Osmanlı piyasasına girmesi kayıtlara bakılacak olursa 17.yy’da başlamıştır. 1640-1642 (H.1050) tarihli bir defterde ay ve dünya damgalı ve haşebi türü Batı kağıtlarının 15 akçeye satıldığını ve piyasanın en ucuz kağıdı olduğunu biliyoruz³⁹⁵Batı Avrupalı üreticiler seri şekilde üretim yapar yapmaz çeşitli pazarlama stratejilerini de kullanarak Asya ve kuzey Afrika’ya büyük miktarda kağıt ihraç ettiler³⁹⁶

Muallim Cevdet’in Topkapı sarayında yaptığı araştırmalar İstanbul’da 16.yy’’ın başında (1504) Hindi,Semerkandi ve Nakkaş kağıtlarının revaçta olduğunu göstermiştir³⁹⁷.Bunlardan Hindi cinsi güzel sanatlarda özellikle tezhip,hat ve minyatür sanatlarında kullanılmaktaydı³⁹⁸

Yine M.Cevdet’in yaptığı 1640 yılına ait bir diğer araştırmada da bir narh cetvelinde belirtilen kağıt cinsleri fiyatlarıyla birlikte verilmektedir;

³⁹³ Cemil Meriç,**Sosyoloji Notları ve Konferanslar**,İstanbul.İletişim Yayınları,1993,C.5,s.71

³⁹⁴ Bu konudaki geniş bilgi için bkz.Şinasi Tekin,**Eski Türklerde Yazı Kağıt,Kitap ve Kağıt Damgaları**,İstanbul,Eren Yay.,1993

³⁹⁵ Ersoy,s.20

³⁹⁶ Bloom,s.

³⁹⁷ Kağıtçı,s.213

³⁹⁸ Ferit Devellioğlu,**Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat -Eski ve Yeni Harflerle**,Ankara,Aydın Kitabevi,1993,s.317

Sultani kağıt, alasının tanesi 35 akçaya;

ednasını tanesi 16 akçaya;

Abadi kağıt, alası 16; ednası 10 akçaya

İstanbul tabakası, büyük kıtasının destesi 43 akça; ortası 30 akçaya;

Ay ve alem damgalı kağıtların destesi 15 akçaya;

Helva kağıdının destesi 2.5 akçaya

Çeşit olarak da 161 yılında İstanbul piyasasında Hinkari, Buyrultu için orta battal kağıt, Zarflık kağıt, Telhis kağıdı ve ismini bir İtalyan şehriden almış olduğu iddia edilen Alıkurna kağıdı mevcuttu.³⁹⁹ 19.yy öncesinde kağıt pahalı ve makbul bir üründü. Halk için satın alınması çoğu zaman külfetliydi. Örneğin *İslambol* adı verilen kağıt türü 17.yy'da pahalı sayılırdı. Ankara'da işçi gündelikleri 10-12 akçe iken, bir deste Avrupa'da kağıdı 8 ve bir deste *İslambol* kağıdı 24 akçeydi. Bu durum orta tabaka halk için bile yüklü sayılabilecek bir fiyattı. Bir işçinin iki günlük çalışması karşılığında bir deste *İslambol* kağıdı alınabiliyor. Diğer bir kıyasla dört deste *İslambol* kağıdına ödenen para ile bir koyun satın alınabiliyordu.⁴⁰⁰

8.1.3 Matbaa ve Kağıt Endüstrisi

Kağıdın seri basılmış bir kitaba dönüşme işlemi Batı'da düşünsel ve kültürel bir evrimin sonucunda gerçekleşmişti. Endüstriyel olarak kitap baskı kağıt endüstrisi en büyük dayanaklarından birini ortaçağ sonrası yaşadığı rönesans hareketinden aldı. Özellikle bu devirde batıda yazılan bilimsel kitapların gözle görülür artışı okuyucu kitlesinin artan talebiyle birlikte yazınsal alanda patlamaya neden oldu. İslam dünyası Grek ve Arap düşünürlerin ortaçağ başlangıcındaki çevirilerinden sonra batıdaki bu yeni yükselişe karşı hem yeterince bilgilenemedi hemde gerekli ilgiyi göstermede yetersiz kaldı. Örneğin tıp alanında 18.yüzyılın sonuna doğru ortadoğu dillerine ancak frengiyle ilgili tek bir kitap çevrildi. 1655 yılında Sultan IV. Mehmet'e sunulan bu kitap

³⁹⁹ Kağıtçı, s.214

⁴⁰⁰ <http://www.orman.istanbul.edu.tr/endustri/kimya/kagit/k-tarihce.htm>

16.yüzyılda yazılmıřtı⁴⁰¹ .

İmparatorlukta kağıt ihtiyacı kağıdın seri basım işinde kullanılmaması nedeniyle çok fazla üretim gerektirmeyecek düzeydeydi. Ancak Üçüncü Ahmet döneminde İbrahim Müteferrika'nın girişimiyle matbaanın kurulması kağıdın piyasadaki talebini arttırdı. Yalova'da kâğıt imalatı için bir girişimde bulunuldu ve bu imalathane İbrahim Müteferrika tarafından hayata geçirilmeye çalışılan kağıt sanayinin yaratılması ilkeleri doğrultusunda gerçekleştirildi.

Yalova'daki imalathaneden önce kağıt sanayinin ilk çekirdeğinin kurulması çabaları Feshane fabrikasında fes üretilmesindeki aşamalara çok benzer.Yetkinliğe ve ustalığa ulaşmak için Osmanlı yönetiminin çıkar yol olarak gördüğü tarz doğal olarak , ilk elden usta ithali yöntemidir .Gerekli ustaların Lehistan'dan getirilmesi ve yer seçilmesi işine bir an önce girişilmesine bakılacak olursa ,Müteferrika basım işinin geleceğinin kağıdın piyasadaki fiyatının çok altından üretilmesiyle gerçekleşebileceğini fark etmişti. İthal edilen kağıtlarla kitap basımı zararla kapanacak bir iş gibi görünüyordu.

Kağıdın ucuzluğu basılan kitapların halka ulaşmasını kolaylaştıracığından matbaanın ayakta kalmasını sağlayacaktı. Bu yolda İbrahim Müteferrika kağıt sanayininin kurulmasını önererek yurtiçi üretimin arttırılması yönünde ilk düşüncayı ortaya attı.Önerilerinin somut sonuçları olmuştur:1744'de Hotin'den Aslan isminde bir Musevi kağıt yapım sanatını öğrenmek için Polonya'ya gönderilmiş ve bu ülkeden de üç tane kağıt ustası Osmanlı ülkesine getirtilmişti⁴⁰².

İbrahim Müteferrika basımhane kurma girişimlerinde Hollandalılardan yardım almaktaydı.Hollanda elçisi Cornelius Calkoen ile ilişkileri doğrultusunda Müteferrika matbaasının harfleri Hollanda'da döktürülmüş ve Calkoen bu dökümün İstanbul'a getirilmesi için aracılık yapmıştı.Hollandalıların ticaret açısından canlı bir Osmanlı vizyonu vardı ve kültürel bağlamda da bu görüş aynı şekilde yoğundur.Müteferrika

⁴⁰¹ Bernard Lewis,**What Went Wrong?-Clash Between Islam and Modernity in the Middle-East**,New York,Oxford University Press,2002,s.7

⁴⁰² Niyazi Berkes,**Türkiye'de Çağdaşlaşma**,İstanbul,Doğu –Batı Yayınları,s.64

Matbaası'ndan basılan bir çok eseri Hollanda'daki Leiden arşivinde bulmak mümkündür⁴⁰³.

III.Ahmet zamanına rastlayan ilk matbaanın kurulması için 1726'da harekete geçilmiş ve üç yıl sonra 1729'da ilk basılı kitap çıkmıştı.İbrahim Müteferrika devletin üst düzey bürokratlarıyla sahip olduğu ilişkilerden yararlanmayı bilmiş örneğin Sadrazam İbrahim Paşa projeye ilgilenmiş ve himaye göstermiş 28 Çelebi Mehmet Efendi'nin oğlu Sait Efendi ise parasal destek sağlamış ve bir anlamda ortak olmuştu⁴⁰⁴. Osmanlı devleti'nde Arap hurufatlı kitabın basılı bir şekilde ülkeye getirilmesi aslında çok daha önceleri hoş karşılanmıştır.III. Murad çıkardığı bir fermanla daha 1588 yılında Avrupa'da Arap Harfleriyle basılmış,konuları bilimsel veya düşünsel olan ve din dışı mevzuları içeren kitapların getirilmesine ve kütüphanelerde bulundurulmasına onay vermişti⁴⁰⁵.

Basılı yayınların Osmanlı devletinde yayılması konusunda Osmanlıların stratejik kaygıları da mevcuttu.Örneğin *Jesuit* ve *Capuchin* tarikatları kendi inanışlarına özellikle Ortodoks kesimden yandaş bulmak ve bir çeşit Katolikleştirme hareketi

⁴⁰³ Franz Babinger,**Müteferrika ve Osmanlı Matbaası-18.Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat** ,İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay.,2004,s.67,69Hollanda arşivlerinde *Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı* adlı Latince 11 sayfalık bir elyazması mevcuttur ve bu itinalı metnin Müteferrika'ya ait olma ihtimali yüksektir.İbrahim, Transilvanya'daki (Erdel) bir manastırı bitirmişti ve Latince bilgisi geniş ,teknik ve felsefi konularda da yetkinliğe ulaşmış bir biçimde Osmanlı İmparatorluğuna gelmişti.a.g.e.67

⁴⁰⁴ Mustafa Cezar,**Osmanlı Başkenti İstanbul**,İstanbul,E.Kerim Aksoy Kültür ve eğitim spor sağlık vakfı yayını,2002,s.238.Müteferrika aynı zamanda ordu içinde çalıştığı için matbaa işlerine ara vermek zorunda da kalabiliyordu.Buna rağmen hayatta olduğu ve matbaayı işlettiği 14 yıl içersinde toplamı 23 cilt tutan 17 eser basılmış ve ağırlıklı olarak coğrafya askerlik ve dil üzerine kitapların basımı yoluna gidilmiştir.Toplam baskı adedi 13,200 olarak hesaplanmış ve yılda bir iki eser ve 850 nüsha basılmıştır.Vankulu sözlüğüne o dönemde 35 kuruş fiyat konmuştu.Bknz .Berkes,1978,s.64 Bu fiyatlar basılan kitapların orta sınıf okuyucu için bile pahalı olduğunu göstermekte.Müteferrika'nın bastığı kitapların içerikleri matbaanın geç geldiği bir ülkede ki teknik suskunluğu gidermeye yönelik bir açılım izler. Örneğin *Füyûzât-ı Mıknatısîyye* adlı dokuzuncu eser manyetik dalgaları konu almaktaydı ve mıknatısın yapısını inceliyordu.Keza *Cihânnümâ* coğrafya ve tarihi bir arada geniş bir perspektifte sunan bir kitaptı.Türk dilbilimi açısından önemli sayılabilecek, Müteferrika matbaasından çıkan bir kitapta sekizinci eser olan *Grammatica Gallico-Turcica* yada *Methodus facilis ac brevis ad descendend Linguam Turcorum* adlı Türkçe fiil ,isim gibi gramerle ilgili konular kadar günlük konuşma ve deyişleride içeren bir Türk dili öğrenme kılavuzuydu.Ayrıntılar için bknz.Franz Babinger,Müteferrika ve Osmanlı Matbaası,İst.2004, aynı çalışmada 'Osmanlı Matbaasının kuruluşu ve Başlangıcı' isimli bölüm.s.71-72-73

⁴⁰⁵ Suraiya Faroqhi,**Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam-Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, İstanbul,Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1997,s.108,Kitap basım işi okuyucunun beğenisini etkileyen bir takım özellikler nedeniyle de Osmanlı'da sekteye uğramıştır.Faroqhi'nin de belirttiği gibi Osmanlı aydını Avrupa'da basılan Arap harflerinin kalitesinden memnun değildi.Bu yayımcılar Kuzey Afrika tipi hurufat kullanmaktaydılar. Hat sanatının altın çağını yaşadığı bir dönemde basılı metin olarak çirkin sayılabilecek yazıları okumada aydınlar çekinceme göstermişlerdir.İmla hatalarının yoğunluğu da diğer bir olumsuzluktu.

başlatmak için yararlanabilmekteydiler.Bu iki tarikat rum gençleri arasından seçtikleri kişileri Roma ve Padua'daki Katolik okullarında eğitiyorlardı ve aynı şekilde Protestan harekette karşı bir çaba içersindeydi.1627 yılında Londra'dan gelen baskı makineleri Rum cemaat için yayına başlamış ve bunun sonucu Osmanlılar basımhaneye ve burayı işleten Nikodemos Metaxas adlı bir Rum'u göz altına almak istemişlerdi .Bu şahıs İngiliz elçisi Sir Thomas Roe'nin yanına sığınarak kurtulabilmişti⁴⁰⁶

Matbaa'nın kurulması endüstrileşme çabalarının belki de ilk düzenli girişimdir⁴⁰⁷.Yazı ve baskı işi tek kişinin-hattatın- yada ciltçinin öznel tavrından kurtulmuş, ufak çaplı kültürel bir manüfaktür şeklini almıştı.Baskı dizgi ve tahsis için bir grup çalışması gerekebiliyordu ve bir kitaptan aynı anda bir çok baskı yapılması kitabın çıktı olarak satılma aşamasında dağıtım organizasyonunu da zorunlu kılıyordu.19.yy'da kitap basımı yaygın bir hal alınca eski yazmaların da değeri artmıştı ve bir koleksiyon nesnesi haline dönüşmüşlerdi.Hatta eski kopyacılar talep çıktığı takdirde bu yazmaları yazma işine bir süre daha devam bile ettiler.Özellikle kitap ve kağıdın makineleşmeyle birlikte evrim geçirmesine karşı Doğulu insandaki çekinceme belli ölçüde bu iki nesnenin de köken olarak kutsal dayanaklara sahip olduğu inanışından kaynaklanıyordu.Bir anlamda bu itinalı tavır sonucunda değerli el yazmaları Süleymaniye kitaplığında toplandı ve kitabı korumaya yönelik hem kurumsal hem de bireysel bir tavır gelişti⁴⁰⁸.

⁴⁰⁶ V.J Parry,The Period of Murad IV.,**A History of The Otoman Empire to 1730**,Edited by M.A .Cook, Cambridge,1976,s.151

⁴⁰⁷ Matbaa endüstriyel açılımın Osmanlı da ilk belirtisi olarak düşünüldüğünde üst düzey bürokratların bu çabada önemli inisiyatif aldıkları görülüyor..Aynı şekilde ticaret kesimine yapılan vergilendirmelerle maliyenin güçlendirilmesi sağlanırken ilk milli sanayi kıvılcımları olan pamuklu ve ipekli dokuma tezgahları,çini fabrikaları kurulmaya çalışılarak hem finans çevrelerindeki yabancı unsurların boyunduruğundan kurtulunmaya hem de daha organize ve milli militer bir anlayış yerleştirilmeye çalışılmıştır .Nevşehirli Damat İbrahim Paşa matbaayı getirmeye öncülük ettiğinde aslında toplumu laikleştirme ve çağdaştırma yönündeki atılımlara da katkı sağlıyordu.Bu konuda bknz.Yılmaz Karakoyunlu”Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci,İst.Diyalog Yay.İst.1997,Gülten Kazgan,Tanzimat’tan XXI.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi,İst. Altın Kitaplar 1999,

⁴⁰⁸ Suariya Faroqhi,**Approaching Ottoman History-An introduction to the sources**,Cambridge University Press,1999,s.46

8.1.4 Yalova Kağıthane'sinin Kurulması

Yalova kağıthane'sinin yaklaşık olarak 1741 yılında kurulmuş olabileceğini Cevdet İktisat Tasnifindeki bir belgeden çıkarıyoruz: *'Asitane-i Dersaadet'de kağıt yapılmak tasmin ve rey'i sevabı irad olunup iki üç seneden beri esbabına teşebbüs...*⁴⁰⁹ Kağıt sanayinin kurulması ve kağıt üretimi için gerekli hammaddelerin ucuz ve sürekli üretim yapabilecekleri bir düzenekte çalışabilmesi için kağıt değirmeni olarak Yalakabad (Yalova) da Hacı Mustafa Ağanın çiftliği uygun bir mahal olarak seçildi.

Diğer bir belge çok daha açık bir şekilde imalathaneyi tanımlar: *"Kurbu Yalova'da 1153 senesinde darüssaade ağası Elhac Beşir ağa çiftliği kendisinin çırağı haslarından Türkan ağası Hacı Mustafa ağaya aldırıp anadan olan değirmen ocağına basmacı İbrahim nam kimesne tavassutu ile Frengistandan üstad kağıtçılar getürtüp kağıda mahsus su üzerinde demir dibekler yaptırıp Kağıthane ihdas olunup üzerine Yalakabad deyu ketebe ve tarihin resmetmişlerdi"*.Kağıthane temelde Avrupa kağıtlarını taklit ediyordu, zira Müteferrika'nın seçtiği 4 usta da Leh'liydi. Yalova kağıt manüfaktürü döneminin değişmez tekniği olan bir kağıt değirmeniydi. Normal bir değirmende yapılacak ufak bir değişiklikte dibek tabir olunan presleme taşları yerleştirilerek bir kağıthane oluşturulabiliyordu. Ancak dikkat edilmesi gereken değirmene gelen suyun kirli olmamasıydı.

Yalova Kağıt imalathanesi çok uzun ömürlü çalışmamıştır.On veya aralıklı olarak en fazla on beş yıl hizmet vermişti. İmalathanenin en büyük dezavantajı kurulurken yeriyle ilgili etüdü çok titiz yapılmamış olmasıdır. Bir kere suyu köylüler tarafından kullanılmaktaydı ve çarkları döndürmeye yetecek su debisi düşüktü.Kağıt imalatı yapılacak yerlerde bu büyük bir sorun oluşturmaktaydı. Yerel halkın tarımla

⁴⁰⁹ Ersoy,a.g.e s,s,31.Lehli ustaların kazançları herhangi bir zanaatta çalışan usta ve kalfalarla karşılaştırıldığında on katı fazlaydı.'Üç ustaya ayda mükafat olarak yılda üç bin yani her birine birer kuruşla ayrıca nafakaları için günde kırkar akçe verilmesi kararlaştırılmıştı.Ustaların her biri ayda seksen kuruş ve günde iki buçuk kuruştan fazla mükafat alır olmuşlardı.Böylece günlük kırkar akçe nafakayla ellerine 340'ar akçe geçmekteydi ki 1740'lı yıllarda İstanbul'da kalfa usta,şakirt ve işçi günlükleri 20-60 akçe arasında değişmekteydi'a.g.e s.32

uğraşması bu bölgelerdeki suyun paylaşılabilirliğini azaltmaktaydı ve tarım alanlarının kurduğuna dair şikâyetlerin ardı arkası kesilmiyordu⁴¹⁰.

8.2 Beykoz Kağıthanesi'nin Kurulması

Beykoz kağıt fabrikası bir önceki imalathanelerin hatalarına düşülmeden yapım aşaması ihtimamla tasarlanmış bir tesistir. Belge açısından bu manüfaktürle ilgili daha çok şey bilmekteyiz zira kuruluşu karmaşalarla dolu bir ortamda meydana gelse de yepyeni bir reform sürecinin de ideallerini taşıyordu ve kağıt üretimi sanayi kollarının içersinde III.Selim'le başlayan yenileşme hareketlerinin ilk meyvesiydi. Kâğıt endüstrisi diğerlerine nazaran daha kolay alt yapısı sağlanabilecek bir üretim dalıydı ve dışarı muhtaç olmamak için kurulacak imalathaneler için iyi birer başlangıç noktasıydı. Bu yüzden kurulum çalışmaları, işletme sorunları ve genel gidişatı arşiv belgelerinde dikkatle tasnif edilip korunmuştur.

8.3 Beykoz ve İstanbul Coğrafyasındaki Önemi

Beykoz boğaz'ın Anadolu yakasındaki önemli köylerinden biriydi ve sanayileşme hareketlerinin 18.yy'da başlamasına rağmen köy görünümünü çevresindeki yerleşim bölgeleriyle birlikte 20.yy' boyunca da koruyabilmişti⁴¹¹.Osmanlı döneminde boğaz halkının çoğunluğunu Yahudi ve Hristiyanlar oluşturmakla beraber boğazı stratejik açıdan gözetleyen dört kalenin etrafındaki yerleşim alanları Türkler tarafından yoğun bir şekilde iskan edilmiştir.Bu surlarla çevrili bölge Rumeli Kavağı ve Anadolu kavağı ve boğazın neredeyse hemen ortasında yer alan Rumeli Hisarı ve Anadolu Hisarı'dır.Asya yakasında Beykoz ve Kanlıca haricinde çoğunluk Yahudi ve Hristiyanların elindedir⁴¹².

Beykoz'un Kanlıca burnuyla noktalanan geniş koyu, iklim olarak serin ve sakın bir bölgedir.Bir çok vadinin bulunduğu bu bölge Sultaniye, İncirköy (İspermeçet

⁴¹⁰ “...Yalak abad kasabası ahalisinden bazıları kağıd haneden iki üç saat mesafede vaki Kara Kilise nam mahalde zereylediğimiz bostanlarımızı sakıyageldiğimiz dere kurudu Bostanlarımız susuz kaldı deyu kağıd hane nehri bendinin bila sened nehri merkumdan ifraz olunub kasaba-i mezbure suyunu fuzulive tegallüben mahalli mezburede vaki bostanlarına icra etmelerile kağıdhanenin iptaline bais ve bâdi olacakları...”Ersoy,a.g.e s.218

⁴¹¹Taylor,a.g.e,s.345

⁴¹² Mantran,a.g.e I.Cilt,s.81

fabrikasının kurulduğu yer) ve Çubuklu gibi hem sanayileşme açısından olanaklar sunan hem de İstanbul'un Osmanlı kültürüyle birebir bütünleşen mekanları içerir. Bu yerleşim yerlerinin adları antikçağ'dan gelmez ve daha ötesi Osmanlı tarihinin efsaneleriyle bağlantılıdır⁴¹³. Beykoz 1402 yılında Yıldırım Bayazıt döneminde Türkler tarafından ele geçirilmişti ve Osmanlı için çok önemli olana bir iskeleyi de barındırıyordu. Beykoz'dan iki kilometre kuzeyindeki Hünkar İskeleyi ulaşım açısından sağladığı kolaylık kadar Türklerle Ruslar arasındaki Hünkar İskeleyi Antlaşması'na da ev sahipliği yapmıştı.

Bey ve *koz* kelimelerinin *bey*'in köyü olduğu ve *kos* kelimesinin Farsça köy anlamına geldiği söylenmekle birlikte kimi kaynaklara göre *koz* (ceviz) ile bir terkip oluşturur⁴¹⁴. 19.yy'ın başından bu yana Beykoz sanayileşme çabalarına canlı bir şekilde sahne olmuştur. Beykoz suyunun bolluğu ve dolayısıyla su değirmenleriyle her zaman ön plandaydı. Genelde ekmeklik buğdayı öğüten bu değirmenlerde çalışan ustaya uncu başı denirdi ve acemi oğlanlarından kurulan, '*Değirmen ocağı*' denilen bir ocak altında birleşmişlerdi⁴¹⁵. Zamanla bu ocaklar varlıklarını korumakla birlikte gelişen bölgenin ekonomik yapısı içerisinde geri plana itildiler. Osmanlı Tanzimat devrinin planlamacıları sanayileşmeyle ilgili dört temel eşya türü üzerine yoğunlaşmışlardı⁴¹⁶. Bunlar cam, seramik, askeri giyim ve teçhizat ve en başlangıcında da kağıttı. Beykoz özellikle bu hamleler içerisinde porselen kundura ve kağıt gibi endüstrilere ev sahipliği yaptı. Küçük çaplı ve mütevazı girişimler olmakla beraber Beykoz şehrin bir miktar ucunda ve köylü kökenli kimliğinden bu sanayiler yardımıyla biraz olsun kurtulabilmiştir.

Beykoz'da Osmanlı döneminden itibaren kurulan sanayi tesisleri şunlardır. 1812'te kurulan "Debbağhane-i Amire", Beykoz Teçhizat-ı Askeriye Fabrikası, 1845'te kurulan "Çini ve Cam Fabrikası" ve Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi. Ardından, Beykoz'un Karadeniz'e yakın kıyılarından İncirköy'deki güçlü bir ırmak üzerinde kurulan ispermeçet-mum fabrikası ve Paşabahçe bölgesinde: "Paşabahçe Osmanlı Kiremit ve Tuğla Fabrikası" (1910) "Paşabahçe Devlet Ispermeçet

⁴¹³ Tchihatchef, a.g.e, s.19

⁴¹⁴ Bu konuda bakınız. Ali Bilir, Bir Şehir Tarihi Denemesi Beykoz, Yayına Hazır Kitap, İstanbul 2003, İslam ansiklopedisi, 'Boğaziçi' maddesi, 1944, s.684, Taylor a.g.e, s.343

⁴¹⁵ İslam ansiklopedisi, 'Boğaziçi' maddesi, 1944, s.684

⁴¹⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun en Uzun Yılı*, İstanbul, İletişim Yay., 2004, s.203

Mumu Fabrikası" (1857) "İspirto Fabrikası" "Cam Fabrikası" ve "Şişe Cam Fabrikası" gibi sanayi kuruluşları Beykoz'un çehresini olumlu yönde geliştirmiştir.

8.3.1 Beykoz Kağıt Fabrikası için İlk Girişimler

Beykoz kâğıt fabrikası 14 Mart 1804'de kurulmuş ve Nisan 1832 tarihine kadar geçen 28 yıllık süreç içerisinde iniş çıkışlar yaşamasına rağmen iç piyasaya kağıt sağlamıştır⁴¹⁷. Tarihi açıdan karmaşaların ve özellikle Balkan kökenli kayıpların yaşandığı bir döneme rast gelen bu girişim III. Selim'in yenilik hareketlerin içerisinde siyasal bir nitelik taşımadığı için olumsuzluklar yaşamamıştır.

Beykoz kağıthaneşi Hünkar iskelesi çevresinde gelişen bir imalathaneydi⁴¹⁸. Burada bulunan Değirmen ocağı kurulma yeri olarak seçilmişti. İskelenin önemli bir taşıma uğrağı olması ve değirmenle olan yakınlığı iyi bir seçim olarak görülüyor. Ünlü Fransız gezgin jeolog Tchihatchef bölgeyi canlı bir şekilde tanımlarken kağıthane'den de bahsetmeden geçemez. Ona göre bu doğa harikası bölge biraz da bu fabrika nedeniyle anıtsal ortamından kopartılmış gibidir⁴¹⁹.

Hünkar deresi ve Tokat deresi olmak üzere iki akarsu vadiden hız alarak Kağıt imalathanesi için enerji kaynağı oluşturacaklardı. Fabrikanın su ihtiyacını karşılamak üzere akbaba köyünde Hanife hanıma ait değirmen ve bu değirmeni işleten su yolu satın alınmıştı. Her ne kadar sıcak yazlarda çoğu zaman bu dereler gözle görülür bir şekilde

⁴¹⁷ Ersoy, a.g.e, s.36-37

⁴¹⁸ Hünkar iskelesi doğası itibariyle boğazın en çekici bölgelerinden biriydi. İngiliz elçiliğinin kriket sahası yabancı okulların mesire alanı, gayr-i müslüm esnafın eğlence yeri idi, bkz. Y..MTV. 97/87 16/Z /1311, Y. PRK.UM. 14/117 17/L /1306 .Bunun yanı sıra 19.yy'ın ortalarına doğru sanayinin bu bölgeyi kirlilik açısından tehdit ettiği görülür. Örneğin Hünkar iskelesinde yapılan tuğla fabrikasının yarattığı şikayetler ve fabrikanın nakli için bkz. A.MKT.MHM 318/57. 21/C /1281

⁴¹⁹ Tchihatchef, a.g.e, s.18 "Hünkar İskelesi Vadisi, çok güzel çim bir halıyla ve altları gölgeli çınar kümeleriyle kaplı geniş ve düz bir alanla (Tarabya karşısında) Boğaz'a açılır. Bu çınarlardan bazıları gerçekten dikkat çekici boyutlardadır. Güney'de Beykoz ve Yalıköy'ün bulundukları sahil şeridini denizden ayıran ormanlık yükseltilerle sınırlı bu alanda iki küçük dere de bulunmaktadır. Fatih'in Tokat'ın fethi üzerine yaptırdığı köşkte III. Mehmed'in bu çevrede yaptırdığı kağıthane imlathanesi yüzünden tamamen ortadan kalkmıştır. Hammer'in esprili bir şekilde belirttiği gibi üretilen kağıdın kalitesi bu binanın güzelliğiyle orantılı olsa, bu imalathanede herhalde dünyanın en iyi kağıdı üretilirdi."

sularını azaltmakta iseler de, yağmur Beykoz ve çevresinde çoğu zaman Haziran ortalarına kadar sürmekte ve çok kurak yazlara sık rastlanmamaktaydı.

Bu bölge aynı zamanda o dönem oldukça büyük sağlık sorunlarına neden olan sıtma hastalığından da uzak bir yerd⁴²⁰.Hububat nazırına gönderilen bir hat-ı hümayunda inşa işlemlerinde dikkat edilmesi ve önceden düşünülen planlamaya sadık kalınması uyarısında bulunuluyordu⁴²¹.III.Selim fabrikayla ilgili kendisine sunulan ayrıntılar üzerinde çok fazla oynanmaması yönünde özellikle ısrarcıydı.

Bir kağıt imalathanesi III.Selim için ülke imkanlarıyla üretime geçecek yeni anlayışın bir sembolüydü, ancak bunun yanı sıra İstanbul'un imparatorluğun kültür ve eğitim merkezi olması açısından da prestij değeri taşımaktaydı.Baruthane ustabaşısı Arakil'in su yolları tetkiki yapması ,arazi üzerindeki yükselteleri incelemesinin ardından Osmanlı yöneticilerinde, yeterli alet ve edevat da sağlandığı takdirde olumlu bir gelişmenin yaşanacağı umudu doğmuştu .Kağıtların “*beyned-düvel meşhur İngiltere ve Felemenk kağıtlarına benzemesi*” yöneticilerin birinci istekleri arasındaydı⁴²².Aslında bu durum birazda batı'daki sanayi gelişimine karşı ufak çaplı da olsa bir prestiji kurtarma girişimi gibi görülüyordu.

8.3.2 Beykoz Kâğıt Fabrikasının ardındaki Yeni Zihniyet

Osmanlı bürokratları ve padişah için endüstriyel gelişim kendi ürettiğiyle yetinebilmek dışarıya bağımlılıktan kurtulmak ve daha önemlisi gelişmeyi sürekli kılabilmeyle gerçekleşebilirdi. Bu aynı zamanda seferlerle maliyeye kaynak yaratılması anlayışının sonlanmasıyla ulaşılan bir zihniyetti. Sonuç olarak artık temel maddeler için dışarıya yapılan yüklü ödemelerin son verilmesi amaçlanıyor ve yüzyıl boyunca üretim

⁴²⁰ Edward C.Clark,**The Emergence of Textile Manufacturing Entrepreneurs in Turkey,1804-1968**,Michigan,Princeton University,1969,s.27

⁴²¹ B.O.A Cevdet İktisat 315 “... *Hubûbât Nazırı EfendiBeykoz'da inşa olunacak kağıdhânenin takdim olunan resmi bâ tahrîr rikâm-ı müstetâb-ı cenâb-ı cihâdârîye arz olundukda gâyet ihtimâm ve dikkatli yapılsın deyü Hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn şeref-yâfte-i sudûr olmağla imdi kağıdhâne-i mezkûrun tarafına i'âde olunan resmi üzere ber mantûk-ı hatt-ı hümayûn gâyet ihtimâm ve dikkatli olarak inşa ve tekmiî husûsuna mübâşeret eylesin deyü buyuruldu. Fî 17 M. sene 1219...*”

⁴²² Ersoy,a.g.e,s.38

ve sanayileşmeyle ilgili belli başlı belgelerin hepsine yansıyan bir cümlemin ,‘*paranın içinde kalması*’ için çaba sarf ediliyordu⁴²³

Bu konuyla ilgili yapılan yazışmalarda batı’nın dedikoduları, yararsız düşünsel karmaşayı bir bir kenara bıraktığı, olguları gerçekçi bir şekilde görmeye başladığı ve sanayi denilen benzersiz icatlarla ilerlemeyi kendine iş edindiğinden bahsedilir. Ayrıca bu atılımların 10 yıldır hızlandığına dikkat çekilmekteydi .Anlaşıyor ki Osmanlı devlet adamları ve gözlemcileri batı’daki sanayi devrimini, belgenin 1800’lü yıllar başında yazıldığını göz önüne alırsak ,daha başından beri farkındaydılar.

Bu arada kağıt için dışarıya yapılan ödemeler bir çeşit düşmana kaptırılan para olarak görülüyordu. Devletin kendi korumacı anlayışını geliştirerek batı’daki ülkeleri sanayileşme ve para akışı açısından da rakip olarak görmesi Beykoz Kağıt fabrikasının inşası bağlamında net bir şekilde belirtilirken, gelir gider hesaplarının artık fabrika ortamı içinde sıkı bir şekilde denetleneceği ifade ediliyordu.

İrad-ı Cedid hazinesinden masrafı tedricen sağlanan Kağıthane hem yer araştırması hem de çeşit kağıt için ayrı su bulunması gerekliliği doğurmaktaydı⁴²⁴ Bu

⁴²³ B.O.A Cevdet İktisat 340 ‘....öteden beri düvel-i Efrenciyye beynlerinde vâki’ olan kıl ü kâl ve envâ’ muhârebe ve cidâl umûr-ı dîniyyelerinden neşet etmeyip nev-be-nev sanâyi’-i ihtirâ’iyye madde-i ticâreti kendilere hasr dâyesine mebnî olmağla dâimâ ve müstemirren mülklerinde her dürlü sanâyi’ îcâdını iltizâm ve on seneden sonra devletlerine müceb-i menfa’at olacak ednâ bir madde için gûnâ gün tekellüf ile akçelerinin taşra çıkmamasına nîk ü bed kendi metâ’ları sürülmesine bezl-i emvâl-i ihtimâm edegeldikleri meşhûd ve ma’lûm ve işbu kağıd maddesi her yerde ve her devletde levâzım-ı zarûriyeden olmak mülâbesesiyle beher hâl i’ mâline mecbûr olduklarından ma’ dâ mahzan tevsî’-i dâire-i ticâret zımında havza-i hükûmetlerinin üç beş mahallerinde müte’addid kağıdhâneleri olduğu emr-i meczûm olmağla el-hâletü hâzihî memâlik-i İslâmiyyede hiçbir yerde kağıd i’ mâl olunmadığına mebnî düvel-i efrenciyyeden gelen kağıd kalp ve (...) olsa dahi hasbe’l-ihitiyâc ahz ve isti’ mâl olunacağı ve Devlet-i Aliyye-i ebediyyü’l-kıyâm gibi bir devlet-i cesîmede senevî ne mikdâr kağıd sürüleceği ve ne mikdâr⁴²³ ve ne mikdâr akçe çıkıp eyâdî-i düşmana geçeceği ve bi-avn-i hüda hüsni idâresine ihtimâm olduğu sûrette akçe taşra çıkmayacağından ...’

⁴²⁴ A.g.b,“...çarlı çevirmeğe vâfi suyu dolur mahall tedârik ve ba’dehû çökünkü-i resm ve hey’ât-ı binâ ve levâzım-ı sâiresi tasavvur olunmak muktezâ-yı maslahat olduğuna mebnî civâr Dârü’s-saltanatı’s-seniyyede vâki’ mevâzi’ ve mahal ve cevâvil ve enhârın cümlesi kerreten ba’de merre taharrî ve mahsûs adamlar ta’yîn birle üzerlerine varılarak tahkik olundukda ba’zısı su ve hava cihetiyle mizâc-ı kağıdın hilâfı ve havası ufak olanların suları lazım gelen irtifâ’dan mâ’ada ale’l-devâm çarh idâresine gayr-ı vâfi ve nihâyetü’l-emr Beykoz’da kâin değirmen ocağı yeri ve havası elverip bi-tahsis mecrâları her ne kadar hilye-i imârdan ârî ise dahi menba’ ve mecrâları tathir olundukda irtifâ’ ve vefret cihetlerden kâfi olduğu ve bu sûrette değirmen ocağı mahall-i mezbûrdan fekk ile bir sâat mikdârı yukarıda vâki’ harâb ve amelâmânde değirmen yerine nakil olunmak iktizâ edeceği...

konuda dikkat edilecek teknik hususları ve kağıthanenin inşa detaylarını vermesi açısından önemli belgelerde kapsamlı bir yer seçimi işleminin yürütüldüğü anlaşılmakta.

Bu aşamada yörenin ahalisine danışılmış hangi yerlerin su ve hava şartları açısından kağıt değirmeni için daha uygun olabileceği araştırılmıştı. Değirmen yeri suyun akış kuvvetini karşılayacaktı ve debinin çarklar için güçlü suya ihtiyacı vardı⁴²⁵.Beykoz'un engebeli arazisi değirmene kadar giden su yollarının tekrar ayarlanmasını gerektiriyordu;

Hububat nazırlığı şehrin zahire işlerini yürütme işini III.Selim zamanında üstlenmesinin yanı sıra imalathanelerin konumlanması ve alt yapı işlerinden de sorumluydu.20 Mart 1804 tarihinde Nazır,Beykoz kağıt fabrikasıyla ilgili su yolları binaların planları ve büyük umutlarla yapılacak ürünün kalitesinden bahseden bir raporla padişahı gidişattan haberdar etti.Şakir Efendi ürün kalitesinin Hollanda İngiltere kağıtları düzeyinde olacağına inanıyordu.1804 ve 1805 yılları kurulma aşamasının hızla yerine getirilip kağıt üretimine başlanıldığı yıllardı ve hemen ardından basmahane ve esnaf kağıt ihtiyaçlarını bu imalathanenin ürettiği kağıtlarla karşılamaya başladılar.Yazışmalarda daha çok üretim için dört silindirle iki katı kağıt imal edilebileceği öngörülmüyordu.⁴²⁶

⁴²⁵Bu konuyla ilgili Baruthane ustabaşısı Arakil'in tecrübelerinden yararlanılmıştır a.g.b'....ocağ-ı merkûmun mezkûr amel-mânde değirmen yerine nakliyle suyun irtifâ'ına halel gelmemek ya'ni aşağı düşmek mahzûrundan sâlim olmak lâzımeden olduğuna mebnî evvel emirde âsiyâb-ı mezkûre ceryân eden birkaç baş suların menba'larından aşağı değirmen ocağına gelince irtifâ'ı mu'âyene olunmasıyçün yalnız Baruthâne ustabaşısı Arakil Usta ile mütefennin su yolcular tayini iktiza edeceği ve ba'dehû hendese ve mikyâsın kağıdhânenin resmi mücessem olarak tersim ve tasvîr ve onun üzerine keşf olunmak ve heyet-i binâ anlaşılmak lâzımeden idüğü..."Değirmenlerin 17 ve 18.yy'da sanayi gelişimine katkıları azımsanmayacak düzeydedir.Hollanda bir bataklığa dönüşmekten değirmenler sayesinde kurtulmuştu.Daha sonraları denizcilikteki hakimiyetlerini de değirmen gücüyle çalışan kereste fabrikalarının hızlı üretimle gemi yapımına kereste sağlaması sayesinde elde ettiler.Özetlemek gerekirse değirmen mısır ve buğday öğütmenin yanı sıra suyun kanallar sayesinde istenildiği gibi kullanılmasıyla bir ülkeyi sellerden kurtarabilir, sonsuz güç enerjisiyle ve rüzgarında yardımıyla kağıt üretilen kereste biçen hızar makinesi haline gelebilirdi. Bu konuda ayrıca bkz.Salih Aynural; **İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, İstanbul ,Tarih Vakfı Yurt Yay.2002**

⁴²⁶Ersoy,a.g.e,s.38-39Ayrıca üretimin bu döneme ait miktarı için bkz. Cevdet İktisat 1915'Darbhâne-i âmire tarafından idâre olunan Beykoz civârında Hünkâr İskeleyi sahasında kâin Kağıd karhânesinde müdürü olan Ahmed Ağa ma'rifetiyle i'mâl olunan ecnâs kırtâsdan sâdır olan fermân-ı âlî mücebince zîrde muharrer esnâfa kağıd hâne kâtibi el-hâc İbrahim Edhem Efendi ve müdür-i merkûm ma'rifetiyle tevzî' olunan kırtâs..' Cem'an yekûn Kağıd-ı ecnâs 3451 top (yalnız üç bin yedi yüz elli bir dir)

8.3.3 Beykoz Kağıt Fabrikasının Darphane'ye Devri

Başlangıçta fabrika İrad-ı Cedit Hazinesi içersinde düşünülse de çok kısa bir süre içersinde Darphane-i Amire'ye bırakılmıştır.Fabrikanın yönetimi ve masrafları kuruluş aşamasındaki lojistik ihtiyaçları artık bu kurum tarafından karşılanacaktır.İrad-ı Cedit Hazinesi fabrikayla ilgili girişimi oldukça masraflı ve birazda tedirginlikle karşılamıştır.Bu konuyla ilgili ferman-ı şerifteki ifade çok açıktır ,yapılan işler övülmekte ve gözüpek projeler olarak görülmekle beraber “...lâkin îrâd-ı cedîdin maslahatı çok ve netîcesi mechûl şeye külliyyetlü akçe sarf edecek vakti” ve kaynağı yoktur⁴²⁷

Tek seçenek Darphane'nin bu işi üstlenmesiydi; “..değil cemî‘ masârîfât-ı binâ ve i‘mâl-i kağıda sarf olunacak masârîf Darbhâne-i âmireden saraf olunup fîmâ ba‘d idâresi dahi Darbhânenin olsun göreyim Şâkir Efendi ikdâm ve gayret eylesün deyü hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn şeref-yâfte-i sudûr olmağla...”

Belgede adı geçen Şakir Efendi fabrikanın en başından beri kuruluş aşamasında bulunmuş ve emeğiyle ön plana çıkmış bir kişiydi.Darphane nazırları sık aralıklarla değişmekteydiler ve fabrikayla ilgili idari işleri kendi nezaretleri altındaki kağıt eminlerine bırakmışlardır⁴²⁸

Kuruş: 97151 (yalnız doksan yedi bir yüz elli bir kuruşdur.)

⁴²⁷ B.O.A.Cevdet İktisat 85 7.z.1218 (19.03.1804)

⁴²⁸ Ersoy,a.g.e,s.41

8.3.4 Beykoz Kağıt Fabrikası'nın Genişletilmesi ve Çuka ihtiyacı

Fabrikanın Hünkar iskelesi mahalindeki binası başlarda tamirata ihtiyaç duyulacak kadar harap bir şekildeydi. Buna rağmen mengeneler, destgah ve çarklar, kalıp ve silindirler elden geçirilip ve bakım işi padişah'ın teftişinden önce hızla tamamlanmıştır. III. Selim kağıthaneyi kendi öz kaynaklarından var edilen bir sanayi hamlesi olarak gördüğü için bu tesise karşı derin bir ilgi duyuyordu. 28 Ekim 1805 yılı pazartesi günü III. Selim fabrikayı ziyaret etmiştir. Daha fazla ziyarette bulunmuş olma ihtimali vardır çünkü bölgede kalmasını kolaylaştırmak için fabrika yakınlarında bir köşk yapılmıştı⁴²⁹. Belgedeki anlatımdan fabrikanın sıkı bir denetleme geçirdiği anlaşılmakta⁴³⁰.

Kağıt cinsleri örnekleri ve teçhizat hakkında gerekli açıklamaları alan padişahın durumdan memnun kaldığı açıktı. Yalnız gerekli olan bir şey kalmıştı oda bir çuka imalathanesi; *masnû' ve resm ve hey'âtı begâyet matbû' olup kağıd i 'mâlinin esbâb ve vesâili olan kalıblar ve sanâyi'-i sâire ve çuka âlât ve edevâtı*” hemen tedarik edilecekti. Çuka üretim aşamasında kağıda katılan paçavaranın işlevini görüyordu ve o dönem kağıt imalatı için elzemdi.

8.3.6 Beykoz Kağıt fabrikası inşasında görev alanlar

Kağıt fabrikası bina olarak bir yenileme işi gerektiriyordu. Yeni bir bina inşasından kurtulmak Beykoz'un coğrafyası ve değirmenlerinin bolluğuyla mümkün olabilmişti ancak yeniden düzenleme işi de bir o kadar emek gerektiriyordu. 19. yy endüstrileşme çabalarının tipik bir uygulaması Beykoz kağıt fabrikasında ilk örneğini verir; Ermeni ustaların inşası ve Müslüman bir denetleyici fabrikaların en göze çarpan yapılanmasıdır. İsmi diğer inşaa faaliyetlerinde sıkça geçen Karabet kalfa ve kuyumcu

⁴²⁹ Clark, a.g.e.s. 27

⁴³⁰ B.O.A Cevdet İktisat 1023 ”... *kağıd i 'mâli husûslarını temâşâ için geçen Pazar ertesi günü teşrîf-i hümayûn-ı hazret-i cihândârî erzânî buyurulup kağıdhâne-i mezkûrenin her mahalli ve edevât-ı acîbetü'l-esâlibinin her biri ve rihte-i kalıb i 'mâl olan kağıdların her nev'i yegân yegân müşâhede ve temâşâ buyurulduğundan...*’

eşrafından Artin kağıt kalıplarının inşası, destgahların kurulmasıyla görevlendirilmişti⁴³¹.

Binanın neredeyse tüm ustalık gerektiren yerlerinde Çilingir Hazerfan'ın işçiliği bulunmaktaydı. Bu kişinin kağıt üreten aletler kadar çuka imalatından da anladığı görülmekte. Esasen prensip olarak destgah ve perdahlama işlerini yürüten aletlerin mekanizmaları çok karmaşık olmayıp aynı temel düzeneğe sahiptiler. Bu tür ustalık gerektiren işlerde Ermenilerin bir yada iki işi temiz bir şekilde bitirdikten sonra İstanbul'daki diğer fabrikalar da da bakım ve onarımı üstlenebiliyorlardı.

8.3.7 Zımmi Ustaların Cizyeden Muafiyet İstekleri

Bu belgenin devamında dönemin zımmi reayasının başardığı işlerden dolayı aldığı çeşitli imtiyazlara da örnekler vardır. Genel olarak devlet işletmelerinde üst düzey Osmanlı yöneticileri bir anlamda bu tür maharetleriyle ön plana çıkan gayri müslim'leri tesislerinde bulundurmaya burada çalışan bu kişilerde bu durumdan kendi paylarına hukuksal kazançlar elde etmeye çalışmaktaydılar. Baruthane nazırı Mehmed Efendi'nin verdiği bir takrir bu durumu doğrular niteliktedir.

Burada belirtilen sarı mest pabuç ruhsatının zımmilere ait olmayan bir imtiyaz olduğunu daha geçmiş dönemlerdeki belgelerden biliyoruz⁴³². Osmanlı toplumu çok

⁴³¹ a.g.b”... *hazâfirihâ karîn-i pesendide ve tahsîn-i şâhâne buyurulmakdan nâşi ebniye-i mezkureyi binâ ve inşâyâ bezl-i kudret ve ihtimâm eden Karabet kalfa kullarına ve kağıd kalıplarını inşâ ve ihtirâ’ eden Kuyumcu asker oğlu Artin kullarına ve kağıd destkâhlarının edevât-ı âhenisini ve çarhların millerini ve civatarlarını ve çuka âlâtını ve mikrâzını diyâr-ı efrenciyede i’âl olunan edevât-ı âheniden ra’nâ ve temiz olarak inşâ eden demircibaşı Çilingir Hezârfer Artin kullarına mu’âfiyet ihsân ve kârhâne-i âmirede ameile üzerine zâbta makâmında olan kethudâ Mustafa kulları ve baş âmil Mehmed kulları hassa hasekileri zümresine ilhâk buyurulması emr ü fermân-ı hümayûn buyurulmuş olmağla...*”

⁴³² Başarılı iş görenlerin bürokrasiden çabuk bir şekilde geçirilip takdir edildiği açıktır. Özellikle zımmilerin angarya muafiyetleri maden mukaatası defterlerinden kontrolle kaldırılıp hafifletiliyordu, a.g.b”... *Baruthâne-i âmire Nazırı Şerif Mehmed zîde ulüvvühûnun Dersââdetime takdîm takdîm eylediği takrîri mefhûmunda Baruthâne-i âmirede Gülbâbî oğlu Agob kalfa mübâşeret-i ve Saatçi Arakıl ma’rifetleriyle müceddeden inşâ olunan çarh-ı kebir pesendide-i hümayûn-ı hazret-i cihândârî buyurulmağla harçgüzâr re’âyâmızdan böyle ma’rifetlülerin frenklere musâbakat vechile ibraz-ı hüner eylemeleriyle tezâyüd-i şâh-ı devleti müceb olmakdan nâşi sâire bâ’is-i şevk ve gayret olmak için mesfûrlar cizyeden mu’âf ve sarı mest papuç? ruhsat verilsün deyü şifâhen fermân-ı hümayûn sudûr itmekle mesfûrânın iktizâ iden berâtları i’tâ buyurulmasını tahrîr ve inhâ itmekle takrîr-i mezkûr atebe-i şâhâneyle lede’l-arz vâkı’an yapılan çarh gâyet musanna’ olmuş hazzetdim takrîr mücebince tanzîm oluna deyü bâ hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn mesfûrların muâfiyeti i’lâm olunmak bâbında cihân-ı âlî sudûr itmeğin hazîne-i âmirede mahfûz olan Ma’den mukâta’ası defterlerine nazar olundukda zimmiyân ve yahûdiyân tâifelerinden ba’zılarının ta’yîn olundukları hizmetleri ve ba’zılarının vücûda gelen mahâretleri mukâbelesinde cizye-i şer’iyyelerinden ve avârız-ı dîvaniye ve tekâlif-i örfiyye ve şâkkânın*

çeşitli etnik sosyal ve dinsel gruplardan oluştuğu için bu gruplara ait hiyerarşik bir işaret sistemi mevcuttu. Giysilere yansıyan bu göstergeler uzun dönem aşılması zor sınırlar çizmiştir. Müslüman Osmanlılar sokakta, sarı çedik ayakkabı giyerlerken, gayrimüslimlerin giydikleri ayakkabılar siyah ve koyu renklerdeydi⁴³³.

Bu isteklerinin ardından bu kişilerin cizyeden muaf kılınabildikleri görülmekte. Alınan muafiyetler bununla da kalmıyordu. Zimmi nüfusun yapmakla yükümlü oldukları angaryalar kaldırılıyor ve bunların memurlar tarafından teftiş ve zorlamaya maruz kalmamaları da sağlanıyordu. Maden mukaatası kayıtlarında bulunan Hristiyan ve Yahudilerden kabiliyetlerini ortaya koyanların “*cizye-i şer‘iyyelerinden ve avâriz-ı dîvaniye ve tekâlîf-i örfiyye ve şâkkanın küllisinden mu‘âf*” olmaları kararlaştırılıp cizyedarların herhangi bir baskı göstermemesi uyarısı yapılıyordu⁴³⁴.

Öyle anlaşıyor ki sarı mest ve pabuç Müslümanlara ve belki de esnafa ait bir ayrıcalıktı ve zımmilere bu tür vesilelerle bahşedilen bir hak olmaktaydı. Agob ve Arakil adındaki bu iki kişi bir çeşit mülkî memur sıfatı taşıyan müsellimlik beratıyla da onurlandırılıyorlardı .

8.4 Beykoz Kağıt Fabrikasında Çalışan İşçilerin Durumu

İstanbul’daki fabrikalar kurulma aşamalarının ardından tesis edildikleri bölgede aynı zamanda bir yaşam alanı oluşturmaktaydılar. Diğer bir deyişle çalışan işçilerin

küllisinden mu‘âf ve müsellemler olup...” Elçilerin kuyudatta olan tercümanlarından maadasında sarı mest ve pabuç görülürse, siyaset olunacağı hakkında bkz. B.O.A HAT 183/8450 29/Z/1204, Ayrıca bkz. B.O.A HAT 193/9482 29/Z /1204 “*Allah için şunun üzerine olasın ve reaya ve patrik karıları şali ferace sarı mest pabuç ile geziyorlar anlara dahi tenbih edesin rast gelirse haklarından gelirim Frenk harbidir gezerler lâkin reaya tenbih edesin.*”

⁴³³ Çağla Ormanlar, Kozmopolit İstanbul’un Giyim Alanında Yansımaları-Sessiz İfadeler: Giyim, **İstanbul Dergisi**, Tarih Vakfı Yay. Ocak 1997, Sayı 20, s.92

⁴³⁴ a.g.b Belgedeki muafiyetler o tarihlerdeki angaryaların neler olduğu hakkında bir fikir vermekte. “...*fuçı ve tulum ve kazgan bitirmesinden ve yave ve ispençeden Ve kul ve cârîye resminden ve kazma ve kürek ve kürekçi ve ordu-yı humâyûn tekâlîfinden ve dalkur akçesinden ve oğulları ve hizmetkârları dahi ases başı ve subaşı ve muhtesib ve yasakçı ve acem oğlanı tekâlîfinden ve otluk ve saman biçmekden ve beklemekden ve kendüye münâsib me‘kûlât ve melbûsât ve meşrûbâtına ve sarı mest papucuna? ve âlât-ı harb ve bisâtına ve kayığına ve evlâdlarının kisvelerine Bosnavî zerdava ve tatar kalpaklarına ve elbise-i sâirelerine kimsene tarafından bir dürlü müdâhale olunmaya ve bağ ve tarla resmi ve kassâbiye akçesi talebiyle ümenâ ve ummâle ve zâbitân taraflarından rencide olunmayup ...*

barınma ve sosyal yaşam koşulları fabrikayla birlikte sosyal çevreyi de içine alıyordu. Genellikle en önemli ihtiyaçların karşılanmasına dikkat edilmekteydi. İşçilerin gereksinimlerini giderebilecekleri en yakın yerler Beykoz içi ve Yalıköyü'yü ancak bu bölgeler çabuk ulaşılabilecek yerler değildir. Bu nedenle İbadethane, fırın, koğuşlar ve alışverişini kolaylaştıran bakkallar Hünkar iskelesi etrafında fabrikayla birlikte belirmeye başlamıştır⁴³⁵. Buna bir nedende kavram olarak Osmanlı idarecilerin işçilerle fabrikadaki üretimi okul ve öğrenci anlayışı içerisinde değerlendirmeleri neden olmaktaydı.

Fabrika aynı zamanda kaliteli ürünleri imal edecek kalifiye elemanları da yetiştiren bir yerdi ve çoğu zaman işçiler yapacakları işle ilgili olarak hiçbir şeyden habersiz bu tesislere katılıyorlardı. Temelde sistem, yeteneği ve yatkınlığı olan kişilerin fabrikada uzun saatler çalıştırıldığı ve işi biraz kavradıktan sonra etrafına öğretmeye başladığı bir usta kalfa anlayışı içerisinde yürüyordu. Kâğıt yapımı tıpkı Feshane fabrikasının boya kıvamı ya da dokumadaki incelik gibi özel ve *na'zik bir sanat* olarak görüldüğü için işçilerin fabrikadaki çalışmalarında bilgilenmeye özen göstermeleri teşvik ediliyordu.

Beykoz Kağıt Fabrikası üretimde aktif olduğu 89 ay içerisinde işçi sayısını belli bir rakamda sabitleyememiştir. En az 5 en fazla 41 kişi fabrikada çalışmıştı. Genel olarak fabrikanın işçi sayısı ortalama 28-30 kişi civarındaydı. Aylıklar 15 kuruşla 100 kuruş arasında değişmekteydi ve kişi başına 45 kuruşun altına düşmemekteydi. Uzmanlık alanlarına göre bu maaşlar değişmekteydi. Çalışan çocuklar ise 15 kuruş aylık alıyorlardı. Bu rakamlar dönemin yüksek işçi ücretlerini yansıtır. Bununla birlikte fabrika iniş çıkışlar yaşadığı dönemlerde örneğin 1820 yılındaki büyük onarımda

⁴³⁵ “...Bâ van ve inâyet-i sübhânî ve bi eyem-i himem-i evliyâ-yı ni‘amimî, Kağıd Kârhâne-i Amiresi ebniyesi hitâma karîb olmakdan nâşî bir taraftan carh ve edevât-ı sâire inşâ ve termîm ve bir taraftan dahi ammâl ve hademesi techîz ve ta‘lîm olunmakda olup ancak kârhâne-i mezkûre Yalıköyü ve Beykoz karyelerine mesâfe olmak takribiyle ve derûnunda istihdâm olunacak amelenin me‘kûlât ve sâir havâyî-i zarûriyeleri tedârikiyün ahsâm ve sabah ve bâ husûs vakt-i şitâda gidip gelmesi maslatanı rehâvetini ve mehâzîr-i sâireyi müstelzem olmağla havâyic-i zarûriyeden add olunan nân-ı azîz ve erzâk-ı sâire-i ma‘lûme için kârhâne-i mezkûreye karîb münâsib bir mahalde yevmiye üç yüz etmek tabhına kâfi sagîr bir fırın ve bir bakkal dükkânı ihdâsı...” Cevdet İktisat 1670. Fırın için gerekli olan buğday da çevreden sağlanacaktır.

personel ve işçiler arasında çalışmasıyla ön plana çıkanlar seçilmiş aylıklarının yarısı ödenerek fabrikanın işgücünü oluşturan çekirdek kadro dağıtılmamıştır⁴³⁶.

8.5 Beykoz Kağıthanesi'nde Üretilip Piyasaya Verilen Kağıt, Cins ve Miktarı

Fabrika, geleneksel çok kullanılan kâğıtların üretimini ön planda tutmuş kendine has bir kağıt üretmeye yönelmeden ihtiyaç ne gerektiriyorsa onu piyasaya sağlamayı amaçlamıştı.

8.5.1 Kağıt üretiminin Safhaları

Fabrikada üretilen çok çeşitli kağıtlar temelde benzer metotlar ve aşamalar kullanılarak üretilmekteydi. Kağıdı işlemek adı verilen bu safhalar en başta Ahırlamak denilen bir temel süreçten geçerd. Kağıdın yüzeyine paça suyu tutkal çözeltisi, pişirilmiş nişasta, yumurta akı (şapla eritildikten sonra) sürülür; kurutulup mühürlenirdi. Renk olarak beyaz olan kağıtlar istenilen renge göre boya sürülerek renklendirilebilirdi. Boya sürmek bir sanattı ve süngerin izleri eğer kağıt yazı için kullanılacaksa dikkatli ve pürüzsüz bir şekilde kağıdın yüzeyine dağıtılırdı.⁴³⁷ Aşağıda Beykoz Kağıt Fabrikasının ürettiği kağıtların cinsi ve top fiyatları verilmektedir.

Tablo 20. Beykoz kağıt Fabrikasında üretilen kağıt cinsleri ve fiyatları

Kağıd cinsi	Miktarı (top)	Fiyatı (kuruş)
Sulu battal	1	73
Sulu telhis	1	60
Susuz battal	1	63
Susuz telhis	1	50
Sagîr battal	1	36
Sagîr telhîs	1	30
Sulu kebîr İstanbul	1	46
Susuz kebîr İstanbul	1	38
Sulu evsat İstanbul	1	30
Sulu sagîr İstanbul	1	23
Sulu kebîr ay damga	1	22
Susuz kebîr ay damga	1	20
Susuz sagîr ay damga	1	13,5
Susuz kebîr haşebî	1	15

⁴³⁶ Ersoy, a.g.e, s.44

⁴³⁷ Kağıtçı, a.g.e, s.221.

Susuz evsat-ı haşebî	1	12,5
Susuz sagîr haşebî	1	7,5
Sulu sagîr evsat İstanbul	1	15

Tablo 21.Esnafa satış için verilen kağıtların cinsi

Kağıd cinsi	miktarı (top)	fıyatı kuruş
Battal	1	85
Telhis	1	72
Kebir İstanbul	1	55
Vasat İstanbul	1	45
Ay damga	1	24
Haşebî-i kebîr	1	15
Haşebî-i sagîr	1	7,5

⁴³⁸

Ay damgalı kağıtlar filigranlı ürünlerdi ve üretim açısından en fazla imal edilen kağıt cinsiydi.Yazı ve diğer belge evrak kullanımı için revaçta olan bu cins kağıt çeşitli boyutlarda üretilmekte, 13,5 kuruştan 22 kuruşa kadar olan aralıkta satılmaktaydı.Bunun haricinde yukarıdaki tabloda bulunmayan güzel yazı için kullanılabilecek meşklik kebir kağıt 24 kuruştan, ay damgalı meşklik sagir ise 18.5 kuruştan alıcılara sunulmaktaydı⁴³⁹.Haşebi kağıt en ucuz olandı ve kullanılan hammadde açısından içindeki odunsu lifler yoğunlukta olan kaba bir türdü.

Fabrikanın kurulma aşamasını ve ilk piyasa deneyimlerini geçtikten sonra üretiminde yükseliş yaşadığı görülmekte 1808 yılına ait kağıt üretim ve fiyat dökümlerini içeren bir belgede bunu gözlemleyebiliyoruz.

Tablo 22.Beykoz Kağıt Fabrikasının 1808 yılındaki üretimi

Kağıt cinsi	Miktarı (deste)	Bir destesinin fiyatı	Toplam meblağ
Kağıd-ı telhis	63,5	119	7556,5
Kağıd-ı İstanbul	108	69	7452
Kağıd-ı battal	283	179	50657
Kağıd-ı haşebî	85	22	1870
Orta İstanbul	10	54	540

Yekûn 68075 akçe
567 kuruş 30 para⁴⁴⁰

⁴³⁸ B.O.A Cevdet İktisat 1707 6.M.1236 (14.10.1820)

⁴³⁹ Ersoy,a.g.e,s.45

⁴⁴⁰ B.O.A Cevdet Askeri, 28886 –1

Büyük boy kağıt üretimini yaygın bir kullanıma sahip istanbuli kağıtlar izlemekte. Bu noktada Ersoy'un belirttiği top ve deste ayrımı sayısal sonuçlara ulaşmak için önemli. Deste'nin on yapraklı varaklar için de kullanıldığını biliyoruz ancak *deste* kelimesi *top* gibi rakamsal karşılığı muallakta kalan bir anlam içermekte. İlerki bölümde bu duruma kısaca değinilecektir. Yinede bu değerler ışığında 1808 yılındaki fiyatlara baktığımızda bir miktar artış görülmekte, örneğin telhis kağıdın topu 1805'te 72 kuruş iken üç yıl sonra deste bazında 119 kuruşa çıkmış görülüyor. Top olarak imalat ve satış listelerindeki belirleme daha sonraları çoğunlukla deste'ye dönüşmüştür.

Ordunun çeşitli kademeleri için de kağıt üretiliyordu. Hartuçluk denen bir cins kağıt miri fiyatı 27 kuruştan satışa verilmişti. 1817 yılında topu 15 kuruştan 400 topu donanmaya satıldı⁴⁴¹.

8.5.2 Beykoz Kağıt Fabrikasından Ordu-yı Hümayüna Verilen Kağıtlar ve Kırtasiye cetvelleri

Orduya kağıt verme işine ait belgeler 1808 yılında karşımıza çıkar. Fabrikanın satış için hedef belirlediği esnaf ve basmahane'nin dışında orduya mal vermesi ayakta kalabilmesi için bir dayanak oluşturur. *Ordu-yı Hümayûnda Bâbîâlî ve Bâb-ı Defterî aklâmının mu'ayyenât ve sâir zuhûrâtına ve i'tâ olunagelen kağıdların ecnâs ve mikdârı Başmuhâsebeden derkenar olup manzûr ve ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda iktizâ edencek ma'lûmü'l-mikdar ve'l-ecnâs kağıdın fiyât-ı mîriye üzere bahâsı taraf-ı kullarından verilmek üzere Beykoz kârhânesinden mübaya'ası tertîb ve i'tâsiyçün Başmuhasebe'ye kayd olunması.*⁴⁴² ifadeleriyle başlayan belgede orduya verilecek kağıt cinsi ve mikdarı kadar kırtasiye ile ilgili kapsamlı bir liste bulunmaktadır.

Tablo 23. Beykoz Kağıt Fabrikasından orduya verilen kağıt cinsi, miktarı ve kırtasiye araçları

Eşyanın cinsi	Miktarı	Beher fiyatı	Toplam bedeli
Kağıd-ı telhîs (m)	282 deste	119	33558
Kağıd-ı İstanbul (m)	498 deste	69	34362
Kalem-i cavâzîr	450 çift	49	22050

⁴⁴¹ a.g.e., s.45 Hartuc'un sözlük anlamı topa, merminin arkasından sürülen barut kesesi olarak geçmekte.

⁴⁴² B.O.A Cevdet Askeriye 28886, s.1

Mürekkeb	96 kıyye	179	17184
Rîk	105 kıyye	59	6195
Mikrâs-ı der Şâmî	21 adet	119	2499
Şem‘-i sürh	3960	1	3960
Kozak-ı Som	2760 adet	17	46920
Kozak-ı şirmâhî	2100 adet	7	14700
Tahrir	3960	4	15840
Kağıd-ı battal	1338 deste	179	239502
Rîk (3)	600 kıyye	11	6600
Kalemtraş	30 adet	239	7170
Sîm rîkdân	54 adet	299	16140
Kalem-i Som	18 adet	296	5382
Mürekkeb-i bezîrî	12 Kıyye	379	4548
Mikrâs-ı Frengî	6 adet	119	714
La‘lî	75 miskal	139	11175
Tahrîr-i hâs	600	6	3600
Kalem	300 çift	4	1200
Kağıd-ı âbâdî-i kebîr	75 tabak	299	22425
Altun zırnık?	30 deste	69	2070
Şîr-i rîk	2400	3	7200
Mikrâs-ı Dimaşkî	6 adet	379	1434
Kağıd-ı haşebî	360 deste	22	7970
Kağıd-ı Ebrû	6 deste	29	174
Kozak-ı sâde	4040 adet	59	297360

Bu listeyi ilginç kılan Beykoz Kağıt Fabrikası’nın orduya verdiği kağıtlarla birlikte tüm kırtasiye araçlarının ortak düşünülmüş olması ve belki de ilk defa bir devlet malzeme ofisi kavramı içerisinde değerlendirilmesidir. Liste kağıt olarak ebru kağıdının ve 16.yy’dan beri bilinmekte ve kullanılmakta olan *İstanbuli* isimli kağıdın yanı sıra küçük not tutma kağıtlarının kaba kağıtların ve yazı aletlerinin Osmanlı bürokrasindeki alım açısından ağırlığını da göstermekte.

Daha açık bir özetle Orduya altı aylık kağıt verilmiş ve bunların cinsi ve fiyatları şu şekilde tanzim edilmişti ; “...bir ayda muktezî olan altmış üç buçuk deste telhîs kağıdının beher destesi yüz on dokuz akçeden ve yüz seksen deste İstanbul kağıdının beher destesi altmış dokuzar akçeden ve yüz seksen üç deste battal kağıdın beher destesi yüz seksen dokuzar ve seksen beş deste haşebî kağıdın beher destesi yirmi

ikişer ve on deste orta İstanbul kağıdının beher destesi elli dörder akçeden beşyüz altmış yedi kuruş⁴⁴³.

8.5.3 Kağıt miktarını belirlemede Top ve Deste Sorunu

Bu tür listelerde kağıt fiyatları açık bir şekilde görülmekle birlikte sorun bir topta kaç kağıdın olduğunu açıkça veren bilgilere ulaşamamakta yatmaktadır.16.yy sonlarında bir deste'de 24 kağıt bulunmaktaydı aynı zamanda deste on yapraklık altın varak defterleri içinde kullanılıyordu⁴⁴⁴. Bir top ise 19.yy ortalarında 480 tabaka kağıda karşılık gelmekteydi ancak bu tarihler Beykoz kağıt fabrikasının imalat cetvellerindeki top ve deste olarak geçen kağıt miktarlarını açıklamak için çok erken ve çok geç tarihlerdir.

8.5.4 Kağıt üretimini öğrenmek üzere yurtdışına eleman gönderilmesi

Beykoz kağıt fabrikasının ürettiği kağıdın çeşitliliği şaşırtıcı boyuttaydı.Kağıt sanayi İstanbul'da uzun yüzyıllar boyunca seri üretimin dışında elle ve geleneksel yöntemlerle yapılmakta, hattat ,sahaf ve ciltçilerin kendi aralarında geliştirdikleri tarzları ve deneyimleri baz alınmaktaydı.Ancak öyle görünüyor ki seri üretime geçildikten sonra hem batı hem de doğu'nun kağıt imaline dair birikimi Beykoz Kağıt Fabrikasında etkin bir şekilde uygulamaya geçirilmişti .Bu durumu destekleyen bir olgu da doğu'dan batı'dan gelen ham kağıtların yüzyıllar boyunca İstanbul'da kendine has bir şekilde işlenmesiydi.

Kağıt üretimi için deneyimlerden yararlanmanın yanı sıra Beykoz kağıt fabrikası kağıt üretimini öğrenmek için dışarıya eleman gönderen ilk 19.yy fabrikasıdır.Örneğin Yahudilikten Müslümanlığa dönen Ahmet isimli bir kağıt işçisi Avrupa'ya gönderilmişti ⁴⁴⁵.Bu kişi gittiği yerde konuyla ilgili tahsilini gerçekleştirip ülkeye dönmüş iyi kalite sayılabilecek kağıtları üreterek fabrikanın bazı aletlerinin

⁴⁴³B.O.A Cevdet Askeriye 28886, s.2

⁴⁴⁴ Ferit Develioğlu, “Deste”, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**,Ankara,Aydın Kitabevi,1993,179

⁴⁴⁵ Yüzyıl başındaki dönemin kağıt ve matbaayla ilgili gelişmelerine bakacak olursak bu kişinin Orta yada Doğu Avrupaya,örneğin Macaristan'a gitmiş olabileceği tahminini yürütebiliriz.Endüstriyel gelişmenin Orta Avrupa'da Almanya ile başlayan yükselişi ise kağıt sektöründeki teknolojik üstünlüğü bu ulusa vermişti.

bakımı kadar bu aletlere eklemeler de yapabilecek kapasiteye ulaşmıştı.Ayrıldığı yıl olan 1819'da Ahmed'e 15 kuruş aylık ödeniyordu⁴⁴⁶

8.6 Beykoz Kağıt Fabrikasının Atıl Hale Geçiş

Seri kağıt üretimini fabrika bağlamında gerçekleştirmek gittikçe güçlük çıkartan bir hal almıştır.Bunu birinci nedeni piyasanın dışardan gelen kağıtlara alışkın olması ve Beykoz'da üretilen kağıtların esnaf tarafından yaygın bir kabul görmemesiydi.Farikanın hammaddesini işleyerek gerekli makinelerde istenen kapasitede üretim yapması ,piyasadaki dalgalanmalara göre fiyatlarını ayarlaması ve bunu etkin bir şekilde işçi ücretlerini düşürmeden oranlaması gerekmektedir.Sermayenin artırılması fabrikanın atılım yapması açısından gerekliydi.Oysa Darphane'den alınan sermaye geri ödemeleri gittikçe zorlaşan bir yük haline gelmiştir.

8.6.1 Fabrikanın Temel Sorunları

Kağıt fabrikasının başarısız olmasına neden olan sorunları sınıflamak gerekirse başta piyasa ile ilgili sorunlar ve dağıtım ağındaki düzensizliklerin belirmesi gösterilebilir. İdarecilerin bireysel olarak çabaları bile sorunlara çözüm getirmede yetersiz kalmıştır.

8.6.1.1 Beykoz Kağıt Fabrikasına Karşı Tüketicinin Güven Sorunu

Beykoz Kâğıt Fabrikası dışardan gelen rekabete dayanmak ve satışlarında bir üst konuma sıçramak zorundaydı. Üretilen kağıtların kalite sorunu olduğu muhakkaktı zira esnaf seçici davrandığında ithal kağıtlara yönelmekten çekinmiyordu. Kâğıdın piyasaya dağıtımı yabancıların ve onların azınlıklara mensup temsilcilerinin elindeydi. İhtiyaç arttığında piyasayı istediği hacimde kağıtla karşılayabilen yabancı kağıt

⁴⁴⁶ Ersoy,a.g.e,s.44.Ayrıca konuyla ilgili olarak bkz.B.O.A Cevdet-İktisat, No2015 (B.1235) (14.04.1820)

üreticileriydi.Yahudi tüccarlar kağıt işinde devletle yabancı üreticiler arasında irtibatı sağlayıp pazarlık yaparak kağıt getirmekte hatta yerli kağıt kethüdalarının devletten daha fazla para vererek bu kağıtları almaktaydılar⁴⁴⁷.Bu durumda devlet işletmesinin rekabet şansı iki taraftan da azaltılmış oluyordu.Devlet dışardan kendi kağıt alırken esnaf aynı kağıt için devletle rekabete giriyordu.

Fabrika imalatı kâğıtların tutulmamasında yerli mala karşı duyulan bir güvensizlik de rol oynamıştı. Uzun asırlar boyunca kendi kâğıdını kısmen yapabilen ve piyasası yabancı menşeli kağıtlarla dolu olan bir kent için bu psikolojiyi kırmak mümkün olmamış görünüyor. Nitekim fabrika emini Ebubekir Efendi Darphane-i Amireye sunduğu bir raporda bundan dem vurur⁴⁴⁸.

Kağıt eminlerinin ve Darphane nazırlarının piyasada kağıt satım üstünlüğünü ele geçirmek için bir çok manevra yapmalarına ve kişilikleri açısından da kültürlü ve yetenekli olmalarına rağmen esnaf ve halk yerli malı kullanmada çekinceme göstermekteydi. Sanayi devriminin bol ve nispeten ucuz ürünleri sağlamlık açısından da belli bir standartı yakalamışlar ve dünya pazarındaki müşteri seçiciliğinde avantajlı bir yer edinmişlerdi. Bu tür malları üretecek yeni sanayiler kurmak ve pazardaki yabancı mala duyulan güveni kırmak bütün bir on dokuzuncu yüzyıl idarecilerinin ve başta padişahların yüz yüze kaldıkları bir sorun olmuştur.Osmanlı yöneticilerinin kağıt imalatına çıktı bazında yaklaşımları ve en son teknolojilerle olan bağlarının zayıf olması da pazardaki başarısızlığın ve seçkin bir kaliteye ulaşamamalarının nedenidir.

⁴⁴⁷ Ersoy a.g.e,s.46

⁴⁴⁸ B.O.A Cevdet İktisat 1584 “... İ’ mâl ve idâresine memur olduğum mîrî kağıd kâr hânesinde i’ mâl olunan kağıdın furuhtu beher hâl kağıdcı esnâfına tevzî’ ile furuht etmeleri lâzımeden olduğuna mebnî eslâfım kulları müddet-i idârelerinde esnâf-ı mezkûre kağıd tevzîmlerinde şemâtetî mûceb hareket ile almakdan imtinâ’ ve aldıkları kağıdın bahası dahi beş keseden ibâret olup iki senede cevri ve ezâ ile ...”

8.6.1.2 Fabrika imalatının Esnafa Dağıtılması Sorunu

1832'ye kadar Darphane'de kalan Beykoz Kağıt Fabrikası bu kuruma olan borçlarını ödemede güçlük çekince üretilen kağıtların esnafa satışından sıkı yollar izlenmek zorunda kalınmıştır.Bu durum esnafın kağıtları zorla alması demekti ve gerekirse Padişah sözüyle sistemin işlemesine dikkat edilmiştir.Hicri 1241 yılına ait(1825) bir belgede durum açıkça belirtilmekteydi⁴⁴⁹.

Bu konuda İstanbul'daki üst düzey bürokratlardan ve idari amirlerden yardım bekleniyordu.İstanbul kadısı Cafer Efendi'nin ilamıyla başmuhasebeye kayıt ve Darphane'ye ilmuhaberi çıkarılmıştır .Ferman-ı şerif'de belirtilen Hicri 1241 senesine ait Beykoz Fabrikasına ait ürün dökümü şöyledir;

Tablo 24.Beykoz Kağıt Fabrikasının 1825 yılına ait ürün dökümü.

Bahası	Kağıd miktarı (top)	Cinsi	Fî beher topu
6050	110	Kebir Astane	55
7695	171	Vasat Astâne	45
84051	3113	Kaba-i kebir Astâne	27
17472	728	Ay damga	24
15	1	Haşebî	15
115283	4123		

Çok çeşitli esnaf grupları “...masârıfı Darbhâne-i âmire tarafından i'tâ olunmak hasebiyle mâl-ı darbhâneyi telef ve hasârdan sıyânet olunmak..” maksadıyla bu kağıtları almak ve bir şekilde eritmek zorundaydılar.Aşağıda hangi esnafa ne kadar kağıdın verildiğine dair ayrıntılı bir döküm ,dönemin Beykoz Kağıthanesi müdürü Ahmet Efendi tarafından çıkarılmıştır;

Bahası: 1620

⁴⁴⁹ B.O.A Cevdet İktisat 1915, 1241 .s.3 “...Mirî kağıdhânesinde i'mâl olunan ecnâs kırtâs bir taraftan furuht ile devir olunmadığından cânib-i Darbhâne-i âmireden i'tâ olunan sermaye mu'attal kalmış olduğu beyânıyla sabıkı misillü kağıd i'mâline muhtâc olan esnâfa fiyât-ı mukayyedesıyla tevzî' ve icâb eden bahâları tahsîl ve darbhâne-i âmireye teslim olunmak husûsundan ibâret olan takrîr bâlâsına keyfiyeti Darbhâne-i âmire nâzırı sa'âdetlü atûfetlü Hüsnü Bey Efendi hazretleriyle bi'l-müzakere iktizâsı tanzîm olunmak bâbında sâdır olan fermân-ı âlî mücebince mûmâileyh el-Hâc İbrahim Saib Efendi tarafından irsâl olunan el-Hâc Edhem Efendi ma'rifetiyle Esnâf-ı merkûmûna cem'an dört bin yüz altmış yedi top ecnâs kırtâs esnâf-ı merkûmûna tevzî'i husûsunu lâzım gelenlere tenbih olunması...”

Tablo 25.Satılmak üzere esnafa verilen kağıtların cinsi ,miktarları ve fiyatları.

Esnâf-ı Terzi be-ma‘rifet-i Terzibaşı Ağa			
Kağıd cinsi	Top	Fiyatı	Bahası
Kaba-i kebîr-i Astâne	60	27	1620

Esnâf-ı Pamukçu be-ma‘rifet-i kethüdâ-yı ----			
Kağıdın cinsi	top	Fiyatı	Bahası
Kaba kebîr-i Astane	5	27	135
Vasat ay damga	5	18	90
	10		225

Esnâf-ı duhancı be ma‘rifet-i Mustafa ağa vekîl-i kethüdâ-yı mezkûr ve Abdi Çelebi yığitbaşı ve ---- ihtiyâr-ı lonca			
Kağıdın cinsi	top	Fiyatı	Bahası
Kaba-i vasat	900	18	16200

Esnâf-ı bezzâz be-ma‘rifet-i Derviş Ağa Kethüdâ-yı -----			
Kağıdın cinsi	Top	Fiyatı	Bahası
Battal	29,5	85	2507,5
Kebîr kaba-i Astâne	200	27	5400
	229,5		7907

Esnâf-ı helvacı be-ma‘rifet-i kethüdâ ve bölük başı			
Kağıdın cinsi	top	Fiyatı	Bahası
Kaba kebîr-i Astane	50	27	1350

Esnâf-ı kazâz be-ma‘rifet-i kethüdâ ve --- be cânib-i kethüdâ			
Kağıdın cinsi	top	Fiyatı	Bahası
Kebîr ay damga	80	24	1920

Esnâf-ı bakkâlân be-ma‘rifet-i Süleyman Ağa, ve Pazarbaşı ve Abdi usta yığitbaşı ve Hacı oğlu Yorgi ve Fermanlı? Bedros Usta -----			
Kağıdın cinsi	top	Fiyatı	Bahası
Kaba kebîr-i Astane	1755	27	47385

Esnâf-ı sandalcı be ma‘rifet-i kethüdâ ve bölükbaşı			
Kağıdın cinsi	top	Fiyatı	Bahası
Vasat ay damga	260,5	28	4680
Telhis	11,5	72	828
	272		5508

Esnâf-ı dülbendçi be ma‘rifet-i Derviş Ağa kethüdâ			
Kağıdın cinsi	top	Fiyatı	Bahası

Kaba kebîr-i Astane	305	27	8235
Kebîr ay damga	106	24	2544
	411		10779

Esnâf-ı Çukacıyân			
Kağıdın cinsi	Top	Fiyatı	Bahası
Kaba kebîr-i Astane	be cânib-i rum 250	27	
	Be cânib-i Yahudi 150	27	
	400		10800

Kağıdın cinsi	Kağıdın miktarı
kaba kebîr-i Astane	2775
vasat ay damga	265
kebîr ay damga	186
kaba vasat ay damga	900
Battal	29,5
Telhis	11,5
Toplam	4167
bahâsı:	103694,5 kuruş

450

Darphaneye olan borçların kapatılması ve aşırı ziyanla fabrikanın tam anlamıyla iflasının önüne geçmek için esnafın gönüllü yada gönülsüz böyle bir satışa aracılık etmesi kaçınılmazdı. Bakkal esnafı,Tütüncü esnafı,Çukacılar sırasıyla en fazla değerde kağıdı Beykoz Kağıt Fabrikası'ndan alıp piyasaya satmak durumundaydılar.

Bu durum esnafla devletin ve bir takım anlaşmalara gitmelerini yasakları yürürlüğe koymalarını kaçınılmaz kılıyordu. Fabrika müdürü Ebubekir Efendi esnafla bir toplantı düzenlemişti. Hazırda Balkapanı civarında dükkanları bulunan, *çârçûbe kağıdı* denilen bir çeşit çerçeve kağıdı satan Yahudi esnaf olmak üzere ,kağıtçıbaşı Mahmud Ağa, kethüdası Mehmed Emin Ağa ve bunların yanı sıra Sultan Bayezid ve Mahmudpaşa kağıtçıları bulunmaktaydı⁴⁵¹.Esnafa fabrika mamülü kağıtları satmada yavaş davranmamaları öğütlenirken, mühürlü yazı kağıdı satmaya tek yetkisi olan grubun Müslüman esnaf olduğu belirtiliyor ,Yahudi esnafın mahzenlerinde veya başka depolarında bu kağıttan stok yapılmaması ve satılmaması isteniyordu.Zira Yahudi esnaf

⁴⁵⁰ B.O.A Cevdet İktisat 1915 s.3

⁴⁵¹ B.O.A Cevdet İktisat 1584

çarçûbe kağıdı satmakla şöhret kazanmışdı ve farklı bir cinse yönelmemeleri isteniyordu.

Kağıtçı esnafının da istekleri mevcuttur. Bir miktar fiyat indirimi en başta gelen talepti. Ebubekir Efendi fabrika satış fiyatında indirimde sıcak bakmaktaydı. Sonunda ortak bir hesaba varılmıştır; *battal kağıdın beher topunun fiyât-ı maktû'ası olan yetmiş üç kuruşun ve telhîs kağıdının beher topunun fiyât-ı maktû'ası olan altmış kuruşun sekiz kuruşunu ve kebîr İstanbul kağıdının beher topunun fiyât-ı maktû'ası olan kırk altı kuruşun altı kuruşunu tenzîl ile beher top battal kağıdın altmış beş kuruşa ve beher top telhîs kağıdını elli iki kuruşa ve beher top kebîr İstanbul kağıdını kırk kuruşa olmak üzere esnâfa*’ satışına karar verilmiştir.

Fabrika müdürü esnafa güvenememekteydi. Türlü hileler ve buna karşı yapılan uyarılar çoğu zaman kulak arkası ediliyor, fabrikanın malları pazarda bulunmayabiliyordu. Bu nedenle Ebubekir Efendi bir ihtiyat bırakarak iş çıkmaza girerse fabrikayı tümünden tatilden kurtarabilmek için gerekirse Müslüman esnafın satmakla yükümlü olduğu kâğıtları çarçubaci Yahudi esnafa vermeyi de bir şerh olarak belgeye düşmüştür.

8.6.2 Beykoz Kağıt Fabrikasını Yeniden Canlandırma Girişimi

Geleneksel yöntemleri kullanan bir kağıt üretim tesisinde elle yapılan üretimin günlük çıktısı 25-30 kiloyu geçmezdi. Oysa 19.yüzyılın ortalarına doğru yeni makinelerle yapılan üretim 350 kiloya kadar çıkmaktaydı. Avrupa kağıtçılığı yüksek çıktılı kağıt üretimine geçtiği bir dönemde Beykoz Kağıt Fabrikası tam anlamıyla bu teknolojilerden yararlanma fırsatını yakalayamadı. Kağıdın makinelerde üretimini ilk olarak Nicolas Louis Robert, 1798 yılında başlattı. Daha sonra Foudrinier kardeşler kendi kağıt fabrikalarında bu makineleri kullanmaya başlayarak neredeyse eskisinden on kat daha fazla kağıt imal edebiliyorlardı⁴⁵². Foudrinier kardeşlerle birlikte İngiltere, döneminin en ileri teknolojisini, pazarda avantaj sağlamak için ,üretim geçirmiştir. 1804 yılında Fromgore’da ve ikinci makinede 1807’de Two Waters’da işleme açıldı. Bryan Donkin ,Foudrinier kardeşlerden ayrılarak kendi fabrikasını

⁴⁵² Ersoy,a.g.e, s.48

kurduğunda makinelerin teknolojisini de bir kat daha ileri seviye ulaştırmıştı. Hamur hazinesi makinenin başına ,karıştırıcı sistem içine monte edilmiş ve makineye keçeli bir pres ilave edilmişti⁴⁵³.

Anlaşılabileceği gibi Batıda teknolojik gelişimin özel teşebbüs elinde ve çok ortaklı yatırımlar içerisinde olduğu ve bu ticari yapıları rekabette aşmak isteyen girişimcilerin teknolojiyi yenilemek zorunda olduğu gerçeği kağıt sanayi için de geçerliydi. İngiltere’de elde edilen bu başarılı makinelerin ancak 1811’de Fransa’ya ithaline izin verilmişti. Dolayısıyla yalnızca Osmanlı İmparatorluğunun değil kıta Avrupa’sının da bir süre daha az gelişmiş kâğıt teknolojisiyle üretim yapması gerekmiştir. Beykoz Kağıt Fabrikası tüm bu olumsuzluklardan etkilenmiş ve bir şekilde rekabetin ötesinde müşteri güvenini tam olarak sağlayamamıştır. Tesisin tatil edilmesi Tanzimat’a rastlayan dönemde bir yılgınlığa neden olsa da Osmanlı yönetimini yeni yatırımlar yapmaktan alıkoymadı. Fabrika en atıl durumuna 1832 yılında geçmiş ve bazı yabancı kaynaklarda varlığından 1840’yılların ortalarına kadar bahsedilmişti⁴⁵⁴. Ersoy’a göre fabrika tam anlamıyla kapanmamıştır. Yalnız örneğin Feshane’nin yapılanması sırasında 1832 yılında Beykoz kağıt fabrikasının en önemli aletlerinden tutkal kazanları Feshane’ye aktarılmıştı. Tutkal kazanından yoksun bir kağıt fabrikasının olamayacağı düşünülecek olursa bu tarihin yada en geç 1833 yılının Beykoz Kağıt Fabrikası için üretimi durdurduğu tarih olarak kabul edebiliriz.

Ancak Beykoz kâğıt üretimi için elverişli kaynaklara sahip olması nedeniyle 20.yy’a kadar başkentin kağıt ihtiyacı için uygun bir yer olarak düşünülmüştür. Esasen Beykoz Kağıt fabrikası 19.yy başında açılmış da olsa neredeyse 90 yıl sonra bile kağıt üretmek için yapılan planlamalarda varlığını korur. 1894 yılında Serasker Mehmed Rıza Bey padişaha sunduğu bir takrirden Beykoz Kağıt Fabrikasının yeniden işletmeye açılmasını önerir. Bir şirketçe satılığa çıkarılan fabrika yıllar içerisinde uzun yıllar kapalı

⁴⁵³ Kağıtçı, a.g.e., s. 72.

⁴⁵⁴ Ersoy, a.g.e., s. 47. Bu konudaki belge Feshane ile ilgili kısımda ayrıntılı olarak verilmiştir. Bknz B.O.A Cevdet İktisat, 1832 no:2

kalıp,istikrarlı çalışmasa da bina ve makine açısından belli düzeyde birikime sahiptir⁴⁵⁵.Dönemin bürokratları Beykoz'dan tamamen vazgeçme niyetinde değillerdir.

Fabrikanın neden işletilemediği ve satılığa çıkarıldığı hakkında bir bilgi olmasa da Beykoz'daki ilk fabrikanın akıbetine uğramış olduğu ve gittikçe gelişen Avrupa kâğıt sanayinin rekabetine dayanamadığı düşünülebilir. Bununla birlikte devlet, Mehmed Rıza Bey'in hesaplarına göre, 65.000 lira gibi bir rakamla fabrikayı almakla karlı çıkacaktır. Nizamiye fabrikaları başmüfettişi Miralay Rasim Bey hem fabrikadaki makinelerin hem de üretim ortamının teftişi işiyle görevlendirilecektir. Rasim Bey yaptığı teftişte fabrika için biçilen fiyatın ve aletlerin durumunu oldukça uygun bulur.Hem ordu içinde hem de devletin çeşitli evrak bürolarında oldukça yüklü miktarda binlerce liralık kâğıt kullanıldığı için devletin bu işletmeyi alması ve kırtasiye masraflarını ülkenin kendi içersindeki kaynaklarla tedarik etmesi yararlı görülüyordu.

Fabrikanın kapanmasıyla ilgili imparatorluğun içine girdiği finansman sorunu da önemli rol oynadı.1820'lerin sonunda beliren iç ve dış buhranlar parasal ihtiyacı birkaç misline çıkarınca fabrikaların tamir ve yenilenme durumlarına yeterince ilgi gösterilemez oldu.1826'daki yenicherilerin bertaraf edilmesi ve Yunan isyanı ardından gelen Rusya ile savaşlar ve İbrahim Paşa'nın Anadolu'daki tehlikeli ilerleyişi paraya olan ihtiyacın hiç kesilmemesine neden oluyordu⁴⁵⁶.Sadece Beykoz Kağıt Fabrikası değil İstanbul'daki bir çok ilk sanayi tesisi için de şu söylenebilir ki bu dönemde Fabrikalara getirilen yeni teknolojik araç gereçler hacimsel olarak sanayileşme şeklinde algılanabilecek bir çıktıya neden olamamıştır. Zira siyasal çalkantı endüstriyel planlama ve tesis kurma zihniyetini sürekli olarak baltalamaktaydı⁴⁵⁷.

⁴⁵⁵ B.O.A YPRK,ASK 98/30 07.za.1311 (11.6.1894) "...Beykoz'da inmâ kılınmış olan gâyet cesîm ve mükemmel kağıd fabrikasının ahîren her neden ise ta'til edilerek satılığa çıkarıldığı ve bunun kıymet-i imtiyâziyesinden sarf-ı nazar yalnız inşâat ve makine ve edevâtı için şirketçe yüz otuz bin lira râddesinde masraf vukû' bulduğu halde şimdi masârif-i mezkûrenin nısfı râddesinde bir bedel ile ele geçmesi kâbil olabileceği..."

⁴⁵⁶ Clark,a.g.e,s.27

⁴⁵⁷ İsyanlar ,yeni yıkılan ve tekrar kurulan askeri sistem ve Doğudan gelen tehdit askeri sanayileşme fikrinin daha sağlamlaşmasına neden olmuştur.Bu dönem, aslında Doğu Sorunu tabir olunan bir dizi tarihsel olgunun da başlangıcını meydana getiriyordu.Bu konuyla ilgili olarak Bknz.Donald Quataert,Osmanlı İmparatorluğu,1700-1922,İstanbul,İletişim Yay.2000,s.98-99-100

Ülke dahilindeki sanayi ürünlerine yönelmek bir fikir hareketi olarak 19.yy’başından bu yana daha da olgunlaşmıştı; *ihtiyâcât-ı memleketin dahilden tedâriki hakkındaki fikr-i hümayûn-ı isâbet-nümûn-ı hazret-i hilâfet-penâhîlerinin bu vechile de imkân-ı tatbîk ve icrââtına iktirân edilmiş olacağı müstağnî-i arz ve ihtâr bulunmuştur*. Belgedeki dil yaklaşık 90 yıl önceki Beykoz Kağıt Fabrikası’nın ilk kuruluş aşamasındaki yazışmaları hatırlatacak derecede, fabrikanın hizmete geçmiş halinin Avrupa’daki benzer tesislerden bile üstün olacağı ve kağıt sanayinin bir anlamda patlama yapacağı şeklindeki ifadelerin ardından ilginç bir öneri padişaha sunulur.

8.7 Mukavvadan Hastaneler ve Beykoz Kağıt Fabrikası

Serasker Mehmed Rıza , Beykoz’daki fabrika’nın üretimini yönlendirebileceği ilginç bir alternatif sunar⁴⁵⁸.Almanya’dan getirilip Okmeydanı’nda kurulan seyyar askeri hastanelerin inşasında sert mukavva cinsi kağıtlar kullanılmıştır ve bu tür kağıdın diğer uygulamalarda kullanılması ve bu kağıdın Beykoz Kağıt Fabrikası tarafından üretilebileceği düşünülmüştür.

İlerde seyyar hastanelerin bu yöntemle kalın mukavva cinsi kağıtlar kullanıp kullanılmadığını bilmiyoruz ancak özellikle sahra bölgelerinde bu tür kağıttan yapılmış çadırlar yada geçici mekanlar yararlı olabilecek bir öneriydi.

⁴⁵⁸ a.g.b“...mukaddemâ Almanya’dan celb ve ahîren Okmeydanı’na vaz‘ edilmiş olan siyyâr askeri hastahânelerinin mukavvâdan ma‘mûl bulunması cihetle bunların mukavvadan olan aksâmı mezkûr fabrikada i‘mâl etdirilerek mevcûd modellerine tatbîkan buraca bu nev‘ hastahâneler vücûda getirilmesine ihrâz-ı muvaffakiyyet dahi umûr-ı mümkineden bulunmaktadır”

9.Paşabahçe İspermeçet Fabrikası

Osmanlı İmparatorluğu'nda aydınlatma amacıyla kullanılan ispermeçet mumu üretimi 19.yüzyılın başında yapılmaya başlayan sarayların ve konakların mum ihtiyacının artmasıyla birlikte gündeme gelmiştir.Gerçekten de Sultan II.Mahmut döneminde yapılan Avrupa tarzı sarayların mum tüketimi önemli miktarda artmıştı.Batılı tarzı yaşamın ülkeye girmeye başladığı bu dönemde geniş salonları aydınlatan şatafatlı avizelerin ve döşeme anlayışının mum ihtiyacını arttırdığı söylenebilir.Aynı zamanda kaliteye de önem verilmeye başlanmış is yapmayan ve ev içi dekorasyonunu bozmayan mumlar Avrupa'dan ithal edilmeye başlanmıştı⁴⁵⁹

İspermeçet mumu ya da yağı sanayi alanında çok çeşitli maksatlarla kullanılmakta ve 19.yüzyılda denizciliğin önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktaydı. İspermeçet yağı bir balina türü olan Kaşalot'tan elde edilir. Balığın kafa boşluğundaki sıvı ve yağ dokusu çeşitli işlemlerden sonra açık sarı renkli bir sıvı halini alır. İspermeçet mumu sadece balinadan değil aynı zamanda *yunus* ve *musur* balıklarından da elde edilmekteydi. Mumsu ve katı bir madde olan ispermeçet merhem ve kozmetik yapımından şamdanlarda kullanılan mumlara ve dokumacılıkta kumaşlarına aprenlenmesinde kullanılır.

Beykoz'da, İncirköyü'nde kurulan İspermeçet Fabrikası 1857 yılında kuruldu. Beykoz'da akarsularıyla ünlü bu bölge bir dizi Osmanlı fabrikasının da bulunduğu bir bölgedir. İspermeçet Fabrikası başlıca sabun yağ ve mum üretmiş ve İstanbul içindeki piyasanın ihtiyacını uzun yıllar karşılayabilmiştir. Ancak daha başından beri fabrikanın yönetimi ve makineleşmesine önem verildiği söylenemezdi. Zira Beykoz'daki Kundura fabrikası ve daha evvelindeki kâğıt fabrikası prestijli tesisler olarak görülmüş ve ispermeçet fabrikası bu kurumların gölgesinde kalmıştır.

Bunu bir nedeni de ispermeçet hammaddesi sağlamada açık denizlere kıyıları olan Batı devletlerinin bu sektörde rekabet açısından başı çekmeleri idi. Ancak Batı'da da önemli bir sektöre dönüşen yağ sanayi Osmanlı bürokratlarının fabrikaya ilgisini

⁴⁵⁹ Kazgan,1991,s.152

arttırmış ve mütevazı üretim çıktısına sahip fabrikanın yabancıların desteğiyle kapasitesini artırabileceği üzerinde görüş birliğine varılmıştı.

9.1 İşpermeçet Fabrikasını Yenileme Çalışmaları ve bir Kontrat

İşpermeçet Fabrika'sının etkinliğini arttırmak için Hazîne-i Hâssa-i Şâhâne Nezareti tarafından memûr fabrika müdürü Kuyumcuyan Bedros Efendi ile Fransa Devleti tebaasından İstinye'de dakik (un) fabrikası mühendisi Mösyö Tridon arasında 1862 yılında bir kontrat imzalanmıştır. Kontratın birinci maddesine göre mühendis Mösyö Tridon fabrikanın tüm yenileme işlemlerinin teferruatıyla ilgilenecek, makine takımlarının yerleştirilmesi ve kullanılmasıyla ilgili işlere bakacak ve *ba‘dehû mum ve saç yağı sabun i‘mâlinin idâre-i sanâ‘iyyesini icrâ etmek için haftada ikişer gün fabrika-i mezkûrede bulunacaktır*. Bu iş eğer iki günden fazla orada bulunmasını gerektiriyorsa gerekeni yapacak fabrika için şablon ve kalıp düzenleme ,imal işini de üstlenecektir.

İkinci madde olarak Mösyö Tridon fabrikanın üretim mühendisliği yönünde önemli sorumluluklara ortak edilmektedir alet ve edevâtın ve makinelerin korunması ve dâimî sûretle temiz bulunması kadar üretimin düzgünlüğü ve kalitesi ve mum imâlinin *“icrâât-ı sanâ‘iyyesinde mühendis-i mûmâileyh en menfa‘atli ve mukayed olan usûlü icrâ eylemesi”* hususunda uyarılmaktadır.

Kontratın beşinci maddesinde : *mûmâileyh Mösyö Tridon fabrikaca bi‘l-intihâb fenn-i kimyaya ? vâkıf ma‘iyyetine ta‘yîn olunacak bir nefer şâkirde ameliyât usûlünü tamâmen gösterecek ve bilâ ketm amele-i fabrikaya mum ve sabun ve saç yağı i‘mâli san‘atını ta‘lîm edecektir*”denmekteydi.İşçi yetiştirme işinin bir kişiyle sınırlı olması yöneticilerin tavırlarının girişimi deneme mahiyetinde izlemeyi amaçladığını düşündürüyor. Şüphesiz bu ağır yükün bedeli olarak Mösyö Tridon haftada iki gün

çalışmasının karşılığı olarak günün şartlarında oldukça yüksek sayılabilecek 600 franklık bir maaşa bağlanıyordu⁴⁶⁰.

9.2 İspermeçet Fabrikası Üretim Kalemleri ve Miktarları

1868 yılına ait bir üretim dökümünde fabrikanın çok çeşitli kimyevi öz içeren madde üretme kapasitesine sahip olduğu anlaşılmakta. Ancak fabrikayla ilgili dökümlerde imalattan kayıplar olmadan yararlanmanın mümkün olmadığı görülüyor. Fabrika binalarının İstanbul'un oldukça yağmur alan bir bölgesinde yer alması ve kimi zaman fiçilerin gerekli sağlamlıktan uzak olması, sel ve yağmur gibi durumlarda ziyana neden olmaktaydı. Aşağıda mum imalatının yanı sıra diğer üretilen yan ürünlerin toplamı görülmekte.

İmal olunan Mum

Kıyye (...)

3136 223

106 000 Agisyosyon'a? verilen

3030 223

1029 243 muhâsibe takdîminden sonra furuht eylediği

2000 380

Mum kadar üretim aşamasında ayrıştırılarak yan ürün olarak elde edilen diğer önemli mamul de sabundu

İmal olunan sabun

Kıyye

474

Bu sabunların mevcûdu Hazîne muhâsebesinde bin sekiz yüz elli yedi buçuk kıyye mikdârı bulunmuş ise de İspermeçet fabrikası depolama ve muhafaza sistemleri açısından çok gelişmiş değildi. Sabunlar kalıplanmamış hamur halinde tutulmakta ve

⁴⁶⁰ B.O.A H.H NO:124 İSPERMEÇET S.71/B 1274-1287

bulundukları yer korunaklı olmadığından sel basarak muharrer 474 kıyye mikdârı mevcûdu kaldığı tesbit edilmişti.

Arap sabunu

Fıçı

8

kıyye

1105 maa dara

Fabrikada zeytin yağı ve ondan üretilen sabunların miktarı bu dönem için şöyledir

Tablo 26.İspermeçet Fabrikasında üretilen zeytinyağı ve sabun miktarları.

Kıyye	(...)	Tapa	Arâr-ı tara? Beherinde 5 kıyye
3440	000	688	
0451	000	Tartılıp Depolanan Kıyye 341 sandık derûnunda 060 dükümhânede kalıblar içinde bulunan 050 fiçılarda süprüntü içinde bulunan 451	
11054	390	Saf halde olduğu gibi fıçı ve havuzlarda bulunan Aded 4 fıçı 3 havuz 7	
14945	390	Toplam	

Orta ölçekte bir işletme olduğu anlaşılan fabrika da kimyevi maddelerin ayrıştırma işi titizlikle yapılmaktaydı. Aşağıda ispermeçet fabrikasının yan ürün olarak depoladığı kimyasal maddelerin türü ve miktarları bulunmaktadır⁴⁶¹

Kükürt

kıyye

8215 vezn olunan

5857 gayr-ı ez-tara on fıçı derûnunda bulunan

0211,5 fiçıları hîn-i akdarmada vukû‘ bulan telefât

14283,5

⁴⁶¹B.O.A H. HASSA NO: 124 1274-1287

güğerçilenin mikdârı

kıyye

948

işbu güğerçile murûr-ı eyyâm ile durduğu mahalde telef olup ve olacağı haber verilmekle şehir verildi.

Kezzâb

Şişe adet

5 beherinde ber vech-i tahmîn 70 kıyye

kıyye

350

Zaç yağı

Kıyye	Şişe	arâr-ı dara?kıyye	
5916	87	68	Sepetli şişelerde mevcûd bulunan
11220	165	"	Sepetsiz şişelerde mevcûd bulunan
6800	100	"	İçi kurşunlu iki aded kebîr fıçı derûnunda bulunan
23936	352		

Revgan-ı balama ve koku

Fıçı

6 gayr-ı ez tara

kıyye:

746

Kokunun yanısıra fabrika ecza ile ilgili yan maddeleri de üretim aşamasında piyasaya vermek üzere ayıklayabiliyordu. Sodalı ürünler ve bir takım dezenfektan ürünler şişelenerek satışa çıkarılıyordu.

karpunt sodası ve soda

fıçı

13

kıyye maa tara markası üzerine

7327

Asidiloren? ta‘bir olunur fitil eczâsı

Kıyye

26

371

Anzavidilon

Sandık

1

Asidofsalik

Sandık

1

kebîr ve sagîr mütenevvi‘ eczâ şîşelerinin mikdârı

aded: 25

cam ma‘mûlû ve amyanyak? tabir olunur eczâlar dahi işbu şîşeler meyânında olduğu
ma‘lûm olmak üzere şerh verildi.

Fabrikanın son olarak kireç üretimi olanağını değerlendirdiği ve süzme işleminde
kullanılan bezlere bile belli bir paha biçtiği anlaşılmakta.

Kireş i‘mâl etmek üzere mermer taş

Kantar

4311

atrandel

aded

02 müceddid

72 destgahda bulunan

41 atik ve köhne

115

kıyye beherciđi 15,5

891

fitil ve pamuk ipliği

kıyye

478 müceddid

085 eczâlanmış

035 ber vech-i tahmîn destgânda ve mekrelerde bulunan

598

renkâmiz ve penbe zeklik? (...)

kıyye

3369 rengâmiz

0368 penbe zeklik

3737

Yeni ürün malkıl bez

balya

2

metre

202

Yeni ürün kıl malkıl

kıyye

kullanılmış ve köhne bez-i malkıl
aded
512 kullanılmış
250 kullanıma uygun olmayacak derecede olan
040 Çuval dibi bezi
Toplam 802

müsta'mel kıl malkıl
adet
71

süzgülerde bulunan malkıl
bez kıl
14 15 müsta'mel
11 09 atık köhne
25 24 toplam.

9.3 Fabrika'daki Yangın ve Yeni Makinelerin Getirilmesi

Çoğu 19.yüzyıl Osmanlı tesisinde olduğu gibi İncirli'deki İşpermeçet Fabrikası da bir yangın geçirmiş ve onarılması işi 1861 yılını bulmuştu.Hasar gören mahalleri işlevsel yapıya kavuştuğunda ayda 25.000 kıyye mum üretilbileceği planlanmış Avrupa'dan getirilmesi düşünülen makineler ve kazanlar fabrikatör Kuyumcuyan Hoca Bedros'a sipariş edilmişti.Aşağıda ilgili ilmühaberden çıkarılan tabloda makine , âlet ve edevât ile İstanbul'da fabrika için bakımı yapılması gereken bazı eşyâ ve sâirenin mikdâr ve tahmîni masraflârı bulunmaktadır⁴⁶².

Tablo 27.İşpermeçet Fabrikası bakım masrafları

	Aded	fi-i beheri /frank	kıymeti/ frank
On iki beygir kuvvetinde vapur kazanı	1		2200
Alınan kazanın su tulumbası	1		300
Mum dökme için destgâh	8	2000	16000
İkinci numara soğuk baskı maa tulumba	1		4000
Sıcak baskı maa tulumba tel torba	1		7800
Yağ tavaları	4	1800	7200

⁴⁶² H.HASSA NO: 124 1274-1287

Kebir fıçı için pervane demiri miller ve saire			800
Mil ve çift davul			250
Zağ yağı fabrikasının ilâvesi için tahta kurşun	Kıyye8500		5000
Dört bârgir kuvvetinde bir vapur makinesi ve on iki bargîr kuvvetinde tulumbası			1900
Bir aded perdaht makinesi			800
Bir aded destere makinesi			600
Bir aded mum yağı soğutmak için maden çift pervâneli makine			400
Kebîr maden kürek	2		140
Eski usûl el destgâhı kanâdîl için	8		480
Büyük mum dökmek için el destgâhı	6		480
Bir aded rüzgar pervânesi			350
Fitul makinesi	6		2280
İslim ve su ve revgan-ı don için pirinçden ve kurşun sagîr ve kebîr yaylı darb lülesi ve musluk	67		1800
İslim için bakır boru	Metre280		2250
Borular için ek	150		260
Somunlu vida	300		150
Kurşun boru	Metre 350		1000
Dökmehâne için maden gerdel-i kebîr ve sagîr bakır kepçe ve makara ve kuka? ve sâire			1500
Pirinçten yağ tulumbası	2		438
Belirtilen âlet ve edevâtın ve Avrupa'dan İstanbul'a getirilmesi esnasında oluşan taşıma sigorta ve masrafı			10000
Toplam			68378

Görülmektedir ki bir 19.yüzyıl İşpermeçet fabrikası temelde yağların eritilmesi için gerekli kazanlar döküm için kalıplar ve destgahlar ve en önemlisi buhar kazanları çerçevesinde üretim yapabilmekteydi. Fabrikanın 12 beygirlik kazanı 50 -60 beygirlik Feshane makineleriyle karşılaştırıldığında mütevazı kalmakla birlikte orta düzeyde bir işletmenin ihtiyaçlarını giderebilecektir.

Yukarıdaki tablodaki fabrika alet ve makinelerini dönemin basınındaki bir yazıda anlatılanlarla birleştirdiğimizde fabrikanın üretim aşamaları konusunda daha anlaşılır bir resim elde ederiz. Servet-i Fünun dergisinin fabrikanın sahip olduğu teknoloji ile ilgili 2 Kasım 1311 (1896) tarihli ve 254 sayılı baskısındaki yazı üretim aşamalarını vermektedir⁴⁶³.İlk olarak arınmış ve tasfiye edilmiş yağdan mum döken makineler fabrikanın en önemli parçalarıydı. Bu makineler tek bir işçinin başında

⁴⁶³ Dergiden aktaran Kazgan,1991,s.155-156

durmasıyla idare edilebildikleri gibi çok sayıda mum üretme kapasitesine de sahiptirler. Saatte binden fazla mum üretebiliyorlardı. Fabrikayı çevreleyen borularda ise mum imali için gerekli olan yağ akıtılmaktaydı. Borular makinelerle içi içe geçmiş bir sistem içersinde çalışmaktadırlar. İkinci aşamada bir dereceye kadar rafine edilmiş yağlar, yağ tulumları sayesinde iki adet büyük kazana aktarılıyordu. Bunlar yukarıdaki tabloda bahsedilen pirinçten tulumlardır. Üçüncü aşama içinde yüksek düzeyde basınçlı hava bulunan kazanlar devreye girmektedir.

9.4 İşpermeçet Fabrikası Tamirâtı için Yapılan Planlama

Fabrika ,1854 yılından itibaren artan dış borçlanma ve ithal olanaklarının yeniden artmasıyla birlikte dış rekabetin gücüne dayanamayarak tatile girmiştir⁴⁶⁴.Ancak aydınlatma için vazgeçilmez bir ürünü ürettiği olması yetkilileri fabrikanın devamı konusunda harekete geçirmiştir.Fabrikanın tam kapasite yeniden üretime başlama tarihi olan 1896 yılından önce bir tamir ve bakım geçirdiği anlaşıyor.

Örneğin 1875 (H.1292) yılına ait⁴⁶⁵İspermacet Fabrika-i Hümâyûniyçün mübaya'a olunan demir ve pirinç ve ege ve saire ile tanzîm ve i'mâlinde verilen ücretin mikdârı etraflıca çıkarılmıştır.Bir çok kereler yenilenen fabrikanın temel ihtiyaçları giderilirken binayla ilgili bir girişimde bulunulmadığı anlaşılmaktadır.Gerektiğinde çabucak yenilenebilen fabrikayı Hümayun binaları üretim derecesinin az olduğu tesislerde yıllarca bakımsız şartlarda kalabiliyordu.

Tablo 28.İşpermeçet Fabrikasının yeniden inşa masrafları.

Cem'an yekûn		Tamirat yekûnu		Sütun		Fiyatı		Numara	Planlananlar	Günler	
Kuruş	Para	Kuruş	Para	mikdar		Kuruş	Para	Aded			
		16	0	0	16 parmak	1	0	1	İngiliz egesi	17	Kânûn-ı sâni sene 1292
		14	0	0	14 "	1	0	"	"	"	"
		10	0	0	10 "	1	0	"	"	"	"
		10	0	0	10 "	1	0	"	"	"	"
		12	0	0	12 "	1	0	"	"	"	"

⁴⁶⁴ A.g.e,s.154

⁴⁶⁵ H. HASSA NO: 126 İSPERMACET 1291-1292

Cem'an yekûn		Tamirat yekûnu		Sütun		Fiyatı		Numara	Planlananlar	Günler	
Kuruş	Para	Kuruş	Para	mikdar		Kuruş	Para	Aded			
		12	0	0	12 "	1	0	"	"	"	"
		8	0	0	8 "	1	0	"	"	"	"
		138	0	0	6 ?	23	0	"	İngiliz Çeliğinden kesg ve makkab 19	"	"
220	0	48	0	0	4 ?	12	0	2	Demirden ma'mûl somun miftahı 5	2	Şubat sene 292
		13	0	200	0 ?	26	0	"	İngiliz çeliğinden mamûl raspa 4	"	"
		44	0	0	4 ?	11	0	2	İngiliz eğesinden üç köşe paspa	"	"
		40	0	0	2 eyyam	20	0	2	Şise muslukların tamiri için eğeci ücreti	2	"
145	0										
		45	0	0	1 ?	45	0	3	Musluk modalı	"	"
		170	28	50	8 ?	21	0	3	Prinç dökme musluk erkeği maa kapak 4	"	"
		170	0	0	0	0	0	"	Erkek dört kapak için torno ve tesviyeci ücreti	"	"
		30	0	0	1 ?	30	0	3	Demirden mamûl musluk miftahı	"	"
		3	0	0	2 ?	1	20	"	Demir somun maa cıvata	"	"
418	25										
		60	37,5	350	20 ?	4	20	4	İspermaçet fabrikası için üstüb-i vaf?	18	Şubat sene 292
		31	20	0	7 ?	4	20	4	Makara ve makara evi	"	"
122	15										
		180	0	0	9	Muhtelif		5	23 parmak tûlünde 7/8 kalınlığında cıvata maa somun	21	"
		350	0	0	0	"		"	Üstüb-i vaf için resm ve model ücreti	21	"
		220	0	0	0	"		5	Üstüb-i vaf torno ücretiyle tesviyeci ücreti	"	"
		90	0	0	0	"		5	Makara ve makara evi madenden i'mâl	"	"

Cem'an yekûn		Tamirat yekûnu		Sütun		Fiyatı		Numara	Planlananlar	Günler	
Kuruş	Para	Kuruş	Para	mikdar		Kuruş	Para	Aded			
									olunup torno ve tesviyeci ücreti		
		50	0	0	0	"		"	Mezkûr makaranın tahta ahşabdan mamul takoz ve demir vidası 2	"	"
		100	0	0	0	"		"	Makaranın resm ve model ücreti	"	"
990	0										
		570	0	0	95 ?	6	0	6	Demir vida	1	Mart sene 292
		250	0	0	1 ?	250	0	"	Üstüb-i vafın torno ücreti	1	"
		50	0	0	1	50	0	"	Musluk miftahı	"	"
		30	0	0	12	2	20	"	Musluk için vida	"	"
		50	0	0	1	50	0	"	Maden ağızlık	"	"
		220	0	0	0	0	0	"	Musluk modeli ve resm-i i'mâliyesi	"	"
		840	0	120	0	7	0	"	Demirden mamül fıçı kulağı	"	"
		115	20	200	5 ?	21	0	"	Prinç dökme yatak?	"	"
		50	0	0	0	0	0	"	Mezkûr yataklar için torna ücreti	"	"
		60	0	0	1	20	0	"	Prinç dökme musluk	"	"
		18	0	0	1	18	0	"	Musluk pervanesi	"	"
2253	20										
4149	20										
		168	0	0	8 ?	21	0	7	Üç kulançlı ? musluk prinçden mamul 1	8	Haziran 292
		190	0	0	0	0	0	"	Torna ve tesviyeci ücreti	"	"
		10	0	0	1	Muhtelif		"	Demir miftah	"	"
		30	0	0	0	"	"	"	Torna ve tesviyeci ücreti	"	"
		90	0	0	0	"		"	Resim ve modelci ücreti	"	"
		94	20	200	4	"	"	"	Per yataklık 1	"	"
		110	0	0	0	0		"	Mezkûr yataklığın torna ve tesviyeci ücreti	"	"
		90	0	0	0	"	"	"	Model resim ücreti	"	"
		42	0	0	2	21	0	"	Sagîr prinç musluk 2	"	"

Cem'an yekûn		Tamirat yekûnu		Sütun		Fiyatı		Numara	Planlananlar	Günler	
Kuruş	Para	Kuruş	Para	mikdar		Kuruş	Para	Aded			
		80	0	0	0			"	Mezkûr musluğun torna ve tesviyeci ücreti	"	"
		45	0	0	0			"	Resim ve model ücreti	"	"
949	20										
		2520	0					8	Encektek bahası 18 adet beheri 140 kuruş	1	Nisan 292
2520	0										
7619	0										
412	20								Feshane-i amireye teslim olunan mecidiye 15 adet, 27,5kuruş		
7206	20										

Tamir cetvellerinde fabrikanın enjeksiyon aletlerinin 2520 kuruş tuttuğunu ve çeşit boyuttaki musluklara önemli miktarda para harcandığı görülmekte. Şişeleme için cam da ürettiği anlaşılan fabrika Pirinç dökme kalıplarının, torna tesviye ücretlerinin yoğun olduğu bir kurumdu. İşpermeçet fabrikası gibi tek bir hammaddeden farklı ürünlerin imal edilip piyasaya sürüldüğü bir tesiste yukarıdaki cetvel benzeri çok detaylı ayrıntılı masraf listelerinin çıkarılması zorunluydu.

9.5 İşpermeçet Fabrikası'nın Masraflarının Feshane ile olan ilişkisi

İncirköy'ündeki işpermeçet Fabrika-i Hümayûnunun işletilmesi ile ilgili teşebbüsler 1878 yılında fabrikanın Feshaneyle olan bağı ve tamirâtı için gerekli olan paranın temini emrini içeren bir iradede kendini beli eder:“ *ebniye ta'mîrâtının icrâsı sırasında makine ve dezzahlarının dahi tamirât-ı mukteziyyeleri ve nevâkısının ikmâli emr-i âlî-i nezâret-penâhî ve Meclis-i İdâre ma'lûmâtıyla Feshane-i âmirede icrâ edilmiş ve bu yolda ortaya çıkan masraf Feshâne-i âmire icmâlleriyle müteferrikasına idhâl kılınmış*” dır. Böylece oluşan gelen masrafın çeşidi ve miktarını kapsayan kalemle ilgili bi't-tanzîm takdîm kılınan bir defterle işpermeçet fabrikası idaresinden ale'l-hesâb sûretiyle verilen dört yüz on iki buçuk kuruşun düşürülmesiyle geriye kalan yedi bin iki yüz altı kuruş yirmi paranın hazîne-i hâssaca mezkûr fabrikaya masraf kaydıyla Feshâne kasasına verilmesi kararlaştırılmıştı.

9.6 İspermeçet Fabrikasının İmparatorluk Sanayindeki Yeri

II.Abdülhamit devrinde fabrika kurmak imtiyazının sadece Osmanlı vatandaşlarına tanınıyor olması saraya yakın bir kesimin doğmasına ve yurtdışından ortaklar bularak tesis kurmalarına neden oldu.İmtiyaz elde edenlerden birisi de Nuri Bey adında bir şahıstı ve ispermeçet fabrikasının imtiyaz haklarını bir Fransız sermaye ve girişimci grubuna devretmiştir.Karşılığında o dönemde revaçta olan şirket hisse senedi ve peşin para almıştı.Bu dönem için oldukça önemli bir devir sayılabilecek bu olay ve Paşabahçe İspermeçet Fabrikası gazetelere konu olmuştu.Özellikle Servet-i Fünun Dergisi'nin 7 Eylül 1311 (1896) tarihli 236.sayısında bu derginin sahip ve başyazarı Ahmet İhsan,Paşabahçe Osmanlı İspermeçet Fabrikası'nın açılışı dolayısıyla bir tanıtma yazısı kaleme almıştır⁴⁶⁶.

Bu yazıda Hazine-i Hassa Nazırı Mikael Paşa ilk İspermeçet Fabrikasının başarısızlık nedenlerini sıralarken birinci sebep olarak bu fabrikanın özel teşebbüs olmamasını göstermiştir.Nazır sözlerine şöyle devam eder: *“Birçok zamanlar metruk vaziyette kalan eski fabrikanın ihyası bütün terekkiyat-i Osmaninin tek yapımcısı Padişah Efendimiz Hazretleri tarafından arzu buyruldu. Eski müesseseden kalma makinaların hepsi bozulmuş olduğu için onlardan istifade mümkün değildi. Yeniden inşaları gerekli görüldü. Bu hususta ortaya çıkan taliplerden cemiyetimizde hazır bulunan Münir Beyefendi Hazretlerine 30 sene müddetle fabrikanın imtiyazı verildi. Diğer faydalı müesseselerde geçerli usul gereğince otuz senenin dolmasında fabrikanın tekmil inşaat edevatı ye gayrı menkulleri bize ait olacaktır. Münir Beyefendi Hazretleri sahip oldukları zeka öngörü kabiliyeti sayesinde az vakitte şirket-i inşaiyeyi teşkil ve yine şimdi kendisi ile konuşmak*

⁴⁶⁶ “Çubuklu burnunu dolaşıp Paşabahce iskelesine uğrayacak vapur her tarafı ile Osmanlı gayret ye başarısını aksettiren yeni fabrikanın önünden geçti. Fabrikamn denize dogru uzanmış iskelesi ceitli bayrak ye süslerle donatılmıştı. İşte, Ispermecet Fabrikasi’na bu iskeleden dahil olduk. Fabrika binaları, buhar kazanlarına, izabeye, tasfiyeye, döküme mahsus birkac daireyle memurlara ve müsdahdemlere ait dairelerden teşekkül ediyor. Sahildeki binalann arkasında dag üzerinde henüz tamam lanmamış gorulen zari müdür ye ailesine mahsustu....”Bu bölümün ardından binanın içiyle ilgili de ayrıntılar verilmektedir“Evvel-i emirde, bu dairelerin herbirini ayrı ayrı gezdik; en şayan-ı dikkat olan kısım tasfiye makinalarıydı. Gercekte adi yağdan ‘stearin’ denilen ye aıl ispermeceti teşkil eden kısmi ayırıp meydana getirmek hayli zordur. Onun için bu önemli ameliye bircok makinelere ihtiyac gostermiştir. Servet-i Fünun dergisinden aktaran Kazgan,1991,s.154.Ayrıca fabrika’nın imtiyazı ve tahvil süresi hakkında bkznz. B.O.A İ.MVL 392/17100 28/Ş/1274

şerefine nail bulunduğumuz müdür Mösyö Gareau ve Mösyö Lambert'in yardımları ile şu anda resm-i küşadı yapılan fabrikayı inşa ve ikmal eylediler...”⁴⁶⁷

Aydınlatmada devrim yaşanan bir dönemde mum üretimi yapmayı planlayan fabrika elektrik ve gaz lambası gibi daha ileri buluşlarla yarışabilecek bir rekabet teknolojisine sahip değildi. Pazarda da gittikçe daralan satışları fabrikaya büyük darbe indirdi ve fabrika kapanmak zorunda kaldı. Zaten ikinci kapanmadan çok daha önceleri bile fabrikanın ambarları gelecekteki aydınlanmanın kaynağı elektrik olacağından ,gaz yağı deposu olarak Hazine-i Hassa tarafından değerlendirilmişti⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ A.g.e,s.155

⁴⁶⁸ B.O.A İ.DH 876/69921 14/R/1300

10. Veliefendi Basma Fabrikası

Bakırköy'de bulunan Veliefendi çuha kumaş ve bez fabrikası Hereke ve Feshane'deki dokuma fabrikalarıyla birlikte ordu ihtiyacını karşılama yönünde önemli üretim çıktılarına sahipti.1840'lı yılların ortasında kurulan Veliefendi Basma fabrikası kendisinden önceki fabrika ve tesislerinin deneyimlerini gözönüne alan bir anlayışla kurulduğu için ürün yelpazesini geniş tutabilmişti.Bu fabrikanın bir özelliği de İstanbul'un şehir coğrafyası üzerinde alışıldık merkezi sanayi bölgelerinin dışında bir semtte kurulması Bakırköy'e endüstriyel canlılık getirmesidir.Kurulum yeri olarak Beykoz Kağıt fabrikası'na benzer bir yöntem izlenmiş su kaynakları⁴⁶⁹ ve deniz ulaşımı için uygunluğu kadar demir yollarıyla olan bağlantısı iyi planlanmıştı.

10.1 Bakırköy Bölgesinin Sanayileşmesi

Coğrafi açıdan Bakırköy engebelerle sahip olmayan düz bir kıyı şeridinde sahiptir.Bakırköy'ün yayıldığı plato, düz ve hafif dalgalı bir yüzey oluşturup, aşınımın önemli ölçüde taşınmıştır. İlçenin Marmara Denizi'ne olan kıyıları, fazla engebeli değildir. Genel görünüm, geniş koylar ve burunlar şeklindedir. Arazinin zorluk çıkarmayan yapısı Haliç'de olduğu gibi zengin su kaynaklarıyla beslenir. Çırpıcı, Çavuşpaşa ve Uzundere' gibi akasuların aktığı kıyı alanları, alüvyonlara dolmuştur. Sakızağacı ve Bakırköy burnunda ise dalgaların etkisiyle aşınan felezler ve bunların önünde aşınma düzlükleri görülür⁴⁷⁰. Bakırköy'ün Marmara Denizi'ne olan kıyıları, Florya kıyıları dışında, 20.yüzyılın başından itibaren geniş bir yerleşme alanının kıyısı durumuna dönüşmüştür.

Osmanlı ordusunun ateşli silahlarını üreten ve Şehremini'nde bulunan baruthanenin bir patlama sonucu 1699'da harap olmasıyla birlikte yeni baruthane

⁴⁶⁹ Yedikule ile Bakırköy (Makriköy) arasından geçerek Marmara'ya dökülen Çırpıcı deresinin suyu İmparator Konstantinus'tan bu yana şehre su sağlayan su sistemlerinin önemli bir parçasını oluşturuyordu.Fildamı sarnıcı bu döneme ait bir yapıdır.Bu konuda bkznz.Tchihatchef,a.g.e,s.26

⁴⁷⁰ Bakırköy,http://www.istanbul.net.tr/istanbul_ilceler_bakirkoy.asp(24.Aralık.2005)

bugünkü Ataköy'ün bulunduğu yerde kurulur ve başına da Eğin Ermenilerinden Hacı Arakel Dadyan getirilir.Baruthanenin Bakırköy civarına taşınması bu bölgeye olan ticari akışı arttırmıştır.1842 yılında Zeytinburnu'nda bir sanayi kompleksi görüntüsünde yapılaşma başlar.Demir fabrikası tarım ve ordu için bir takım silahlar üreten bir yer haline gelir.Aynı zamanda pamuklu dokumaların işlendiği bir işletme de bu kompleksin hemen yanbaşında tesis edilir.İşçilerin barınma yerleri fabrikalarca sağlanıyor teknik eleman yetiştirme yönünde sıkıntı yaşanmaması için birde meslek okulu tarzında bir küçük okul açılıyordu.Bakırköy sanayi kompleksleri ocağı ve fırını olan demir işletmesi ve iplik eğirme atölyesiyle yünlü ve pamuklu dokuma sanayiinde öne çıkarken kurulan bir tersaneyle ilk buharlı ve demir tekneli gemi de bu bölgede inşa edilip denize indirilmiştir⁴⁷¹.

10.1.1 Bakırköy'ün Sanayici Profilleri ve Ermeniler

Nüfus olarak yoğunlukla Ermenilerin yaşadığı Bakırköy bu cemaate bağlı girişimci bezirgan ,mimar ve yapı ustalarıyla atılımını pekiştirmiştir.Ermenilerin Bakırköy'deki yerleşimleri Bizans'a dek gitmekle birlikte 17.yüzyıldan itibaren bölgedeki varlıkları gözle görülür bir şekilde artmıştı⁴⁷². Fabrika ve atölyelerin kısa aralıklarla açılması Bakırköy'deki Ermeni esnafının ve buna bağlı olarakda eğitilmiş Ermenilerin endüstriyel alanda söz sahibi olmalarını sağladı ve belli başlı Ermeni aileler bölgenin ileri gelen girişimcileri haline dönüştüler.Baruthane'nin Bakırköy civarına taşınması Ermeni cemaati için bir fırsat doğururken yeni baruthane bugünkü Ataköy'ün

⁴⁷¹ Dölen,a.g.e,s.402

⁴⁷² Özuzun,Yervant,Ermeni ismi neden sokak ismi olmasın-Makaleler <http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=0&AltYazi=Makaleler+%5C%3E+Genel&Id=209&DilId=1> (25 Aralık 2005).Bakırköy'deki sanayici Ermenilerin adlarının bazı sokaklara verilmesiyle ilgili bu internet sayfasındaki makale tartışmaların güncelliği hakkında bilgi vermektedir. 2004 yılında Bakırköy'deki bir sokağa Dadyan Paşa'nın adı verilmiştir "...Bakırköy'de Ermeni asıllı Osmanlı Paşası Ohannes Dadyan'ın adının verildiği sokağa, törenle yeni tabela asıldı.Mabet Sokak'a 1800'lerde yaşayan ve Bakırköy'de baruthane, tekstil ve deri fabrikalarını kuran Osmanlı Paşası Dadyan'ın ismi verildi. Dün düzenlenen törende konuşan Bakırköy Belediye Başkanı Ateş Ünal Erzen, "Mozaik toplum fertlerinin yaşadığı Bakırköy'deki bu çalışmayla AB üyeliğini ne kadar hak ettiğimizi gösteriyoruz. Türk kimliği altında farklı dil, din ve kültürlerin kardeşçe yaşayabileceğini gösteriyoruz. Uygarlığın unutulmuş çivisini hep birlikte çakıyoruz" dedi.Bakırköy Ermeni Kilisesi ve Dadyan İlköğretim Vakfı Yönetim Kurulu Başkanı Vartan Erkol da, Dadyan'ın Fransa ve İngiltere'den orada yaşaması için teklif aldığını, ancak bunları kabul etmeyecek kadar ülkesini seven bir vatandaş olduğunu söyledi".Bknz Milliyet-<http://www.milliyet.com.tr/2004/12/28/guncel/gun02.html> (28 Aralık 2004 / Salı)

bulunduğu yerde kurulur ve başına da Eğin Ermenilerinden Hacı Arakel Dadyan getirilir.Daha sonraki yıllarda Barutçubaşılık işi Ermenilerde kalmaya devam eder, Simon, Ohannes, Bogos Dadyanlar barutçubaşı olurlar.

10.1.2 Ohannes Dadyan

Ohannes Dadyan döneminde Zeytiburnu'nda bir de demir ve top döküm fabrikası kurulur ve uzun yıllar bu fabrika demir işçiliğinin İstanbul'daki merkezi olarak kalır. Döneminde Osmanlı Devletine büyük hizmetlerde bulunan bu kişi oldukça aktif planlama yeteneğine sahiptir ve yurtdışı ile olan geniş bağlantıları sayesinde Sultan II. Mahmut'tan ve Abdülmecit'ten üstün hizmet madalyaları alır. Gerek baruthanede gerekse demir döküm fabrikasında çalıştırılmak üzere çoğunluğu Van'dan olmak üzere Anadolu'nun değişik yerlerinden Ermeni işçiler ve aileler Bakırköy'e getirilip yerleştirilir ve Ohannes'in bu inisiyatifiyle Bakırköy'ün Ermeni nüfusu hızla artmaya başlar⁴⁷³.

Tanzimattan önce askeri sanayii için çalışan Barutçubaşı Hoca Avanes (Ohannes) Dadyan tüfek demirlerini delmek için bir alet ve demir döküm aletleri bulmuştu.1835 yılında II.Mahmut tarafından Avrupa'da endüstriyel alanda araştırma yapması için bir geziye gönderildi⁴⁷⁴.Dadyan ailesi bu gezi neticesinde barutçubaşılıkla başlayan ve daha sonra dokuma ve basma sanayiine geçişi sağlayan bir süreç yaşar.Esasında Ermeni aileler bir anlamda imparatorluk bünyesindeki önemli kurumlarda yerleşmiş ve kendi etki uzmanlık alanlarını yaratmışlardı Osmanlı hükümdarları ermenilere itimadı yüksek düzeydeydi, Baruthâne nazırları Dadyan ailesinden çıkarken saray kuyumcuları Düzyan ailesinden, saray hekimleri Şaşyan ailesinden, Darphane nazırları Bezciyan ailesinden, mimarbaşılar Balyan ailesindendiler. Hariciye alanında birçok ermeni özellikle Tanzimattan sonra yurtdışında büyükelçi olarak Osmanlı Devleti'ni temsil ediyordu ve elçilik kâtipliklerinde birçok Ermeni memur görev yapıyordu.

⁴⁷³ Özuzun,a.g.m

⁴⁷⁴ Buluş,a.g.t,s.123

10.2 Veliefendi Basma Fabrikasının Kurulması

Fabrikanın konumlanma planı genel hatlarıyla doğudan Veliefendi Deresi, batıdan Taş iskelesi Caddesi, kuzeyden Avrupa demiryolu, güneyden sahilyolu ve Marmara Denizi ile sınırlıydı. Müdüriyet binası, iplik,dokuma,terbiye,ikmal bölümlerindne oluşan ve 100.128 metrekare yüzölçümü kaplayan bu tekstil fabrikası, Barutçubaşı Ohannes Bey'in özel girişimiyle ilk kez Basmahane adıyla kurulmuş ve genel ürün tipi olarak el dokumacılığı ve el basmacılığı üzerine yoğunlaşmıştı⁴⁷⁵.Kurulum tarihi olarak bir çok kaynakta 1849-50 yılları verilmesine rağmen en geç 1847 yılı Veliefendi Basma Fabrikası'nın tesis edilme tarihi olarak verilebilir zira bu döneme ait fabrika muhasebe kayıtları mevcuttur⁴⁷⁶.

Deniz kenarındaki dört katlı kargir bir imalathaneye yerleşen tesis, şimşir kalıplarla ile bez üzerine masa baskısı yapmak amacıyla faaliyete geçti.Baskı örnekleri olarak dönemin bu konuda en ileri ülkesi olan İngiltere seçilmişti ve bu ülkeden getirilen desenler şimşir kalıplar üzerine işleniyordu.Ürünlerdeki desen motiflerinde oryantal figürler kullanılıyor renk ve kompozisyonda Türk ve Arap süslemeli basmalar Basmahane'nin kendine has üslubunu oluşturuyordu⁴⁷⁷. Hereke Fabrikası Bakırköy'deki işletmenin temel ihtiyacını giderecek düzeyde bir yenileşme geçirmiş ve nisbeten eski moda bazı aletleri bu fabrikadan İstanbul'a getirilmişti. Hereke Fabrikasına 1850'li yılların başında 100 tane jakarlı el tezgâhı alınmış ve ve yaklaşık 75 adet pamuklu dokuma tezgâhından bir kısmı Zeytinburnu'na nakledilmişti⁴⁷⁸.Veliefendi Basma Fabrikasının inşaa işlemi hızla gerçekleştirilirken kirpas ihtiyacını üretim kapasitesini zorlayarak Hereke Fabrikası üstlenmişti⁴⁷⁹.

⁴⁷⁵ Tuğlacı,a.g.e,s.197.Ermeni ustaların basma işyle ilgili tesis kurma deneyimleri kilise ve cemaat mektepleri çevresinde de gelişmişti.Örneğin Kudüs'te Maryakup Kilisesi'ne mekteb ve basma işleme atölyesi kurulmuştu bkz.B.O.A İ.HR 59/2855 08/M /1266

⁴⁷⁶ B.O.A HH. Masraf, Muhtelif Fabrikalar Defter no:258, s.77/b 1264-65

⁴⁷⁷ Dölen,a.g.e,s.419

⁴⁷⁸ Ömer Alageyik,Türkiye'de Mensucat Sanayiinin Tarihçesi,İstanbul Sanayi Odası Dergisi,Yıl.2

Cilt.2,Sayı: 16 , 15.6.1967,s.9

⁴⁷⁹ B.O.A H.H Masraf Muhtelif Fabrikalar Defter No:256,s.41 1843-44

10.3 Veliefendi Basma Fabrikası'nın Üretim ve Teknik Olanakları

Fabrika-i Humayun'lara ait belgeler içerisinde seçebildiğimiz dökümlerde fabrika kapasitesi hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşabilmekteyiz. Veli Efendi sâhilinde bulunan Basma Fabrika-i Hümayûnunun ikiyüz altmış dört senesi Mart'ından Şubat sonuna kadar (1847-48) yapılmış olan alım satım masrafları ile 1848 senesi mart ibtidâsında mevcûd bulunan eşyânın miktar ve değerinin muhasebe kayıtları şöyledir⁴⁸⁰.

Tablo 29.1848 yılında Veliefendi Basma Fabrikasına alınan eşya ve hammaddeye ait cetvel.

Rişte-i penbe Kıyye: 1489 Fî beher: 15 Bahâ-i kuruş 22335	Rişte-i penbe Top: 128 Kıyye: 7461 Fî beheri: 14 Bahâ-i kuruş: 104458,5	Amerika penbesi Kıyye: 3175 Fî beheri.: 10 Bahâ-i kuruş: 31750	Mısır Penbesi Top: 343 Kıyye: 3319 Fî beher: 7 Bahâ-i kuruş: 23235	Soma penbesi Kıyye: 135 Fî beher: 6 Bahâ-i kuruş: 945
Elvan Canfes Zirâ': 10 Fî beher: 14 Bahâ-i kuruş: 140	Envâ' boya ve ruh bahası Kuruş: 4100	İngiliz keçesi Zira' 112 Fî beher: 27 Bahâ-i kuruş: 3024	Hallaç tezgahı fırçası Adet: 150 Fî beher: 22 Bahâ-i kuruş: 2300	Masura ve makara Adet: 2500 Fî beher: 3 Bahâ-i kuruş 7500
Fanila ve çorap i'mâliycün harir Kıyye: 17 Fî beher: 150 Bahâ-i kuruş: 7650	Gömlük kolu i'mâliycün lastika Kıyye: 13 Fî beheri: 305 Bahâ-i kuruş 4225	Rişte-i penbe Kıyye: 45 Fî beheri: 145 Bahâ-i kuruş 6525	İnce kamçı könü Adet: 1200 Fî beher: 8 Bahâ-i kuruş: 9600	Yekün: 228787,5 kuruş

Demirbaş âlet ve edevâtın daha ayrıntılı verildiği bir diğer tabloda ise ürün olarak fanila çuka, keten bezi üretildiği görülmekte. Keten bitkisinin köklerinden elde edilen ipliksi madde ıslatılarak ağırlaştırılıp şekle sokuluyor daha sonra da telleri belirli bir örgü dizisi halinde örülerek bez yada kumaş yapılıyordu.

Barutçubaşı Hoca Avanis'in Veliefendi Basma tesisiyle ilgili Fabrika-i Hümayunlara verdiği alım miktarlarını içeren bir defter özetini incelediğimizde pamuklu alımının doğal olarak başı çektiği malzemelerin temini ve kömüre harcanan paranın yüksek olduğunu ve bunu iplik masraflarının izlediğini görüyoruz.

⁴⁸⁰ B.O.A HH. Masraf, Muhtelif Fabrikalar Defter no:258, s.77/b 1264-65

Tablo 30.Veliefendi Basma Fabrikasına alınan hammadde ve malzemeler.

Kuruş	Para	
138870	00	Rişte-i penbe bahası, kıyye 8110 fî-i beheri 17
14261	10	Rişte-i penbe bahası, kıyye 1901, fî-i beheri 17,5
3000	00	Dülbent top: 50 fî-i beheri 60
2300	00	Antârilik dülbend top: 56, fî-i beheri: 60
700	00	Yemenilik dülbend top: 14, fî-i beheri 50
158131	10	Ara toplam
1920	00	Soğuk bez top: 48, fî-i beheri 40
4950	00	Yirmi dört yardalık Amerika kirpası top: 100, fî-i beheri 49
10224	00	Otuz sekiz yardalık otuz altı inceliğinde murapol, top 213, fî-i beheri 48
5400	00	Yirmi dokuz yardalık yirmi dokuz inceliğinde Murapol? Top: 150, fî-i beheri: 56
12000	00	Fanila çuka top: 4, fî-i beheri 3000
192625	10	Ara toplam
4500	00	Keten bezi, top 3, fî-i beheri: 1500
13500	00	Tarak çarhlarıyçün meşin üzerine tarak, takım: 3, fî-i beheri 4500
210925	00	Maden kömürü, kantar: 19175, fî-i beheri 11
11000	00	Hara bıçağı adet: 100, fî-i beheri 110
7200	00	Haralar için meşin adet: 120, fî-i beheri 60
439750	10	Ara toplam
8400	00	Masura ve makara adet: 2400, fî-i beheri7
21456	00	Kamçı gönü, adet: 2682, fî-i beheri: 8
22305	00	İngiliz egesi adet: 1487, fî-i beheri 15
7380	00	Çulha mekiği, adet: 246, fî-i beheri 30
2880	00	Ağaç vida, adet 2880, fî-i beheri, 1
502171	10	Ara toplam
120	00	Resim kağıdı, adet: 80, fî-i beheri 7
56	00	Boya için elek, adet: 7, fî-i beheri: 1
650	00	Boya fırçası, adet: 26, fî-i beheri 15
600	00	Demir ve telli? Makara, adet: 2, fî-i beheri:300
100	00	Küfe adet: 50, fî-i beheri: 2
503697	10	Ara toplam
9048	00	Revgan-ı zeyt, kıyye: 1508, fî-i beheri 6
648	00	Revgan-ı çerviş, kıyye 108, fî-i beheri 6
994	00	Demir tel, kıyye: 284, fî-i beheri 3,5
294	00	Kurşun, kıyye: 98, fî-i beheri, 3
600	00	Tire, kıyye: 15, fî-i beheri: 40
515281	10	Ara toplam
72	00	Tire ipliği, kıyye: 4, fî-i beheri, 18
210	00	Keten ipliği, kıyye: 7, fî-i beheri: 30
600	00	Dakik-i hâs, kıyye: 240, fî-i beheri: 2,5
7360	00	İngiliz köselesi, kıyye: 368, fî-i beheri: 20
240	00	Zınpara? kıyye: 24, fî-i beheri 10

523763	10	Ara toplam
500	00	Civa, kıyye: 5, fî-i beheri: 100
150	00	Halat, kıyye: 30, fî-i beheri 5
180	00	Tutkal, kıyye: 15, fî-i beheri: 12
51508	00	Enva' boya
1600	00	Pamuk ipi, tura: 40, fî-i beheri40
577701	10	Ara toplam
2880	00	Tire şerid, yada: 2880, fî/-i beheri: 1
135	00	Çuka, zira: 3, fî-i beheri 45
100	00	Balık Tutkalı derâhim: 200 fî-i beheri para: 20
180	00	Sülûmen fîçî: 3, fî-i beheri 60
180	00	Toka, Deste. 9, fî-i beheri 20
581176	10	Toplam

481

Diğer bir tabloda Basmahane'de kullanılan baskı teknikleri hakkında da ipuçları elde etmek mümkündür.

Tablo 30.Basma fabrikasındaki baskı tezgahları ve diğer aletlerin adedi ve değerleri.

Fanila çuka Top: 6 Fî beheri: 3000 Bahâ-i kuruş 18000	Keten bezi Top: 12 Fî beheri: 1500 Bahâ-i kuruş 18000	Meşin üzerine tarak Takım: 3 Fî beher: 4400 Bahâ-i kuruş 13200	Litoğrafya tezgahı Adet: 1 Bahâ-i kuruş 600	Kalıbcı ve resimci iskemleleri Adet: 4 Fî beher. 20 Bahâ-i kuruş 80
Bakır kulplu tencere Adet: 1 Bahâ-i kuruş 30	Demir tava Adet:1 Bahâ-i kuruş 10	Kalıp ağacı Adet: 14 Fî beheri: 13,5 Bahâ-i kuruş 189	Yekûn kuruş 50109	

482

Temel olarak dönemindeki tüm dokuma fabrikaları gibi keçe,keten ve çuha üretimi yukardaki tabloda görüldüğü gibi başı çekmekteydi ancak çeşitli renklerde ipekli üretimi de yapılıyor ve ince dokuma ürünü sayılabilecek fanila ve çorap ve ipek örme gömlek da fabrikanın üretim kalemleri arasında yer alıyordu.Pamuk ipliği (rişte) kendi sınıfında beheri 15 kuruş olarak başı çekmekteydi.Tabloda iki cins olduğu ve

⁴⁸¹B.O.A HH. Masraf, Muhtelif Fabrikalar Defter no:258, s.75/b 1264-65

⁴⁸² A.g.b

aralarında az bir kalite farkı olduğu anlaşıyor.Amerikan ve Mısır ve Soma pamuğu tabir olunan pamuk cinsleri fiyat açısından birbirinden farklıydılar.Mısır pamuğu 20.yüzyılın başında da hala revaçtaydı ve özellikle güney eyaletlerinde üretim olanaklarını geliştirmek için çaba sarfediliyordu⁴⁸³ Amerikan pamuğunun bolluğu ve piyasada kalite açısından egemenliği bu fabrikada da göze çarpıyor⁴⁸⁴.Amerikan pamuğunun üretilmesi için teknik ve hukuki olanaklar arayan bir heyet imparatorluğu ziyaret edip padişahla da görüşmüşlerdi⁴⁸⁵.Sonuç olarak Veliefendi Basma Fabrikası pamuk cinsleri açısından birinci sınıf hammaddeler kullanıyordu.

Soma pamuğu ise Ege’de yetiştirilen bir pamuk türüydü ve özellikle İzmir limanı fabrikanın kurulumundan iki yüzyıl öncesine kadar bu bölgede imparatorluğun başkentine pamuk gönderiyordu⁴⁸⁶.Soma pamuğu kalitesiyle ünlüydü ve 17.yüzyılda Ege yöresine ait pamuk İngilizlerin de sahip olmayı istedikleri bir türdü.⁴⁸⁷.Anadoludaki pamuğun ihracında Ceneviz ve Venedik tekelinin kırılması da bu döneme rastlar.

Basma fabrikasının özellikle pamuk alımı konusundaki miktarlarına baktığımızda pamuğun fabrikaya girişi ile başlayıp burada pamuk elyafının harmanlanması, açılıp temizlenmesi, taranması, bükülerek ipliğe dönüştürülmesi gibi safhaları içeren süreci gerçekleştirdiğini görmekteyiz

Bir basma fabrikasının en önemli üretim aşamalarını oluşturan pamuklu boyanın temini, açık ve temiz baskı yapabilme, terbiye ve mamul kumaş üretimi

⁴⁸³ Hamdullah Emin,**Pamuk Ziraati-Mısır Usulü Üzre**,Dersaadet,İkdam Matbaası,1332 (1913),s.3,Antalya mebusu Emin Bey coğrafyası mülayim olduğu için bu tür pamuğun Çukurova merkezli Adana ,Suriye,Antalya ve batı Anadolu’da Aydın’da üretilmesi yönünde küçük çaplı bir araştırma yayımlamıştı.

⁴⁸⁴ Bu dönem için Amerika’dan gelen pamuğun bolluğu ve stoklanma analizi Marks’ın da ilgisini çekmiştir.Konuyla ilgili olarak bkznz.Karl Marks,Kapital,İstanbul,Sol yay.2003,Cilt II.S.131-132.Amerikan pamuğunun bolluğu ve ulaşımdaki hızı için günümüzde de durum çok değişmiş değildir “...Ucuz ürünleriyle dünya pazarlarını işgal edip diğer ülkeleri çetin bir rekabete zorlayan Çin’in bu kez kendisi ABD’nin sübvansiyonlu ucuz pamuğu nedeniyle ciddi bir tehditle karşı karşıya bulunuyor. Hong Kong’da bulunan araştırma grubu Oxfam, dünyanın en büyük pamuk üreticisi ve ithalatçısı olan Çin’in, ABD’nin pamuk üreticilerine sağladığı yıllık 3 milyar dolarlık sübvansiyon nedeniyle bu yıl 208 milyon dolarlık bir gelir kaybı ve sektörde 720 bin istihdam kaybıyla karşı karşıya kalabileceğine dikkat çekti..”.Türk Ticaret Platformu internet sayfası,9 Aralık 2005,http://www.tradenec.com/forum_posts.asp?TID=523&get=last

⁴⁸⁵ B.O.A İ.HR 37/1728 15/Za/1262 (Hicrî) 05.11.1846

⁴⁸⁶ Tanju Sarı,**Gezginlerin Gözüyle bir İmparatorluk**,İstanbul,Göçebe Yay.1998,s.67

⁴⁸⁷ Daniel Goffman,**İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650**,İstanbul,Tarih Vakfı Yurt Yay.,1995,s.96 İngilizler Ege pamuğunu 17.yüzyılda Lancaster’daki dimi üretimi için almaya başlamışlardı.Dimi sıkı dokunmuş bir tür pamuklu kumaştı.

aşamaları ,Veliefendi Basma fabrikasında başlangıç yılları için sınırlı imkanlarla da olsa gerçekleştirilebildi. Veliefendi Basma Fabrikası'nda yukardaki tabloda da görüleceği gibi baskı mekanizması kullanılarak kumaşları desenleme işleminde *litoğrafya* yani taşbaskı tekniği kullanılıyordu.Litoğrafya tezgahları Anadolu'da ve İstanbul'un küçük atölyelerinde çit üzerinde tahta kalıpla yapılan baskılardan daha koyu ve temiz bir baskı yapma özelliğine sahipti.Bununla birlikte bir de tahta kalıpların kullanılıyor olması bu geleneğin de sürdürüldüğünü gösteriyor.

Bunun yanı sıra bakır boya kazanı ve *hallaç* tabir olunan pamuğu açıp harmanlayarak vatka biçimine getiren harmanlama makinesi da fabrikada mevcuttu . Şüphesiz 1848 yılına denk gelen bu dönemde deneme üretimi yapılmaktaydı ve 1848-9 yılı içerisinde 63.245 kuruşluk oldukça mütevazı düzeyde bir üretim gerçekleştirilmişti⁴⁸⁸.Alet ve edevatın bir fabrikayı oluşturabilecek niteliklerden çok bir atölyeyi andırdığı bir tesis için bu rakam normal sayılabilir.

⁴⁸⁸ Güran,a.g.m,s.247

11.ZEYTİNBURNU DEMİR FABRİKASI

Osmanlı Devleti madencilik alanında her yüzyıl için yeterli madeni bulup işletmede gerekli çabayı göstermişti. Anadolu ve Rumeli’de birçok önemli maden yeri tespit edilip işletilmiştir. Bu bölgelerden elde edilen demir, kara ve deniz harp silah ve araçlarının yapımında kullanılıyor ve iç piyasanın ihtiyacına da sunulabiliyordu. En önemli demir çıkarınla işletmeler şunlardır. Edirne, Bilecik, Van, Kiğı, Çankırı, Semendire Sancağının Baç ilçesi (Rudnik),Bosna’da Banalika Sancağına bağlı Kamengrat,Noveberda,Pravişte (1784’te top ve gülle dökülüyordu)⁴⁸⁹.

Maden işletmeleri devletin atadığı kişiler tarafından organize edilir bizzat yönetilirdi.Büyük yetkilere sahip bu kişilere Maden Emni denir ve bu kişiler maden sahasının verimli işletilmesinden,işçilerin yönetim ve sevkıyatından sorumlu olurlar ve maden çevresindeki güvenliği sağlarlardı.Devlet işletmenin kurulmasını onarımını ve işçi giderleri için gerekli ödemelerin maden eminlerine gönderilmesinden mesuldü.Klasik dönemlerde Osmanlı maden bölgelerine ustalar gönderilir ve gerekli aletler madene yakın yerlerde imal edilir ve ulaştırma güçlüğü sorunu böylece halledilirdi.İşçi tedariki sorunu ise maden bölgelerine yakın yerlerdeki köy ve kasaba halkının tekalif-i örfiye ve Şakka’dan muaf tutularak maden işçisi namıyla işe alınmalarıyla çözümlenirdi.Bu işçiler reaya’dan da bu surette ayrılırlardı.Güvenlik sorunu için devletin yeterli önlemi alamadığı koşullarda madenin cinsine rezervin büyüklüğüne ve önemine göre yerel kanun adamlarından piyade süvari karışımı birliklere kadar işletmeye yakın çevreye yerleşmiş aşiretler de dahil olmak üzere koruma sağlanırdı⁴⁹⁰

19.yüzyılda demir madeninin çelik sanayi ile gelişmesi kaçınılmaz bir hal alınca impartorluk başkentinde bu madenlerin işlenmesi ve alet edevata dökülmesi için tesis kurma girişimlerine hız verildi. Bazı bölgelerde demir madeni için tetkikler

⁴⁸⁹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi- Osmanlı Devri-İdari Faaliyetler ve Lojistik,** Ankara, Genelkurmay Basımevi ,Cilt 3,7.Kısım,1995,s.212

⁴⁹⁰ A.g.k,s.213

yapıldı, örneğin Beykoz'da bulunana demir madeni için Tersane-i Amire idaresi altında bir işletme oluşturulabileceği düşünöldü⁴⁹¹

Osmanlı ordusu için 19.yüzyılda artan tehditler eski usul ağır ve külfetli top yapım sisteminin yenilenmesini ve yeni alaşımlarla desteklenmesi gerektirdi. Batıdaki demir çelik sanayinin hızlı gelişimi ancak fabrika disiplini içersinde mümkün olabiliyordu ve 1830'lara gelindiğinde Barutçubaşı Ohannes devlet tarafından bu konuda araştırma yapmak için görevlendirildi. Baruthane'deki deneyimleri göz önüne alınarak Avrupa'daki demir döküm tesislerini ve barutçuluk alanındaki çalışmaları yerinde izlemek amacıyla 1835 yılında Fransa ve Londra'ya uzun geziler yaptı. Dönüşünde baruthane için çok önemli olan bir demir fabrikasının inşasını padişaha önerdi. Sonuç olarak Padişah bir hatt-ı hümayun ile fabrikanın kurulması emrini ve araştırma isteğini Harbiye Nazırına ilettil. Danışman olarak Ohannes Efendi'den yararlanılması isteniyordu⁴⁹².

Hoca Ohannes Bakırköy Baruthanesi müdürlüğünden sonra Azatlı Baruthanesi Müdürlüğüne atandı. Kendisine yapığı yatırımlarda çok büyük muafiyetler tanınıyor yurt dışından getireceğı alet ve makineler için gümrük işletilmiyordu⁴⁹³. Dolayısıyla yurt dışı gezileri bu aile için bir gelir kaynağıydı ve Barutçubaşı Ohannes yükselen demir ihtiyacının getirilerini farkındaydı. Diğer taraftan Baruthane, Tersane, Tüfenkhane ve diğer üretim tesislerinde makinelerin onarımı, eskiyen parçalara duyulan ihtiyaç Avrupa'ya olan bağımlılığı artırıyor ve düzenli işleyen bir demir fabrikası kurulması işi bağlantılarının çokluğu ve Avrupa'yı tanıması nedeniyle Ohannes Dadyan'ın öncülüğünde gerçekleştirilmek zorunda kalınıyordu. Ancak Dadyan'lar padişahın denetiminden uzak değillerdi ve tüm girişimleri padişahın daha sonra yaptığı teftişlerle gözden geçiriliyordu. Özellikle yıldızı parlayan Bakırköy bölgesindeki Zeytinburnu fabrikası ve buradaki baruthane yeni getirtilen makinelerin ve fabrikaların işleyiş

⁴⁹¹ B.O.A İ.DH 951/45258 23/Ra/1289 (29.06.1872)

⁴⁹² Pars Tuğlacı, **Dadyan Ailesinin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü**, İst. 1993, s.214

⁴⁹³ Önsoy, s.57

tarzlarının yerinde görülmesi amacıyla bizzat padişah tarafından teftiş ediliyordu. Dadyan bu teftişlerde beraber çalıştığı yabancı uzmanlarla birlikte hazır bulunuyordu⁴⁹⁴

11.1 Fabrikanın Kurulması

Ohannes Efendi’inde hazır bulunduğu bir mecliste bu işte en yetkin olan ülke İngiltere’nin deneyimlerinden yararlanılması gerektiği fikrine varıldı. Barutçubaşı’nın düşüncesi Londra’da tanıştığı bir fabrikatörün deneyimlerini izleyerek ihtiyaç duyulan makinelerle uzman kadronun öncülüğünde fabrikanın inşası yönündeydi. Bir müteahhide verilecek olan demir fabrikası kurma işinden önce bir komisyon niteliğinde bu işi yapabilecek kişilerle ilişkiye geçildi. Paris Sefiri Fethi Ahmet Paşa⁴⁹⁵ ile Londra sefiri İbrahim Sarım Efendi’ye birer mektup yazılarak Ohannes’in oğlu olup Fethi Paşa’nın hizmetinde bulunana Arakel’in aracılığıyla Manchester’daki bir uzman müteahhitle görüşmelere başlamaları ve masraflarla ilgili bir döküm çıkarmaları istendi. Bu arada İstanbul’da fabrika için yapılacak binaların inşası işine hemen girişilecek ve böylece zaman kazanılacaktı⁴⁹⁶. Arakel daha sonra 1840 ‘lı yıllarda kimya ilmini öğrenmek için Paris’de uzun yıllar kalarak devletten 3200 kuruş gibi yüksek bir maaş alıp araştırmalar yapacaktır⁴⁹⁷.

Sonuç olarak Avrupalı bir müteahhit ile anlaşıldı ve fabrikayı kurma işi 1838 yılında Reşid Paşa tarafından üstlenildi. Paşa, fabrikaların montajı işi kadar masrafların da bir kısmını sonradan ödenmek üzere üstleneceğini belirtti. Yapım aşamasındaki planlamada şu üretim bölümleri bulunacaktı: Yüksek fırın, potnik fırını, çeşitli hadde işleri yapacak haddehane, tesviyehane, çilingirhane, büyük ve küçük buharlı şahmerdanlı demirhane, dökümhane, modelhane, buhar makineleri, dinkhane, beş adet

⁴⁹⁴ Yavuz Cezar, “19.Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Kurma Çabalarından Örnekler”, **Toplum ve Ekonomi**, Mart (1)1991,s.166

⁴⁹⁵ Paris Sefiri Fethi Ahmed Paşa bu dönemde Fransa’daki sanayi alımlarında aktif görev alıyordu. Bknz. B.O.A İ.HR 1/3 05/c/1255 (1837)

⁴⁹⁶ Tuğlacı, s.214.Devlet Londra’da görüşülen uzmanların zaman geçirilmeden İstanbul’da işe başlamalarını istiyordu. Paris ve Londra sefirlerinin gözetiminde Arakel’in görüşmelerinde Miralay Bekir Bey belirleyici rol oynuyordu. “*Paris Sefiri devletlü Fethi Paşa Hazretleri ve Londra sefiri Saadetlü Sarım Efendi bendelerine birer mekub tahririyle mealinde mersum Avanis’in oğlu olup müşarünileyh Fethi Paşa Hazretlerinin maiyetide bulunan Arakel Fabrikacı-i mersumu bilüb bu defa babası tarafından dahi müzekkire-i tarifiye gönderilecek olduğundan ve miralay Bekir Bey bendelerinin birlikte bulunması dahi faidelü olacağından...*” a.g.e,s.417 Ayrıca bununla ilgili belge için bknz. B.O.A H.H 288876/ 20/s/ 1254 (15 Mayıs 1838)

⁴⁹⁷ B.O.A H.H Masraf Muhtelif Fabrikalar Defter no:256 1843-44 s.19/b

mancınık,13,15,17 arşın yükseklikte üç baca,yedi yüz işçi barındırma kapasitesine sahip koğuşları içeren bir bina,fabrika yönetim binası,deniz kenarına üzerine demir yolu döşenmiş ve korbet gemileri yanaşabilecek yere kadar uzanan bir iskele ve bir vinç inşa edilmişti⁴⁹⁸.

11.1.1 Fabrikayla İlgili bir Gözlem

Fabrika ağır sanayi kolunda üretim yapacağı için imparatorluğun gündemine oturmuştur.Özellikle yabancılar için İstanbul'un merkezindne uzak bir yerde ve iddialı araç gereçlerle inşa edilecek olan Fabrikayı yapım aşamasında ziyaret eden gezginler vardır.Bu kişilerden birisi de İngiliz seyyah Mac Farlane'di.Farlane izlenimlerini şöyle yazacaktır:

“Osmanlı İmparatorluğu,İstanbul’u sanayileştirerek, bir Birmingham ve Manchester kurmak istemiştir.Zeytinburnu’nda bir fabrika daha inşa edilmektedir.Yapımı imparatorluk fabrikalarını tedarik ve işlerini takip eden Barutçubaşı Dadyan Kardeşler yönetiyordu.Ohannes Dadyan Bey,Avrupa’dan dönüşünde beraberinde birçok usta ve işçi ve mühendisler de getirmiştir.Bu sıralarda,Fransa’daki siyasi olaylar dolayısıyla,fabrika yapımı ödeneği Ordu ye Donanmaya tahsis edilmiş olduğundan, Avrupa’li usta ve mühendisler, paralarını alamadıklarından kısmen dağılmıştır. Fabrikaya son sistem makina ve tezgâhlar gelmişti. Yapıma dışarıdan bakılınca ‘Büyük’ demeye layık idi. İşçilerin yatakhaneleri güney tarafta ve iki katlıdır. Yapımın yönetimi bir keşmekeş icindeydi. İngiliz uzmanlarının, inşaat durumunun tehlikeli olduğunu mukerrer ihtar etmelerine rağmen, devam edilmiş ve nihayet baca yıkılıp birçok işçi enkaz altında kalarak can vermiş, bu olay Padişah ‘a ‘Kaderin bir cilvesi’ diye yansıtılmıştır”.⁴⁹⁹

Bu gözlemden anlaşıldığına göre Zeytinburnu Demir Fabrikası inşa aşamasında bir çok tecrübesizliğin yaşandığı bir süreç geçirmiştir. Demir fabrikası inşaatı geniş ve sağlam duvarlara sahip yapılara ve hava sirkülasyonunu sağlayacak geniş bacalara ihtiyaç duyar ve bu binaların yapımının aceleye getirilmemesi gerekir.Sonuç olarak sadece yapımla ilgili değil aynı zamanda alt yapının doğru işlemesi için tatlı su

⁴⁹⁸ Tuğlacı,s.215

⁴⁹⁹ Aktaran Tuğlacı,s.216

kaynaklarının da önceden ayarlanması gerekiyordu, oysa fabrika kazanlarında tuzlu su kullanılıyordu⁵⁰⁰.

11.2 Zeytinburnu Fabrikası'nın Ulaşım Olanakları

Deniz ulaşımı ve daha önemlisi geniş ve sağlam bir iskele fabrikaya ulaştırılacak hammadde için karayolundan daha fazla gerekliydi. Zira fabrika adalardaki demir madenini işlemek için kullanılacaktı. Bu nedenle Fabrika'nın denizle olan bağlantısı hammaddenin ulaşım sorununu halletmek açısından çok önemliydi ve uzun yıllar boyunca inşa aşamaları geçirerek fabrikanın denizle olan bağlantısını sağlamıştı⁵⁰¹. Ancak Bakırköy sahili İstanbul'un deniz fırtınalarını şiddetli yaşayan bir coğrafyaya sahipti ve bu fırtınalarda ahşap iskele çoğu zaman harap oluyor ve yüksek masraflar çıkarabiliyordu.

Fabrika başlangıçta İngiltere'den getirilecek demir fabrikası aletleri ve makineleriyle birlikte 3000 kişinin çalışabileceği bir kompleks olarak planlanmıştı. Hem çalışan işçi ve memurların ulaşımı hemde deniz ve demir yollarını birlikte etkin bir şekilde kullanma tasarısı İstanbul'unu diğer yerlerdeki fabrikalara nazaran Bakırköy'deki demir fabrikasının ulaşım masraflarını külfetli kılmaktaydı.

11.3 Zeytinurnu Demir Fabrika-i Hümayunu'ndaki İşçi ve Memur Maaşları ve Hammadde Miktarları

Fabrikanın başlangıç aşamasındaki üretim kalemleri hem ordu hemde zirai mallar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ürün yelpazesinde top, kılıç, mızrak ucu, taban demiri, demir parmaklık, demir boru, çift pulluğu, bağ ve bahçe aletleri, koşum takımları, tüfek çakmakları, süngü, çelik araç ve gereç yapımı ön sırayı almaktadır⁵⁰². Bu üretim aşamalarında 1845 yılına ait işçi memur maaşlarıyla ilgili iki aylık şöyle bir döküm verilmekteydi.

⁵⁰⁰ Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago, The University of Chicago Press 1966, s.56

⁵⁰¹ Zeytinburnu Fabrikasındaki iskele ve rıhtım tamirleri için bkz. B.O.A İ.DH 786/63890

06/C/1296, On yıl sonra iskele ve çevresi rıhtım şeklini almıştı, bkz. B.O.A İ.DH 1105/86589 28/s/1306

⁵⁰² Tuğlacı, s.215

Memûrîn maaşı
Fî şehir neferen
1800 1 müdür
0300 1 muavin
2100 2 toplam

Tablo 31.Zeytinurnu demir fabrika-i hümayunu'nun 1845 yılına ait işçi ücretleri.

demirci ücreti (neferen)	amele ücreti (neferen)	Günler	Tarih
2	60	27	Der Teşrîn-i evvel sene 1262
2	60	26	Der teşrin-i sani fî minhü
4 fî-i beheri 180 kuruş	00	3180 fî 7 kuruş	
720		22260	

Toplam: 22980 kuruş⁵⁰³

Bunun yanı sıra cevher kavurmak için yeni yapılan fırında istihdâm olunan Frenk Obra'nın maaşı aylık 1000 kuruştur.

Ada'dan getirilen demir cevherinin ve diğer madenlerin ulaşım masrafları ve miktarları da bu dönem için şöyledir.

Berây-ı masârîf-ı nakliye-i cevher-i demir ve sâire
Ada'dan Zeytinburnu'na nakil olunan cevherin navl-ı sefinesi
Kantar: 3882
Kayık: 17 adet, fî-i beheri 100
Toplam 1700 kuruş

Mezkûr cevherin Zeytin burnu iskelesinden fırının yanına nakliye ücreti
Kayık: 17 adet, fî-i beheri 75 kuruş
Toplam 1275 kuruş

Barut: 300 kıyye
Bahâ-i 3750 kuruş, fî-i beheri ma'a varil: 12,5 kuruş
Toplam: 6725 kuruş
Genel Toplam: 37873 kuruş⁵⁰⁴

⁵⁰³ B.O.A H.H Masarıfat Defter no:256 s.47/b 1843-44

⁵⁰⁴ A.g.b,s.47/b "Ada-i kebirde vâki' Demir madeninin altmış iki senesi Teşrîn-i evvel ibtidâsından teşrîn-i sâni nihâyetine kadar iki mâh zarfında memurîn maaşıyla amele ucûrâtı ve masârîf-ı vâkı'asını

Bu miktarlardan anlaşılabilceğı gibi kurulum aşamasının ardından fabrika mütevazı bir gelişim göstermekteydi. Demir cevheri için fabrikanın birincil kaynağı Büyükkada'ydı ve nakil işleri genelde büyük kayıklarla ve yukardaki iki aylık süre için iki günde bir yapılmaktaydı. Fabrikanın tüm idari işi ve hesaplarıyla Hoca Avanis'in ilgilendiğı anlaşıyor. Diğer taraftan fabrikanın kurulumu için öngörülen 3000 işçinin çalıştığı bir demir fabrikası oluşturma fikri işçi sayısının oldukça düşüklüğü göz önüne alındığında ulaşılamamış bir hedefti.

mübeyyin tanzîm olunan bir küt'a memhûr defteri Barutçubaşı Hoca Avanis tarafından i'tâ olunmuş ve maaş ve ucûratı merkûm ile masârif-ı vâkı'a defter-i mezkûrda muharrer olduğı üzere bi'l-hesâb cümlesi otuz yedi bin sekiz yüz yetmiş üç kuruşa bâliğ olmuş ve maden-i mezkûrdan ihrâc olunan cevherden Zeytinburnu'nda kain Demir Fabrika-i Hümayununa nakil olunduğunu muharrer bulunan üç bin sekiz yüz seksen iki kantar cevherin fabrika-i mezkûra îrâd ve Barutçubaşı merkûm zimmet kaydı müesses olan nizam-ı âlî iktizâsından bulunmuş olmasıyla meblağ-ı mezbûrun Darbhâne-i âmireden ve cevher-i mezkûrun ol vechile fabrika-i mezkûra îrâd ve Barutçubaşı-i merkûma zimmet kaydı husûslarına irâde-i seniyye-i hazret-i şehriyârî şeref-pîrâ-yı sunûh ve sudûr buyurulur..."

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu başkentindeki ilk fabrikaları konu alan bu doktora tezinde zaman olarak 19.yüzyıl seçilmiş ve İstanbul'daki üç önemli bölgede kurulan tesisler temel alınmıştır. Başta Haliç olmak üzere Beykoz ve Bakırköy'deki fabrikalaşma girişimlerinin bu bölgelerin doğal ve demografik yapıları göz önüne alınarak ne şekilde sanayileşme düşüncesine ve hareketine katkıda bulundukları incelenmiştir. Devletçi yaklaşımın kaçınılmaz bir şekilde ağır bastığı ilk Osmanlı fabrikaları genel yapıları ve yönetim şekilleri itibariyle de bürokratik yapılanmanın ve dışa bağımlı teknolojik alt yapının tüm özelliklerini yansıtır.

Çalışmanın birinci bölümünde Batı'daki endüstriyel gelişimin öncüllerinin ve aşamalarının genel bir panoraması verilmiştir. Makineleşmeyle başlayan ve farklı bir işbölümünün toplumsal yapıyı değiştirecek derecede güçlü etkilerinin Batı toplumlarındaki sonuçları tartışılmıştır. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğundaki ilk fabrikaların genelinde ağır basan dokuma ve kumaş üretim tekniklerinin Batıdaki gelişim seyri üzerinde durulmuştur. Benzer gelişim aşamalarının Osmanlı devletindeki karşılıkları irdelenmiş ve yaşanan gecikmelerin nedenleri açıklanmaya çalışılmıştır. Endüstriyel bir imparatorluk olma çabalarında karşılaşılan sorunların hem maddi hemde manevi kökenlerinin bulunduğu ve kimi zaman gidişatı duraklatan bir gerçeğe dönüştüğü üzerinde durulmuştur.

Ülkenin dayandığı Batıdan farklı yönetim devlet ve tebaa karakteri her ne kadar reformlarla bertaraf edilmeye çalışılsa da yeniliklerin toplum tarafından tam anlamıyla kanıksanmasında güçlüklerle karşılaşmıştır. İktisadi açıdan fabrikaların Pazar yaratma tüketici güvenliğini kazanma ve yabancı mallarla rekabette bu olumsuzluktan etkilenmemesi tam anlamıyla sağlanamamıştır. Bütün bu sorunlara cevap aranırken dönemin toplum tabakalarının düşünsel eğilimleri Osmanlı düşünürlerinin gözüyle sorgulanmış ve bu aydınların reformlara ve endüstriyel atılıma karşı güvensizliklerinin temelinde de kendine has iç kaynaklardan beslenemeyen bir sanayi ve ekonomi düşüncesinin Osmanlı yönetimi ve bürokratları tarafından göz ardı edilmesinden doğduğu sonucuna varılmıştır. Şüphesiz bu doğrultudaki bir analizde hammadde ve teknolojik araç gerecin tek kaynağının Batıdan sağlanıyor olması yurt

içinde özgün bir Osmanlı endüstrisinin yaratılmasının sanıldığı kadar da kolay olmadığını gösteriyor.

İstanbul'daki fabrikalaşma sürecinin işçi ve çalışna bilincini geliştirdiğini söyleyebiliriz. Osmanlı sanayi girişiminde devlet tesislerinin iş gücü ihtiyaçlarının tıpkı idari kadronun oluşturulmasında olduğu gibi askeri temeller üzerine oturtulduğu uzun bir dönem yaşanmıştır. İşçilerin kurayla bir çeşit askerlik görevi gibi tesislerde istihdamının yanısıra ve sosyal hayatlarının koğuş sistemi içersinde değerlendirildiği bir dönemdir bu. Kalifiye olmayan işçilerin eğitilmesi 1830-50 yılları arasında Ermeni ve Rum ustabaşların ve muallimlerin gözetiminde gerçekleştrildi. Zira Ermenilerin başta saray maliyesi ve daha sonra Darphaneyle olan sıkı ilişkileri endüstri makinelerinin ithalinden kurulan tesislerin mimari ve inşa işlerine kadar çok çeşitli alanlarda boy gösterdi. Özellikle Ermeni cemaatinin kendi içersinde sanayi makineleri ve işçilik alanlarındaki eğitimde kendilerini geliştirdiklerini ve bu özelliklerini sadece kendi cemaatleri için özerk bir hale getirdikleri söylenebilir. Avrupa kapitalizmiyle olan sıkı bağları da bu durumu pekiştiriyordu.

1848'de başlayan Sanayi okulları açma teşebbüsüyle birlikte eğitmin sanayi ile olan ilişkisi Müslüman tebaa için daha ulaşılabilir bir hal aldı.1840'yılların sonundaki u atılım bir Tanzimatın aydınlanmacı bir yönü olarak değerlendirilmelidir.1860'lardan sonra ise yeni eğitim sisiteminin Müslüman halk üzerinde yaygınlaşması ve gerek devlet kurumlarında gerekse üretim tesislerinde çalışmaya başlayan ve çyeni Osmanlıcılık olarak adlandırılan muhalif düşüncelerden de etkilenen bir nesil bürokratlar ise sanayinin milileştirilmesi ve demokratik kazanımların yoğunlaştırılması üzerinde durdular bütün bu gelişmeler 19.yüzyılın sonlarına doğru işçi olma kavramının imparatorlukta belirginleşmesini ve cılız da olsa belirli kazanım haklarının seslendirilmesine yol açtı.

İstanbul ,şehirsel gelişimin verildiği bölümde, daha çok ticaretin ve kozmopolit nüfusun odaklandığı Beyoğlu ve Galata kuşağı üzerinde incelenmiştir.Bu bölgedeki nüfusunun karmaşıklığı ve 19.yüzyılda kazandığı çok farklı dinamikler incelenirken sanayileşme atılımının başlangıcında Batı kapitalizminin ülkedeki teşkilatlanması ve hangi boyutta kentsel yaşamı değiştirdiği incelenmiştir.Esasen ticaretin merkezi

sayılabilecek Beyoğlu semtinden çok da uzakta olmayan Haliç havzası kendine has yapısı ile fabrikaların konumlandığı ve kente ilk endüstriyel görüntünün verilmeye çalışıldığı yerdir. Bu nedenden dolayı doktora çalışmasında İstanbul ilk olarak ,Beyoğlu ve Haliç'in başı çektiği bir hat üzerinde incelenmiştir. Haliç'in kendine özgü coğrafi avantajlarının hızla tesis kurmayı kolaylaştırması endüstri hareketinin ilk olumsuz etkilerinin de bu bölgede hissedilmesine neden olmaktadır. Devlet fabrikalarının askeri yapısı ,sürekli ve daha çok üretimi körüklerken devlet kurumu olmaları kentsel kirliliğin önlenmesi için bu kurumların denetleme dışı kalmasına yol açtı. Çevresel bilincin oluşması için 19.yüzyılın ikinci yarısını beklemek gerekmiştir.

Fabrikaların İstanbul'daki bölgesel dağılımları üç ana merkez üzerinde çalışılarak verilmiştir. Başta Haliç,daha sonra Beykoz ve son olarak Bakırköy.Haliç'de bir dizi sanayi tesisi içersinde devletin güdümü altında kurulan en göze batan tesis Feshane-i Amire'dir.Başta giyim sanayinin askeri kolunu desteklemek için kurulan bu fabrika daha sonraları öncülük ettiği kıyafet devrimlerine mal üreten devletin en prestijli kurumu haline gelmiştir.Teknolojik açıdan hayvan gücünden buharlı makine kazanlarına 1840'lı yılların başında geçen Feshane yönetim açısından disiplinli ve modern sayılabilecek bir görünüm çizmekteydi.İşçi yapısı kozmopolit denebilecek düzeyde imparatorluğun hemen hemen her yerinden sağlanmaktaydı.Satış ağı İstanbul'un ticaret merkezlerinde geniş bir bayilik usulüyle iş görüyordu.Ancak bu fabrika da dıştan gelen mallarla rekabet etme sorunu yüzünden piyasada baskı yaşamıştır. Ürünleri çoğu zaman dışardan gelen malların ucuzluğu ve kalitesi nedeniyle seçilmiyor yada ikinci planda kalıyordu. Diğer taraftan bu rekabet baskısı fabrikayı üretim aşamasından ürünlerin paketlenme ve piyasaya sürülmesine dek tüm süreç içersinde sürekli gelişmeleri izleme ve gerektiğinde batı teknolojisiyle yenilenme zorunluluğuyla da karşı karşıya bırakmıştır. Fabrikanın cumhuriyet de dahil olmak üzere yaklaşık en aktif olduğu yüz küsür yıllık dönemde üretim malları ve idari kimliği değişse de ayakta kalmasını sağlayan unsurlardan birisi de budur..

Feshane su yolları açısından Haliç'in korunaklı coğrafyasından geniş ölçüde yararlanmaktaydı. Haliç havzasına akan derlerin sağladığı temiz su pamuğun ve yapağının arıtılma işleminde kullanılırken ,deniz tarafındaki iskele hammadde

nakliyesini kolaylaştırmaktaydı. Su yolları açısından Balkanlar üzerinden Tuna vasıtasıyla gelen vapurlar yapağı hammaddesini etkin bir şekilde fabrikaya ulaştırabiliyorlardı. Haliç'in sakin suları örneğin Bakırköy sahilindeki sanayi tesislerinin karşılaştığı fırtınalara ve iskele tahribatlarının Feshane fabrikası için bir tehdit olmasını engelliyordu.

Sanayi tesislerinin özellikle 1850 yıllarının ardından girmiş olduğu mali çıkmazda uyguladıkları istihdam politikalarının büyük payı vardır. Çalışmada özellikle Feshane örneği üzerinden yabancıların hazırladığı bir rapor incelenmiş ve bu durumun dikkat çekici olumsuz yanları sergilenmiştir. Fabrikaların niteliksiz insanlara iş bulma ya da adam kayırma gibi bütün üretim yapısını etkileyen bir dönem yaşadığı ve bunun artarak sürdüğü gözlemlenmiştir. İmparatorluktaki çeşitli devlet kurumlarından ve askeri görevlerden atılan yada bir şekilde görev dışı kalan insanların fabrikalarda memuriyet alabildikleri yada işçi statüsüyle çalışabildikleri ve bunların Feshane'de önemli bir sayıya ulaşarak fabrikayı gerileten bir durum yarattığı açıkça görülmüştür. Fabrikanın kurulum aşamasından bu yana bezirganlık yapan kişiler daha sonra fabrikatörlüğe yükselmişler, kendi nüfuzlarını kullanarak Avrupa'dan getirilen makinelerle ilgili kendilerine has yöntemlerle inisiyatif almışlardır. Çok uzun dönemler boyunca değişmeden pozisyonlarını korumaları bu kişiler hakkında bir takım şaibelerin doğmasına da neden oluyordu.

Haliç bölgesinin dışında İstanbul sanayileşmesi için coğrafi açıdan en kullanışlı bölgelerden birisi de Beykoz olmuştur. 19.yüzyılın başında kurulan kâğıt fabrikasıyla birlikte yıldızı parlayan bu bölge 19.yüzyıl sanayileri için gerekli olan su kaynakları ve deniz ulaşımına yakınlık açısından ideal olanaklara sahipti. Kağıt üretiminin geleneksel olarak Osmanlı toplumundaki köklü tarihi Beykoz Kağıt Fabrikasının oluşturulup üretime geçirilmesini kolaylaştırdı. Ancak dağlık ve engebeli bir arazi üzerinde inşa edilen fabrika suyollarının tanziminden değirmenleri döndürecek rüzgârın akışının seçilmesine kadar bir dizi titiz çalışma sonucunda gerçekleştirildi. Bu inşa çalışması esnasında denebilirki fabrikaların kurulmasında Ermeni ustalardan ilk defa kapsamlı bir şekilde yararlanılmıştır. Fabrika mimarisi ve bina tesisi açısından bu ustaların rolü bir yüzyıl daha sürecektir.

Beykoz Kağıt Fabrikasının piyasa ile olan sorunları Feshane Fabrikasının karşılaştığı sorunlara benzer nitelikler göstermektedir. Yerli mala olan güvenin azlığı kağıdın satışında tüketicilerin bazı çekinceler yaşamalarına neden olmuştu. Dışarıdan gelen kağıtların çeşit çokluğu ve daha ucuz olması fabrikanın satış stratejileri oluşturmada büyük sorunlar yaşamalarına yol açıyordu. Kağıt emirlerinin ve Farphane Nazırlarının piyasayı fabrikanın ürünlerine yönlendirmeye çalışmaları tam anlamıyla sonuç verememiştir. Şu söylenebilir ki daha 19. yüzyılın başında bile Osmanlı Devletinde esnaf ve halk açısından yabancı malların üstünlüğüne karşı bir inanç oluşmuştu. Üretilen kâğıtların esnaf tarafından yüksek bulunması ve kâğıdın satılmasındaki isteksizlik fabrika müdürü Ebubekir Bey'le esnaf arasında sürtüşmeye neden olurken, fabrikanın Darphane'ye olan borçlarını kapatmak mümkün olamıyordu. Esnafla ilgili sorunlarda gayrimüslim satıcılara kağıt satma hakkının verilmemesi de fabrikayı gerileten bir unsur olarak görülebilir.

19. yüzyılda Beykoz bölgesinin önemli sanayi kurumlarından birisi de Paşabahçe İspermeçet Fabrikasıdır. Bu tesis şehrin ve imparatorluğun aydınlatma ihtiyacının karşılamak maksadıyla mum üretimi için açılmış ve II. Mahmut zamanındaki Avrupa tarzı yaşamı destekleyen aksesuarlar üretmeye yönelmişti. Geniş salonları aydınlatan avizelerin evlerde ve saraylarda mum ihtiyacını arttırmaktaydı. 1857 yılında kurulan fabrika Beykoz'daki bir dizi sanayi tesisi içerisinde ikincil planda da kalmış olsa 19. yüzyıl denizciliğinin önemli bir gelir kaynağı olan ispermeçet yağının işlemesi açısından dikkat çekicidir. Fabrikanın hammaddesi batıda çok yaygın üretimi yapılan bir madde olduğundan rekabet açısından olumsuzluklara sahipti. Mösyö Tridon adında bir sanayiciyle Hazine-i Hassa Nezareti arasında yapılan bir anlaşmayla fabrika üretim kapasitesini ve çeşitliliği arttırmaya yönelmiştir. Gerçektede fabrika Beykoz bölgesinde çeşitli kimyevi maddeler üreten bir tesise dönüşmüştü. Orta ölçekte de olsa Paşabahçe İspermeçet Mumu Fabrikası kimyasal ayrıştırmalar yaparak güherçile, kezzab ve sabun gibi maddeleri de stoğunda bulundurabiliyordu.

İspermeçet Fabrikası 1878 yılında tekrar bakımı yapılarak üretimini sürdürdü ancak yüzyıl sonuna doğru artık gerekliliği kalmayan ve elektrik üretimiyle birlikte tamamen ortadan kalkan bir mal üretmekteydi. Dolayısıyla fabrikaya yüzyıl sonunda

yapılan yenileştirme yatırımları da iyice hesaplanmadan ve gelecekteki geçerliliği düşünülmeden yapılmıştı. Sonuç olarak İspirneçet mumu 20.yüzyılın başından itibaren kullanımdan hızla düşen bir mal halini aldı ve fabrikanın en temel üretim amacı ortadan kalkmış oldu.

Çalışmada Bakırköy bölgesi’de hem ağır hemde dokuma sanayilerinin kurulmaya çalışıldığı bir bölge olarak incelenmiştir. Bakırköy coğrafi açıdan düz ve eğimsiz yapısıyla Haliç ve Beykoz’dan farklılıklar gösterir. Geniş sahillere sahip olması kurulan tesislerin hammadde ulaşımını kolaylaştıracak düzeyde imkân sunar. Bakırköy’ün Haliç bölgesinin ardından yükselişe geçmesi özellikle basma fabrikasının kurulmasıyla başlayan bir süreçtir. Daha öncesinde Baruthane’nin bu bölgeye taşınması ve ardından küçük çaplı da olsa bir takım tersanelerin bölgede boy göstermesi ve ilerde bunların ilk buharlı gemileri üretecek seviyeye kadar ilerlemesi, Bakırköy’ün 19.yüzyıl Osmanlı sanayi içerisinde oynayacağı rolün sinyallerini vermişti. Veliefendi Basma Fabrikası 1840’lı yılların ortasında tesis edildiğinde İstanbul coğrafyası üzerinde yeni bir sanayi merkezi doğmuş oluyordu. Bakırköy’ün demografik yapısı da etnik cemaatlerin bu girişim içerisinde yer almalarını olanaklı kıldı. Bölgedeki Ermeni cemaatinin fabrikaların inşasında görev almaları, okullar kurmaları ve kalifiye iş gücü sağlaması Bakırköy’ün kısa sürede imparatorluk sanayine katkısını arttırmıştır.

Hereke Fabrikasından getirilen aletlerle açınla Veliefendi Basma Fabrikası 1847 yılında açıldığında başlıca keçe, keten ve çuha üretimi yapılmaya başlandı. Daha sonra bunlara fanila, çorap ipek örme gömlekler de eklendi. Baskı tekniklerinin İngiltere’den getirilen aletlerle sağlanmış ve litoğrafi tezgahlarının kullanımıyla birlikte fabrika uzun yıllar aranan kalitede baskı yapabiliyordu. Fabrika kullanılan pamuk cinslerini göz önüne aldığımızda birinci sınıf hammadde tedarik edebiliyordu. Fabrikanın kurulmasında görev alan Hoca Avanis bu fabrikayla birlikte sanayi alanında artan oranda görevler almış ve bu dönemde dışarıya yeni tekniklerin öğrenilmesi için başta kendi ailesinden olmak üzere öğrenciler gönderilmeye başlanmıştır.

Çalışmada son olarak Zeytinburnu Demir Fabrikası işlenmiştir. Fabrikayı kurma işi 1838 yılında Reşid Paşa tarafından üstlenildi ancak bundan önce Hoca Avanis ve Paris Sefiri Fethi Ahmet Paşa ile Londra sefiri İbrahim Sarım Efendi’ Fransa ve

İngiltere’de ön araştırmalar yaptılar ve Manchester’daki demir fabrikaları örnek alınarak bir tesis kurmaya çalışıldı.Üretime geçmek için gerekli olan kargir izabe fırınıyla dökümhanenin inşasıyla birlikte Adalardan gelen demir cevheri fabrikanın bünyesinde işlenmeye başlandı.Demir fabrikası döktüğü toprakla ordu ihtiyacını gidermeye çalışırken , genel ihtiyaç açısından da halkın Haliç çevresinde ve Galata’daki yabancı tüccarların demir piyasasına yönelmesini engellemeyi amaçlamıştır.

Tüm bu verilerin ışığında çalışmayı sonlandırırken toparlayıcı bir model yaratabiliriz.19.yüzyıl boyunca Osmanlı başkentindeki sanayi tesisleri kentin en elverişli yerlerinde inşa edilmeye çalışılan tesisler olmuşlar ve coğrafi açıdan deniz ulaşımı ,akarsu kaynakları ve şehir pazarlarıyla olan bağlarını sıkı bir şekilde kurmuşlardır.Ancak bu olumlu gidişat fabrikaların işletmeciliğinde tekrarlanamamıştır.Bir piramidi andıran tablo şu şekilde çizilebilir;En başta padişahın sanayileşme yönünde çizdiği, III.Selim devrinden itibaren başlayan idealist bir çizgi mevcuttur.Sultanların çöküşü sonlandırmak için yenileşmeyle birlikte gördükleri çıkar yol sanayileşmeydi.Dolayısıyla padişahın sanayileşmeyle ilgili düşünceleri imparatorlukta en çıkarılıktan uzak tavır olarak görmek yanlış olmayacaktır. Ancak bir alt gruba indiğimizde bürokratik erkan ,bezirganlar devletle iş yapan yabancı sanayiciler zaman içersinde yozlaşmaktan kurtulamamışlardır.İlk dönem tesislerinde 1850’li yıllara kadar özellikle bürokratlar içersinden de bireysel yaratıcılıkları ve organizasyon yapma kimlikleriyle iyi örnek oluşturabilecek insanlar mevcuttur.Örneğin Feshane fabrikasının kurulum aşamasındaki gayretleriyle Ömer Lütfi Efendi ve yine aynı şekilde Zeytinburnu Demir Fabrikasının tesisindeki maddi desteğiyle Reşid Paşa ilk akla gelen örneklerdir.Bu bürokrat tipinin kaybolması ve bezirganların fabrikatörlükleri, idarenin daha çok inisiyatif gösteremeyen yöneticilere geçmesiyle birlikte fabrikalar 1860 sonrası durgunluğa girmişlerdir.Temeldeki psikoloji, fabrikaların durumlarının ne kadar kötü olursa olsun devlet desteğini bir şekilde kazanacağıydı ve gelecek için geniş kapsamlı bir planlamaya ihtiyaç olmadığı yönündeydi.Batı mallarındaki rekabet kaşısında girilen yılgınlık da bu duruma eklenince fabrikaların birer devlet dairesini andırması engellenememiştir.Gerçekte de bu modelde piramitin en altındaki işçiler ve ikincil görevdeki memurlar da kalifiye olmalarına bakılmaksızın çok büyük külfetlere mal olsalar da fabrikaların bünyesinde kendilerine yer bulabilmişler ve verimsizlik

yaratacak bir yığılmaya neden olarak tesislerin atılım yapmalarını engelleyen önemli bir faktör olarak varolmuşlardır.

EKLER

**Ek.1 Dokuma Teknikleri Hakkında-Aletler,tezgahlar ve yapağının
yıkınması**

Kaynak: L'Encyclopedie Diderot& D'Alembert

ART DES TEXTILES 2002

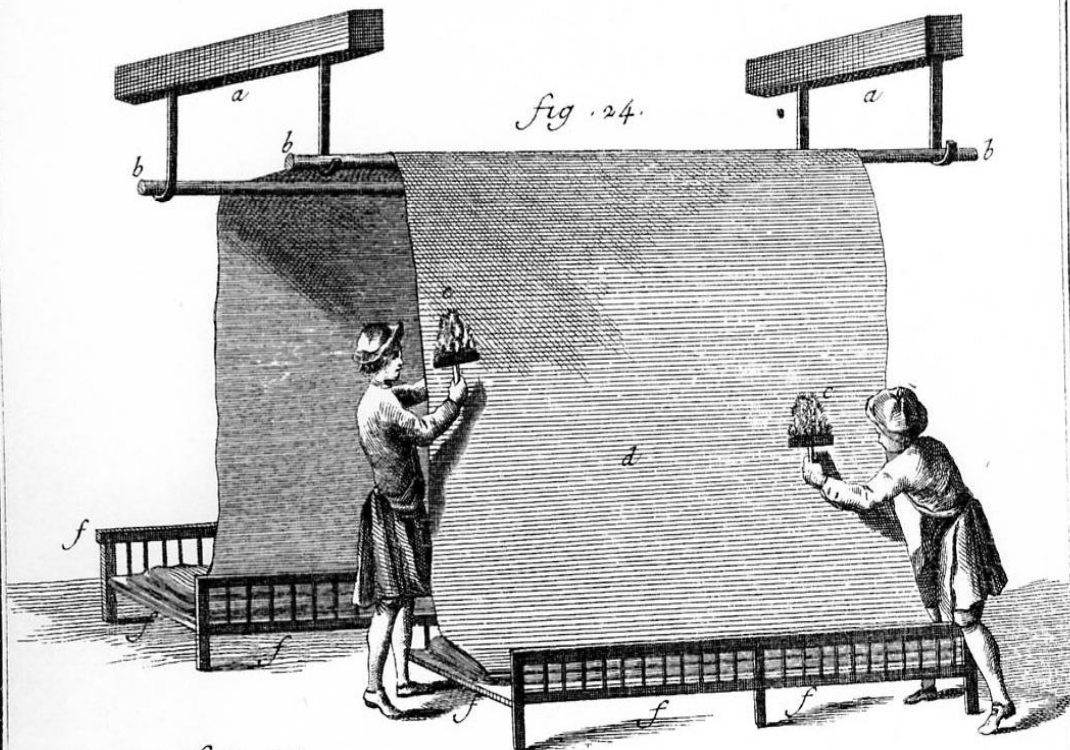
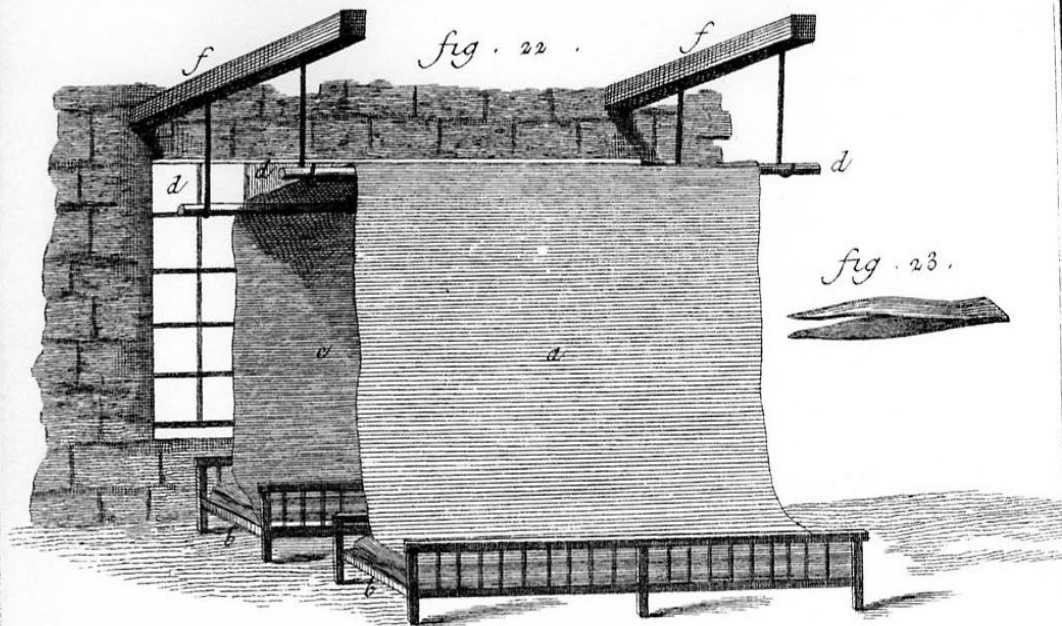

fig. 19.

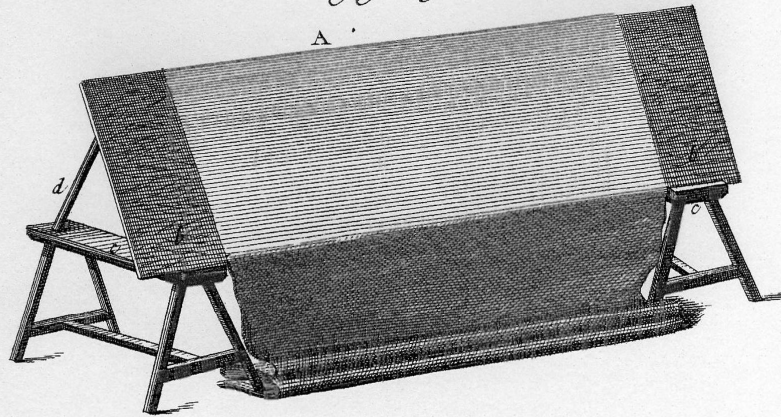
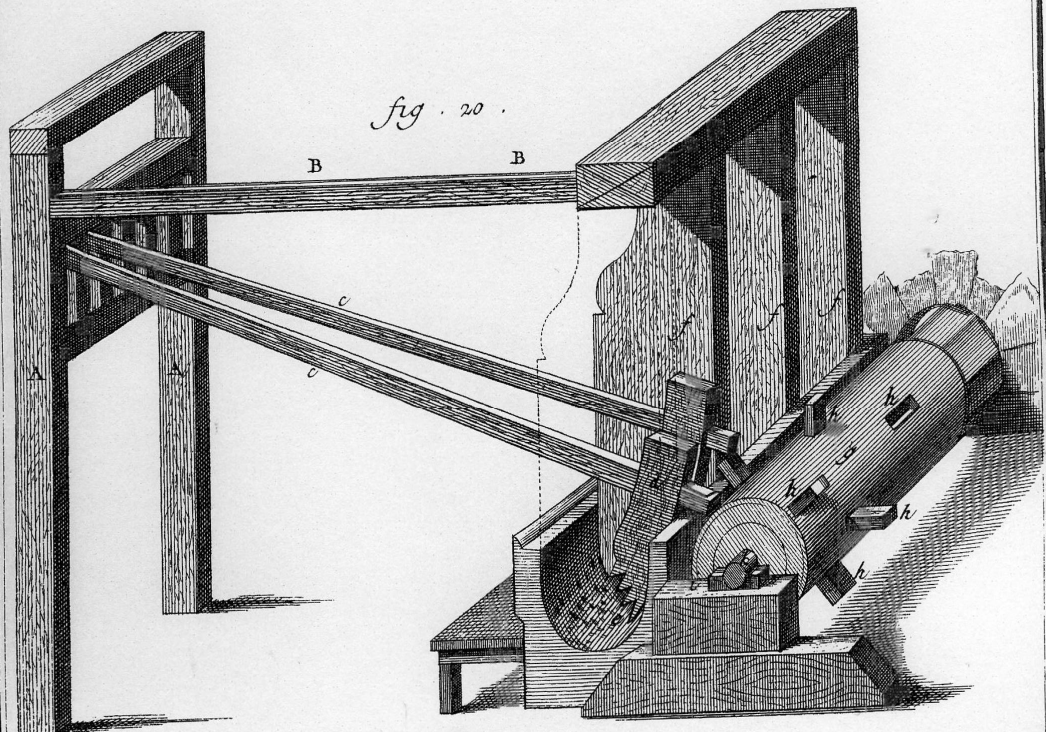
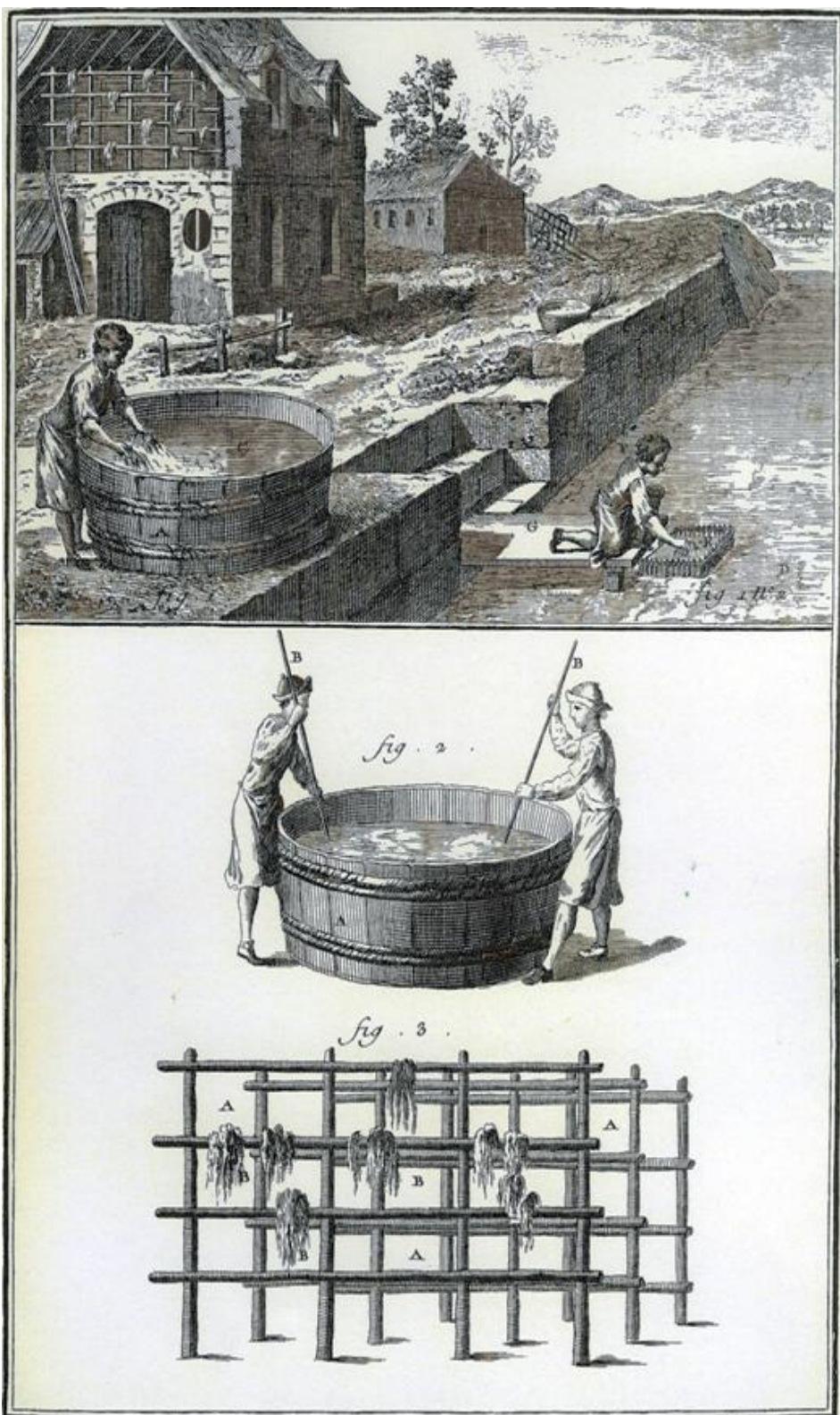
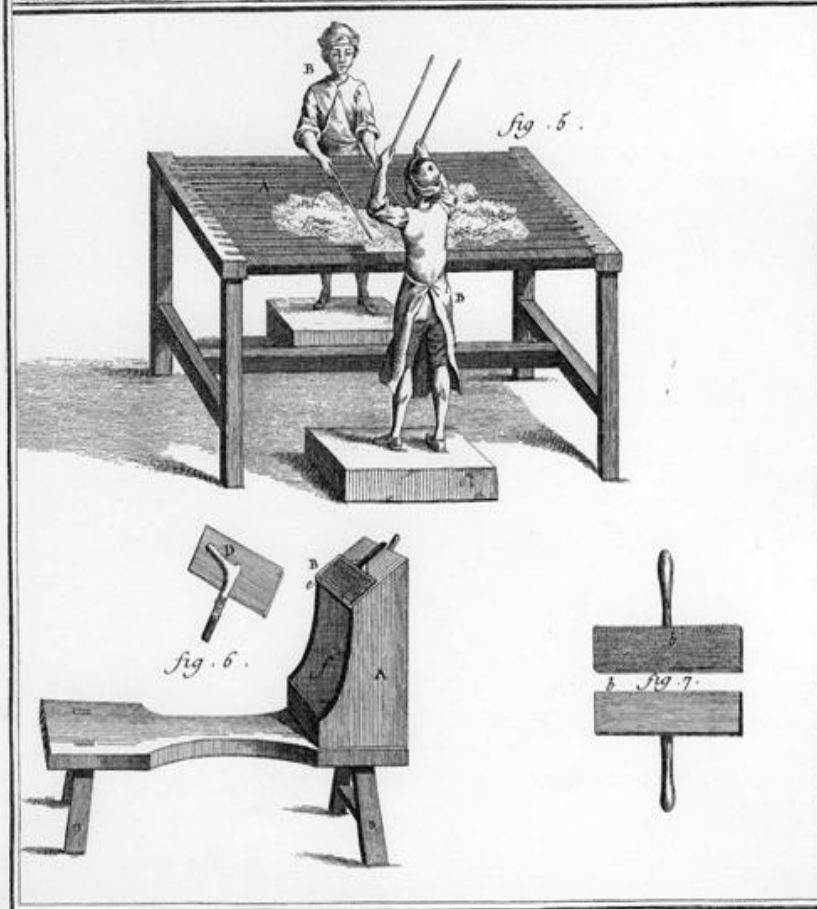
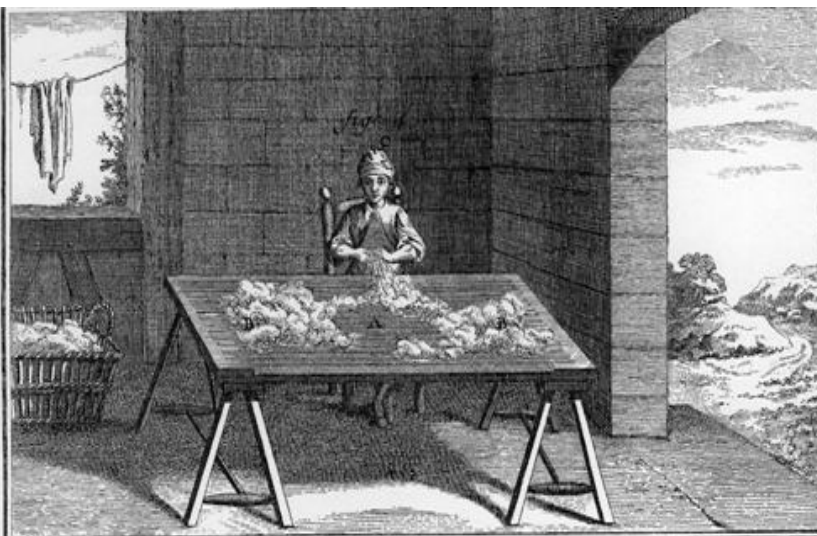

fig. 20.

Draperie.

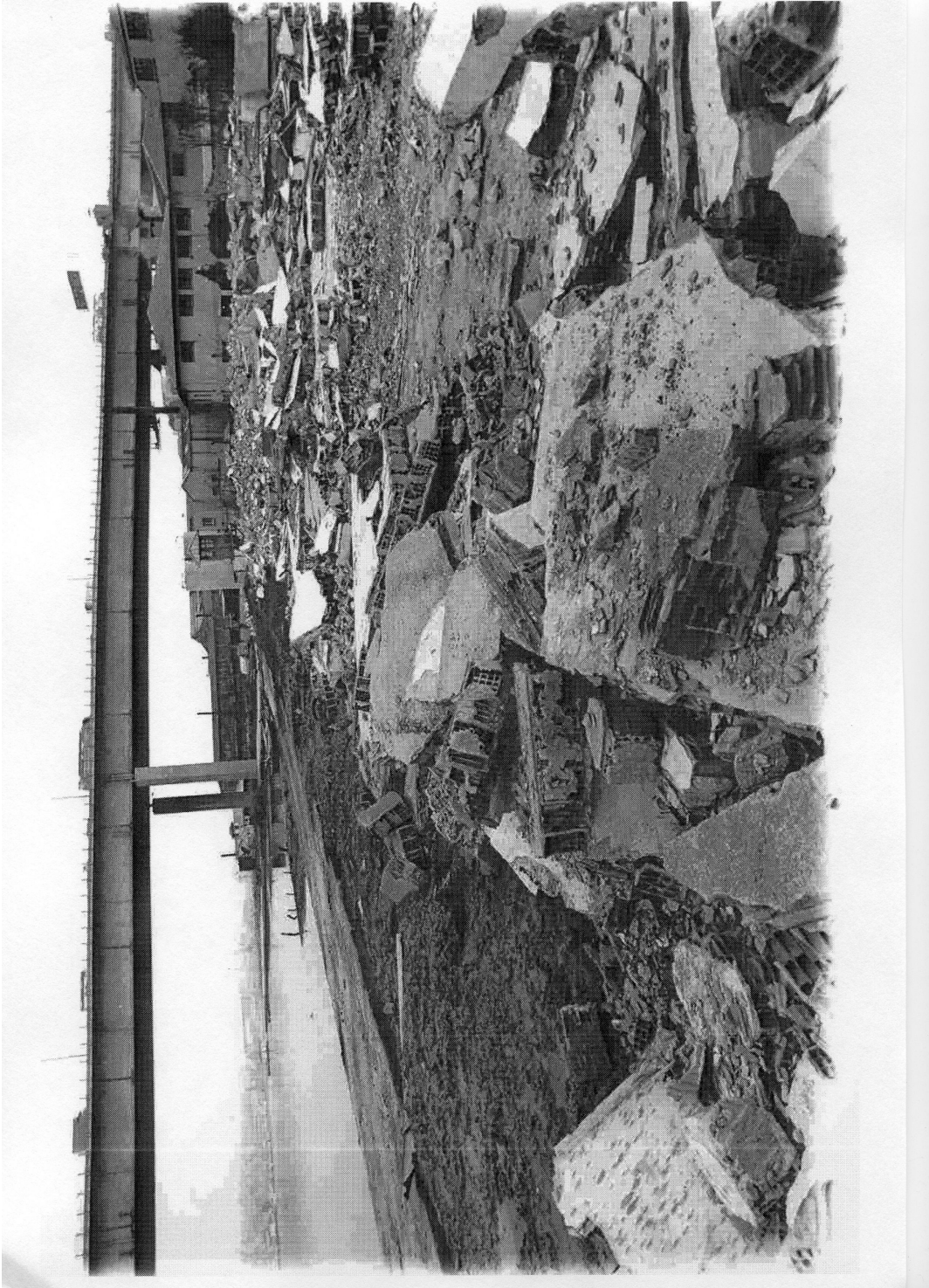
Bernard Neuf.

Ek.2. Feshane Fabrikası :Yıkımlar ve Restorasyon

Feshane Fabrikasıyla ilgili fotoğraf ve belgelerin sağlanmasındaki katkılarından dolayı Eyüp Belediyesi Kültür İşleri Müdürü Sayın İrfan  alışan’a teşekkür ederim

Fotoğraf: Kazım Zaim

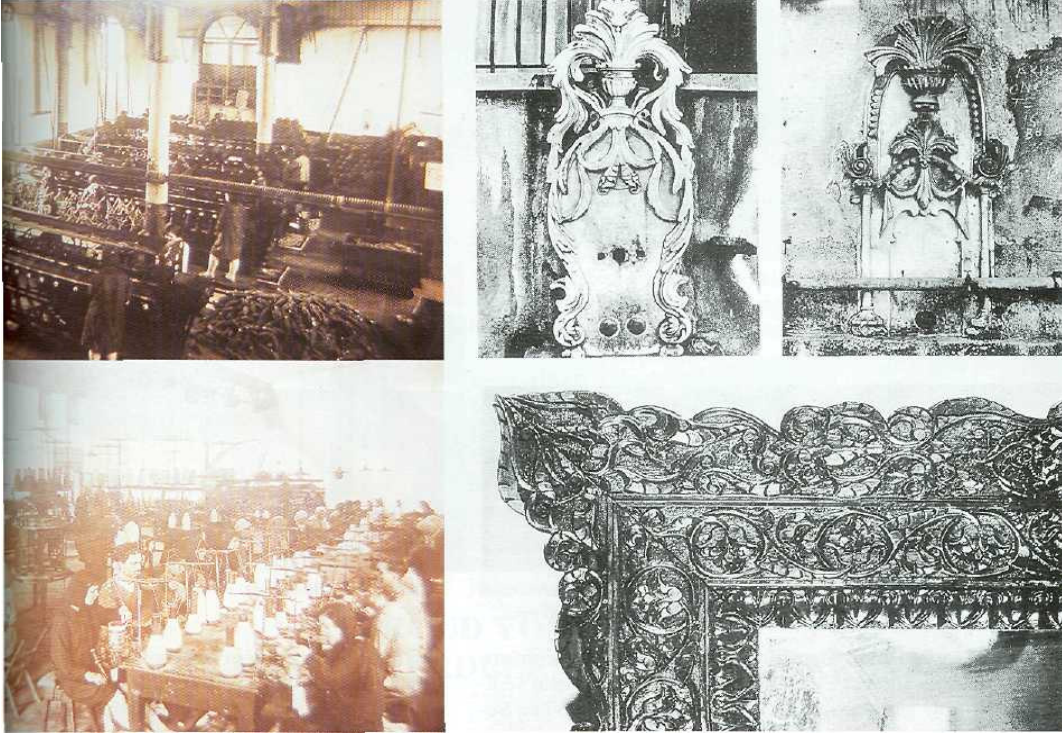

Restorasyon amaçlı yıkımın ardından Feshane Fabrikası alanı

Fotograf:Kazım Zaim

Cümle kapısı mermer süslemeleri

Feshane Fabrikasının 20.yüzyılın ilk yarısındaki çalışma ortamı ve fabrikanın orijinal kendine has iç ve dış dekorasyonundan örnekler

Kaynak:Tasarım Dergisi, “Geçmişten Bugüne Feshane- Eyüp Sultan

Feshane Binası İşlevsel Dönüşüm Projesi”,Sayı 103 Temmuz-Agustos 2000,s.103

Restorasyon sonrası tuğralı yazısıyla Feshane'nin "Cümle Kapısı"

Kaynak:Tasarım Dergisi, "Geçmişten Bugüne Feshane- Eyüp Sultan Feshane Binası İşlevsel Dönüşüm Projesi",Sayı 103 Temmuz-Agustos 2000,s.103

**Ek 3.Feshane Fabrikasıyla ilgili Arşiv
Belgeleri**

Ma'lûm-ı âlîleri olduğu ve diğer takrîr-i çâkirânemle ifâde kılındığı vechile bi-inâyetihî teâlâ Dersaadet'de fes i'mâlî husûsu sâye-i hümâ-pâye-i şâhânede matlûba muvâfık vücûda geldiğinden amelenin gönden güne teksîri lâzım gelerek Cündî Meydanı'nda kâin eski Feshânenin mahv ve isbât sûretiyle mümkün mertebe tevsî' ve ta'mîri irâde-i seniyyeleri iktizâsından olmağın Ebniye-i Hassa Müdürü Efendi bendeleri tarafından mutefennin halîfe ve neccâr kalfaları ta'yîniyle keşf ve tahmîn olundukda elzem olup iki yüz elli bin kuruş masrafla yaptırılacak mahalleri altı mâhdan sonra tecemmu' edecek ameleye kifâyet etmeyerek yine âhar mahallin tedârîki lâzım geleceğinden masârıf-ı mezkûre heder olacağı tebeyyün eylemiş ve cemî' zamânda ale'l-husûs böyle vakt-i müzâyakada sıyânet-i mîrî farîzasına riâyet olunması matlûb ve mültezem olduğuna binâen masârıf-ı kalîle ile isti'mâlî kâbil olacak bir münâsib mahallin tedârîki lede't-taharrî Eyübde Defterdar iskelesinde kâin Atik Sultan Sarayı el-hâletühâzihî hâlî ve i'tibârdan sâkıt olduğundan bi-lutfihî teâlâ ileride sâye-i şâhânede müstakillen bir fes fabrikası inşâ etdirilinceye kadar âdiyet olmak üzere saray-ı mezkûrda fes i'mâl olunması hâtır-ı çâkerîye gelerek devletlü Serasker Paşa hazretlerine lede'l-ifâde müşârünileyh hazretleri dahi şimdilik saray-ı mezkûru tensîb ve devletlü müşîr paşa hazretlerinden bi'l-istîzân saray-ı mezkûra varılıp isti'mâle kâbiliyeti olup olmadığı muâyene olunmasını tasvîb etmeleriyle ol vechile istîzân kılınarak müdür-i mûmâileyh bendeleriyle saray-ı mezkûre gidilip zîr ve bâlâsı muâyene olundukda bazı mahalleri fenâ-pezîr olmuş ve bir taraftan olmakda ise de derûnunda gündüz amelenin oturup iş işleyecek sağlam mahaleri lüzûmundan ziyâde olup ancak amle-i mezkûreden bekar takımının gecelerde saray-ı mezkûrda kalıp yatmaları câiz görülmeyerek ayrıca birmahalde beytûtetleri lâzımeden ve saray-ı mezkûrun müteferruâtından olup hâricinde olan Paşa dâiresiyle teberdârân ve aşçıyân dâireleri münhedim olarak kâbil-i süknâ olmadıklarından zikr olunan teberdârân dâiresi arsasında koğuş sisteminde? birkaç tahtânî odanın inşâsı ehemmm görünmekle müdür-i mûmâileyh ma'rifetiyle masârıf-ı ebniyesi ve saray-ı mezkûrun damlayan mahallerinin kiremiti taklîbi ve su yollarının ta'mîri elli altmış bin kuruş masârıfla vücûda geleceği tahmîn olunmuş olduğuna ve el-hâletü hâzihî fes i'mâlîne saray-ı mezkûrdan gayrı münâsib mahall olmadığına mebnî zikr olunan eski feshânenin ta'mîrinden sarf-ı nazar olunarak Saray-ı mezkûrun levâzımât-ı muharreresi tanzîm ve tesviye birle sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i cihânânîde müstakil bir fes fabrikası inşâsı müyesser oluncaya kadar âdiyeten saray-ı mezkûrda fes i'mâlî husûsuna ruhsat-ı seniyye istihsâliyle elzem olan sâlifüz'z-zikr koğuş odalarının inşâsı ve su yollarının mehmâ emken ta'mîri ve lâzım gelen mahallerin kiremit taklîbi misillü ta'mîrât-ı cüz'iyenin ru'yeti muvâfık-ı irâde-i aliyyeleri olduğu takdîrde Başmuhâsebeye kayd ile masârıf-ı mezkûre fes fabrikası tahsîsine mahsûb olunmak üzere taraf-ı çâkerâneme sûret ve Mukâta'ât Hazînesine ilmühaber i'tâsı husûsu devletlü Defterdâr Efendi hazretlerine ihâle buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehül-emrindir.

Ömer Lütfü

Harîr Nâzırı Ömer Lütfü Efendi kullarının takrîridir. İnhâ ve tensîb olduğu vechile sâye-i ihsân-vâye-i cihân-bânîlerinde müstakil fes fabrikası inşâ oluncaya kadar Saray-ı mezkûrun ber vech-i tahmîn ta'mîr ve inşâsıyla şimdilik orada fes i'mâlî husûsu rehîn-i müsâade-i mekârim-âde-i hilâfet-penâhîleri buyurulur ise ber minvâl-i muharrer

iktizâsının icrâsı defterdâr efendi kullarına havâle olunacağı mehâtt-ı ilm-i cihân-şümûl-i şehînşâhîleri buyuruldukda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Sah.

İzzetlü Defterdar Efendi

İşbu takrîr atebe-i ulyâ-yı hazret-i şâhâneye lede'l-arz inhâ ve tensîb olunduğu üzere bi-mennihî te'âlâ ileride müstakil fes fabrikası inşâ oluncaya değin saray-ı mezkûr ber-vech-i tahmîn ta'mîr olunarak şimdilik orada fes i'mâl etdirilmek üzere tanzîmine ibtidâr olunması mazmûnunda hatt-ı kerâmet-nutk-ı cenâb-ı mülûkâne zîbâyiş-i bahş-i levha-i sudûr buyurulmağla iktizâ-yı münîfini icrâya himmet eylesin deyü buyuruldu. Fî 19 Za sene [12]45.

Atûfetlü Efendim Hazretleri

Diğer tezkire-i çâkerîde iş'âr ve beyân kılındığı vechile feshâne-i âmirenin altmış beş senesi Martı ibtidâsından Şubatı gâyetine gelince muhâsebesi ru'yet olunmuş ve geri senelerin dahi li-ecli'l-muvâzene mikdâr-ı temettü'âtı kuyûdât-ı mevcûdeye nazaran anlaşılmış olup sâye-i muvaffatiyyet-vâye-i hazret-i şâhânede i'mâlâtın şimden sonra çıkarılacakları evvelki seneler i'mâlâtına vücûhla mürecceh olması esbâbının istihsâline sa'y ve ikdâm olunmakda olduğu misillü ba'zı mertebe olunan rivâyâta göre evvelki senelerde gerek i'mâlât ve eşyâda ve gerek temettü'ât-ı vâkı'ada bir gûne hîle ve sirkat olup olmadığı dahi anlaşılmak ve bi-mennihi teâlâ bundan böyle ileri senelerde dahi vukû' bulmaması vesâilinin istihsâline gayret ve ihtimâm olunmak icâb-ı hâl ve maslahat ve farîza-i zimmet-i memûriyetden görünmüş olup evvelâ işbu hîle ve sirkat maddesi Feshâne-i âmire memur ve hademelerinin irtikâbından neşet etmiş bir keyfiyet olacağı ve sıhate makrûn olduğu sûretde bunların ahvâl ve harekât-ı sâbıklarına kesbi vukûf ve itlâ' ile tebeyyün edeceği rehîn-i rütbe-i bedâhet olmasıyla Feshâne-i âmirenin mevâdd-ı i'mâlâtı ve o makûle hîle ve sirkat gibi şeylerin vukû' ve adem-i vukû'u ve usûl-i sâbika ve hâliyesini hîn-i me'mûriyet-i çâkirânemden ve bazı zemin ve zamân ile zikr olunan memur ve hademelerden münferiden bi'z-zat ve bi'l-vâsita defa'âtle suâl ve istiknâh ve sâir bazı erbâb-ı vukûf ve ma'lûmât taraflarından dahi bi'l-münâsebe tahkîk ve istizâh olunup çünkü Feshâne-i âmirenin Hazâin-i Celile gibi usûl-i defterîsi rûznâçeçisi ma'rifeti ve hâriçden mübâyaa olunup oraya giren eşyânın ve çıkarılmakda bulunan kâffe-i i'mâlâtın cins ve nev'ine göre zabt ve muhâfazası başka başka memurları ma'rifetleriyle icrâ olunmakda ve hangi nev' şey birmahalden diğer mahalle verilse bâ sened alınıp verilmekde olduğuna ve usûl-i müessesesi iktizasınca meselâ bir kıyye yapığının hîn-i tathîrinde ne mikdâr eksilir ve çarhlarda dolaşıp tekmi oluncaya kadar ne kadar iplik hâsıl olup ve bir kıyye iplikden kaç adet fes çıkar ve i'mâlâtın mikdârına göre envâ' boya ve sabun ve eczâ-yı sâire-i ma'lûme ne mikdâr sarf olunmak iktizâ eder ve bunların ne kadar i'mâliye masârıfı vukû' bulur cümlesi mazbût ve ma'lûm olan mevâddan bulunduğuna binâen Feshâne-i âmire derûnunda mevcûd i'mâlât ve eşyâ-yı sâireye kimesne tarafından bir gûne hîle ve fesâd sığıştırmak mümkün olamayacağı ve şâyed vukû'u takdîrinde dahi pek tez ma'lûm olabileceğ i ve fakat muktezî olan kâffe-i yapığı ve eşyâ ve levâzımât ve sâir âlât ve edevât öteden beri fabrikatör Avanis ma'rifetiyle celb ve mübâyaa olunmakda olduğundan Feshâne-i âmireye teslim oluncaya kadar vereceği fiyât ve göstereceği masârıfâtıdan başka evveliyâtına vukûf ve ma'lûmâtı olmadığı cümle-i ifâdât-ı vâkı'adan anlaşılmış ve bunlar sırasında merkûm Avanis dahi tekrar be-tekrâr celb ile mübâyaa'ata dâir ve sâir husûsât kendisinden lede'l-istifâsr Feshâne-i âmirenin usûl ve nizâmât-ı dâhiliyesinde olan sûret-i ifâdesi ifâdât-ı sâireyi tamâmıyla tasdik edip ibtidâdan beri vâkı'an kâffe-i mübâyaa'at kendi eliyle olduğunu dahi beyân eyledikten sonra bu vechile defa'âtle tahkîk ve istifşârdan murâd zannederim Feshâne-i âmire hakkında olunan rivâyâtdan neşet eder. Benim dahi iddiâsında olduğum sadâkat sahîh ise keyfiyeti doğrudan doğruya size bildirmekliği farz bilirim deyüp bundan akdem Ömer Lütfü Efendi ma'rifetiyle Feshâne-i âmire icâd olunduğu vakit sâye-i Saltanat-ı Seniyyede i'timâd-ı küllîsi olduğu cihetle her bir husûs ma'rifet-i âcizânemle te'kis olunmak üzere bana

ihâle etmişidi. Sâye-i saltanat-ı Seniyyede sa'y ve ikdam olunarak birkaç sene zarfında gerek Feshâne-i âmire ve gerek Rumeli'de bulunan ağnâm-ı şâhâne gereği gibi ilerilemişken muahharen Feshâne-i âmire mîr-i mîrândan Süleyman Paşa'ya ihâle ve ağnâm-ı mezkûre dahi başkalarına sipâriş buyurularak birkaç seneler mürûrundan sonra tekrâr fabrikatörlüğü memuriyet-i âcizânemde nizâm ve usûlünün nısfından ziyâdesi tenezzül bulmuş ve ağnâm-ı şâhâne dahi telef olarak bütün bütün bitme merkezine gelmişken sâye-i şevket-vâye-i hazret-i şâhânede birkaç senelerden beri evvelkinin birkaç katı nizâmât ve i'mâlâtı ilerlemiş ve ol vakit teslim olunan bin sekiz yüz yetmiş altı re's ağnâm-ı şâhâne bu sene-i mübâreke de yirmi bin re'se bâliğ olmuş olup işbu Feshânenin içinde bulunduğum müddet evvel ve âhir bir akçesini bilerek kimseye çaldırmamış ve kendim dahi sirkat etmemişimdir. Ve Ömer Lütfü Efendi merhûm zamânında İzmir'de sâye-i Saltanat-ı seniyyede Avrupa ile hayli ahz ve i'tâ ederek ticâretçe i'tibâr kazanmış olduğum cihetle levâzımâtın cümlesini mübâyâ'a ve celb eder idim. Kâffesinin bahâ ve mikdârı Feshâne-i âmirede mukayyedir. Bu husûs ve gerek Feshâne-i âmireden dolayı hakk-ı âcizânemde rivâyet olunan sâir şeyler her ne sûretle olabilir ise tahkîk ve tecessüs olunup mübâyâ'âtda vaktine göre bir güne fâhişlik ve mevâdd-ı sâirede bir sûretle hîle ve fesâd ve sirkatim tebeyyün ve tahakkuk eder ise hakk-ı âcizânemde ne dürlü mücâzâtın icrâsı tensîb buyurulur ise cümlesine râzıyım zîrâ bir vakitten beri hakk-ı âcizânemde söylenilen iftirâlar derecesiz nâmusuma dokundu. Kendi hâlimce nâmusumu vikâye eder Saltanat-ı Seniyye'nin bir ednâ bendesiyim. Lütfen ve inâyeten tahkîk buyurulup zuhûr edecek kabâhatime göre te'dîbim icrâ buyurulsun. Ve bir şeyim zuhûr etmediği halde bilâ-sebeb böyle bir âciz kulunun iftirâ altında kalıpta i'tibârına hâlel gelmesine velî-ni'met-i bî-minnet efendimiz hazretlerinin merhamet ve ihsân-ı şâhâneleri dahi bir vechile râzı değildir. Beyhûde beyne'l-emsâl şu mahcûbiyyetden kurtarılacak nâmus-ı âcizânemin ikmâl buyurulması hakkında lutf ve merhamet-i şâhâneye yüzümü ve gözümü yerlere sürerek niyâz ve ricâ ederim deyü uzun uzadıya beyân-ı hâl eylemiş olup eğerki merkûmun işbu ifâdâtıyla iktifâ olunamaz ise de Feshâne memurlarından merkûm hakkında bazı nefsâniyyet ve garazı olanlar dahi aleyhinde olarak hîle ve sirkate dâir bir madde-i mahsûsa gösteremeyip rivâyât-ı vâkı'aları hissiyât merkezinde bile olamayarak zanniyâtdan ibâret görünmüş ve bundan mâa'adâ Feshâne-i âmirenin asıl i'mâlât sermâyesi dokuz bin dokuz yüz elli bir kese şu kadar kuruş olarak senevî görülecek temettü'ât i'mâlât-ı vâkı'anın mikdarına ve işbu i'mâlât dahi mârrû'z-zikr sermâyenin kemiyyetine göre olacağı ve ba'zı erbâb-ı vukûf ve ticâretin ifâdâtına nazaran bu misillü fabrikalarda ve sâir yerlerde çıkarılan emti'a ve i'mâlâtdan usûl-i ticâretçe sermayesine nisbet yüzde yirmi ve nihâyet otuz temettü' hâsıl olageldiği ya'ni sâlifü'z-zikr dokuz bin dokuz yüz elli bir kese şu kadar kuruş sermâyeden yüzde yirmiden bin dokuz yüz şu kadar ve otuz hesâbıyla iki bin dokuz yüz şu kadar kese akçe temettü' olmak tabî'at-i maslahatdan idüğü ve bazı me'mûl ve usûlden pek aşırı ziyâde temettü' olması mesbûk ise de dâimî olmayarak bu dahi fevka'l-âde ve nâdir olacağı anlaşılıp ancak Rabbimiz teâlâ ve tekaddes hazretleri ömür ve şevket-i hazret-i şâhâneyi rûz-ı efzûn buyursun. Sâye-i şevket-vâye-i hazret-i şâhânede Feshâne-i âmirenin sâlifü'z-zikr sermâyesinden hâsıl olan temettü'ün mikdârı ekser senelerde asıl sermâyenin nısfına karîb olduğuna nazaran temettü'âtdan rivâyet olunan sirkat maddesine tamâmıyla sahîh denilemeyeceği ve bi-mennihî teâlâ bundan böyle derece-i nihâyede sarf-ı mâ hasal kadarı olunarak i'mâlât ve sürümünün usûl ve fûrû'u tasavvur ve istîzân-ı küllisi vechile yoluna konulduğu ve bi-lutfihî teâlâ sermâyesi dahi tezâyüd bulduğu halde bunun birkaç katı temettü'ât görüleceği ve mülk

ve milletçe muhassenât-ı külliyesi hâsıl olacağı vâzihadan ve bununla berâber Avrupa'dan ve mahall-i sâireden celb ve mübaya'a olunan eşyânın dahi yalnız merkûm ma'rifetiyle olmayıp cânib-i nezâretten dahi celb ve mübaya'a ve konturatolarına ihâle-i enzâr dikkat ve i'tinâ kılınması farîzadan bulunmuş olmağla ibtidâ-yı memûriyet-i çâkirânemden beri âiczâne sa'y olunmakda olduğu misillü ba'de-ezin dahi sâye-i şevket-vâye-i hazret-i cihânbanîde bu husûsa sarf-ı mâ-hasal liyâkat olunacağı ve derûn-ı Feshâne-i âmirede çuka i'mâlâtının dahi üç bin şu kadar kese akçe sermâyesi olup fakat bunun hîn-i bedâetden berü muvâzene-i i'mâlât henüz yoluna girmediği cihetle şimdiye kadar muhâsebâtı görülmemiş ve el-hâletü hâzihî derdest ru'yet bulunmuş olduğundan keyfiyetin bundan böyle arz ve takdîm kılınacağı ve sâye-i muvaffakiyet-vâye-i hazret-i şâhânedan zikr olunan fes husûsu ber vech-i matlûb yoluna girdikten sonra işbu çuka maddesi dahi ileriledilerek muhassenât-ı me'mûlesinin kâmilten meydâna çıkarılmasına ikdâm olunacağı mehâtt-ı ilm-i âlîleri buyuruldukda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 29 S. sene [12]67

DEFTER no 37 s.18/b 1267/1851

Beş yüz adedi fî-yi mezbûr üzere Asâkir-i Muntazama-i Bahriye'ye ve kırk altı bin beş yüz on beş adedi dahi envâ'ına göre beheri otuzar ve yirmi beşer ve yirmişer ve finoları yedişer ve sekizer kuruş fiyatla derûn-ı Feshâne-i Amire'de ve fes furuhtuna mahsûs dükkanlarda ve terpuşçu esnâfî dükkanlarında satılmış olduğundan fiyat-ı muharrere üzere esmân-ı hâsılasından asıl sermâyeleri fûrû-nihâde ve mahsûb olunarak lede'l-muvâzene dört bin ikiyüz otuz bir kese akçe küsür üç yüz doksan beş kuruş temettü'ât-ı seniyye hâsıl ve Feshâne-i Amire malı olarak Hayrabolu'da ra'y ve idâre olunmakda olan ağnâm-ı şâhânenin iki yüz altmış dört senesi rûz-ı kasımından altmış beş senesi rûz-ı kasımına değin bir senelik hasılâtından masârîfâtı lede't-tenzîl husûle gelen yirmi yedi kese küsür üç yüz on üç buçuk kuruş dahi zamm birle temettü'ât-ı seniyye-i mezkûrenin yekûnu dört bin ikiyüz elli dokuz kese akçe küsür ikiyüz doksan kuruşa resîde olmuş ve meblağ-ı temettü'ât-ı mezkûrenin bin yedi yüz yirmi yedi kese küsür altmış kuruşu sâye-i müceddit-vâye-i hazret-i şâhânede derûn-ı Feshâne-i Amirede îcâd ve ihtirâ' olunan çuka Fabrika-i Hümâyûniyçün Avrupa'dan celb kılınan ba'zı âlât ve edevât ile fes örecektir ve perdaht edecek envâ' makinelerin ma'a masârîf bahâları ile mahallerine vaz'îye masârîfâtına sarf ve i'tâ olunup bâkîsi olan iki bin beş yüz otuz iki kese akçe küsür yüz kırk dokuz kuruş temettü'ât-ı seniyyenin beşyüz otuz iki kese akçe küsür yüz kırk dokuz kuruşu sâye-i âtıfet-vâye-i hazret-i pâdişâhîde fes ve çuka i'mâlatının bir kat dahi ilerlemesi ve şimdiki gidişe göre sermâyeleri olan mebâliğin cesâmet-i fabrikaya nazaran azca olması hasebiyle mezkûr beşyüz otuz iki kese akçenin kırk dokuz kesesi fes sermâyesine ve dört yüz seksen üç kesesi çuka sermâyesine zam birle fes sermâyesinin on bin ve çuka sermâyesinin dahi dört bin dört yüz kırk bir kese akçeye iblâğları zımında tevkîf birle kusur kalan iki bin kese akçe temettü'ât-ı seniyye mübâret ve mu'âllâ hâk-ı pây-ı tûtiyâ-sây-ı hazret-i zıllu'llâhîye takdîm kılınmış ve işbu muhâsebeğe değin fesh ve çuka i'mâlatı zımında feshâne-i Amire üzerinde on üç bin dokuz yüz on kese akçe küsür yüz on dört buçuk kuruş sermâye-i hümâyûn akçesi olduğundan mukaddem ve muahhar Feshâne-i Amireye azîmet birle fes ve çuka ve yapağı ve eşyâ-yı sâire anbarları birer birer mu'âyene olunarak defter etdirildikde ma'a mevcûd-ı feshâ ve çuka eşyâ-yı mevcûde bahâları ma'a ziyâdetin sermâye-i hümâyûn-ı mezkûr ile karşılaşmış ve bunların iki kıt'a hülâsa defterleri manzûr-ı âlî-i cenâb-ı şehriyârî buyurulmak üzere takdîm kılınmış olmakla muvâfık-ı emr ve irâde-i seniyye-i hazret-i şehriyârî buyurulur ise Hazîne-i Hâssa-i Şehriyârî buyurulur ise Hazîne-i Hassa-i Hümâyûn Muhâsebesine bi'l-kayd iktiza eden sûret-i muhâsebe ve ilmühaberinin terkîmine ibtidâr kılınacağı ve Feshâne-i Amire malı olmak üzere Hayrabolu ve Filibe civârlarında ra'y ve idâre etdirilmekde olan ağnâm-ı şâhânenin iki yüz elli sekiz târîhinde yekûnu üç bin yüz yirmi üç re's ıspanya ve bin altı yüz yetmiş bir re's melez ve iki bin beşyüz yirmi altı re's yerli kıvrıcık cinsinden ibâret olup sene be sene amelmânde ve ihtiyâr olanları ve işe yaramaz yerli cins erkek kuzuları furuht ve a'lâ tevellüdât mevcûda zamm olunarak ve altmış üç senesinde bulunan sekiz

bin yedi yüz doksan altı re's erkek melez ve yerli kıvırcık ağnâmı dahi bütün bütün furuht birle yerine yüz elli re's ince tüylü a'lâ İspanya koçu mübâya'a ve ilâve kılınarak geçen altmış beş senesi rûz-ı kâsımında gayr-ı ez mürde ve furuht ma'a koç beş bin yedi yüz kırk sekiz re'si asıl İspanya ve on bin dört yüz kırk dokuz re'si İspanya melezleri ki cem'an on altı bin yüz doksan yedi re's ağnâm-ışâhâne mevcûd olup içlerinde bir dâne yerli kıvırcık ağnâmı kalmamış ve işbu sene-i mübâreke de vâki' olan tevellüdâtı dahi bundan böyle ru'yet olunacak muhâsebe de zamm kılınacak idüğünden saye-i feyz-vâye-i hazret-i şehinşâhîde asıl İspanya cihsi olmak üzere ağnâm-ı şâhânenin yekûnu yirmi bin re'si tecâvüz edeceği vâzıhadan bulunmuş ve bunun muhâsebe hülâsası dahi başkaca bi't-terkîm takdîm birle mikdâr-ı temettü'âtı bend-i evvelde muharrer Feshâne-i Amire temettü'âtına idhâl kılınmış olduğu cânib-i Nezâret-i Celîle-i Hazîne-i Hâssa-i şâhânenin arz olunan istîzân tezkiresinin bend-i evvel ve sâlisde muharrer olarak tezkire-i mezkûre ile muhâsebe defterleri enzâr-ı ma'âlî-âsâr-ı cenâb-ı cihânbanî buyurulmuş ve istîzan olunduğu vechile icbâtının icrâsı müte'allik ve şeref-sudûr buyurulan emr ve irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne iktizâ-yı celîlinden bulunmuş ve mücebince sûret-i muhâsebe ve ilmühaberleri verilmek fermân-ı nezâret-penâhî buyurulmuş olmağın mantûkunca kayd olunup iktizâ eden ilmühaberleri verilmekle Feshâne-i Amire Müdürü Mahmud Efendi ve Fabrikatörü Hoca Avanis taraflarına dahi işbu sûret-i muhâsebe verildi. Fî 8 Ra sene 1267.

Feshâne-i Amire'nin geri senelerde vâki' olan i'mâlât ve medfû'âtı ve ne sûretle ru'yet olunmuş olduğu keyfiyyâtı bilinmek ve bu def'a hesâbı ru'yet olunan iki yüz altmış beş senesi muhâsebesiyle tatbîk olunmak için kuyûda mürâca'at olundukda ikiyüz elli yedi senesinden altmış senesine değin Feshâne-i Amire'de i'mâl olunan kebir feslerin beheri yirmi altı buçuk ve ba'zıları yirmi dört buçuk kuruş küsür akçeye ve yirmi üçer kuruşa mal olarak ol târîhlerde bi'l-cümle Asâkir-i Hassa ve Nizâmiye ve Bahriye-i Hazret-i şâhâneye beher dânesi mama püskül kırkar ve bila püskül olanları otuz yedişer kuruşa verilmiş ve çarşu ve pazarlarda ve fesci dükkanlarında altmış ve elli beş ve kırk ve otuz beş ve ba'zen daha ziyâde ve noksana satılmış ve senevî beşer bin kese râddelerinde temettü' hâsıl olarak onların birer mikdârı sâye-i müceddit-vâye-i cenâb-ı mülûkânede Feshâne-i Amire'de icâd ve ihtirâm olunan çuka fabrikasının destgâh ve âlet ve edevâtı esmânına i'tâ ve birazları dahi fes ve çuka sermâyelerine zam ve mâ'adâları hâk-ı pâ-yı hümayûn-ı hazret-i cihânbanîye takdîm ve esrâ kılınmış ve altmış bir ve altmış iki senelerinde muktezâ-yı irâde-i isâbet-âde-i hazret-i tâcdârî üzere immâl olunan fesler evvelkiler gibi büyük olmayarak başa yakışacak sûrette biraz ufak olmak üzere i'mâl etdirilmiş idüğünden her bir dânesi yirmi iki ve yirmi ve on sekiz kuruş küsür akçeye mâl olunup bi'l-cümle Askir-i Hassa ve Bahriyeye gayr-ı ez tenzîl yirmi dokuzar ve sâir şuna buna otuz beş ve otuz ve finoları on beşer kuruş fî ile satılmak hasebiyle senede üçer bin kese raddelerinde temettü' vâki' olmuş ve altmış üç ve altmış dört senelerinde i'mâlâtın teshîli zımnında ba'zı âlât ve edevât celbinden ve ba'zı mertebe dahi ihtimâm ve dikkatden nâşî i'mâl kılınan feslerin her bir dânesi on yedi buçuk kuruş elli bir akçe ve kırmızı boyanmışları on altı buçuk kuruş on altı akçeye ve ba'zen on altı kuruşa mâl olunarak kezaîk Asâkir-i Hâssa ve Nizâmiye ve

Bahriye-i Cenâb-ı Pâdişâhiye yirmi dokuzar ve sâirlere otuz ve yirmi beşer ve aşağıları yirmişer ve finoları on beşer ve yedişer kuruşa satılıp altmış üç senesinde üç bin dokuz yüz bu kadar ve altmış dört senesinde dört bin yüz şu kadar kese temettü'ât görünüp birer mikdârları kazmir çuka dokunmak için Belçika'dan celb ve ilâve kılınan ba'zı destgâh ve âlât ve edevât bahalarına verilip mâ'adâları hâk-ıpay-ı tûtiyâ-sây-ı cenâb-ı şehinşâhiye takdîm olunmuş ve işbu muhâsebeler keyfiyeti manzûr-ı âlî-i hazret-i şehriyârî buyurulmak üzere hülâsa etdirilerek başkaca arz kılınmış ve bu defa hesâbı ru'yet olunan altmış beş senesinde i'mâl olunan fesler ekserîsi Odesa ve Saksonya ve ağnâm-ı şâhânenin a'lâ İspanya yapağısıyla endâmı matlûba muvâfık olmak üzere i'mâl kılınarak a'lâsının beheri on altışar kuruş küsür akçeye ve aşağısının dânesi dokuz kuruş yirmi dört akçeye ve finosu beş kuruş kırk altı akçeye olarak mümkün mertebe tasarrufâta dikkatle evvelki sene ma'mûlâtına nazaran bunların malları daha ehven ve aşağı çıkıp sâye-i muvaffakiyet-vâye-i hazret-i kîtî-sitânîde ber müceb-i muhâsebe dört bin iki yüz otuz bir kese akçe küsür üç yüz doksan beş kuruş temettü'ât-ı seniyye hâsıl olmuş idüğü ve bi-inâyetillâhi ta'âlâ saye-i muvaffakiyet-vâye-i hazret-i melikdârîde bundan böyle dahi Feshâne-i Amire i'mâlâtı husûsunda teshîlât-ı icâbiyenin icrâsıyla gün be gün daha ziyâde ilerlemesi çaresinin istihsâli farîkadan ve bu husûsu asıl i'mâlâtın tevfir ve teksîri ve sürümünün yoluna girmesi ile merkez-i matlûbe resîde olacağı vâzihadan bulunmuş ve kuyûdâta nazaran çend seneden beri kâffe-i Asâkir-i Şâhâneye ve gerek taşralara i'tâ ve furuht olunan feslerin cümlesi birbiri üzerine beher sene yüz altmış yüz yetmiş bin fesden ibâret olarak bu babda esbâb-ı lâzimesi tekrâr lede't-taharrî çünkü Avrupa cânibinden mukaddem ve muahhar mübâyâ'a ve celb olunmuş olan ma'lûmü'l-aded örme çarhlarının i'mâlâtı bu sene-i mübarekede vücûda gelmiş olduğundan el-hâletü hâzihi Feshâne-i Amirede mevcûd olan vapur kuvveti ve mârrü'z-zikr örme çarhları vâsıtasıyla bi-mennihî ta'âlâ gelecek altmış yedi senesi Martına kadar i'mâlâtın mikdârı tahmînen ikiyüz altmış bir bin altıyüz şu kadar aded fese bâliğ olacağı ve ondan sonra yine bu heyetle senede üç yüz bin aded fes çıkarılabileceği fabrikatör hoca Avanis cânibinden sûret-i ta'ahhüdde ifâde ve beyân olunmuş ve bu vechile sene-i haliye i'mâlâtı olan feslerin beheri geçen seneki feslerden birkaç kuruş dîn masrafla takrîbi olarak on dörderden on üçer kuruşa kadar mal olabileceği ve ileride üç yüz bin aded fes çıkarılacak olduğu sûretde bundan haylice ehven olacağına nazaran saye-i mekârim-vâye-i hazret-i mülûkânede bi'l-cümle Asâkir-i Şâhâneye yirmi dokuz kuruşa verilmekde olan fesler bi-mennihî ta'âlâ gelecek Mart'dan i'tibâren yirmi beşer kuruşa ve Dersaadet'de bulunan fesci ve terpuşçu esnâfi ve taşralara götürecek tüccâr makûleleri ba'zı rüsûmât verecek ve sâyir gûne masrafları dahi vukû' bulacak olduğundan kendilerine dahi bir mikdâr ticâret kalmak ve herkes mübâyâ'asına evvelkinden ziyâde rağbet eylemek üzere bu makûleleri dahi ondalıktan sarf-ı nazarla damgasında fiyât dahi yazılmayarak beheri on beşer kuruşa furuht olunduğu halde yine senevî üçyüz bin fesden tahmîmen üç bin şu kadar kese akçe mikdârı Feshâne-i Amirenin temettü'ü hâsıl olup on bin kese akçe sermâyeye nazaran yüzde otuz râddelerinde temettü' demek olacağı ve sâye-i ma'âlî-vâye-i cenâb-ı mülûkânede suver-i meşrûha vechile i'mâlât-ı mezkûre yoluna girip fiyat-ı mezkûre dahi tenezzül etdiği sûretde kemâliyle tezâyüd-i i'tibârını müceb olarak ileride pek çok

menâfi'-i umûmiyesi görüleceği anlaşılmış ve bi-tevfikihî ta'âlâ bu madde-i nâfi'a bu merkezde dahi bırakılmayıp ya'ni i'mâlât-ı mezkûrenin bundan birkaç kat daha ziyâde teksîriyle memâlik-i mahrûsa-i şâhânenin her bir tarafında ucuz ve ehven bahâ ile furuht etdirilerek temettü'at-ı killiyesinin kesret-i i'mâlât ve sürümünden tabî'atıyla husûle getirilmesi ve sâilinin istihsâli dahi vâcibeden olup ancak Feshâne-i Amire'de mevcûd olan vapur yirmi altı bârgir kuvvetinde olduğundan çuka i'mâlâtıyla berâber sâlifü'z-zikr üç yüz bin aded fes i'mâlâtından fazla i'mâlâta kifâyet etmeyeceğine ve eğerki çuka i'mâlâtı berâber olduğu hâlde vapur-ı mezkûr ile beş altı yüz bin fes çıkarılması mümkün ise de saye-i şevket-vâye-i hazret-i şâhânede vücûda gelerek gün be-gün ilerlemekte bulunan çukanın terki kat'an câiz olmadığı misillü başka vapur ile işledilmek üzere tefrîk olunduğu sûrette dahi masârîfât-ı zâideyi müceb olacağına binâen ikisine birden kifâyet etmek ve külliyyetlü i'mâlât çıkarılmak üzere Feshâne-i Amire'nin vüs'at-ı mevki'iyyesine göre elli beş bargîr kuvvetinde Avrupa'dan müceddiden bir aded vapur celb olunmasına lüzûm görünmüş ve işbu vapurun buraya vusûlüyle mahalline vaz' ve i'matına başlanıldıktan sonra çıkaracağı külliyyetlü i'mâlâtın layıkıyla sürülmesi zımnında Anadolu tarafında İzmir ve Adana ve Beyrut ve Şam-ı Şerif ve Haleb ve Bağdat ve sivas ve Trabzon ve Rumeli cânibinde Edirne ve Filibe ve Manastır ve Yanya ve Selânik ve Yenişehir ve Sofya ve Vidin ve Ruscuk ve Arna gibi cesîm şehirlerde birer münâsib mahaller tahsîs ve küşâd etdirilmesi muhassenâtından olup bi-mennihî ta'âlâ şu sûret karar-gîr olduğu takdîrde ol vakit beş altı yüz bin ve belki daha ziyade i'mâlât çıkarak ve bir taraftan dahi matlûb vechile sürülerek saye-i ma'âlî-vâye-i hazret-i kîti-sitânîde işbu fes maddesi tamâmıyla başa çıkarılmış ve mülk ve millet hakkında mahz-ı hayr olarak asr-ı ma'âlî-hasr-ı hazret-i mülûkânedenin âsâr-ı celîlesinden olacağı ve temettü'u dahi beş altı bin kese ve ileride daha ziyâdeye varacağı bî iştibâh bulunmuş ve mezkûr vapurun masârîfâtı fabrikatör-i merkûm ma'rifetiyle lede'l-hesab beher bârgir kuvveti takrîbî olarak kırk ikişer liradan üç bin yetmiş üç bin altı yüz şu kadar kuruşa bâlî' olacağı tahmîn olunmuş ve pusulaları dahi takdîm kılınmış olmakla muvâfık-ı emr ü fermân-ı isâbet-nişân-ı cenâb-ı tâcdârî buyurulduğu hâlde bi-mennihî ta'âlâ işbu gelecek altmış yedi senesi martından i'tibâren Asâkir-i Şâhâneye ve taşralara i'tâ ve furuht olunan feslerin bâlâda muharrer olduğu vechile fiyâtının tenzîliyle lüzûmu görünen elli beş bargîr kuvvetinde bir aded vapurun alât ve edevat-ı lâzîmesiyle berâber şimdiden Avrupa cânibine sipariş olunarak celb olunacağı ve masârîfâtının dahi Feshâne-i Amirenin ileride görülecek muhâsebesinde zuhûr edecek temettü'âtından i'tâ ve tesviyesine ibtidâr kılınacağı ve Feshâne-i Amire'nin sâlifü'z-zikr yirmi altı bârgir kuvvetinde olan atîk vapuru dahi a'lâ ve temiz şey olduğundan bu vapur dahi zayi' olmayarak yine böyle bir menâfi'î müceb olacak husûsda kullanılmak münâsib olacağından cedîd vapurun vürûdunda bu husûs dahi bi'l-etrâf mütâla'a olunarak ol vakit mübâret ve mes'ûd atebe-i aliyyetü'l-mertebe-i cenâb-ı mülûkâneden istîzân kılınacağı Feshâne-i Amire muhâsebesine dâir cânib-i Nezâret-i Celîle-i Hazîne-i Hassa-i Şâhâne'den arz olunan istîzân tezkiresinin bend-i sânisinde muharrer olarak tezkire-i mezkûr ile muhâsebe defterleri enzâr-ı ma'âlî âsâr-ı cenâb-ı cihânbanî buyurulmuş ve istîzân olunduğu vechile icâbâtının icrâsı müte'allik ve şeref-sudûr buyurulan emr ü irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâne iktizâ-yı celîlinden bulunmuş

ve mûcebince sûret-i muhâsebe ve ilmühaberleri verilmek fermân-ı nezâret-penâhî buyurulmuş olmağın mantûkunca Hazîne-i Hassa Muhâsebesine kayd olunup husûsât-ı sâirenin sûreti muhâsebesi ve diğ er il m haberleri verilmekle keyfiyet ma l m olmak için Feshâne-i Amire ruzn mcesine dahi işbu ilmühaber verildi. F  8 Ra sene 1267.

B.O.A HH. FESHANE NO: 41 S. 23/a 1274.8.1

Feshâne-i Amire ile Zeytinburnu'nda kâin fabrika-i hümayunun idare-i askeriye terki veyahud cünûd-ı cenâb-ı mülûkâne için mübâyâ'a olunacak eşyânın tenzîl-i fiyatı hakkında şeref-sudûr buyurulan emr ve fermân-ı ihsan-beyân-ı cenâb-ı mülûkâne muktezâ-yı münîfi üzere îcâb-ı hâl zât-ı vâlâ-yı sadâret-penâhî ve dvletlü kaymakam paşa hazretleriyle lede'l-mütala'a zikr olunan fabrikaların tağyîr-i idâresinde bazı mertebe müşkilât görünmesine ve maksad-ı aslî eşyâ-yı askeriye tenzîl-i fiyatı maddesi bulunmasına binâen ol bâbda verilen karar üzerine Hazîne-i Hassa idaresinde işbu tenzîl-i fiyat maddesini tesviye etmek üzere devâir-i askeriye memurlarından mürekkeb teşkîl olup bir müddetden beri bunun tedkîkat ve müzâkerâtıyla meşgûl bulunan komisyondan kaleme alınan mazbata i'mâlâtın muvâzenesini ve fiyatlarını mübeyyin pusulalar ve ma'mûlât nümûneleri ile berâber manzûr-ı ma'âlî-mevfûr-ı cenâb-ı mülûkâne buyurulmak üzere arz ve takdîm kılındı. Meâllerinden müsteban olduğu üzere asâkir-i cenâb-ı mülûkâne için i'mâl olunan fesler şimdiye kadar yirmi ikişer buçuk kuruş fiyat ile verildiği halde beherinden sekizer buçuk kuruş tenzîl olunarak on dörder kuruş ve çukanın fiyatı yirmi yedi ve otuz kuruş iken birinden on buçuk ve diğerinden on üç buçuk kuruş noksanına olarak verilen nümûne vechile beher zirâ'ı on altışar buçuk kuruşa tenzîl olunmuş ve pamuğun ucuz vaktinde bezin fiyatı olan dört buçuk kuruşdan dahi şimdi pamuk fiyatının fevka'l-âde terakkîsi cihetiyle bere zirâatından onar para indirilerek dört kuruş on paraya kararlaştırılmış ve bu fiyatlar bilâ temettü' fabrikalarda kaç kuruşa mal olunmuş ise ondan dahi birer mikdâr noksan görünmüş olduğundan işbu noksâna karşılık olarak levâzımâtın vakit ve zamânıyla mahallerinden tedârik ve mübâyâ'asıyla ve memûrîn ve amelenin ve maaş ve ücretlerinin mümkün mertebe taklîliyle hâsıl olacak tasarrufdan uyuşturmak üzere Feshâne-i Amire masârifâtı top yekûnundan şehriye on beş bin kuruşun tenzîl olunması ve bez fabrikasında dahi her türlü tasarrufâtın icrâsıyla tehvîn-i masârifâ kemâ yenbagî dikkat kılınması ve işbu bilâ temettü' ve heven sûretde verileceği cihetle anbarlara teslim olundukça esmânının hâricden mübâyâ'a olunacak eşyâ misillü birazının peşin ve kusûrunun münâsib takâsite rabt olunarak vakit ve zamânıyla i'tâ eylemesi sûretleri tezekkür olunmuş ve işbu fiyat-ı cedîde hesâbı üzere senevî yüz seksen bin adet i'tibârıyla yalnız fesden üç bin kese ve yüz elli bin zirâ' i'tibâr olunur ise çukadan dahi daha ziyadece ya'ni cem'an altı bin keseden ziyâde tenzîlât vukû' bulacağından ve işbu tenzîl-i fiyat maddesi dahi levâzımât-ı askeriye ehven sûretde tedâriki emrinde bir inâyet-i cedîde olmağla muvâfık-ı emr ve fermân-ı hümayûn-ı cenâb-ı şehinşâhî buyurludğu hâlde ber müceb-i mazbata iktizâ-yı hâlin icrâsına mübâderet olunacağı Mâbeyn-i Hümayûn Nezâret-i Celîlesi cânibinden bâ tezkire lede'l-istîzân husûsât-ı mezkûrenin ber müceb-i mazbata icrâ-yı mukteziyyâtı şeref-sunûh ve sudûr buyurulan emr ü fermân-ı me'âlî unvân-ı cenâb-ı cihânbanî iktizâ-yı âlisinden bulunduğu cevâben iş'âr buyurularak iktizâsı muhâsebeden lede's-suâl keyfiyet irâde-i seniyye bi-ibâretihâ Hazîne-i Hassa Muhâsebesine kayd ile asâkir-i hazret-i şâhâne için mübâyâ'a olunacak fesin beher adedi on dörder ve çukanın beher zirâ'ı on altışar buçuk ve bezin dörder kuruş onar paraya yetmiş dokuz senesi Kanun-ı sâni ibtidâsından i'tibâren tenzîl bulunduğu ma'lûm olmak üzere dâr-ı şûrâ-yı askerî cânibine ve Bahriye ve Tophâne-i Amire meclisleriyle Nizâmiye ve Tersane ve Zabtîye muhâsebelerine ve Feshâne-i Amire Ruznâmçesine ve Basım Fabrikası cânibine ilmühâberlerinin tahrîri husûsu

derkenar olunarak mûcebince ilmûhaberleri yazılmak fermân-ı nezâret-penâhî buyurulmağın mûcebince kayd olunup zikr-i âtî mahallere ilmûhaberleri verilmiştir. Fî 10 Ş. sene 80 ve 8 Kanun-ı sani sene 1279.

Dâr-ı Şurâ-yı Askerî cânibine kıt'a: 1, ½ Nizâmiye Muhâsebesine

Bahriye meclisine kıt'a: 1, ½ Tersane-i Amire muhâsebesine

Tophâne-i Amire Meclisine kıt'a: 1, ½ Tophâne-i Amire muhâsebesine

Zabtiye muhâsebesine kıt'a: 1, 1 Basma Fabrikası cânibine, 1/3 Feshâne-i Amire Ruznâmçesine

Ek.4 Fes İmali üzerine

C. AS. 52095

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'ye iktiza eden feslerin Memâlik-i Mahrûsada i'mâli irâde-i hasenesine mebnî Dersaadet'de fes i'mâli husûsu İhtisâb Emîni sâbık Mustafa Efendi kullarına mukaddemâ sipâriş buyurulmuş olduğundan şimdiye çek Tunus ve Mısır ve Efrenc fesi olarak vürûd eden feslerin dahi zâbitân için mübaya'a ve i'tâsı ve muahharen damgalanması husûsuna girişerek fes nâzırı ünvânı şâyî'ası virmişidi. Ve Dersaadet'e vürûd eden ecnâs fesler mûmâileyh tarafından bilâ harc damgalanmakta ise de mübâyâ'âtının fiyatı sıhhatiyle ma'lûm olamadığı ve i'mâl eylediği fesler Bursa ve Edirne ve Selanik'de yapılmakta olan feslerden aşağı idüğü ve fiyatını mübeyyin vaz'-ı damga edildiği fesleri tamgası fiyatından dûn bahâ ile müşterileri mübaya'a eylemekde ve bu vechile damga maddesi bilâ müceb kıl u kâl hudûsunu müstelzem olmakda olduğundan başka sâye-i şevket-vâye-i mülûkânede Bursa ve Edirne ve Selânîk'de neferât telebbüsüne sâlik fesler yapılmakta ve Dersaadet'de onlardan ve efrenc feslerinden a'lâ fes i'mâli mümkinâtından olduğu ba'zı erbâb-ı vukûf ve ehl-i fenn ihbârlarından yakîn hâsıl olmuş olduğundan taraf-ı çâkerîden kuvveden fî'ile getirilmesi esbâbına teşebbüs olunmuş ve rivâyet olunduğuna göre İzmir'de hayli Tunus fesi tecemmu' etmiş ise de mûmâileyhin râbitasız hareketinden ashâbı efrenc tüccârı üzerine pasaporta ederek gelmekte ve bu sûretle bahası tezâyüd bulmakda olduğundan ba'd-ezin Fes Nezâreti lafzının ilgâsıyla tevârüd edecek fesler doğru fesci esnâfı üzerine gelerek gümrüğe vürûdunda ihtisâb emîni olanlar hâzır olduğu halde gümrük emini ma'rifetiyle fiyatı husûsu masârîf nâzırı bulunanlar ile muhâbere ve bi't-terâzî kat'-ı fiyat ederek mübâyâ'asına hüsn sûret verildiği halde hem cânib-i mîrîye menfa'at ve hem ibâdullâha bir nev' i'âne olmuş olacağından taraf-ı eşref-i hazret-i cihânbanîye da'avât-ı hayriye aldirmek ve damga husûsu dahi eşyâ-yı sâire damgası misillü İhtisab Emîni tarafından icrâ olunmak ve giderek bu maddeden dahi resm-i damga uydurulduğu halde fes bahâsına hayli medâr olmak ve ânifen zikr olunduğu üzre bu tarafda fes i'mâli hâsıl olduğu sûretde bundan böyle masârîf nâzırı bulunanların zîr-i nezâretinde olarak münâsib bendelerine bi'l-istîzân ihale kılınmak ve İhtisab ve gümrük emînleri ma'rifetiyle mübâyâ'a olunacak Tunus ve Efrenc fesleri Asâkir-i Mansûre anbarına teslim olup anbardan verilen makbûz senedine kat' olunan fiyatı masraf nâzırı tarafından vaz' olup ol vechile baş muhâsebeden ba'de'l-hesâb îcâb eden bahâsı sâbıkı vechile mukâta'ât hazînesinden i'tâ ve mûmâileyhimâ ma'rifetleriyle ashâbına te'diye kılınmak ve askere fes tevzî'i iktizâ eyledikde Asâkir-i Hassa-i Şâhâne kâtibi Efendi tarafından verilecek ilmühaber mücebince anbardan muhafız paşa kâtib-i mûmâileyhe teslim olunarak ma'rifetleriyle tevzî' olunmak ve kezâlik Asâkir-i Mansûre ve Harbiye ve Tophâne ve Humbarahânenin fesleri dahi bu vechile icrâ kılınmak üzere nizâma rabtı muvâfık-ı irâde-i seniyyeleri buyurulur ise lâzım gelen mahallere ilmühaberleri i'tâsiyçün sa'âdetlü defterdâr efendi bendelerine havâlesi bâbında emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Es-Seyyid Mehmed Said

Masârîfât Nâzırı Efendi kullarının takrîridir. İşbu fes maddesi fî'l-hakîka mûmâileyhin (...) yoluyla? tutamamasına binâen iş frenklere düşerek bir takım usterî? Müstelzem olmuş olduğu derkâr ve husûs-ı mezbûr irâd? ve ta'dâd olunan nizâm ve râbitaya girdiği halde hâlen ve müstakbelen cânib-i mîrîye ve ibâdullâha menfa'ati müceb olacağı sûret-i hâlden bedîdâr olmağın ve bu cihetle tesviye ve tanzîmi muvâfık-ı irâde-i seniyye-i

mülûkâneleri buyurulur ise lâzım gelen ilmühaberinin i'tâsı husûsu defterdâr efendi kullarına havâle ile icrâ-yı iktizâsına mübâderet olunacağı mehâtt-ı ilm-i âlîleri buyuruldukda emr ü fermân hazret-i men lehül-emrindir.

C. AS. 4330- 1

Devletlü inâyetlü, atûfetlü re'fetlü veliyyü'n-ni'am efendim sultânım hazretleri Memûr-ı idâresi olduğum fes i'mâli husûsunda vüs'-i âcizânem mikdâr-ı sa'y-i mevfûr ve bezl-i makdûr eyleyerek peyderpey i'mâl ve hâk-ı pâ-yı devletlerine irsâline mikdâr-ı zerre rehâvetim tecvîz olunmuyor ise de mezkûr fes i'mâli Devlet-i Aliyye-i ebedî'd-devâmın nazar-ı kemiyyâ eseri ve mikdâr-ı vâfi sermâye i'tasına menût idüğü akdem ifâde ve istirhâm olduğuna binâen husûs-ı mezkûr için mukaddem on beş bin kuruş sermâye i'tâ buyurulmuş ise de bundan mukaddem cend def'a irsâl ve makbûl buyurulmuş olan ma'lûmü'l-mikdâr feslerin kıymeti i'tâ buyurulmadığı ve savb-ı bendegîde dahi kemâliyle akçe müzâyakası olduğu bundan sonra nesc ve i'mâl olunacak feslerin i'mâli ve idâresi husûsuna sekte ve hâlel vereceği derkârı ifâde-i çâkerîye badî idüğü zirâ vakt-i hâl ma'lûm gerek yün ve gerek boya ve gerek ameleye yevmiyesi ber vech-i peşin te'diye olunmadıkça maslahatın tanzîmi ademü'l-imkân olduğu karîn-i ilm-i rahîmâneleri buyuruldukda mezkûr sermâye yedi çâkerîye kemâkân sermâye olmak üzere ibkâ ve mukaddem takdîm olunan feslerin kıymeti olan mebâliği i'tâ ve peyderpey takdîm olundukça iktizâ eden kıymetleri savb-ı çâkerîye i'tâ buyurulmak niyâzı bâbında işbu arzuhâl-ı âcizânem takdîmine ictisâr kılındı. Keyfiyet mehâtt-ı ilm-i devletleri buyuruldukda ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân ve lutf ve ihsân-ı ferâvân devletlü inâyetlü atûfetlü re'fetlü veliyyü'n-ni'am efendim sultânım hazretlerindir.

**El-abdü'd-dâ'î'l-kadîm
es-Seyyin Lenmed Tahir Şerif
Efendizâde memûr-ı i'mâl-i fes
Der Bursa**

C. AS. 4330-2

Asâkir-i Mansûre ve sâir sunûf-ı askeriye için Bursa'da fes i'mâline memur Bursa a'yânı Şerif Efendi-zâde Seyyid Mehmed Tahir Efendi kullarına mukaddem ale'l-hesâb olarak on beş bin kuruş verilmiş ise de a'yân-ı mûmâileyh ma'rifetiyle şimdiye değin i'mâl olunan feslerden a'lâ ve evsat beşbin yüz elli altı aded fes vürûd birle teslim-i anbar-ı elbise kılınmış ve işbu feslerin nesc ve i'mâl eden ameleye peyderpey akçe verilmedikçe fes maslahatı idâre olunamayacağını a'yân-ı mûmâileyh gönderdiği bir kıt'a arzuhalinde beyân ederek bir mikdâr ale'l-hesâb akçe i'tâsı husûsunu istid'â etmiş olduğunu beyân birle a'yân-ı mûmâileyhe gönderilmek için bu def'a dahi ale'l-hesâb olarak on bin kuruşun i'tâsı husûsuna müsâ'ade buyurulmasını sa'âdetlü Serasker paşa hazretleriyle Asâkir-i Mansûre Nâzırı Vekîli Efendi bendeleri bi'l-iştirâk ba takrîr inhâ ve arzuhâl-i mezkûru ibrâz ederler. Sâdır olan fermân-ı âlîleri mûcibince keyfiyeti ihrâc ve teslim-i anbar kılınan feslerin bahâsı hesâb etdirilerek iktizâsı Mukâta'ât nâzırı izzetlü efendi bendelerinden isti'mâm olundukda Asâkir-i Mansûre ve sâir sunûf-ı askeriye için a'yân-ı mûmâileyh ma'rifetiyle i'mâl olunacak feslerin icâb eden bahâsına mahsûben mukaddemâ ale'l-hesâb olarak on beş bin kuruş verilmiş olduğu ve şimdiye değin a'yân-ı mûmâileyh ma'rifetiyle bi'l-i'mâl anbar-ı mezkûre teslim olunmuş olan

mezkûrû'l-mikdâr a'lâ ve evsat feslerin fiyât-ı sâbıkasıyla lâzım gelen bahâsı otuz bir bin dört yüz elli bir kuruşa bâliğ olmuş idüğü derkenârlardan nümâyân olmağla bu sûretde masârif-ı mezkûreye mahsûben bu def'a dahi i'tâsı iltimâs olunan ale'l-hesâb on bin kuruşun i'tâsı husûsuna irâde-i aliyyeleri ta'alluk buyurulur ise meblağ-ı mezbûrun Mukâta'ât hazînesinden verilmesiçün sûreti i'tâsıyla tanzîmi lâzım geleceğini i'lâm eder. Manzûr ve ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda i'lâmı mücebince sûret i'tâsı muvâfık-ı re'y-i âlileri ise emr ü fermân devletlü sa'âdetlü sultânım hazretlerininindir.

İzzetlü Defterdar Efendi

Mücebince sûreti i'tâsıyla tanzîme mübâderet eylesin deyü buyuruldu. 3 Muharrem sene 1245.

Dâde: 6 Muharrem sene 1245.

CEVDET AS. 4330-3

Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye için Bursa'da fes i'mâline memur kullarına mukaddem bir def'a on beş bin kuruş i'tâ buyurulmuş ise de şimdiye dek i'mâl olunan feslerden beş bin yüz elli altı adet fes gelüb elbise anbarına teslim olunmuş ve bu def'a vürûd eden mektûbda işbu fesleri nesc ve i'mâl eden ummâle peyderpey akçe verilmedikçe fes maslahatı idâre olunamayacağından bahisle bir mikdâr ale'l-hesâb akçenin dahi i'tâsı ricâ olunmuş olmağla memur-ı mûmâileyh kullarına irsâl olunmak için ale'l-hesâb olarak on bir kuruşun dahi i'tâsı muvâfık-ı irâde-i seniyyeleri buyurulur ise emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Mühür,

Mehmed Hüsrev

İzzetlü Defterdâr Efendi iktizâsına mübâderet eylesin deyü buyuruldu. Fî 11 Z. sene 1244.

Keyfiyet Başmuhâsebeden

Berây-ı dâde ve i'tâ şode an cânib-i Hazîne-i mukâta'ât an akçe-i mahsûsa-yı masârifât-ı Asâkir-i Mansûre berây-ı bahâ-i heshâ lâzîme-i iksâ-i zâbitân ve neferât-ı tabûrihâ-i Asâkir-i Mansûre ve muallim-i bostânân-ı hassa ve Cebahâne ve Tophâne ve Mehterhâne-i âmire ve asâkir-i sâire ki in kadar feshâ be-ma'rifet-i Şerif Ahmed Ağa A'yân-ı Bursa ve der Bursa i'mâl ve tanzîm ve in kadar meblağ ale'l-hesâb i'tâ eş irâde-i şâhâne müteallik kerde ve an cânib-i Hazîne-i Mukâta'ât an akçe-i mezbûr sûret dâde. Fî 15 S. sene 1244.

An cânib-i Hazîne-i Mukâtaât an akçe-i mahsûs masârifât-ı Asâkir-i Mansûre dâde-i fermân?

feshâ

10000 adet

ale'l-hesâb

15000 kuruş

a'yân-ı mûmâileyh ma'rifetiyle i'mâl olunacak feslerin bahâsına mahsûben ale'l-hesâb on beş bin kuruşun i'tâsiçün târih-i merkûmda sûreti verildiği mukayyedir. Fermân devletlü sultanım hazretlerininindir. Fî 15 Z. sene 1244

teslim olunan feslerin bahâsı hesâb oluna.

Berây-ı bahâ-i i'mâl-i feshâ-i lâzîme-i iksâ-i zâbitân ve neferât-ı tabûrihâ-i Asâkir-i Mansûre ve muallim-i Bostâniyân-ı Hassa ve Cebahâne ve Tophâne ve Mehterhâne-i âmire ve asâkir-i sâire ki in kadar feshâ be ma'rifet-i Şerif Ahmed Ağa Ayân-ı Bursa der sâbık mübaya'a ve tanzîm şode, be-ma'rifet-i arîza-i mûmâileyh ve memhûr takrîr-i

hazret-i Serasker Paşa ve vekîl-i nâzır-ı Asâkir-i mezbûr ve fermân-ı âlî fî 11 Z. sene 1244 ve derkenâr ve bâ fermân-ı şerîf.

A'lâ fes

Aded: 1031

Fî-i beheri: 8,5 kuruş

8763,5 kuruş toplam

evsat fes

aded: 4125

fî-i beheri: 5,5 kuruş

22678,5 kuruş toplam.

Yekûn 31687,5 kuruş.

Fermân buyurulduğu üzere ber mûceb-i takrîr hesâb olundukda bu mikdâr ider fermân devletlü sultânım hazretlerindir. Fî 18 Z. sene 1244

Ma'rûz-ı bendeleridir ki

Atûfetlü serasker paşa hazretleriyle Asâkir-i Mansûre Nâzırı vekîli sa'âdetlü efendi bendelerinin işbu takrîri mantûku ve Başmuhâsebeden hesâb etdirildiği üzere Asâkir-i Mansûre ve sâir sunûf-ı askeriye için a'yân-ı mûmâileyh ma'rifetiyle i'mâl olunacak feslerin îcâb eden bahâsına mahsûben mukaddemâ ale'l-hesâb olarak on beş bin kuruş deyn? olduğu ve şimdiye değin a'yân-ı mûmâileyh ma'rifetiyle bi'l-i'mâl anbar-ı mezkûre teslim olunmuş olan mezkûr-ı mikdâr a'lâ ve evsat feslerin fiyât-ı sâbıkasıyla lâzım gelen bahası otuz bir bin dört yüz elli bir kuruşa bâliğ olmuş idüğü derkenârlardan nümâyân olmağla bu sûretde masârif-ı mezkûreye mahsûben bu def'a dahi i'tâsı iltimâs buyurulan ale'l-hesâb on bin kuruşun i'tâsı husûsuna irâde-i aliyye ta'alluk buyurulur ise meblağ-ı mezbûrun mukâta'ât hazînesinden verilmesiçün sûreti i'tâsıyla tanzîmi lâzım geleceği ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda emr ü fermân devletlü sa'âdetlü sultânım hazretlerindir.

Muhür.

Mukâta'ât nâzırı sa'âdetlü atûfetlü efendi hazretleri îcâbını i'lâma himmet buyuralar

Ek 5.Feshane Hakkında Fransızca Rapor

Constantinople, le 28 janvier

1299

Sire!

Votre Majesté Impériale m'ayant fait l'honneur de me nommer inspecteur des fabriques, j'ai commencé mes fonctions à la fabrique de Fezhane et je crois avoir pris assez connaissance de tous les détails de l'administration pour pouvoir former un jugement sur cette fabrique.

L'état actuel est peu réjouissant. Les bâtiments et les machines ne sont pas bien entretenus et la livraison des matériaux se fait sous l'impression du manque d'argent; dans ces derniers temps le ministère de la guerre est parvenu à procurer en temps utile les matériaux indispensables pour la fabrication, mais les arriérés en appointement et journées d'ouvriers ont atteint un chiffre si 'élevé' que (2/b) la continuation du travail en est sérieusement menacée. C'est pourquoi je me suis imposé comme devoir d'expliquer clairement les motifs de cet état de choses. Celui-ci ne doit pas être attribué exclusivement à la situation financière du pays, mais plutôt et principalement à la mauvaise administration. J'aurai successivement l'occasion de motiver cette affirmation et de prouver qu'il est nécessaire d'informer désormais l'action du ministère de la guerre dans la direction générale et le contrôle illimité, tout donnant à la fabrique plus d'indépendance

Actuellement la fabrique est administrée, jusqu'à dans les moindres détails, par le ministre de la guerre, qui fait aussi les achats et opère la réception et le paiement des matériaux, en ne donnant à la fabrique que les nécessaires pour le paiement des employés, des ouvriers et des frais généraux, autant qu'il en trouve de dispensables pour des besoins. La fabrique se borne en général à travailler les matériaux que lui procure le ministre de la guerre; au reste, elle est tellement gênée dans ses initiatives, par son entière dépendance du ministère, (3) que tout progrès en est empêché et même des abus doivent continuer à subsister, parce que la fabrique en l'absence de pouvoir ne peut non plus être rendue responsable. Les fruits de cette administration sont les dettes accumulées pour les années 1297-98 de 872066 piastres pour matériaux livrés et depuis 1290 les redevances aux employés et ouvriers, telles qu'elles ont été spécifiées ci-annexé:

52157,10	appointements aux employés civils,
24300,30	appointements aux officiers
452985,10	de journées et paiements par pièce
24426,30	de pensions,
<u>125447,25</u>	<u>suppléments aux soldats pour travail</u>

639317,25 piastres. De là naissent des mécontentements dans toutes les catégories, des dérangements dans les ménages des familles des ouvriers, la défiance et les prix élevés qu'on paie, et enfin, ainsi que j'ai déjà eu l'honneur de le dire, un grand nombre d'abus assez déplorables.

Bien persuadé qu'il n'est pas possible de changer cet état des choses qu'en changeant le système d'administration, j'ai l'honneur de soumettre à Votre Majesté Impériale les propositions suivantes:

1. A l'époque qu'il conviendra de fixer, l'exploitation de la fabrique sera déléguée entièrement à la direction de la fabrique. Il ne sera réservé au ministère de la guerre, comme étant le propos immédiat, que la direction générale et le contrôle illimité.

2. Munir des pouvoirs nécessaires la direction de la fabrique assumera à la fois la pleine responsabilité de la régularité du service.

Il sera procédé aux achats par la fabrique elle-même; toutefois, le ministère de la guerre désignera, en cas d'une adjudication publique, l'adjudicataire, sur le rapport de la fabrique, et sera libre de limiter les prix des articles qu'il conviendra d'acheter de gré à gré. Le mode de procéder aux achats sera réglé en détail par une instruction de service.

3. Tous les paiements seront effectués par la caisse de la fabrique suivant la règle établie par la règle, instruction de service.

4. La caisse de la fabrique sera pourvue d'un fond de roulement à titre(4) d'avance dont l'importance correspondra aux besoins d'un mois, c'est-à-dire de 5000 livres turques, et auquel on pourra suppléer pour un crédit à la banque Ottomane.

Les recettes régulières de la fabrique consisteront dans les prix de ses produits de fabrication.

Pour les effets fournis à l'armée seront payés donnant les prix de revient sans aucune augmentation, tel qu'il conviendra de les arrêter périodiquement sur la base d'un calcul détaillé.

Les excédents revenant de la vente au commerce, tant que la fabrique n'en aura pas besoin pour faire les améliorations nécessaires, seront versées au trésor public aussitôt que le fond de roulement en sera complété jusqu'à concurrence de 10000 livres turques.

5. La fabrique sera obligée de rendre au ministère de la guerre tous les quatre mois un compte général de toutes les opérations, après la révision duquel le ministère de la guerre en donnera le change.

6. Le personnel de la fabrique devra être limité par un état ne comprenant que le strict nécessaire. L'admission, l'installation et la mise à la retraite seront réglées par la dite instruction de service

7. Naturellement, la fabrique ne pourra prendre sur son compte aucune des dettes contractées précédemment, dont la liquidation incombera au ministère de la guerre; mais la fabrique sera débitée pour le montant des matériaux s'y trouvant, d'après le prix normal, pour le montant desquels la fabrique fournira des draps en paiement.

Qu'il plaise à Votre Majesté d'approuver ce plan et de me confier personnellement une influence immédiate et efficace, au moins transitoire, sur l'administration de la fabrique, alors j'en assumerai de bon cœur la responsabilité de ce que l'armée sera dorénavant bien habile à meilleur marché qu'on ne pourrait acquérir de l'industrie privée, que non seulement les matériaux mais encore les appointements et les salaires des ouvriers seront toujours servis régulièrement, et enfin que tous les abus seront définitivement et fondamentalement extirpés.

Le fait observé exprime que par l'exécution de ce plan les dépenses (5) à la charge du trésor ne seront point augmentées; elles seront au contraire tellement diminuées que l'objection comme si l'argent manquerait pour payer immédiatement et régulièrement les produits de la fabrique, on est réfuté suffisamment. Les arriérés qui restaient presque chaque année seront plus que couverts par les économies de la fabrication. Ces économies s'élèvent annuellement à plus d'un million de piastres, c'est-à-dire à environ un sixième du total des dépenses et seront encore susceptibles, selon les circonstances, d'une augmentation considérable. En renvoyant au budget que j'ai l'honneur de joindre au présent, s'élevant à 6061958 piastres, je me permets de spécifier les économies qu'il est hors de doute de pouvoir faire par suite de la réorganisation proposée.

1. Le système de donner asile aux frais de l'Etat a amené à la fabrique de Fezhane un grand nombre de personnes qui non seulement ne sont d'aucune utilité, mais dont l'oisiveté sert de mauvais exemple et, ce qui est pire encore, fait soupçonner une protection tout-à-fait incompatible (5/b) avec le bien-être de l'Etat. Pour cacher le véritable état de choses, ces personnes sont portées dans les livres sous une rubrique quelconque, mais mensongère. C'est ainsi que le personnel de l'administration de la fabrique atteint le nombre énorme, eu égard à l'importance relative des affaires, de 90 personnes, qui reçoivent soit des appointements, soit des journées. La majeure partie de ce personnel est tellement inutile que leur envoi ne serait pas même aperçu et, comme le prouve la liste spécifiée ci-joint, produirait 101640 piastres d'économie annuelle.

Il faut encore ajouter les économies possibles que produirait l'annexion du lavoir de laines à la fabrique de Fezhane et le changement du mode de réception des matériaux.

Le paiement des ouvriers avec du pain est un abus rejetable; car avec quel sentiment l'ouvrier de fabrique doit-il observer l'administration de laquelle il doit accepter du pain en paiement à un prix élevé pour le revendre avec perte et ainsi sauver une partie du salaire gagné à la sueur de son front!

2. (6) Le bien-être et le bonheur d'une famille ouvrière ne consiste pas tant dans l'élévation du salaire que dans la régularité avec laquelle elle le reçoit; pourvu donc qu'elle puisse compter avec assurance sur le paiement régulier du salaire, elle sera disposée à se contenter d'une somme inférieure. Une réduction de 10% seulement sur le total des salaires produirait une économie de plus de 150000 piastres, tout en contentant les ouvriers.

3. Depuis longtemps les matériaux et spécialement les principaux, tels que les laines et l'indigo, se paient beaucoup trop cher. D'après le budget ci-joint on peut facilement faire une économie annuelle de plus de 950000 piastres tout en donnant des qualités supérieures à celles qu'on emploie actuellement.

4. Selon l'opinion technique, dans la fabrication elle-même il est possible de faire encore diverses économies, comme sel de soude, savon etc.

Déjà la direction technique générale a fait une économie annuelle de 80 à 100000 piastres par (6/b) la suppression du nettoyage manuel de la laine remplacé par le nettoyage mécanique sur les machines que possède la fabrique. Jusque là on payait 10 piastres par ocque de laines!

5. Comme les femmes reçoivent 2½ piastres pour tricoter un fez complet à la main, mais comme pour un fez tricoté à la machine, sans fond on paie seulement 4 paras et pour y ajouter le fond à la main on paie encore 1 piastre, le fez tricoté à la machine avec le fond ajouté à la main coûte ainsi 1,4/25 piastres moins que le fez tricoté

complètement à la main, ce qui, pour une quantité de 50000 fez, fait une différence de 70000 piastres. L'intérêt de la fabrique exige donc de supprimer autant que possible le tricotage à la main et du servir des machines; du reste, le directeur technique général a déjà pris des mesures en ce sens.

6. Quoique la fabrique ait principalement pour but l'habillement de l'armée, la fabrication pour le commerce n'empêche néanmoins pas sa réalisation; au contraire, attendu qu'elle possède à quelques exceptions près des machines en nombre suffisant qui (7) sont mues avec la même machine à vapeur, il serait à l'intérêt du trésor de continuer à la production pour le commerce; mais les chiffres suivants prouveront combien est onéreux la manière d'écouler les produits fabriqués:

Le magasin de Fezhane absorbe pour ses frais 3,635 %

Bat-Bazar 10,586 %

Hamedjie 13,005 %

Bechik-Tach 48,402 %

Du montant des ventes. Dans ces conditions, la continuation de la vente à Bechik-Tach est positivement onéreuse pour la fabrique. Les magasins de Bat-Bazar et de Hamedjie ne sont pas non plus lucratifs, seulement la vente pourrait continuer à Fezhane comme pas le passé et les ventes en dehors de la fabrique pourraient se faire à la commission.

7. C'était une mesure fatale que celle d'ordonner des sentences des appointements et des salaires en faveur de la caisse des pensions de retraite et de donner ainsi un droit aux employés et ouvriers à une pension. Cette affaire importante exige une étude sérieuse; au reste, (7/b) les références étant déjà et versées au trésor du ministère de la guerre, la fabrique pourrait insister sur ce que les employés et ouvriers qui sont hors d'état de travailler, fussent mis en retraite pour exonérer la fabrique.

Sire, tout ce que je viens de dire fait reconnaître, que l'on pourrait parvenir par une administration mieux réglée à faire des économies annuelles de plus d'un million piastres; d'où il résulte que possibilité de payer donnant les produits de la fabrique fournis à l'armée ne pourra être objectée, car les dépenses incombant au trésor dans l'avenir ne seront pas supérieures à celles qui ont été payées effectivement jusqu'à présent.

Le Votre Majesté daigne donc accueillir favorablement mes très humbles propositions, je suis disposé non seulement à en assumer la responsabilité, mais encore à subir avec plaisir les désagréments que comportera sans doute leur exécutif.

Je suis, Sire, de Votre Majesté
Impériale

Le très humble et très obéissant
Serviteur

Général de brigade et aide de camp de votre Majesté Impériale

Ek .6 Beykoz Kağıt Fabrikası

Bi-tevfîki'llâhi te'âlâ ma'rifet-i çâkirânemle cilveger-i hayyiz-i zuhûr olan envâ' kağıd i'mâliyçün Beykoz'da vâki' Hünkar iskelesi sâhasında müceddiden binâ ve inşâsına idâre-i mekârim-ifâde-i seniyyeleri erzânî buyurulan karhâne-i âmirenin gerek kârgîr ve gerek ahşabı ebniyesi tamâmen karîn-i hitâb buluf mengene ve destgâh ve kalıb ve silindiri ta'bîr olunur çarhlar vâridât-ı sâire misillü tadrîc ve teennî ile tazyî' ve inşâyâ muhtâc olan levâzımâtında ba'zan kusûr ve noksân derkâr ve bir taraftan ikmâl olunmakda ise de ekserî resîde-i serhad-i itmâm olarak bu günlerde ecnâs kağıd i'mâline şürû' ve kıyâm olunmak üzere olduğu teşnîf-i sâmi'-i hâss ve âmm itmekle ebniye-i kârhâne-i alî ve kağıd i'mâli husûslarını temâşâ için geçen Pazar ertesi günü teşrîf-i hümâyûn-ı hazret-i cihândârî erzânî buyurulup kağıdhâne-i mezkûrenin her mahalli ve edevât-ı acîbetü'l-esâlibînin her biri ve rîhte-i kalıb i'mâl olan kağıdların her nev'i yegân yegân müşâhede ve temâşâ buyurulduğundan gayrı kağıd i'mâliyçün kemâl-i lüzûmuna mebnî çuka i'mâli dahi lâzım geldiği ecilden şimdiye kadar nesc olunan ma'lûmü'l-kıt'ât çukalar ve çuka destgâhları ve sûret-i nesc ve i'mâli manzûr-ı mekârim-nüşûr-ı hüsvânâ buyuruldukda ibtidâ kârhâne-i âmire ebniyesinin mahsûs olan kemâl-i metânetinden başka hüsn-i tenâsüb ve letâfetinden masnû' ve resm ve hey'âtı begâyet matbû' olup kağıd i'mâlinin esbâb ve vesâili olan kalıblar ve sanâyi'-i sâire ve çuka âlât ve edevâtı be hazâfirihâ karîn-i pesendîde ve tahsîn-i şâhâne buyurulmakdan nâşî ebniye-i mezkûreyi binâ ve inşâyâ bezl-i kudret ve ihtimâm eden Karabet kalfa kullarına ve kağıd kalıplarını inşâ ve ihtirâ' eden Kuyumcu asker oğlu Artin kullarına ve kağıd destkâhlarının edevât-ı âhenîsini ve çarhların millerini ve civatalarını ve çuka âlâtını ve mikrâzını diyâr-ı efrenciyede i'mâl olunan edevât-ı âhenîden ra'nâ ve temîz olarak inşâ eden demircibaşı Çilingir Hezârfen Artin kullarına mu'âfiyet ihsân ve kârhâne-i âmirede amele üzerine zâbta makâmında olan kethudâ Mustafa kulları ve baş âmil Mehmed kulları hassa hasekileri zümresine ilhâk buyurulması emr ü fermân-ı hümâyûn buyurulmuş olmağla mersûm Karabet kalfa ve Kuyumcu Askeroğlu Artin ve Çilingir Hezârfen Artin kullarının ber müceb-i şürût oğulları ve ikişer nefer hizmetkârlarıyla berâber muâfiyetlerini hâvî başka başka üç kıt'a evâmîr-i aliyye i'tâ ve ihsân ve merkûmân kethudâ ve baş âmil kulları dahi hassa hasekiliğiyle mümtâz-ı akrân buyurulmak bâbında emr ü fermân luft-ı ihsân hazret-i men lehü'l-emr ve'l-ihsândır.

Şıkk-ı râbî' ve zahîre nâzırı Efendi kullarının takrîridir. Fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

İzzetlü Defterdar Efendi

İşbu takrîr rikâb-ı hümâyûna arz olundukda olsunlar deyü hatt-ı şerîf şeref-efzâ-yı sudûr olmağla mücebince zikr olunan mu'âfiyet evâmîrinin iktizâsına göre ısdârına mübâderet eylesin deyü buyuruldu. Fî 8 Ş. sene 1220.

Azatlu barutçusu Arakilin muâfiyeti kaydı Ma'den kaleminden derkenâr ola.

İftihârü'l-ümerâi'l-ekâbir hâlâ Baruthâne-i âmire Nazırı Şerif Mehmed zîde ulüvvühûnun Dersââdetime takdîm takdîm eylediği takrîri mefhûmunda Baruthâne-i âmirede Gülâbî oğlu Agob kalfa mübâşeret ve Saatçi Arakil ma'rifetleriyle müceddeden inşâ olunan çarh-ı kebîr pesendîde-i hümâyûn-ı hazret-i cihândârî buyurulmağla harçgüzâr re'ayâmızdan böyle ma'rifetlülerin frenklere musâbakat vechile ibrâz-ı hüner eylemeleriyle tezâyüd-i şâh-ı devleti müceb olmakdan nâşî sâire bâ'is-i şevk ve gayret olmak için mesfûrlar cizyeden mu'âf ve sarı mest papuçâ? ruhsat

verilsün deyü şifâhen fermân-ı hümâyûn sudûr itmekle mesfûrânın iktizâ iden berâtları i'tâ buyurulmasını tahrîr ve inhâ itmekle takrîr-i mezkûr atebe-i şâhâne lede'l-arz vâkı'an yapılan çarh gâyet musanna' olmuş hazzetdim takrîr mücebince tanzîm oluna deyü bâ hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn mesfûrların muâfiyeti i'lâm olunmak bâbında cihân-ı âlî sudûr itmeğin hazîne-i âmiremde mahfûz olan Ma'den mukâta'ası defterlerine nazar olundukda zimmiyân ve yahûdiyân tâifelerinden ba'zılarının ta'yîn olundukları hizmetleri ve ba'zılarının vücûda gelen mahâretleri mukâbelesinde cizye-i şer'iyyelerinden ve avâriz-ı dîvaniye ve tekâlîf-i örfiyye ve şâkkanın küllîsinden mu'âf ve müsellemler olup cizyedârlar taraflarından tezkire teklîfi ve âhar bahâne ile dahl ve taarruz olunmaya ve fuçî ve tulum ve kazgan bitirmesinden ve yave ve ispençeden

Ve kul ve câriye resminden ve kazma ve kürek ve kürekçi ve ordu-yı hümâyûn tekâlîfinden ve dalkur akçesinden ve oğulları ve hizmetkârları dahi ases başı ve subaşı ve muhtesib ve yasakçı ve acem oğlanı tekâlîfinden ve otluk ve saman biçmekden ve beklemekden ve kendüye münâsib me'kûlât ve melbûsât ve meşrûbâtına ve sarı mest papucuna? ve âlât-ı harb ve bisâtına ve kayığına ve evlâdlarının kisvelerine Bosnavî zerdava ve tatar kalpaklarına ve elbise-i sâirelerine kimsene tarafından bir dürlü müdâhale olunmaya ve bağ ve tarla resmi ve kassâbiye akçesi talebiyle ümenâ ve ummâle ve zâbitân taraflarından rencide olunmayup hânesi (...) tutulmaya ve sâkin olduğu hânesinde zâbitân tarafından cebren kimesne girmeye ve berren ve bahren bir yere gitmek murâd eyledikde ahsen vechile gitmek için kendüsü ve yanında olan hizmetkârları tebdîl-i câme ve kisve eyledikde kıyâfetlerine ve edevât-ı harblerine ve davar ve katırlarına? Taallül ve bahâne olunmayıp mahûf-ı muhâtara yerlerde zâbitân taraflarından yanına emîn adamlar ta'yîn olup mahalline âminen ve sâlimen îsâl oluna deyü muâf ve teslim olunmak için bâ hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn emsâline berât-ı âlişân verildiği derkenâr olunmağla imdi derkenârı ve sâdır olan fermân-ı âlî mücebince kalem-i mezbûre kayd ve mesfûrların muâfiyetleri için iktizâ eden berâtları i'tâ olunmak bâbında arz-ı telhîs olundukda telhîsi mücebince mahalline kayd ve mersûmân kendülere ve evlâdları ve ikişer nefer hizmetkârlarının cizyeden muâfiyeti ve sarı mest ve papuçlarına ruhsatı hâvî şürûat-ı sâire derciyle başka başka iki kıt'a berât-ı âlî ısdâr oluna deyü bâ fermân-ı âlî fî 22 M. sene 1210 tarihinde vech-i meşrûh üze mesfûrân Arakil ve Agob'a başka başka iki kıt'a müsellemlik berâtı verildiği mukayyedir fermân devletlü inâyetlü sultânım hazretlerininindir.

Sâdır olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ve fermân-ı âlî mücebince ma'den kalemine kad ile muâfiyetlerini hâvî berâtları tahrîr ola.

Dâde.

CEVDET İKTİSAT 340

Bi-tevfikihi sübhânehû ve te'âlâ bundan mukaddem müceddiden ihtirâ' ve icâd olunan kağıd i'mâli için İrâd-ı Cedîd-i Hümâyûn tarafından nezâret ve iktizâ eden masârıfı tadrîcen eda olunmak üzere hazine-i mezkureden ru'yet olunarak kağıdhâne binâ ve ma'rifet-i çâkirânemle idâresine i'tinâ olunmasına irâde-i seniyye ta'alluk etmekden nâşi evvel emirde iktizâ eden çarhı çevirmeğe vâfi suyu dolur mahall tedârik ve ba'dehû çöküntü-i resm ve hey'ât-ı binâ ve levâzım-ı sâiresi tasavvur olunmak muktezâ-yı maslahat olduğuna mebnî civâr Dârü's-saltanatı's-seniyyede vâki' mevâzi' ve mahal ve cevâvil ve enhârın cümlesi kerreten ba'de merre taharrî ve mahsûs adamlar ta'yîn birle üzerlerine varılarak tahkîk olundukda ba'zısı su ve hava cihetiyle mizâc-ı kağıdın hilâfı ve havası ufak olanların suları lazım gelen irtifâ'dan mâ'ada ale'd-devâm çarh idâresine

gayr-ı vâfi ve nihâyetü'l-emr Beykoz'da kâin değirmen ocağı yeri ve havası elverip bi-tahsîs mecrâları her ne kadar hilye-i imârdan ârî ise dahi menba' ve mecrâları tathîr olundukda irtifâ' ve vefret cihetlerden kâfi olduğu ve bu sûretde değirmen ocağı mahall-i mezbûrdan fekk ile bir sâat mikdârı yukarıda vâki' harâb ve amelmânde değirmen yerine nakil olunmak iktizâ edeceği (**fotokopi bozuk**) ancak ocağ-ı merkûmun mezkûr amelmânde değirmen yerine nakliyle suyun irtifâ'ına hâlel gelmemek ya'ni aşağı düşmek mahzûrundan sâlim olmak lâzımeden olduğuna mebnî evvel emirde âsiyâb-ı mezkûre ceryân eden birkaç baş suların menba'larından aşağı değirmen ocağına gelince irtifâ'ı mu'âyene olunmasıyçün yalnız Baruthâne ustabaşısı Arakil Usta ile mütefennin su yolcular tayini iktiza edeceği ve ba'dehû hendese ve mikyâsın kağıdhânenin resmi mücessem olarak tersîm ve tasvîr ve onun üzerine keşf olunmak ve heyet-i binâ anlaşılma lâzımeden idüğü.

**

Bâlâ'da zikr olunduğu üzere ber-muktezâ-yı memûriyet bir taraftan münâsib mahal tedârikiyle esbâb-ı binânın istihsâline medd-i enzâr-ı basîret ve bir taraftan i'mâl olunan kağıdların keyfiyyet-i ciyâdet ve metânetine dikkat ve âmillerin ta'lîm ve taallümü ve edevât ve âlâtının ale'd-devâm isti'mâle elverecek vechile ihtirâ'ı dakikalarını istikmâle ve teshîl-i i'mâlini müceb keyfiyyâta bezl-i nakdîne-i gayret ve sarf-ı yârâ-yı tecrübe ve dikkat olunmağla ihtirâ' olunan edevât ve levâzım-ı cüz'iyeye ile iki sa'atde kırk elli kağıd i'mâl olunmak derecede teshîl ve tesyîr ve bu günlerde işlenüb takdîm kılınan evrâk haylice letâfet-pezîr olub bi-tahsîs ve derûn-ı İstanbul'da ebhire-i gûnâ gün mevcûd ve suda ve havada adem-i muvâfakat ve safvet rû-nümûd iken li'llâhi'l-hamd ve'l-minh hüsn-i himem-i evliyâ-yı ni'amî ile bu dereceyi kesb etmiş olmağla bi-avnihi sübhânehû ve ta'âlâ bundan böyle kağıdhâne binâ ve tekmîl ve edevât ve levâzımı lâyıkiyla tedârik ve tetmîm ile hamur? Mayası esbâbı tahsîl ve ammâl ve hademesi kesb-i mümâreset ederek refte refte emr-i i'mâlî gereği gibi tesviye ve ta'dîl olundukda kemâl-i letâfete makrûn kağıd işlenmesi me'mûl ve beyne'd-düvel meşhûr olan İngiltere ve Flenk kağıdlarına benzemesi eltâf-ı ilâhiyeden mes'ûl idüğü.

**

öteden beri düvel-i Efrenciyye beyinlerinde vâki' olan kîl ü kâl ve envâ' muhârebe ve cidâl umûr-ı dîniyyelerinden neşet etmeyip nev-be-nev sanâyi'-i ihtirâ'iyeye madde-i ticâreti kendilere hasr dâyesine mebnî olmağla dâimâ ve müstemirren mülklerinde her dürlü sanâyi' icâdını iltizâm ve on seneden sonra devletlerine müceb-i menfa'at olacak ednâ bir madde için gûnâ gün tekellûf ile akçelerinin taşra çıkmamasına nîk ü bed kendi metâ'ları sürülmesine bezl-i emvâl-i ihtimâm edegeldikleri meşhûd ve ma'lûm ve işbu kağıd maddesi her yerde ve her devletde levâzım-ı zarûriyeden olmak mülâbesesiyle beher hâl i'mâline mecbûr olduklarından ma'dâ mahzan tevsî'-i dâire-i ticâret zımnında havza-i hükûmetlerinin üç beş mahallerinde müte'addid kağıdhâneleri olduğu emr-i meczûm olmağla el-hâletü hâzihî memâlik-i İslâmiyyede hiçbir yerde kağıd i'mâl olunmadığına mebnî düvel-i efrenciyyeden gelen kağıd kalp ve (...) olsa dahi hasbe'l-ihtiyâc ahz ve isti'mâl olunacağı ve Devlet-i Aliyye-i ebediyyü'l-kıyâm gibi bir devlet-i cesîmede senevî ne mikdâr kağıd sürüleceği ve ne mikdâr akçe çıkıp eyâdî-i düşmana geçeceği ve bi-avn-i hüda hüsn-i idâresine ihtimâm olunduğu sûretde akçe taşra çıkmayacağından başka menâfi'-i külliye hâsıl olacağı vâreste-i kayd-ı ıtnâb ve tafsîl olup ancak bu ticâretin husûlû ber-vefk-i irâde-i seniyye kağıdhâne binâsı ba'de't-tekmîl hamur mayasının vakt ü zamânıyla isticlâb ve iddihârı ve edevâtının hüsn-i nizâm ve karârı husûslarına mevkûf ve ammâl ve hademesinin kemâl-i tîz destî ve mahâret ile

sûret-i i'mâlinin teshîlini ve külliyyetlü kağıd istihsâliyle masârîfının taklîlini kemâ hüve hakkahû mütâla'aya ma'tûf idüğü.

**

sâlifü'z-zikr germiyyet-i i'mâl-i kağıd edevât ve levâzımının hüasn-i nizâmına menût ve ammâl ve hademesinin mehâret ve mümâresetlerine merbût olduğuna binâen bi-meşîyyeti te'âlâ kağıdhâne binâsı ba'de't-tekmîl edevât ve levâzımı ve hamur mayası esbâbı tanzîm olunmak bir altı aya ve ba'dehû ammâl ve hademesi tekessür birle ta'lim ve ta'allümleri ve kesb-i mümâreset ve tekml-i tîz-destî ve mahâret etmeleri diğer altı aya mevkûf olup bu takrîb bir sene geçeceği ve işbu bir sene zarfında ancak masraf olup fâide ve ticârete destres olamayacağı ve bi-avnihî sübhânehû cümlesi karârgîr-i hüsn-i nizâm oldukda ve her cinsden külliyyetlü kağıd i'mâl olup hâricden ya'ni düvel-i sâireden gelen kağıda hâzâ? mutasavver-i fi'z-zihn olduğu vechile refte refte iktizâsı üzere nizâm verildikde külliyyetüce ticâret hâsıl olmak melhûz idüğü ve inşaallâhu te'âlâ bu maslahat-ı hayriye hâsıl olacak hilâl ve zülâl-i ticâretten mâ'adâ beyne'l-enâm vesîle-i da'avât-ı lâ-yühsâ ve zerî'a-i zuhr-i ukbâ ve bâ'is-i tezâyüd-i şân-ı şükûh-ı devlet-i aliyye-i ebed-i bakâ olacağı mehâtt-ı ilm-i âlem-ârâ-yı veliyyü'n-ni'amîleri buyuruldukda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Zahîre Nazırı Efendi kullarının takrîridir. Mûcebince iktizâ-yı nizâmına ibtidâr olunmak muvâfık-ı irâde-i seniyyeleri ise emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

İzzetlü Defterdar Efendi.

İşbu takrîr huzûr-ı hümayûna arz olundukda takrîr mûcebince yapırsın hemen şimdiden mahalli ve iktizâ eyleyen levâzımât ba'de? tedârik ve ihzâr olunsun lâkin İrâd-ı cedîd maslahatı çok ve netîcesi mechûl şeye külliyyetlü akçe sarf edecek vakti değil cemî' masârîfât ba'de? Ve i'mâl-i kağıda sarf olunacak masârîf Darbhânenen sarf olup fîmâ ba'd idâresi dahi Darbhânenin olsun göreyim Şakir Efendi ikdâm ve gayret eylesin deyü hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn şeref-yâfte-i sudûr olmağla mûcebince emr-i nizâmına mübâderet eylesin deyü buyuruldu. 2 Z. sene 1218

Mûcebince Başmuhâsebeye kayd olup mûmâileyh hazretlerine suver ve Darbhane-i âmireye ve İrâd-ı Cedîde ilmühaberleri verile.

Dâde 7 Z. 1218

CEVDET İKTİSAT. 1584

Ma'rûz-ı dâ'î-i Devlet-i Aliyyeleridir ki

Sâdır olan fermân-ı âlîlerine imtisâlen Beykoz'da mîrî Kağıdhânesinin idâresine memur Ebubekir Efendi bedeleri du'âhâne-i dâ'îlerinde ma'kûd ve meclis-i şer'-i münîrde Balkapanı civârında vâkî' dekâkin ve mahâzîn ashâbı çârçûbe kağıdı bey' eden Yahudi tâifesiinden ma'lûmü'l-esâmî Yahudiler hazır oldukları halde Kağıdçıbaşı es-Seyyid Mahmud Ağa ve kethüdâları es-Seyyid Mehmed Ağa ile Sultan Bayezid Kağıdçılarından es-Seyyid Arif Ağa ve es-Seyyid Mehmed Emin Ağa ve Mahmudpaşa kağıdçılarından Hafız Mehmed Efendi ve Yiğitbaşı Hafız Emin ve sâirleri muvâcehelerinde takrîr-i kelâm idüb kârhâne-i mezbûrede i'mâl olunan kağıdın pesmânde te'hîr olmamasıyçün Yahudi kağıdçıları hâzırûn-ı mezbûrûna tevzî' olunması kendülere tekml olundukda mühürlü yazı kadığı müsîlim kağıdçı esnâfı mezbûrûna

mahsûs olarak Yahudi taifesi mühürlü yazı kağıdı bey'inden memnû'iyetleri bâbında emr-i âlî olduğundan mâ'adâ Yahûdî tâifesi mersûmûn çârçûbe kağıdı bey' ve şîrâsıyla me'mûf ve şöhret-şî'âr olduklarından dükkân ve mahzenlerinde bey' edemeyecekleri beyânıyla şîrâdan imtinâ' ve kağıdçı esnâfî mezbûrûn eğerki şîrâyâ tâlibler olup lâkin fiyât-ı maktû'asını istiksâr ile bir mikddâr tenzîl olunmasını istid'â eylediklerinde ben dahi mahallinden lede'l-istîzân kağıdhâne-i mezbûrede el-yevm i'mâl olunan battal kağıdın beher topunun fiyât-ı maktû'ası olan yetmiş üç kuruşun ve telhîs kağıdının beher topunun fiyât-ı maktû'ası olan altmış kuruşun sekiz kuruşunu ve kebîr İstanbul kağıdının beher topunun fiyât-ı maktû'ası olan kırk altı kuruşun altı kuruşunu tenzîl ile beher top battal kağıdın altmış beş kuruşa ve beher top telhîs kağıdını elli iki kuruşa ve beher top kebîr İstanbul kağıdını kırk kuruşa olmak üzere esnâf-ı merkûmeye bey'a ve îcâb ve iktizâ eden esmânını bey' olundukça edâ etmek üzere imhâl idüb kable'l-bey' defmaten semen mütâlebesiyle esnâf-ı merkûmûnu tazyîk etmemeğe ta'ahhüd eyledim didikde esnâf-ı merkûmûn dahi kabûl ve vech-i meşrûh üzere mübâyâ'aya ta'ahhüd eyledikleri İstanbul Mahkemesinden huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundu. El-emr ulû'l-emr fi'l-yevmi'l-hâmisi aşer min Saferi'l-hayr li-sene selâsîn ve mieteyn ve elf.

Mehmed Arif

Kayd şode.

İşbu i'lâm ve tarafeynin ta'ahhüdleri üzere amel ve hareket olunub vakten mine'l-evkât mîrî kârhânede i'mâl olunan kağıdların furuhtu husûsunda kağıdçı esnâfının hilâf-ı ta'ahhud tekâsül ve hîleleri mütehakkık ve zâhir olunur ise mîrî kârhâne-yi ta'tilden vikâyeten yine çârçûbeci esnâfına tevzî' ile furuht olunmak şartıyla Başmuhâsebeye kayd ve Darbhâne-i âmireye ilmühaberi i'tâ olunmak buyuruldu. Fî 21 Ra sene 230

Tahkîm-i esâs-ı saltanat ve te'yîd-i mebânî-i şevket ve kudret gibi âmâl-i kudsiyyet-meâl-i hüda-pesendâne ile her an ve zaman ihyâ-yı mülk ü devlete ma'tûf ve müteveccih olan enzâr-ı feyz âsâr-ı cenâb-ı hilâfet-penâhîlerinin uyûn-ı ârâ-yı iftihâr olmakda bulunan semerât-ı hayriyesi ahd-i mes'ûd-ı hazret-i veliyyü'n-ni'met-i bî-minnet-i a'zamîlerinin hakîkaten ne mukaddes bir devre-i sa'âdet ve bahtiyârî olduğuna ve bi-lutfihî ta'âlâ feyz-i muvaffakiyyât-ı seniyye-i şehinşâhîleri bu yolda sa'âdet-bahşâ-yı devâm olageldikçe kalemero hükümrânî-i hazret-i hilâfet-penâhîlerinin her cihetinde nice nice âsâr-ı mes'âdet ve umrânın in'itâf-ı intizâmıyla uyûn ve kulûb-ı asdikâ ve bendegân-ı devletin pür-nûr ve müstağrak-ı menn ve sürûr olacağına hiçbir vechile şek ve tereddüd câiz olamaz. Hemen cenâb-ı rabb-i mennân vücûd-ı mukaddes-i hazret-i hilâfet-penâh-ı a'zamîlerini pek çok zaman rûnak-bahşâ-yı dîhûm-i şevket ve şân buyursun âmin. Mukaddemce bî dirîğ buyurulan müsâade-i seniyye-i cenâb-ı cihanbânîleri hükm-i celîline tevfikân bâ imtiyâz-ı mahsûs bir şirket tarafından Beykoz'da inmâ kılınmış olan gâyet cesîm ve mükemmel kağıd fabrikasının ahîren her neden ise ta'tîl edilerek satılığa çıkarıldığı ve bunun kıymet-i imtiyâziyesinden sarf-ı nazar yalnız inşâat ve makine ve edevâtı için şirketçe yüz otuz bin lira râddesinde masraf vukû' bulduğu halde şimdi masârıf-ı mezkûrenin nısfı râddesinde bir bedel ile ele geçmesi kâbil olabileceği vâsıl-ı sem'-i hümâyûn-ı cenâb-ı mülûkâneleri olması üzerine bu bâbda icrâ-yı keşfiyyât ve tedkîkât olunması hakkında isâbet-efzâ-yı sünûh ve sudûr buyurulmuş olan irâde-i şifâhiyye-i hazret-i hilâfet-penâhîleri hükm-i celîlini infâz ve icrâya müsâra'atle Nizâmiye Fabrikaları Makine Ser müfettişi Miralay Rasim Bey kullarımahall-i mezkûre i'zâm edilerek kâffe-i aksâmı arîz ve amîk mu'âyene ve tedkîk etdirildikde mezkûr fabrikanın rivâyet-i vâkı'a vechile cidden pek mükemmel ve muntazam bulunduğu ve masârıf-ı umûmiye-i inşâiye ve techîziyesinin dahi beyân olunan mikdârdan dûn olamayacağı ta'ayyün ve tahakkuk eylemiş ve devâir-i merkeziyye-i saltanat-ı seniyyeleriyle vilâyât-ı şâhâne ve ordu-yı hümâyûnlar devâirinde senevî binlerce liralık kağıd masrafı vukû'una ve memleketçe bu nev' sarfiyâtın varmış olduğu dereceye göre mezkûr fabrikanın devletçe mübaya'a ve idâresi halinde istifâde-i külliye husûlû me'mûl ve bi'l-umûm devâir-i devlet levâzımât-ı kırtâsiyesinin mezkûr fabrika ma'mûlâtından tedârik ve mübaya'ası hakkında mukaddemce şeref-sânih olmuş olan emr ü fermân-ı hikmet-nişân-ı cenâb-ı velî-ni'met-i a'zamîleri dahi bu sûret menfa'at için kâfil-i hüsn-i husûl olmağla berâber ihtiyâcât-ı memleketin dahilden tedârîki hakkındaki fikr-i hümâyûn-ı isâbet-nümûn-ı hazret-i hilâfet-penâhîlerinin bu vechile de imkân-ı tatbîk ve icrââtına iktirân edilmiş olacağı müstağnî-i arz ve ihtâr bulunmuşdur. Rehîn-i ilm-i âlî-i buyurulduğu vechile işbu fabrikanın bi-tevfikihi ta'âlâ idâre-i devlete intikâliyle i'mâlâta mübâşeret edilince Dersaadet ve taşrada bulunan kâffe-i devâir-i askeriye ve mülkiye ve kıt'ât-ı cünüdiye için muktezî mühimmât-ı kırtâsiye tamâmen buraca i'mâl ve ihzâr edileceği cihetle şimdiye kadar hârice çıkmakda bulunan mebâlig-i külliye dahilde kalmış ve bâ husûs âsâr-ı muvaffakiyyât-ı seniyye-i cenâb-ı mülûkânelerinden olarak emsâli Avrupa'da bile nâdir körülebilecek sûrette vücûd bulmuş olan böyle mükemmel bir fabrikanın devâmı te'mîn edilmiş olmak sûretiyle mâddî ve ma'nevî menâfi' ve muhasse'nâtı müstelzem olmuş olacağı bedîhî olduğu gibi cümle-i merâhim-ve inâyât-ı şefkat-inâyât-ı cenâb-ı zıllullâhîlerinden olmak üzere mukaddemâ Almanya'dan celb ve ahîren Okmeydanı'na

vaz' edilmiş olan siyyâr askerî hastahânelerinin mukavvâdan ma'mûl bulunması cihetle bunların mukavvadan olan aksâmı mezkûr fabrikada i'mâl etdirilerek mevcûd modellerine tatbîkan buraca bu nev' hastahâneler vücûda getirilmesine ihrâz-ı muvaffakiyyet dahi umûr-ı mümkineden bulunmasıyla mezkûr fabrikanın devâir-i resmiye-i devletden biri nâmına mübâyâ'ası münâsib olur gibi teemmül kılındığına ve bu sûret mütâla'a-i çâkirânem esâsen karîn-i tasvîb-i âlî ve dâire-i askeriye nâmına mübâyâ'ası da makrûn-ı emr ü fermân-ı hümayûn-ı hazret-i pâdişâhî buyurulduğu hâlde mezkûr fabrikanın kurbiyyet ve münâsebet-i mevki'iiyesi hasebiyle Debbağhâne-i âmire heyetinin taht-ı idâresine tevdî'i sûreiyle de te'mîn-i tasarruf ve menfaat kâbil olabileceği ve ma'a mâfih emr ü fermân-ı hümayûn-ı hazret-i hilâfet-penâhîleri her ne sûretle şeref-efzâ-yı sünûh ve sudûr buyurulur ise hükm-i âlîsinin mahz-ı hikmet ve isâbet olacağı derkâr bulunduğuna binâen arz ve istîzân-ı keyfiyete cüret kılındı. Kâtibe-i ahvâlde emr ü fermân velî-ni'met-i bî-minnetimiz velî-ni'met-i cihân efendimiz hazretlerininindir. Fî 7 Zilka'de sene 311 ve fî 30 Nisan sene 310

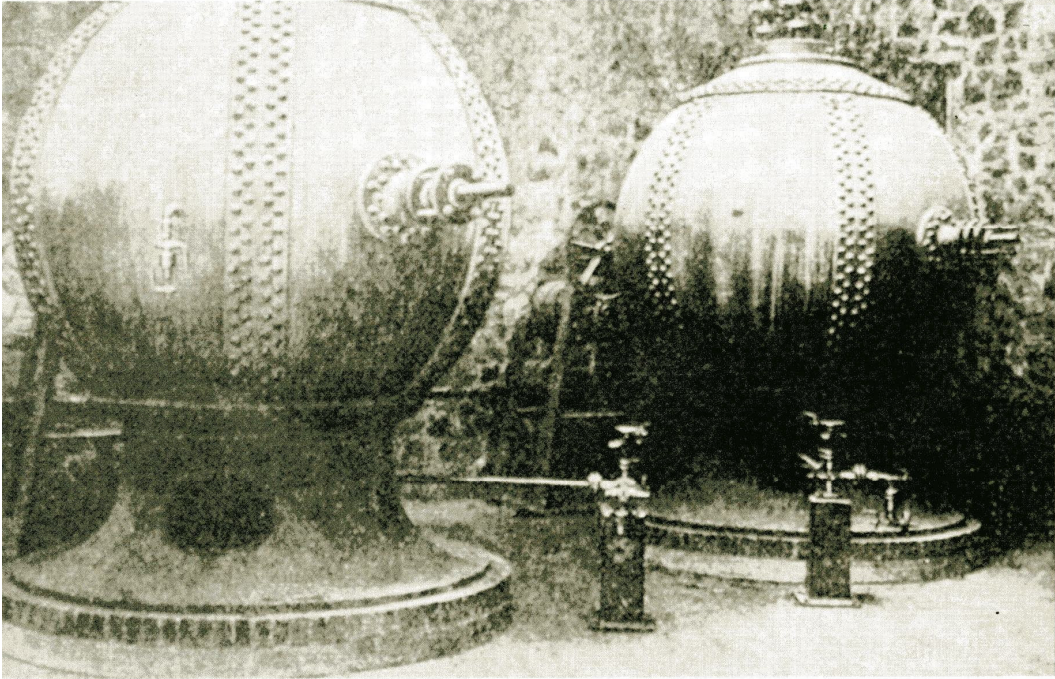
Abd-i memlûkleri

Serasker

Mehmed Rıza bin

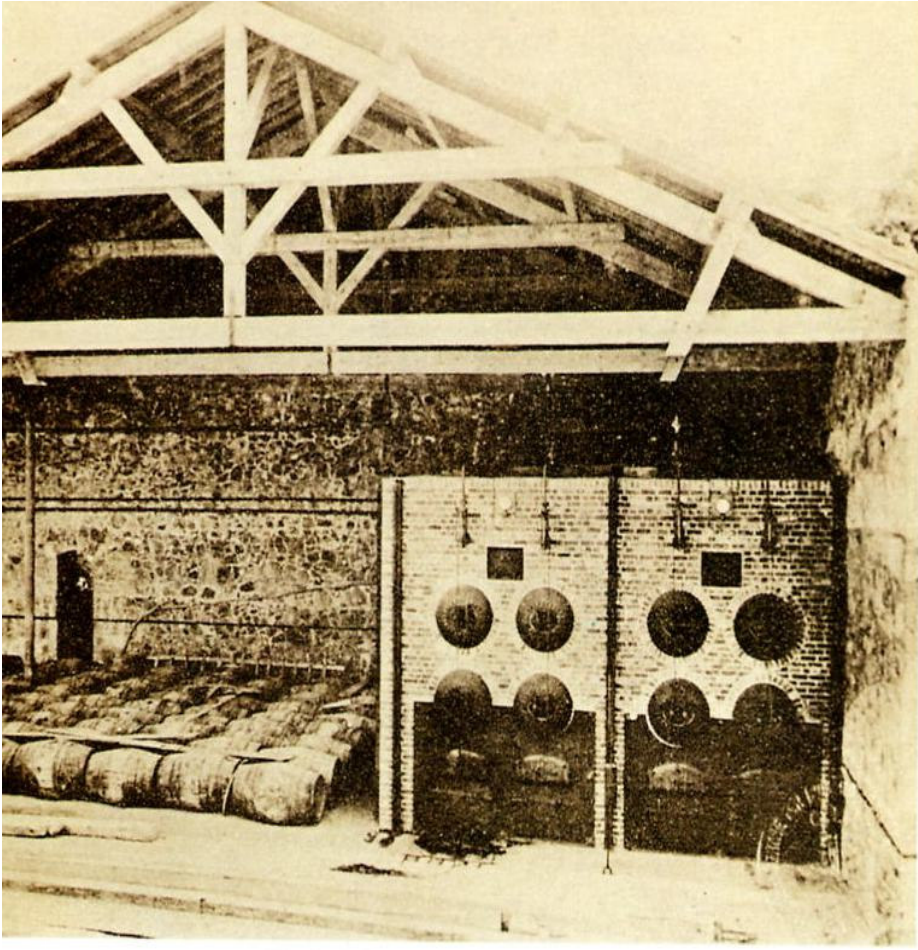
Mustafa

Ek 6:Beykoz İspermeçet Fabrikası

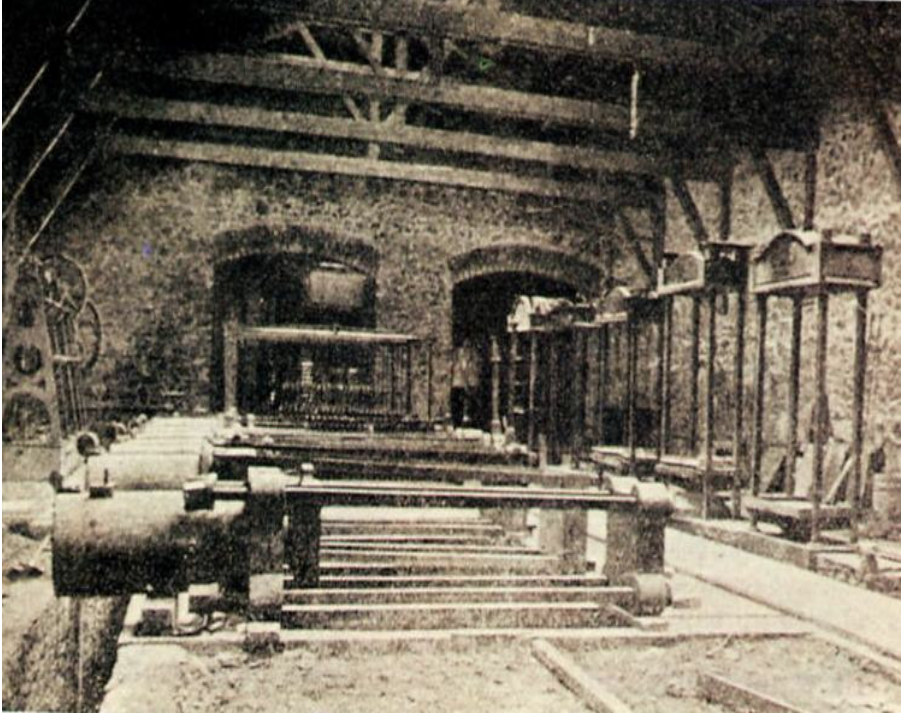
Mum Fabrikalarında en son buluş. İçinde fevkalade tazyikli hava bulunan iki büyük kazan.

Kaynak: Haydar Kazgan , Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme-Osmanlı Sanayii Monografi ve Yorumlar, Töbank A.Ş, 1991,s152

Üretilen mumların ve kimyevi maddelerin stoklanması

Kaynak: Haydar Kazgan , **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme-Osmanlı Sanayii Monografi ve Yorumlar**, Töbank A.Ş, 1991,s154

İspirmeçet Fabrikasının iç görünümü

Kaynak: Haydar Kazgan , **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme-Osmanlı Sanayii Monografi ve Yorumlar**, Töbank A.Ş, 1991,s154

KAYNAKÇA

a) ARŞİV BELGELERİ

- B.O.A HH. FSH 1/14 1275.Ş.7
- B.O.A H.H FSH 1/47 s.1 1274
- B.O.A HH. FSH 1/86 1275.Ş.7
- B.O.A HH FSH 2/40 1275-76
- B.O.A HH FSH 2/29 1275-76
- B.O.A H.H FSH 13/4 1275-R-6
- BOA, H.H.18748; 1246 (1831)
- BOA, HH,23976/A; 1250 (1835)
- BOA, H.H.29067;1243 (1828)
- BOA, H.H22475; 9Receb 1247 (14 Aralık 1831)
- BOA, H.H.18671(Tarihsiz)
- B.O.A HH Defter no: 36 1258(1842)
- B.O.A HH. Defter no:37 s.18/a 1267/1851
- B.O.A H.H Feshane, Defter no:44 ,1281-1292
- B.O.A H.Hassa Feshane Defter no :55
- B.O.A H.H Defter no:67 1263/1847 s.77
- B.O.A H.H Fabrikalar Tahrirat Defter no:73 1265-1269
- B.O.A HH Defter no:256 s.42
- B.O.A H. HASSA NO: 124 İSPERMACET 1274-1287
- B.O.A H. HASSA NO: 126 İSPERMACET 1291-1292
- B.O.A HH. Masraf, Muhtelif Fabrikalar Defter no:258, 1264-65

B.O.A C.AS. 4332 s.2 1245
DBŞM/9905 1247-1249
B.O.A Cevdet Askeri, 28886 –1
B.O.A Cevdet İktisat. 982
B.O.A Cevdet İktisat ,1832 no:2
B.O.A.Cevdet İktisad,no:302 b 1214
BOA. Cevdet.İktisat, no:1571 10 B 1178
B.O.A Cevdet İktisat no:488 24 B 1244
B.O.A Cevdet İktisat No:1 1832
B.O.A Cevdet İktisat 315 17.M.1219
B.O.A Cevdet İktisat 340
B.O.A Cevdet İktisat 1915
B.O.A.Cevdet İktisat 85 7.Z.1218
B.O.A Cevdet İktisat 1023
B.O.A Cevdet İktisat 1670
B.O.A Cevdet İktisat 1707 6.m.1236
B.O.A Cevdet İktisad no:977 16.Rebiyülahir.1268- 8.Şubat 1852
B.O.A Cevdet İktisat 1584
B.O.A Cevdet İktisat, 1832 z.9.1248
B.OA AMKT.NZD 56/82 09/L /1268 (Hicrî
B.OA AMKT.NZD 9/59 15/Ş /1266 (Hicrî)
B.O.A A.MKT.NZD 120/63 25/5/1274

B.O.A A.MKT. NZD Dosya no:208 24/M/1273
B.O.A HR.MKT 79/43 29/N /1270
DBŞM/9905 1247-1249 s.3
B.O.A İ.MVL 27/455 29/b/1257
B.O.A YPRK,ASK 98/30
B.O.A Y.PRK.MYD 3/47 11/R/1301
B.O.A AMKT. MHM.382/80
B.O.A A.MKT.MHM 411/19 29/S/1285
B.O.A A.MKT.MHM 269/62 27/M/1280
B.O.A A.MKT.MHM 338/8 23/S/1282
B.O.A A.MKT.MHM 405/94 05/M/1285
B.O.A K.Kepeci Tasnifi no: d 707 (1229)
B.O.A İ.DH 876/69921 14/R/1300
B.O.A İ.DH. 1050/82490 02/M /1305
B.O.A İ.HR 37/1728 15/Za/1262 (Hicrî) [05.11.1846](#)
B.O.A İ.HR 170/9206 25/M /1276 (Hicrî)
B.O.A DH.SAİDd. 4/72 29/z/ 1255

B) KİTAPLAR

- Akyıldız, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004
- Alen Duben & Cem Behar, **İstanbul Haneleri-Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880 - 1940**, İstanbul, İletişim, 1998, s.
- Anderson, Perry, **Lineages of the Absolutist State**, Bristol, Humanities Press, 1975
- Al-Afgani, Sayyid Jamal al-Din, "Religion Versus Science", **Contemporary Debates in Islam : An Anthology of Modernist and Fundamentalist Thought**, (Ed.) Mansoor Moaddel, Kamran Tallatoff. New York, Palgrave Macmillan, 2000
- Arslan, Sevim, **Feshane Halıları**, İstanbul, 1996, Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bil. Enst.
- Ainsworth, John H. , **Asırlar Boyunca Kağıt**, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları no:988
- Avni, Hüseyin, **1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar**, İstanbul, Akşam Matbaası, 1938, s.20
- Bağış, Ali İhsan, **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler-Kapitülasyonlar, Berath Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)**, Ankara, 1983, Turhan Kitabevi, s.72
- Babinger, Franz, **Müteferrika ve Osmanlı Matbaası-18.Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2004
- Backman, Clifford R, **Worlds of Medieval Europe**, London, Oxford University Press, 2002
- Bacon, Edmund. N., **Design of Cities**, New York, Penguin Books, 1976
- Batır, Betül, Osmanlı, Arşivi Belgeleri Işığında Dördüncü Galata Köprüsü'nün Yapımına Doğru, **Dünü ve Bugünü ile Haliç, Sempozyum bildirileri**, 22-23 Mayıs 2003
- Beachler, Jean, **Kapitalizmin Kökenleri**, İstanbul, İmge Kitabevi, 1994
- Beaud, Michel, **Kapitalizmin Tarihi**, Ankara, Dost Yayınları, 2003
- Berkes Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 1985
- Berkes, Niyazi, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, Cilt 2. 1976

- Braudel ,Fernand,**Tarih Üzerine Yazılar**,İstanbul,İmge Kitbavi,1992
- Bloom ,Jonathan J.,**Kağıda İşlenen Uygarlık- Kağıdın Tarihi ve İslam Dünyasına etkisi**, İstanbul, Kitap Yayınevi,2003
- Christopher Chase-Thomas Dunn,**Rise and Demise:Comparing World Systems-New Perspectives in Sociology**,Colorado, Westview Press,1997
- Cezar,Mustafa **Osmanlı Başkenti İstanbul**,İstanbul,E.Kerim Aksoy Kültür ve eğitim spor sağlık vakfı yayını,2002
- Clark ,Edward C.,**The Emergence of Textile Manufacturing Entrepreneurs in Turkey,1804-1968**,Michigan,Princeton University,1969
- Çavdar,Tevfik ,**Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)**,İstanbul,İmge Kitabevi,1992
- Çelik,Zeynep ,**19.yüzyılda Osmanlı Başkenti-Değişen İstanbul**,İstanbul,1996
- Dalsar ,Sabri,**Türk Sanayii ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik**,İstanbul ,1960
- Dalton ,George,**Economic Systems&Society**,Tennessee,Penguin,1978
- Davison,Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform-1856-1876**, İstanbul, Papirüs Yay. , 1997,Cilt I.,s.35
- Deane,Phyllis, **İlk Sanayi İnkılabı**,(Çev.Tevfik Güran)İstanbul,Türk Tarih Kurumu Basımevi,1994
- Develioğlu,Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 1993
- Dirimtekin,Feridun, **Fetihten önce Haliç Surları**,İstanbul,İstanbul Enstitüsü,1956
- Divitçioğlu ,Sencer,**Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**,Kırklareli,Sermet Matbaası,1981
- Dobb ,Maurice,**Kapitalizmin Gelişimi**,(Çev.Feyza Kantur)İstanbul,Belge Yay.,1992
- Dölen ,Emre,**Tekstil Tarihi**,İstanbul,Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Yay.,1992
- Duben ,Alen & Cem Behar, **İstanbul Haneleri-Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880 - 1940**, İstanbul, İletişim, 1998
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**,,İstanbul,T.V.Y.Yay.Cilt.3,1994
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**,İstanbul,T.V.Y yy.,Cilt 6,1994
- Ersoy ,Osman,**XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye’de Kağıt**,Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara ,1962, s.1963

- Eyüboğlu ,İsmet Zeki,Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü,İstanbul,Sosyal Yayınlar,1988
- Eyüboğlu,Üner- İtir Okaygün-Fusun Yaraş (hızl),**Doğal Boyalarla Yün boyama-Uygulamalı ve Geleneksel Yöntemler** ,İst. Uygulamalı Eğitim Vakfı.1983,
- Ergin,Osman, **Türkiye Maarif Tarihi**,İstanbul,Esar Matbaası,1977,s.628
- Faroqhi ,Suraiya,**Approaching Otoman History**, Cambridge, Cambrige University Press 1999
- Faroqhi ,Suraiya,**Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, (Çev.Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul, Tarih vakfı Yurt Yayınları,1994
- Faroqhi ,Suraiya,**Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam-Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, (Çev.Elif Kılıç), İstanbul,Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1997
- Fazıl,İbrahim, **İktisat**,İstanbul,Akşam Matbaası,1927,Cilt I,s.224-225
- Febvre,Lucien, **Uygarlık,Kapitalizm ve Kapitalistler**,(Çev.M.A Kılıçbay) İstanbul,İmge Kitabevi,1995
- Fleet,Kate, **Eurepoean&Islamic Trade in the Early Ottoman State:The Merchants of Genoa&Turkey**, Cambridge University Press,1999
- Fortna ,Benjamin C.,**Mekteb-i Hümayun-Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam,Devlet ve Eğitim**, (Çev.Pelin Siral), İstanbul,İletişim Yay.,2005
- Gray ,Alexander,**The Development of Economic Doctrine**,Londra, Longman, Green and Co.,1935
- Grassby ,Richard,**The Idea of Capitalism Before the Industrial Revolution**,Maryland, Rowman & Littlefield Publishers,1999
- Goffman,Daniel ,**İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650**, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu/Ayşen Anadol) , İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay.,1995
- Gocek,,Fatma M **Rise of the Bourgeoisie,Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change**, Oxford University Press, 1996
- Goytisolo,Juan, **Osmanlı'nın İstanbul'u**, (Çev.Neyire Gül Işık),İstanbul,YKY yayınları,2002
- “Haliç”, ‘**İslam Ansiklopedisi**, Cilt 15-Türkiye Diyanet Vakfı,İst.1997
- Haliç'in,Dünü, Bugünü,Yarını**,Panel,2Mayıs 1987,Güzel Haliç Lions,Lioness,Leo Kulüpleri,Mimar Sinan Üniversitesi,İstanbul Büyük Şehir Belediyesi
- Hamdullah Emin,**Pamuk Ziraati-Mısır Usulü Üzre**,Dersaadet,İkdam Matbaası.,1332

- Hobsbawm ,E.J,**The Age Of Revolution**,London,Abacus,1978
- Iggers,Georg G., **Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı**,(Çev.Gül Çağalı Güven) İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları,2000
- Inglis,Brian, **Poverty and the Industrial Revolution**,Manchester,Panther Books, 1971
- İbrahim Fazıl,**İktisat**,İstanbul,Akşam Matbaası,1927,Cilt I
- İslam ansiklopedisi,1944 ‘Boğaziçi’ maddesi,
- Issawi ,Charles,**The Economic History of the Middle East,1800-1914**,Chicago,The University of Chicago Press1966
- İlter ,İsmet,**Boğaz ve Haliç Geçişlerinin Tarihçesi**,Kara yolları Genel Müdürlüğü Matbaası,1973
- Kağıtçı ,Mehmet Ali,**Kağıtçılık Tarihçesi**,İstanbul,Kader Basımevi,1936
- Karakışla ,Yavuz Selim,”Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923
”**Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950**,D.Quataert& E.J Zürcher (drl.) İstanbul,İletişim Yayınları,1998
- Kağıt” **İslam Ansiklopedisi**,C.6,İstanbul Maarif Basımevi,1955
- Kazgan ,Haydar, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şirketleşme-Osmanlı Sanayii Monografi ve Yorumlar**, Töbank A.Ş, 1991
- Kazgan ,Gülten,**Tanzimat’tan XXI Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**,İstanbul,Altın Kitaplar,1997
- Kennedy,Paul ,**The Rise and Fall of the Great Powers**,Glasgow,Fontana Pres,1988
- Kuban ,Doğan,**İstanbul Bir Kent Tarihi-Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul**, İstanbul, Toplumsal Tarih Vakfı Yay.1996
- Kuban ,Doğan,7.yy.’dan 18.yy’a İstanbul’un Kullanımı-Koloni Başkentinden İmparatorluk Başkentine,**İstanbul Dergisi**,Tarih Vakfı yay.Ocak 1993.Sayı.4
- Küçükerman ,Önder,**Geleneksel Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Fabrikası**,İstanbul,Sümerbank,1988,
- Kütükoğlu, Mübahat S., **Osmanlı-İngiliz Münasebetleri (1580-1838)**,Ankara,Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.,1974,
- Küçükömer, İdris,**Düzenin Yabancılaşması**,İstanbul,Bağlam Yayınları,1994
- Koloğlu,Orhan, **Abdülhamid Gerçeği**, İstanbul,Pozitif Yayınları,2005

- Lenski ,Gerhard E.,**Power and Privilege-A Theory of Social Stratification**,New York, McGraw-Hill,1966
- Lewis,Bernard,**What Went Wrong?-Clash Between Islam and Modernity in the Middle-East**,New York,Oxford University Press,2002
- Lewis,Bernard, **Islam in History:Ideas,People and Events in the Middle East**, Illinois,Open Court Pub., 1993,
- Larousse Dictionnaire Illustre De Langue Française*,Paris,1926
- Lewis ,Bernard,**What Went Wrong?-Clash Between Islam and Modernity in the Middle-East**,New York,Oxford University Press,2002
- Lucas,Henry S., **A Short History of Civilization**,New york,McGraw-Hill ,1953
- Makal ,Ahmet,**Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri:1850-1920**, İstanbul, İmge Yay. ,1997
- Mansel,Philip, **Constantinople-City of the World's Desire 1453-1924**, London, Murray,1996,
- Mantran,Robert ,**İstanbul Tarihi**, (Çev.M.A Kılıçbay),İstanbul,İletişim Yayınları,2001
- Mantran,Robert ,**17.Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul-Kurumsal,İltisadi,Toplumsal Tarih Denemesi**,II.Cilt,Ankara,Türk Tarih Kurumu Basımevi,1990
- Marx ,Karl,**Kapital**, (Çev.Alaattin Bilgi),Birinci Cilt,Ankara,Sol Yayınları,2000
- Mazower ,Mark,**The Balkans**,London,Phoenix Press,1998
- Mehmet Cavit Bey,**İlm-i İktisad**,İstanbul,Karabet matbaası,1310,Cilt I
- Meriç ,Cemil,**Sosyoloji Notları ve Konferanslar**,İstanbul.İletişim Yayınları,1993,C.5
- Mooers ,Colin,**Burjuva Avrupa'nın kuruluşu**,(Çev.Bahadır Sina Şener),Ankara,Dost yayınları,1997
- Morel ,Eugene,**Türkiye ve Reformları-La Turqie et ses Réformes**, (Çev.Sevim Belli),İstanbul,Süreç Yay.,1984,
- Morris,A.E.J,**History Of Urban Form:Before the Industrial Revolution**, Prentice Hall,1996
- Müller-Wiener ,Wolfgang,**Bizans'tan Osmanlıya İstanbul Limanı**, (Çev.Erol Özbek), İstanbul,T.V.Y Yay.1998
- Neumann,Christoph K., **Araç Tarih Amaç Tanzimat-Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı**, (Çev.Meltem Arun),İstanbul,Tarih Vakfı Yay., 1999,s.95-96

- Ortaylı ,İlber,**İmparatorluğun en Uzun Yılı**,İstanbul,İletişim Yay.,2004
- Ottomans and the Balkans:A Discussion of Historiography**,(ed.) Fikret Adanır & Suraiya Faroqhi,Netherland, Koninklijke Brill, 2000
- Owen ,Roger,**State, Power and Politics in Making of the Modern Middle East**, Cornwall,Routledge, 2004
- Önsoy ,Rifat,**Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**,İstanbul,Türkiye İş Bankası Yay.,1988
- Pamuk,,Şevket **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**,İstanbul,Gerçek Yayınevi, 1999
- Pamuk ,Şevket,**Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi**,Ankara,Yurt Yay.,1984
- Pamuk ,Şevket,**Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**,İstanbul,T.V.Y yay.,1999
- Parry ,V.J,The Period of Murad IV.,**A History of The Otoman Empire to 1730**,Edited by M.A .Cook, Cambridge, 1976
- Polanyi ,Karl, **Büyük Dönüşüm-Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri**, (Çev.Ayşe Buğra),İstanbul, İletişim Yay.,2000
- Quataert,,Donald **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, (Çev.Tansel Güney),İstanbul ,İletişim Yay.,1999
- Quataert, Donald ,**Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, (Çev.Ayşe Berktaş), İstanbul, İletişim Yay.,2000
- Quataert ,Donald,Ottoman Manufacturing in the Nineteenth Century,**Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey,1500-1950**,(derl.) Donald Quataert,New York,State University of New York press,1994
- Quesnay ,Françoise,**Tableau Economique Des Physiocrates**,Paris, Calmann-Levy, 1969
- Refik ,Ahmet,**Lale Devri**,İstanbul,Muhtar Halid kitabhanesi,1331
- Roll ,Eric,**A History of Economic Thought**,New York,Prentice-Hall,1950
- Rothacker ,Erich,**Tarihselcilik Sorunu**,İstanbul,Ara Yay.,1990
- Sakaoğlu,Necdet, **Osmanlı Eğitim Tarihi**,İst.İletişim Yay.,1993
- Sarı ,Tanju,**Gezginlerin Gözüyle bir İmparatorluk**,İstanbul,Göçebe Yay.1998
- Sayar,Ahmed Güner,**Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**,İstanbul,Ötüken Yay.,2000

- Sayar,Nihad S., **Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları**,İstanbul,İ.İ.T.A,1977
- Sevin,Nureddin, **Onüç Asırlık Türk Kiyafet Tarihine Bir bakış**,İstanbul,Milli Eğitim Basımevi ,1973
- Stearns ,Peter N.,**The Industrial Revolution in World History**, Colorado, Westview Press,1998
- Şimşek ,Ahmet Seyfettin,**Feshane Mensucat Fabrikası**,İstanbul,Öztürk Basımevi,1960
- Tabakoğlu ,Ahmet,**Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**,İstanbul,Dergah Yayınları,1985
- Tabakoğlu ,Ahmet,**Türk İktisat Tarihi**,İstanbul,Dergah Yayınları,1994
- Tarih-i Cevdet**,Cild 5,İstanbul,Üçdal Yayınevi,1984
- Taylor,Jane, **İmparatorlukların Başkenti İstanbul**,(çev.İnci Türkoğlu) İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları,2000
- Tchihatchef,Pierre De, **İstanbul ve Boğaziçi**,(Çev.Ali Berktaş),İstanbul,Tarih Vakfı Yurt Yayınları,2000
- Tekin ,Şinasi,**Eski Türklerde Yazı Kağıt ve Kağıt Damgaları**
- Tomlinson, Richard A., **From Mycenae to Constantinople:The Evolution of the Ancient City** ,London, Routledge, 1992
- Toynbee,Arnold J. ,**Türkiye ve Avrupa**, (Çev.Kasım Yargıcı/Mehmet Ali Yarman) İstanbul,Örgün Yayınevi,2002,
- Türkiye’de Yün İpliği ve Yünlü Mensucat Sanayiinin Hali Hazır Durumu Kısım :III, **Monografiler Mensucat II ,Türkiye’de Yün İpliği ve Yünlü Mensucat Sanayi**,Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği,Ankara,1959
- Tuğlacı ,Pars,**Dadyan Ailesinin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü**,İstanbul,1993
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi- Osmanlı Devri-İdari Faaliyetler ve Lojistik**,Ankara,Genelkurmay Basımevi,Cilt 3,7.Kısım,1995
- Türkdoğan,Orhan,,**Türkiye’nin Sanayileşmesi-Dün-Bugün-Yarın**,Ankara,,Töre Yay.1981
- Ülgener ,Sabri,**İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**,İstanbul,Der yayınları,1991
- Ülken ,Hilmi Ziya,**Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**,İstanbul,Ülken Yay.,1998

Vaka'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi,İstanbul,Cilt 5,YKAY-Tarih Kurumu,1999

Wallerstein ,Immanuel, **The Modern World-System II : Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750 (Studies in Social Discontinuity)** ,San Diego, Academic Press 1980

Wanlass ,Lawrence C.,**History of Political Thoughts**,London,Gettel,1964

Weber ,Max,**Sosyoloji Yazıları**,İstanbul,Hürriyet Vakfı Yay.,1987

Wells,H.G., **The Outline of History**,C.II,New York,Garden City Books,1961

Wheatcroft ,Andrew,**The Ottomans**,England,Viking,1993

Yerasimos ,Stefanos,**Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye-Tanzimattan 1.Dünya Savaşına**, (Çev.Babür Kuzucu) ,İstanbul ,Belge Yay.,Cilt II

C)TEZLER

Arslan ,Sevim, “**Feshane Hahları**” , Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi,Marmara Üniv.SBE. İstanbul,1996

Ahmet Kal'a, “**Mahmut II Döneminde Sanayinin İktisadi ve Sosyal Organizasyonu ve bu Organizasyonda Tanzimat'a doğru Yapı Değişimleri (1808-1839)**”,Yayınlanmamış Doktora Tezi,İstanbul Üniversitesi,SBE,1988

Buluş ,Abdülkadir, “**Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası**”,Yayınlanmamış Doktora Tezi,İstanbul Üniversitesi,SBE,2000

Şahinkoç ,Mehmet, “**Türk İktisat Düşüncesinin Gelişiminde “Fen ve Sanat” Mecmuası ile “Sanayi” Mecmuasının Yeri**”Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,Marmara Üniv.,SBE,İstanbul,2002

Özbay , “**Rahmi Deniz,19.Yüzyılda Osmanlıda Devletin Emek İstihdamı**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv.,SBE, İstanbul, 2003,.

D) MAKALELER

- Alageyik,Ömer, "Türkiye’de Mensucat Sanayinin Tarihçesi”,**İstanbul Sanayi Odası Dergisi**,yıl.2 sayı 16(15.6.1967),
- Alarslan ,Burcu, “Bir Melling Gravüründen Tersane (Aynalıkavak)Sarayı”,**Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri**, İst., Kadir Has Üniversitesi,22-23 Mayıs 2003,
- Batır ,Betül,Osmanlı, “Arşivi Belgeleri Işığında Dördüncü Galata Köprüsü’nün Yapımına Doğru”, **Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri**, İst.,Kadir Has Üniversitesi 22-23 Mayıs 2003,
- Cezar,Yavuz ,“19.Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Kurma Çabalarından Örnekler”,**Toplum ve Ekonomi**,Mart (1)1991
- Çakır ,Hamza, “Osmanlı Pazarında Yerli ve İthal Fes Savaşı”,**Toplumsal Tarih**,Cilt:6 Sayı:34,Ekim 1996
- Çavdar,Ayşe , “Haliç-Mahşerin Hayat Suyu”,**Atlas Dergisi**,Özel sayı “İstanbul 2005”,
- Dölen ,Emre, “Haliç’den Karadeniz Kıyısına Bir demiryolu:Karadeniz Sahra Hattı”, **Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri**, İst.,Kadir Has Üniversitesi,22-23 Mayıs 2003,
- Ener,Mine, At the Crossroads of Empires-Policies Toward the Poor in Early-to Mid Nineteenth Century Egypt,**Social Science History**,Summer 2002
- Fusun Alioğlu-Berrin Alper,Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası-Sanayi Yapısından Üniversiteye,**İstanbul Dergisi**, Tarih Vakfı Yay.,Ekim,1998
- Genç,Mehmet,“XVIII.YY’da Osmanlı Sanayinde Gelişmeler ve Devletin Rolü”, **Osmanlı**, (Edit.) Güler Eren ,Ankara,1999,İktisat,Cilt.3
- Giz,Adnan ”1719 Yılında İstanbul’daki Bir Dokuma Fabrikasının Defteri”, **İstanbul Sanayi Odası dergisi** ,15.Ağustos 1968,Sayı 30

- Gülenaz,Nursel, “İstanbul’da 19.Yüzyılda Osmanlı Ticaret Hanları”,**İstanbul**,Nisan 2000,Sayı 23
- Güran,Tevfik, “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”,**150.Yılında Tanzimat**,Türk Tarih Kurumu Yay.,Ankara,1992
- İnalcık,Halil , “The Rise of the Ottoman Empire”,**A History of the Otoman Empire to 1730**,der:M.A.Cook,İngiltere,Cambridge University Pres,1976
- Issawi ,Charles, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600-1914):Bazı Gözlemler ve Sorunlar” ,**Osmanlı ve Dünya**,Haz.Kemal Karpat,İstanbul,2001,Ufuk Kitapları
- Kal’a ,Ahmet, “Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel bir Değerlendirme”,**Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**,Türk İktisat Tarihi,Cilt I,Sayı I,
- Kal’a ,Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar”,**Osmanlı**, (Edit.) Güler Eren ,Ankara,1999,İktisat,Cilt.3
- Karakışla,Yavuz Selim”Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923”
Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950 , D.Quataert& E.J Zürcher (drl.) İstanbul,İletişim Yayınları,1998
- Karpat ,Kemal, “Osmanlı Tarihinin Dönemleri-Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım” ,**Osmanlı ve Dünya**, (Haz.) Kemal Karpat, İstanbul,Ufuk Kitapları,2001
- Kerimol Müeyyed, “Pamuk Cinslerine göre Çırçır makineleri”,**Feshane Dergisi**,Ekim 1948,Yıl 1,Sayı:4
- Keyder ,Çağlar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda X.VIII. ve XIX.Yüzyıllarda İmalat Sanayii”, **Osmanlı**, (Edit.) Güler Eren ,Ankara,1999,İktisat,Cilt.3s
- Kuban,Doğan , “From Byzantium to İstanbul-The Growth of a City”, **İstanbul 96’** Selections, Spring 1996,
- Martal,Abdulah, “Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX.Yüzyıl),”Osmanlı”-İktisat, Editör.Güler Eren,İst.,Yeni Türkiye Yay.,Ankara 1999,s.282
- Oktar,Tiğınç-Hamdi Genç, “Osmanlı İstanbulu’nda Haliç ve Çevresinde Kirlilik Sorunu”, **Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri**, İst.,Kadir Has Üniversitesi, 22-23 Mayıs 2003,
- Ormanlar,Çağla “Kozmopolit İstanbul’un Giyim Alanında Yansımaları-Sessiz İfadeler:Giyim”,**İstanbul Dergisi**,Tarih Vakfı Yay.Ocak 1997,Sayı 20
- Özdeş ,Gündüz,Haliç’te Çevre Kirlenmesi ve Planlama Sorunları (Haliç’in Coğrafi Durumu),**Haliç Sorunları ve Çözüm Yolları Ulusal Sempozyumu Tebliğleri**, Boğaziçi Üniversitesi 11-13 Şubat 1976, ,İstanbul 1977

- Pamuk ,Şevket, “Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlılığın Uzun Ömürlülüğü”
,Toplumsal Tarih,Tarih Vakfı Yay.,Şubat 2005,
- Raccagni ,Michelle, “The French Economic Interests in the Ottoman Empire”,**International Journal of Middle East Studies**,
May.1980,Vol.11,No.3
- Roudometof,Victor, “From *Rum* Millet to Greek Nation:Enlightenment,Secularization and National Identity in Ottoman Balkan Society,1453-1821”,**Journal of Modern Greek Studies**,Volume 16,1998,
- Rosenthal,Steven, “ Foreigners and Municipal Reforms in İstanbul:1855-1865 “,
International Journal of Middle East Studies,April 1980,Vol 11,No.12
- Sarc,Ömer Celal,”*Tanzimat ve Sanayimiz*”,**Tanzimat I.**,İstanbul,1940
- Sayar ,Cazibe, “Haliç ve Civarının Jeolojisi”, **Haliç Sorunları ve Çözüm yolları Ulusal Sempozyumu Tebliğleri**,11-13 Şubat 1976 Boğaziçi Üniversitesi,İstanbul,1976,s.404
- Suvla,,Refii-Şükrü “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, **Tanzimat I.** İstanbul, M.E.B,1999s
- Tekeli,İlhan, 1839-1980 Arasında İstanbul’un Planlanma Deneyimleri-İcabında Plan...
,İstanbul Dergisi,Tarih Vakfı yay.Ocak 1993.Sayı.4
- Tengirşenk,Yusuf Kemal ,“Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti’nin Harici Ticaret Siyaseti”,**Tanzimat I.** İstanbul, M.E.B,1999
- Köksal ,T.Gül -H.Hüseyin Kargın,Haliç’teki Endüstri Mirasının Geçmişi ve Geleceği,
Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri, İst.,Kadir Has Üniversitesi ,22-23 Mayıs 2003,
- Uzunçarşılı ,İ.Hakkı, “Asakir-i Mansure’ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Takriri ve II.Mahmud’un Hatt-ı Hümayunu”,İstanbul,**Belleten**,1954 (70),
- Vries,P.H.H, “ Governing Growth:A Comparative Analysis of the Role of the State in the Rise of the West”, **Journal of World History**., Spring 2002,Vol 13,No.I,
- Yüksek ,Ahmet -Erdoğan Okuş-Noyan Yılmaz, “Haliç’in Biyolojik Çeşitliliğini Zamana Bağlı Değişim”, **Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri, İst.**,Kadir Has Üniversitesi, 22-23 Mayıs 2003,
- Yenen ,Zekiye -Eser Yücetürk, “Haliç’in Mekansal Bütünlüğü ve Siluet İrdelemesi”,
Dünü ve Bugünü ile Haliç,Sempozyum bildirileri, İst.,Kadir Has Üniversitesi,22-23 Mayıs 2003,

E) İNTERNET KAYNAKLARI

The history of Paper-Cardboard,

<http://inventors.about.com/gi/dynamic/offsite.htm?site=http://www.copacel.fr/anglais.htm> [17.Nisan.2005]

<http://www.orman.istanbul.edu.tr/endustri/kimya/kagit/k-tarihce.htm>

Bakırköy,http://www.istanbul.net.tr/istanbul_ilceler_bakirkoy.asp(24.Aralık.2005)

Özuzun,Yervant,Ermeni ismi neden sokak ismi olmasın-Makaleler

<http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=0&AltYazi=Makaleler+%5C%3E+Genel&Id=209&DilId=1> (25 Aralık 2005)

<http://history.binghamton.edu/resources/bjoh/article2c.htm> New York Eyalet Üniversitesi Tarih Bölümü Sayfası (Şubat 2006)

<http://www.dallog.com/kurumlar/hazineihassa.htm> (Kasım-2005)

Antik A . Ş [/ www.antikalar.com/v2/konu/konu0404-1.asp](http://www.antikalar.com/v2/konu/konu0404-1.asp) (Ekim-2004)